PONTICA

XXIII

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

1990

XXIII

BIBLIOTECA MUZEULUI
DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA
-R. INV. 30.828/92

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)
© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

Redactor responsabil: ADRIAN RĂDULESCU
Secretari științifici: LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA

SUMAR

SOMMAIRE

STUDII ȘI COMUNICĂRI

ETUDES ET COMMUNICATIONS

EUGEN COMȘA

— *Folosirea aramei în cursul epocii neolitice pe teritoriul Dobrogei* 7
— *L'usage du cuivre sur le territoire de la Dobroudja pendant l'époque néolitique* 7

PUIU HASOTTI

— *Influențe liniare în cadrul ceramicii culturii Hamangia* 13
— *Influences linéaires dans la céramique de la culture Hamangia* 13

ADRIAN RĂDULESCU

— *Constanța, 2250* 23
— *Constantza, 2250 années* 23

ADRIAN RĂDULESCU, MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU

— *Importuri amforice la Albești (jud. Constanța) : Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos, Paros* 29
— *Importations amphoriques à Albești (dép. de Constantza) : le Chersonese Taurique, Cnidos, Cos, Paros* 29

MARIA BĂRBULESCU, LIVIA BUZOIANU, NICOLAE CHELUȚĂ GEORGESCU

— *Pentru un catalog complet al importurilor amforice la Albești (jud. Constanța)* 49
— *Pour un cataloque complet des importations amphoriques à Albesti (dep. de Constantza)* 49

MIHAI IRIMIA, NICULAE CONOVICI

— *Săpăturile arheologice în așezarea getică fortificată de la Satu Nou, com. Oltina, jud. Constanța — campania 1989* 81
— *Les fouilles archéologiques dans l'etablissement gétique fortifié de Satu-Nou, commune Oltina, département de Constantza — campagne de recherches 1989* 81

RADU FLORESCU

— *Urbanizarea Dobrogei romane* 97
— *L urbanisation de la Dobroudja romaine* 97

ZAHARIA COVACEF

— *Unele considerații privind sculptura laică în Dobrogea romană* 129
— *Quelques remarques concernant la sculpture laïque dans la Dobroudja romaine* 129

VIRGIL LUNGU, OCTAVIAN BOUNEGRU, ALEXANDRU AVRAM

— *Cercetările arheologice din așezările romane de la Cogealac* 161
— *Archäologische Forschungen in den römischen Siedlungen von Cogealac* 161

VIRGIL LUNGU CONSTANTIN CHERA,

— *Din nou despre gema creștină de la Constanța* 177
— *Die christliche Gemme von Constanța* . . . . . .

GH. MANUCU-ADAMESTEANU

— *Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice de salvare de la Mihai Bravu, jud. Tulcea — așezarea nr 2* 183
— *Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de sauvetage de Mihai Bravu, dép. de Tulcea — établissement no. 2* 183

NUMISMATICA — SIGILOGRAFIE

NUMISMATIQUE — SIGILOGRAPHIE

ANTOANETA VERTAN, NICOLAE GEORGESCU, RADU OCHEȘEANU

— *Un depozit de denari romani republicani descoperit la Mangalia* . . .
— *Un dépôt de deniers romains républicains découvert à Mangalia* . . . .

MARIA BĂRBULESCU, RADU OCHEȘEANU

— *Descoperiri monetare în așezările rurale din Dobrogea romană (14—270 d. Ch.)* 225
— *Découvertes monnétaires dans les établissements ruraux de la Dobroudja romaine (14—270 a.J. Chr.)* 225

GH. POENARU BORDEA, RADU OCHEȘEANU, A. SMARANDA, A. DIACONU

— *Un tezaur de monede de bronz din vremea împăratului Constantin cel Mare descoperit la Tomis* 267
— *Un trésor de monnaies en bronze du temps de l'empereur Constantin le Grand découvert à Tomis* 267

GH. POENARU-BORDEA, RADU OCHEȘEANU

— *Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Beștepe* 277
— *Le trésor de monnaies du Bas-Empire romain découvert à Bestepe* . . 277

IOAN BARNEA

— *Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III)* 315
— *Unveröffentlichte byzantinische Siegel aus Dobrudscha (III)* 315

NOTE

NOTES

OCTAVIAN BOUNEGRU, ELENA BÂRLĂDEANU

— *Săpăturile arheologice de salvare din zona nordică a necropolei tumulare de la Callatis* 335
— *Die archäologischen Rettungsgrabungen im Nordgebiet der Hügelgrabnekropole von Kallatis* 335

MIRCEA MUNTEANU

— *Un mormînt de sec. IV î.e.n. de la Căscioarele — punctul „Ghețărie" (jud. Călărași)* 345
— *Un tombeau de IVe siècle av. J. Chr. de Căscioarele „Ghețărie" (dép. Călărași)* 345

COSTEL CHIRIAC

— *Un medalion de la Commodus descoperit la Tomis* 351
— *Ein in Tomis aufgefundenes Medaillon von Commodus* 351

ȘTEFAN CERNEGA, MIHAI BUCOVALA

— *Note privind incidența afecțiunilor dentare în epoca romano-bizantină la Tomis* 355
— *Remarques concernant les affections dentaires pendant l'époque romano-byzantine à Tomis* 355

TUDOR PAPASIMA

— *Pandantiv foliaceu descoperit în Dobrogea* 359
— *Un pandantif foliacé découvert dans la Dobroudja* 359

TUDOR PAPASIMA

— *Din nou despre producerea locală a ceramicii glazurate cu decor în sgraffito de la Păcuiul lui Soare* 363
— *Wieder über die lokale Produktion der Glasurkeramik mit Sgraffito-Verzierung von Păcuiul lui Soare* 363

NICOLAE LASC

— *Ovidiana*
— *Bibliografia ovidiană în România (1957—1971)* 367
— *Bibliographie sur Ovide en Roumanie (1957—1971)* 367

FOLOSIREA ARAMEI ÎN CURSUL EPOCII NEOLITICE PE TERITORIUL DOBROGEI

EUGEN COMȘA

Cercetările efectuate de arheologii noștri în ultimele decenii, au permis aprofundarea și rezolvarea multor probleme legate de evoluția și de materialele specifice culturilor neolitice de pe teritoriul Dobrogei.

Prin diferite săpături arheologice s-au descoperit, în unele așezări și necropole din epoca neolitică din Dobrogea și o serie de obiecte de aramă, la care ne vom referi în lucrarea noastră.

Ca și în alte ținuturi ale țării, arama a început să fie cunoscută și folosită în Dobrogea de-abia în cursul perioadei mijlocii a epocii neolitice, anume de către purtătorii culturii Hamangia.

În privința apariției primelor obiecte de aramă, la comunitățile culturii Hamangia, răspîndite în regiunile dintre Dunăre și Mare, se pot formula două păreri.

Prima din ele este aceea că astfel de obiecte au putut fi aduse de către membrii comunităților culturii Hamangia, dinspre sud, din ținuturile lor de origine. Precum se știe, majoritatea cercetătorilor noștri sînt de părere că această cultură are o origine sud-estică. Considerăm că o astfel de explicație a apariției primelor piese de aramă din Dobrogea, este mai apropiată de realitatea istorică.

Cea de a doua explicație a faptului, ar putea fi aceea că purtătorii culturii Hamangia din Dobrogea au primit primele obiecte de aramă, pe calea schimburilor, de la comunitățile unei alte culturi, din partea de est a Peninsulei Balcanice.

Pînă în prezent, în așezările și în necropolele purtătorilor culturii Hamangia s-au descoperit numai cîteva obiecte de aramă, după cum urmează:

Primul indiciu, cu privire la cunoașterea aramei de către purtătorii culturii Hamangia, l-a constituit descoperirea, în cuprinsul așezării de la Baia (Hamangia), unui pandativ de os, pe care s-au observat urme de culoare verzuie, dovadă clară că se datoresc patinei unui obiect mărunt de aramă, probabil o verigă din aramă[1]. Observația l-a făcut pe prof. D. Berciu să susțină, pe bună dreptate, că acele urme de patină „ne fac să presupunem că membrii comunității de la Baia (Hamangia) începuseră probabil să cunoască și cuprul, deși nu s-a descoperit aici încă nici un obiect de aramă"[2].

[1] D. Berciu, SCIV, V, 1954, 1–2, p. 99.
[2] *Ibidem*, p. 99.

Obiectul de os amintit s-a găsit în strat cu materiale caracteristice fazei Ceamurlia de Jos a culturii Hamangia.

În cursul săpăturilor din anul 1955, de la Cernavodă, în zona numită I a necropolei, s-au cercetat diferite morminte Hamangia, cu inventar, în general, sărac, compus în unele cazuri din cîteva vase specifice și din figurine feminine. Se face precizarea că, într-unul din mormintele distruse, s-a găsit o mărgică de cupru[3]. Fiind vorba, probabil, de o piesă micuță și simplă, nu a fost descrisă amănunțit.

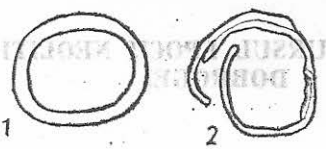

Fig. 1. Brățările de aramă descoperite la Agigea (după Horia Sloboziann, *op. cit.*, p. 737, fig. 2/1, 2).

Într-o altă necropolă a purtătorilor culturii Hamangia, în cea de la Limanu, cu prilejul săpăturilor, într-unul din morminte, la un loc cu alte mărgele, s-au găsit și cîteva perle mărunte, în formă de disc, lucrate dintr-o rocă vulcanică, de „culoare verde cupru"[4].

După părerea noastră, este posibil să fie o situație similară cu aceea din cadrul necropolei de la Cernica, unde, de asemenea, s-au găsit, în unele morminte, mărgele considerate a fi lucrate din aramă, de fapt, fiind realizate, la fel ca și alte mărgele făcute prin tăiere și perforare, din unele roci. Prin urmare, considerăm că și cele cîteva mărgele de la Limanu, la care ne-am referit, sînt lucrate dintr-o rocă conținînd aramă. Roca a fost preferată datorită culorii sale verzi.

Cu aproximativ o jumătate de secol în urmă, pe cînd era în construcție calea ferată de la Agigea la Mangalia, lîngă Agigea, au fost găsite, întîmplător, mai multe podoabe diverse.[6] Ne referim, în primul rînd, la cîteva brățări, din care două făcute din valve de *Spondylus gaedcropus*, una realizată din sîrmă de aramă, alta din bară de aramă și mărgele de aramă[7].

Prima brățară a fost publicată numai în fotografie[8]. Din cercetarea acesteia reiese că a fost făcută din sîrmă, destul de subțire, de aceeași grosime pe toată lungimea. În realitate obiectul este format din două părți. Pare să fie vorba de fapt, de două brățări similare, alăturate, care s-au utilizat concomitent.

[3] D. Berciu și Sebastian Morintz, Materiale, III, 1957, p. 87.

[4] V. Volschi și M. Irimia, Pontice, I, 1968, p. 80

[5] G. Cantacuzino și Seb. Morintz, Dacia, VII, 1963, p. 74.

[6] Horia Sloboziann, Materiale, V, 1959, p. 741 și p. 737 (fig. 2/1, 2).

[7] *Ibidem*, p. 741 și p. 737 (fig. 2/1, 2).

[8] *Ibidem*, p. 737 (fig. 2/3).

Brățara cealaltă are forma ovală și a fost realizată din bară groasă de aramă[9]. Pe fotografie nu se văd extremitățile barei, ceea ce ar putea să însemne că obiectul a fost lucrat prin turnare.

Despre mărgele nu se precizează nici numărul și nici forma lor.

Se consideră că aceste podoabe de aramă provin dintr-o așezare distrusă în parte cu prilejul lucrărilor amintite[10].

În funcție de caracteristicile pieselor strînse, complexul respectiv datează din timpul unei faze tîrzii a culturii Hamangia. În privința datări brățării din sîrmă de aramă au fost exprimate unele îndoieli[11].

Acestea au fost datele cunoscute, în stadiul actual al cercetărilor, cu privire la cele mai vechi obiecte de aramă documentate pe teritoriul Dobrogei.

Dispunem și de o serie, destul de mică, de descoperiri de piese de aramă găsite cu prilejul săpăturilor din așezările purtătorilor culturii Gumelnița de pe întinsul Dobrogei. Precum se știe, acele complexe sînt considerate ca aparținînd unei variante regionale a culturii.

Dintre cele mai vechi piese de aramă, datînd din faza de început a culturii Gumelnița, sînt cele descoperite, în anul 1961, sub dărîmăturile locuinței nr. 5 din așezarea de tip tell aflată în marginea orașului Hîrșova[12] (fig. 2 și 3).

Atunci a fost scos la iveală un depozit bogat, format din brățări și mărgele făcute din valve de scoici de *Spondylus gaederopus*, și din mai multe unelte de aramă, ce au fost întrebuințate la prelucrarea valvelor de scoici, precum și cîteva podoabe de aramă[13]. Inițial, depozitul amintit s-a aflat într-un vas de lut, care desigur, a fost așezat pe o poliță, iar în timpul incendiului, ce a distrus locuința, a căzut pe vatra locuinței, iar o parte din obiecte s-au împrăștiat pe o suprafață de 1 mp.

Depozitul menționat reprezintă, de fapt, materialele folosite în cadrul unui atelier, ce se afla în locuința nr. 5[14], în care desigur o persoană specializată, deci un meșteșugar, transforma, prin mai multe operațiuni, fragmentele de brățări în mărgele, folosind în acest scop unelte de aramă.

Din depozitul amintit au făcut parte următoarele obiecte de aramă: o dăltiță, patru sule și cinci inele de buclă.

Mai interesantă este dăltita (fig. 2/4) care servea la crestarea și la decuparea fragmentelor din brățări, ce urmau să fie transformate în plăcuțe decorative sau în mărgele de diferite mărimi.

Dăltița are 5,5 cm lungime, 0,9 cm lățime și 0,5 cm grosime (la capătul opus tăișului). Cîntărește 19 gr. Atrage atenția faptul că o față a uneltei este „lustruită", iar cealaltă prezintă asperități. Tăișul îl are ascuțit, iar capătul opus are suprafața puțin neregulată[15].

Sulele au următoarele dimensiuni: prima (fig. 2/5) (13,2 cm lungime, grosime maximă 0,6 cm și greutatea 10 gr); a doua (fig. 2/1) (13,5 cm lungime, 0,54 cm grosime și 16 gr greutate). La ambele piese porțiunea dinspre

[9] *Ibidem*, p. 737 (fig. 2/1).

[10] *Ibidem*, p. 741.

[11] D. Berciu: *Cultura Hamangia*, București, 1966, p. 81.

[12] Doina Galbenu, Dacia, VII, 1963, p. 501 și p. 5 6 (fig. 4).

[13] *Ibidem*, p. 500–509.

[14] *Ibidem*, p. 508.

[15] *Ibidem*, p. 502–503.

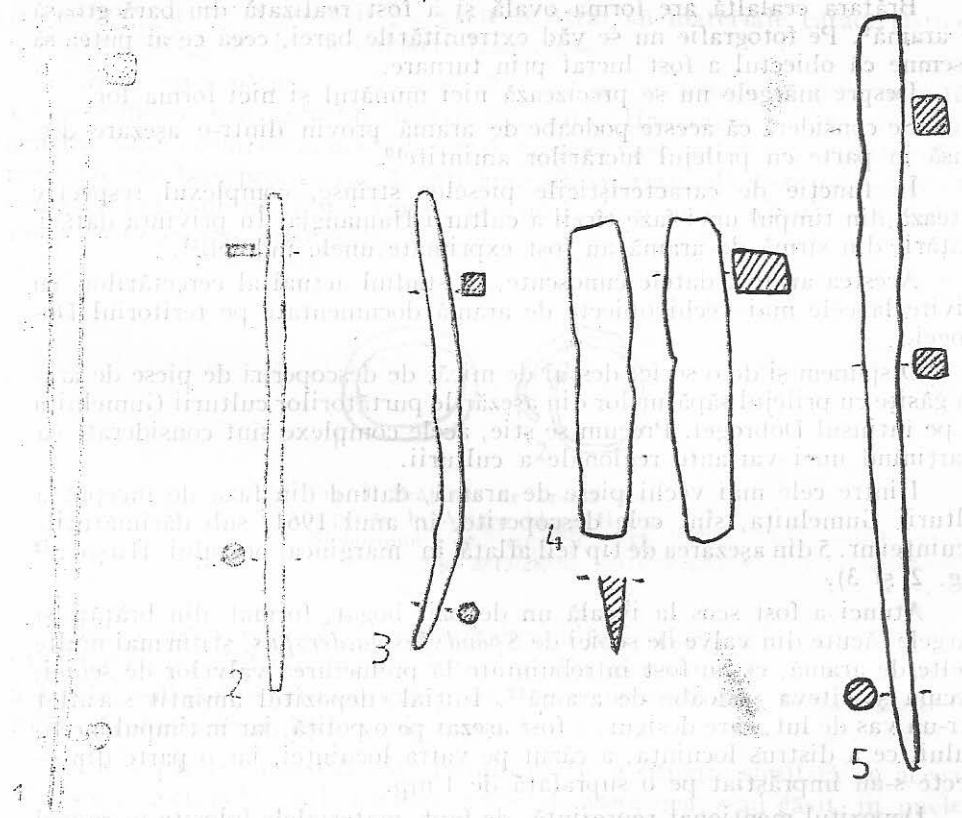

Fig. 2. Uneltele de aramă din atelierul de la Hîrșova (după Doina Galbenu, *op. cit.*, p. 506, fig. 4/1–5).

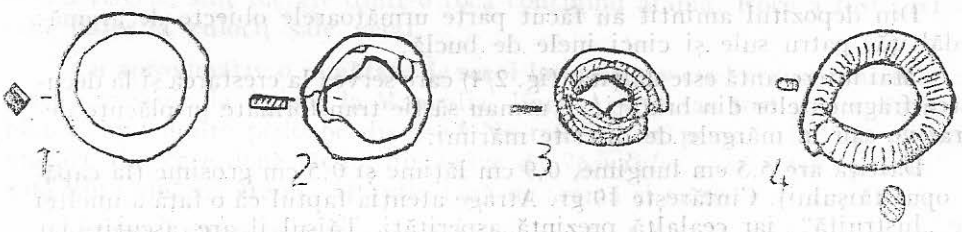

Fig. 3. Inelele de buclă de la Hîrșova (după Doina Galbenu, *op. cit.*, p. 506, fig. 4/6–9).

vîrf are secțiunea rotundă iar cea dinspre ceafă are secțiunea rectangulară; a treia piesă (fig. 2/2) (8,8 cm lungime și grosimea maximă 0,4 cm); a patra (fig. 2/3) (8 cm lungime și 0,35 cm grosime maximă). Reținem și observația că vîrful piesei mai lungi a fost ciocănit și transformat într-un tăiș îngust[16]

Inelele de buclă (fig 3) au fost făcute din două feluri de materiale: 3 din ele (fig 3/2 și 3) s-au lucrat din fîșie de tablă de aramă (avînd aceeași lățime de 0,45 cm, lungimea unuia este de 5,5 cm, iar celelalte două din

[16] *Ibidem*, p. 503.

sîrmă de aramă au cîte 3,5 cm. S-a mai făcut precizarea că la două din aceste inele de buclă, extremităţile sînt alăturate, iar la a treia piesă ele sînt suprapuse[17].

Inelele de buclă făcute din sîrmă de aramă (fig 3/1, 4) prezintă unele particularităţi. Astfel, a doua piesă este din sîrmă mai groasă la un capăt, decît la celălalt (fig. 3/4). Cele două extremităţi sînt suprapuse. Diametrul său este de 0,5 cm[18]. Piesa atrage atenţia prin grosimea diferită a extremităţilor.

Cel de al doilea este lucrat din sîrmă de aceeaşi grosime cu secţiune trapezoidală (fig 3/1). Diametrele sale sînt de 0,3 şi 0,4 cm[19].

Un alt complex gumelniţean din Dobrogea, în care s-au găsit unele obiecte de aramă, este acela de la Cernavodă. Prin săpăturile efectuate în timpul primului război mondial, Carl Schuchhardt a descoperit în stratul Gumelniţa, o sulă de aramă fixată într-un mîner de os de pasăre (fig. 4/20). Tot atunci s-au scos la iveală şi alte bucăţele din obiecte de aramă.

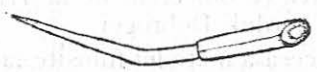

Fig. 4. Sula de aramă cu mîner de os, de la Cernavodă (după A. Langsdorff şi I. Nestor, *op. cit.*, p. 223, fig. 9/32).

Mai tîrziu, prin săpăturile din aşezarea de la Cernavodă, prof. Ion Nestor a mai descoperit o altă sulă de aramă similară, fixată în mîner din os de pasăre[22].

Piesele de aramă descoperite la Hîrşova şi la Cernavodă datează din faza de început a culturii Gumelniţa.

Acestea sînt loturile de obiecte de aramă descoperite, pînă în prezent, în aşezările din epoca neolitică din Dobrogea.

În legătură cu obiectele de aramă descrise se pune o problemă importantă, anume de unde provenea minereul de aramă din care au fost făcute uneltele şi podoabele folosite de membrii comunităţilor culturilor Hamangia şi Gumelniţa din Dobrogea.

După cum se ştie, în munţii din nordul Dobrogei se cunosc o serie de zăcăminte de aramă în vecinătatea localităţilor: Ceamurlia, Altîntepe, Horia şi Balabancea[23]. Din păcate, încă nu s-au făcut cercetări arheologice pe locul zăcămintelor amintite, pentru a se şti, pe baza unor vestigii clare, dacă au fost ele cunoscute şi de oamenii din vechime şi dacă atunci s-a folosit astfel de aramă. Se poate totuşi face precizarea că în zăcămîntul de la Altîntepe, se găseşte şi aramă nativă[24], care a putut fi întrebuinţată şi în cursul epocii neolitice.

Pînă se vor face cercetările necesare, în zona zăcămintelor, precum şi analizele cuvenite, trebuie să ne mulţumim cu datele de care dispunem în

[17] *Ibidem*, p. 503.
[18] *Ibidem*, p. 503.
[19] *Ibidem*, p. 504.
[20] A. Langsdorff şi Ion Nestor, PZ, XX, 1929, p. 225.
[21] Carl Schuchhardt, PZ, XV, 1924, p. 23.
[22] Ion Nestor: An. Dob., XVIII, 1937, p. 14.
[23] N. V. Rindina, Sov. Arh, 1969, 3, p. 31.
[24] *Ibidem*, p. 31, nota 74.

prezent. Amintim că trei din obiectele de aramă, descoperite în tellul dela Hîrșova au fost analizate în laboratoare din R.F. Germania[25].

În afară de aramă, obiectele respective mai conțin: dalta, urme de antimoniu, argint = 0,07% și urme de bismut; una din sule: arsenic = = urme, antimoniu = 0,03%, argint = 0,11%, precum și urme de: nichel, bismut și fier. În sfîrșit, sula de dimensiuni mai mari conține: arsenic = = urme, antimoniu = 0,01%, argint = 0,01% și urme de fier[26].

Sula descoperită de Carl Schuchhardt la Cernavodă a fost și ea analizată și s-a constatat că era făcută din aramă foarte curată[27].

Dacă ținem seama de comparația făcută mai demult între compoziția obiectelor de aramă amintite din așezările din epoca neolitică din Dobrogea și acelea similare analizate din sudul Munteniei, vom constata că acestea din urmă sînt caracterizate prin prezența argintului, de la urme slabe pînă la 0,03—0,09[28]. Constatarea permite să formulăm concluzia că piesele de la Hîrșova au fost lucrate din aramă avînd o altă compoziție decît aceea întrebuințată la realizarea obiectelor de aramă din epoca neolitică din sudul Munteniei, ceea ce nu exclude posibilitatea ca obiectele de la Hîrșova să fi fost lucrate din aramă provenită din nordul Dobrogei.

O altă problemă care se pune este aceea a metodei folosite la realizarea obiectelor de aramă din epoca neolitică documentate pe teritoriul Dobrogei. Ținînd seama de mărimea și de aspectul lor, considerăm că majoritatea lor, a celor cunoscute pînă în prezent, au fost lucrate practicîndu-se cea mai simplă metodă, anume prin ciocănire. S-ar putea să facă excepție numai brățara din bară masivă de la Agigea, care poate a fost făcută prin turnare.

Acestea sînt problemele mai importante, care se pun — în stadiul actual al cercetărilor — în legătură cu obiectele de aramă din epoca neolitică descoperite pe teritoriul Dobrogei.

L'USAGE DU CUIVRE SUR LE TERRITOIRE DE LA DOBRUDJA PENDANT L'EPOQUE NEOLITHIQUE

Résumé

E. COMȘA

En Dobroudja le cuivre à été commencé d'être usité par les communautés de la culture de Hamangia (néolithique moyen).

Dans le sites et les nécropoles appartenant à cette culture ont été trouvés des objets en cuivre à Cernavodă (una petite perle) et à Agigea (plusieurs bracelets et perles).

Dans les sites appartenant à la culture de Gumelnitza des objets en cuivre ont été découverts à Hîrșova (un petit ciseau; quatre poinçons et cinq „Lockenringe") et à Cernavoda (un poinçon et deux morceaux provenant des objets en cuivre).

Dans cette ouvrage l'auteur donne aussi les résultats des analyses faites sur une partie des objects présentés.

[25] Siegfried Junghans, Edvard Sangmeister, Manfred Schröder: *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*. Katalog der Analysen, Berlin, 1968, analizele nr. 8541—9283.

[26] *Idem*, analizele nr. 12066, 12071, 13580.

[27] A. Langsdorff și Ion Nestor: *op. cit.*, p. 225.

[28] v. nota 25, analizele nr. 8571—8587.

INFLUENȚE LINIARE ÎN CADRUL CERAMICII CULTURII HAMANGIA

PUIU HAȘOTTI

Ansamblul relațiilor dintre anumite culturi ne poate oferi prețioase elemente cu ajutorul cărora înțelegem mai aprofundat evoluția unor comunități, relațiile lor cu alte culturi și sincronismele relative dintre acele culturi. Pentru judecarea fenomenelor respective, un rol deosebit îl deține ceramica, al cărei studiu amănunțit (tehnici de lucru, compoziții, forme, decoruri etc.) a permis cele mai numeroase observații.

Problematica referitoare la unele influențe ale culturii ceramicii liniare asupra ceramicii culturii Hamangia, a fost atinsă printr-o serie de cercetări ale unui număr restrîns de specialiști. D. Berciu — primul care a sesizat și prezentat global fenomenul — a arătat că un contact între cele două culturi, s-a produs la un moment cronologic foarte timpuriu[1]. Fondul argumentării a constat din faptul că cele două culturi ar aparține „neoliticului primar de pe teritoriul țării noastre și au contribuit la geneza altor culturi ale neoliticului secundar"[2], situație care, cum bine se știe, nu poate fi acceptată. Totodată, pe bună dreptate, autorul menționat a subliniat că influențele liniare în ceramica Hamangia se constată și la nivelul fazei Ceamurlia de Jos[3] (după periodizarea noastră faza Hamangia III, subdivizibilă în trei etape[4] cu care se încheie evoluția culturii), observație confirmată și de cercetările noastre de la Tîrgușor, punctul „Urs" — așezare din faza a III-a. De altfel, încă înainte de apariția monografiei mai sus citate, se relevase existența unor „elemente de caracter bandceramic" la Cernavodă[5] și în general la ceramica Hamangia[6]. Rezumînd observațiile lui D. Berciu și lăsînd la o parte o serie de aprecieri cronologice neconfirmate de noile descoperiri, subliniem faptul că autorul menționat a arătat că relația dintre cultura Hamangia și cultura ceramicii liniare, a avut drept urmări doar în ceramica primei culturi[7], observație la care au subscris și alți cercetători[8] și la care subscriem și noi, pe baza unor descoperiri mai re-

---

[1] D. Berciu, *Cultura Hamangia*, I, București, 1966, p. 25—28.
[2] *Ibidem*, p. 26.
[3] *Ibidem*, p. 27.
[4] P. Hașotti, Studia Praechistorica, 10, (sub tipar).
[5] D. Berciu, S. Morintz, P. Roman, Materiale, 6, 1959, p. 99.
[6] D. Berciu, *Asupra protoneoliticului Europei sud estice*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 29.
[7] Idem, *Cultura Hamangia*, p. 26.
[8] S. Marinescu Bîlcu, SCIV, 19, 1968, 3, p. 400—401; Gh. Lazarovici, Pontica, 4, 1971, p. 37.

cente și a unei interpretări mai amănunțite a fenomenului. Se poate pune însă o întrebare, la care un răspuns afirmativ sau negativ credem că, la ora actuală ar fi pripit: de ce un contact (direct?) între două culturi la fel de bine structurate, a lăsat urme numai asupra uneia dintre ele (respectiv Hamangia)?

La rîndul său, S. Marinescu-Bîlcu, a arătat posibilitatea unui contact între comunitățile Hamangia și cele liniar ceramice[9], fenomen ce s-ar fi petrecut în nordul sau nord-estul Dobrogei. O atare situație ar fi fost posibilă cel mai devreme la începutul fazei Ceamurlia de Jos (faza III), întrucît abia la nivelul acestei faze aria de difuziune a culturii Hamangia este maximă[10], extinzîndu-se acum și către nordul Dobrogei. Dar pe de-o parte, momentul apariției fazei a III a culturii Hamangia, coincide în mare cu cel al sfîrșitului culturii ceramicii liniare, iar pe de altă parte, în etapa finală a culturii ceramicii liniare se produce o expansiune a sa spre sud în Muntenia[11], dar nu și spre sud-est în Dobrogea. Că există ușoare influențe liniare în ceramica culturii Hamangia este evident De pildă la Cernavoda (pl 1/1-8) astfel de influențe (ne referim îndeosebi la vase de mici dimensiuni[12]) sînt vizibile. Tot aici s-a descoperit un vas[13], care ca formă și decor este asemănător unuia de la Tîrpești[14], (pl. 2/1) fapt pus tot pe seama unor influențe liniare tîrzii.

În legătură cu contactul dintre cultura Hamangia și cultura ceramicii liniare cu note muzicale, reținem și opiniile lui Eug. Comșa, care între altele a arătat că decorul meandric al vasului de la Tîrpești, trebuie pus în legătură cu influențele culturii Dudești exercitate în această zonă ca urmare a unei penetrații a comunităților respectivei culturi pînă la Moldova[15] (posibilitatea pătrunderii culturii Dudești pînă în Moldova ni se pare puțin probabilă). Același cercetător arăta că nu există nici o descoperire care să ateste contactul dintre Hamangia și cultura ceramicii liniare cu note muzicale, subliniind totodată că cele două culturi au avut totuși spații de difuziune apropiate. Dar, în actualul stadiu al cercetătorilor, cînd există dovezi că prima fază a culturii Hamangia este anterioară Boian-Bolintineanului[16], rezultă că odată cu geneza fazei Bolintineanu se produce o intercalare etnică între Hamangia și cultura ceramicii liniare, anulîndu-se astfel posibilitatea vreunui contact direct între ele. Pe de altă parte, aria de expansiune a culturii Hamangia în prima sa fază nu credem să fi depășit linia Cernavoda-Constanța (firul văii Carasu), deci oricum ea ar fi fost destul de depărtată de aria culturii ceramicii liniare. Deci, cel puțin la acest nivel cronologic, un contact între cele două culturi pare imposibil să fi existat. De altfel, destul de improbabil este un contact direct chiar și pentru fazele ulterioare ale culturii Hamangia. Dar în acest caz, se naște întrebarea: cum se pot explica totuși influențele liniare, este drept de loc ample, asupra ceramicii culturii Hamangia? La această întrebare credem că unicul răspuns posibil este acela că fenomenul s-a produs prin intermediul comunităților Boian-Bolintineanu, în a căror ceramică s-a constatat o destul de puternică compo-

[9] S. Marinescu-Bîlcu, Alba Regia, 12, 1972, p. 164.

[10] P. Hașotti, Pontica, 17, 1984, p. 29, pl. 1.

[11] V. Teodorescu, SCIV, 12, 1966, 2, p. 223–232; idem, Studii și comunicări științifice ale muzeelor de istorie, București, 1971, p. 42–51; E. Comșa, Alba Regia, 12, 1972, p. 73–180; o discuție mai amplă și mai recentă, cu referiri îndeosebi la aspectul Sudiți-N. Ursulescu, Suceava, 9, 1982, p. 260–281.

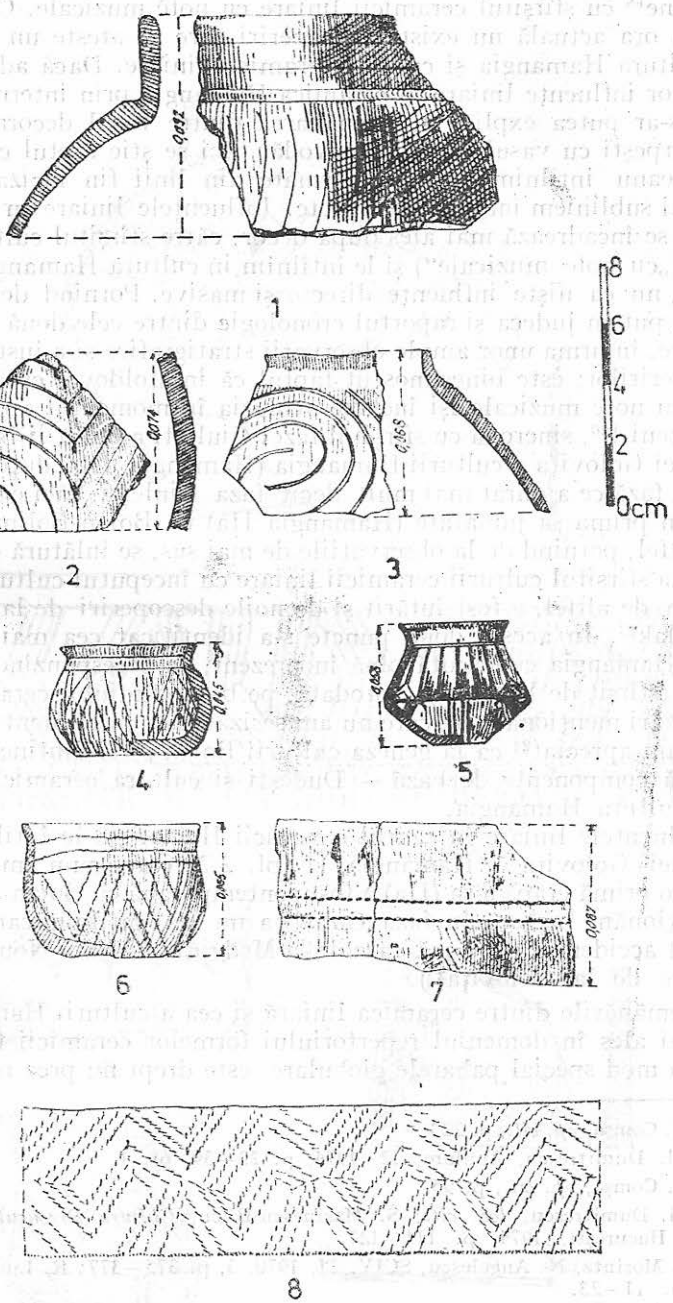
[12] D. Berciu, *op. cit.*, p. 22, fig. 10/1–3, etc.

[13] D. Berciu, S. Morintz, Materiale, 5, 1959, p. 102, fig. 4/1.

[14] S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 400, fig. 4/1.

[15] E. Comșa, *Istoria comunităților culturii Boian*, București, 1974, p. 223 și urm.

[16] P. Hașotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119–131.

PLANȘA NR. 1

nentă liniară[17] și chiar prin intermediul comunităților Boian-Giulești, care după cum se știe, din punct de vedere cronologic, au fost parțial contemporane[18] cu sfîrșitul ceramicii liniare cu note muzicale. Cert este că cel puțin la ora actuală nu există descoperiri care să ateste un contact direct între cultura Hamangia și cultura ceramicii liniare. Dacă admitem exercitarea unor influențe liniare în ceramica Hamangia prin intermediul culturii Boian, s-ar putea explica și asemănarea dintre vasul decorat cu meandre de la Tîrpești cu vasul de la Cernavodă, căci se știe faptul că și în Boian-Bolintineanu întîlnim meandre formate din linii fin incizate.

Mai subliniem încă două aspecte. Influențele liniare în ceramica Hamangia, se încadrează mai ales după decor, către sfîrșitul culturii ceramicii liniare („cu note muzicale") și le întîlnim în cultura Hamangia drept niște „ecouri", nu ca niște influențe directe și masive. Pornind de la această observație, putem judeca și raportul cronologic dintre cele două culturi. Pe de altă parte, în urma unor ample observații stratigrafice și a justei interpretări a descoperirilor, este binecunoscut faptul că în Moldova, cultura ceramicii liniare cu note muzicale își încheie evoluția în momentul apariției culturii Precucuteni I[20], sincronă cu sfîrșitul fazei Giulești a cultu ii Boian și cu sfîrșitul fazei Golovița a culturii Hamangia (Hamangia IIb după periodizarea noastră), fază ce a durat mai mult decît faza Giulești, căci ea este contemporană în prima sa jumătate (Hamangia IIa) cu Boian-Bolintineanu[21].

Astfel, pornind de la observațiile de mai sus, se înlătură obligația de a paraleliza sfîrșitul culturii ceramicii liniare cu începutul culturii Hamangia, fapt care, de altfel, a fost întărit și de noile descoperiri de la Medgidia. și Duranculak[23]. În aceste două puncte s-a identificat cea mai veche fază a culturii Hamangia cunoscută pînă în prezent, ea corespunzînd unui orizont Vinča A (sfîrșit de Vinča A). Totodată, pe baza studiului ceramicii din cele două așezări menționate, la care nu am sesizat nici un element sau influență liniară, am apreciat[24] că la geneza culturii Boian — Bolintineanu, pe lîngă cele două componente de bază — Dudești și cultura ceramicii liniare — a stat și cultura Hamangia.

Influențele liniare în cadrul ceramicii Hamangia le întîlnim de la nivelul fazei Golovița — Hamangia II (pl. 2/2) care, cum am arătat și mai sus, într-o primă etapă a sa (IIa) a fost contemporană cu Boian — Bolintineanu. Menționăm însă că în faza Golovița nu mai întîlnim canelurile foarte fine decît accidental (pe două vase de la Medgidia — Satu Nou[25] și pe cîteva fragmente de la Golovița[26]).

Asemănările dintre ceramica liniară și cea a culturii Hamangia, se observă mai ales în domeniul repertoriului formelor ceramicii fine. Avem în vedere în mod special paharele globulare, este drept nu prea numeroase, gă-

---

[17] E. Comșa, *op. cit.*, p. 223.

[18] Vl. Dumitrescu, Apulum, 12, 1974, p. 23—39, pl. I.

[19] E. Comșa, *op. cit.*, p. 95.

[20] Vl. Dumitrescu, *loc. cit.*; S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul României*, București, 1974, p. 114—127.

[21] S. Morintz, N. Angelescu, SCIV, 21, 1970, 3, p. 375—377; R. Lungu, SCIVA, 33, 1982, 1, p. 11—23.

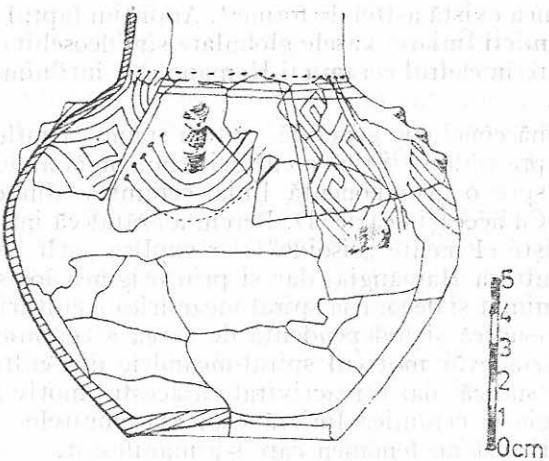
[22] P. Hașotti, *loc. cit.*

[23] T. Dimov, Arheologia, Sofia, 1982, 1, p. 33—48.

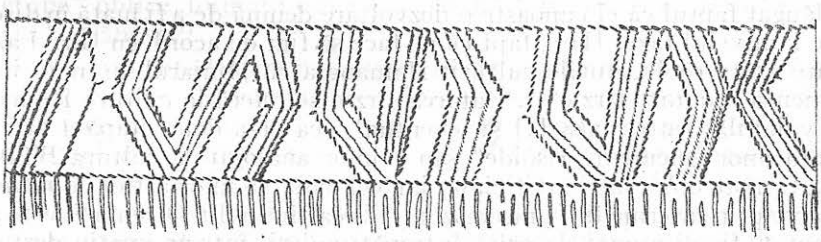
[24] P. Hașotti, *loc. cit.*

[25] Idem, Pontica, 20, 1987, p.

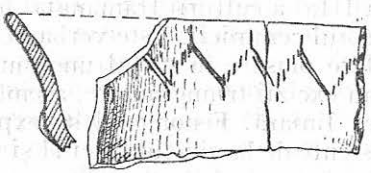
[26] D. Berciu, *op. cit.*, p. 268—276.

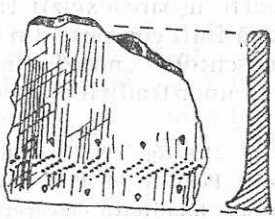
1

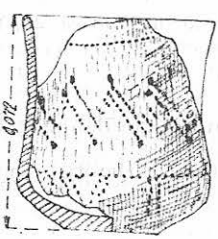
2

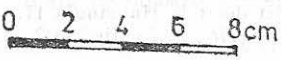
3

5

4

BIBLIOTECA MUZEU
DE ARHEOLOGIE CONSTA
NR. INV. 30.828/92

PLANȘA NR. 2

site în așezări ale fazei II- Goloviță: Goloviță[27], Medgidia — Satu Nou[28], Grădiștea Coslogeni[29], recipiente pe care le întîlnim și mai tîrziu, în faza aIII a[30] (Ceamurlia de Jos). Aceste forme însă nu le întîlnim și în așezările primei faze a culturii Hamangia — Medgidia și Duranculak — fapt ce ne face să credem că respectivele elemente au pătruns în această cultură ca urmare a unor influențe liniare exercitate prin intermediul fazei Boian — Bolintineanu, unde de asemenea există astfel de forme[31]. Amintim faptul că în ceramica fină a culturii ceramicii liniare, vasele globulare sînt deosebit de răspîndite. Unele influențe liniare în cadrul ceramicii Hamangia le întîlnim și la cîteva pahare bitronconice[32].

Ca o primă concluzie generală, putem spune că influențele liniar ceramice tîrzii asupra ceramicii fine a culturii Hamangia au existat, fără a putea vorbi însă despre o „componentă liniar-ceramică din conținutul culturii Hamangia"[33]. Cu aceeași ocazie, D. Berciu a arătat că influențele liniare manifestate ca niște elemente „tisoide" s-ar explica „atît prin contactul liniar ceramicii cu cultura Hamangia, dar și prin originea lor sudică. Prin acest contact s-a reanimat și decorația spiral-meandrică a culturii Hamangia, care, la origine este sudică și independentă de aceea a ceramicii liniare"[34]. Considerăm că într-adevăr motivul spiral-meandric din cultura Hamangia are o certă origine sudică, dar o reactivitate a acestui motiv grație contactului dintre Hamangia și ceramica liniară (sau așa-numitele „elemente tisoide") nu credem să fi fost un fenomen care s-a manifestat.

În legătură cu decorul spiral-meandric din cultura Hamangia, ar mai fi de adăugat faptul că el cunoaște o dezvoltare demnă de a fi luată în discuție abia de la nivelul fazei III[35], fapt ce ne face să fim de acord cu Gh. Lazarovici care arăta că legăturile culturii Hamangia cu „liniarul cu note indică de asemenea o datare tîrzie"[36]. Datarea tîrzie se referă la cultura Hamangia și este valabilă pentru faza III și eventual, cea de-a doua etapă a fazei II. Existența unor „elemente tisoide" sau a unor analogii cu cultura Bűkk, ni se par a fi niște observații artificiale, iar vehicularea unor astfel de influențe și contacte prin intermediul unui orizont Vinča tîrziu din Oltenia[37], este greu de acceptat, fie și numai datorită întrepătrunderii într-un spațiu destul de mare a unor alte comunități.

Îndeosebi la începutul fazei III (etapa IIIa) a culturii Hamangia, întîlnim influențe liniare, de data aceasta în decorul ceramicii. Este vorba despre incizii sau foarte ușoare excizii triunghiulare plasate în vîrful unghiurilor formate de două linii compuse din incizii sau excizii triunghiulare, asemănătoare binecunoscutelor „note" din ceramica liniară. Fenomenul se explică prin persistența unor tradiții mai vechi, existente de la nivelul fazei II și prin

---

[27] *Ibidem*, p. 259, fig. 154/7; p. 261, fig. 156/16.

[28] P. Hașotti, Pontica, 14, 1981, p. 28, pl. 2/17—18; idem, Pontica, 20, 1987, p. 19—42 (articol care tratează totalitatea descoperirilor de aici).

[29] R. Lungu, *op. cit.*, p. 23, fig. 8/31, 33, 34.

[30] D. Berciu, *op. cit.*, p. 205.

[31] E. Comșa, *op. cit.*, fig. 25/77—80. La ceramica fină Boian-Bolintineanu, formele au un profil mai rotunjit decît la Hamangia II.

[32] D. Berciu, *op. cit.*, p. 28, fig. 18/2; o. 65, fig. 60/4; P. Hașotti, Pontica, 14, 1981, p. 31, p. 34.

[33] D. Berciu, *op. cit.*, p. 26.

[34] *Ibidem*.

[35] P. așotii, *op. cit.*, p. 35.

[36] Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 37.

[37] *Ibidem*, p. 37—38.

contactul dintre Hamangia și Boian-Giulești. Amintim în acest sens că în ceramica fazei Giulești a culturii Boian, întîlnim o destul de activă influență liniară[38].

Pentru o mai bună înțelegere a subiectului în discuție prezentăm pe scurt descoperirile care atestă influențele liniare în ceramica din cadrul culturii Hamangia.

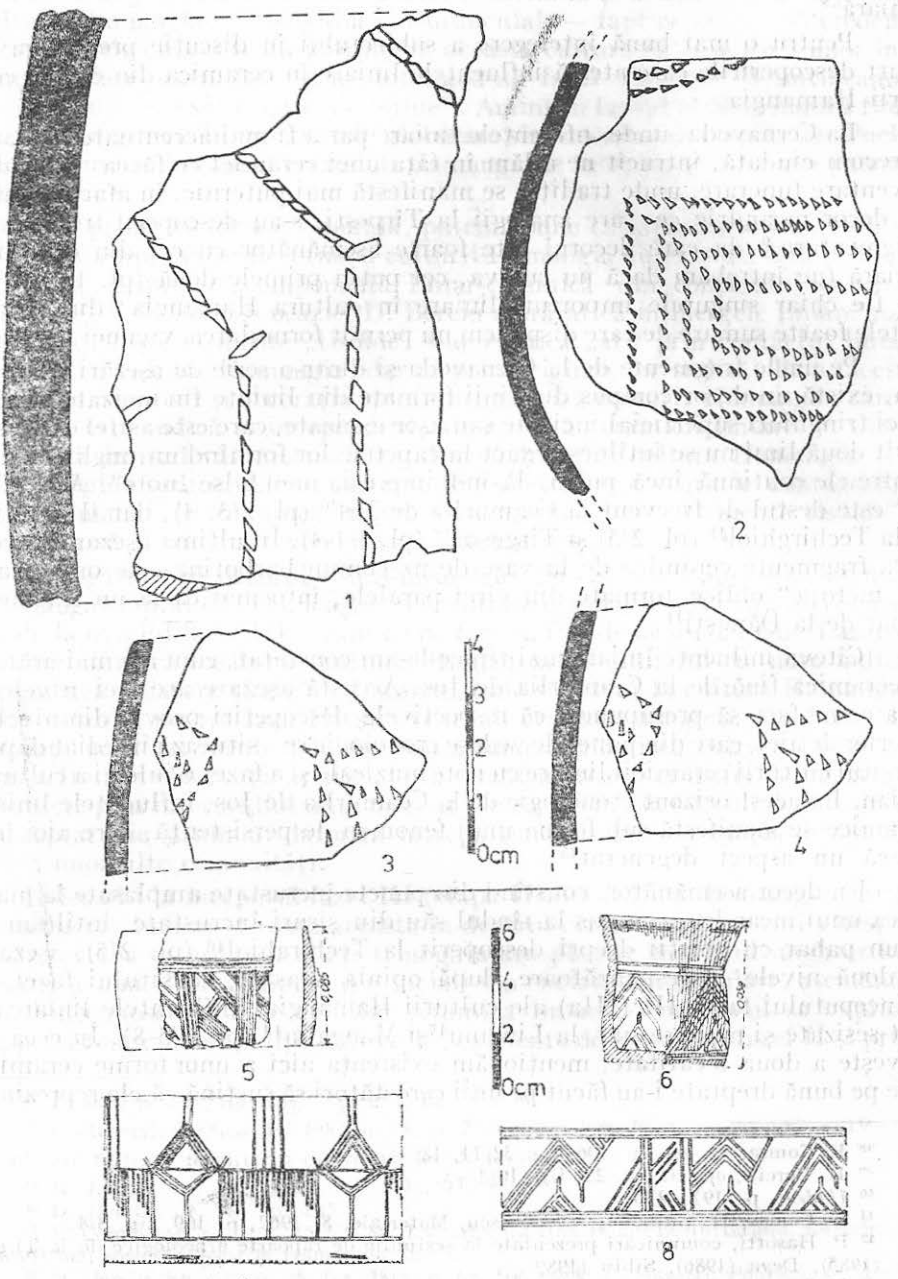
La Cernavoda, unde influențele liniare par a fi mai accentuate, situație oarecum ciudată, întrucît ne aflăm în fața unei ceramici ce făcea parte din inventare funerare, unde tradiția se manifestă mai puternic, în afara vasului cu decor meandric ce are analogii la Tîrpești, s-au descoperit trei pahare fragmentare[39], la care decorul este foarte asemănător cu cel din ceramica liniară (ne întrebăm dacă nu cumva, cel puțin primele două (pl. 1/2, 3) să nu fie chiar singurele importuri liniare în cultura Hamangia; din păcate datele foarte sumare de care dispunem nu permit formularea vreunei ipoteze).

Pe unele fragmente de la Cernavoda și dintr-o serie de așezări Hamangia, există un decor compus din linii formate din liniuțe fin incizate sau din mici tringhiuri superficial incizate sau ușor excizate, care este astfel executat încît două linii nu se întîlnesc exact la capetele lor formînd un unghi, ci una dintre ele continuă încă puțin, lăsînd impresia unei false „note". Acest decor este destul de frecvent la Ceamurlia de Jos[40] (pl. 2/3, 4), dar îl întîlnim și la Techirghiol[41] (pl. 2/5) și Tîrgușor[42] (pl. 3/1-4). În ultima așezare, pe cîteva fragmente ceramice de la vase de uz comun barbotina este organizată în „metope" oblice formate din vîrci paralele, întocmai ca la un fragment liniar de la Dănești[43].

Cîteva influențe liniare mai tipice le-am constatat, cum am mai arătat, la ceramica fină de la Ceamurlia de Jos. Această așezare are trei nivele[44], ceea ce ne face să presupunem că respectivele descoperiri provin din nivelul inferior de aici, care din punct de vedere cronologic se situează imediat după sfîrșitul culturii ceramicii liniare cu note muzicale și a fazei Giulești a culturii Boian. La acest orizont cronologic de la Ceamurlia de Jos, influențele liniar-ceramice se manifestă sub forma unui fenomen de persistență, care aici îmbracă un aspect degenerat[45].

Un decor asemănător, constînd din puncte încrustate amplasate la marginea unui meandru, compus la rîndul său din șiruri încrustate, întîlnim și la un pahar cu pereții drepți descoperit la Techirghiol[46] (pl. 2/5), așezare cu două nivele, corespunzătoare după opinia noastră, sfîrșitului fazei II și începutului fazei III (IIIa) ale culturii Hamangia. Influențele liniare au fost sesizate și mai sre sud, la Limanu[47] și Mangalia[48] (pl. 3/5-8). În ceea ce privește a doua localitate, menționăm existența aici a unor forme ceramice care pe bună dreptate i-au făcut pe unii cercetători să susțină că ele reprezintă

[38] E. Comșa, *op. cit.*, p. 106, fig. 32/11, 12.
[39] D. Berciu, *op. cit.*, p. 22, fig. 10/1—3.
[40] *Ibidem*, p. 197—230.
[41] E. Comșa, D. Galbenu, A. Aricescu, Materiale, 8, 1962, p. 169, fig. 4/4.
[42] P. Hașotti, comunicări prezentate la sesiunile de rapoarte arheologice de la Tîrgoviște (1985), Deva (1986), Sibiu (1989).
[43] M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, Materiale, 8, 1962, p. 49, fig. 2/7.
[44] D. Berciu, *op. cit.*, p. 131—133.
[45] *Ibidem*, p. 67, fig. 22/1, 23/9, 24/4; p. 68, fig. 25/3; p. 204, fig. 107 b; idem, NEH, I, 1955, p. 24, fig. 2/2, 4
[46] E. Comșa, D. Galbenu, A. Aricescu, *op. cit.*, p. 169, fig. 3/4.
[47] D. Galbenu, Materiale, 9, 1970, p. 811, fig. 2/?.
[48] D. Berciu, *Cultura Hamangia* p. 10, fig. 22/4.

PLANŞA NR. 3

elemente ce ar desemna sfîrșitul culturii Hamangia[49]. Într-un articol, Eug. Comșa a opinat chiar pentru denumirea de „faza Mangalia"[50] — ca fază finală a culturii Hamangia — fără să formuleze însă o argumentație prea convingătoare. Descoperirile de la Mangalia[51] s-au făcut întîmplător și despre ele nu avem nici un fel de date de stratigrafie verticală sau orizontală. Materialul arheologic recoltat din necropola de aici, se încadrează pe o perioadă destul de largă. Influențele liniare constatate aici, exclud de la sine datarea acestei necropole exclusiv spre sfîrșitul culturii Hamangia.

În necropola neolitică și eneolitică de la Duranculak[52], într-un mormînt Hamangia s-a descoperit un pahar decorat cu meandre compuse din mici împunsături încrustate dispuse pe trei linii, în vîrfurile meandrelor astfel formate aflîndu-se cîte o împunsătură mai mare, triunghiulară.

În legătură cu aspectul Sudiți[53] care după cum se știe, în structura sa conține o puternică componentă liniară, nu credem că acesta să fi avut vreo influență asupra ceramicii Hamangia din trei motive: 1. Este vorba despre o manifestare (fenomen) mult prea locală. 2. Din punct devedere cronologic, aspectul Sudiți este anterior Boian — Bolintineanului; N.Ursulescu consideră chiar că acest aspect a participat la geneza fazei Bolintineanu[54], care cum am arătat mai sus, a adus în ceramica fină și semifină a culturii Hamangia cîteva influențe liniare. 3. Distanța dintre comunitățile Hamangia și cele ale aspectului Sudiți, era relativ mare și între ele nu existau alte comunități care ar fi putut mijloci un contact,

Că între faza I a culturii Hamangia pe de-o parte și cultura ceramicii liniare, alături de aspectul Sudiți, pe de altă parte, nu au existat contacte, o demonstrează și descoperirile de la Medgidia[55] și Duranculak[56], unde nu s-au putut observa influențe liniare sau Sudiți.

Privitor la pătrunderea spre sud a culturii ceramicii liniare și mai ales avînd în vedere consecințele fenomenului, reținem observația lui V. Teodorescu, care a subliniat faptul că în zonele unde a pătruns această cultură întîlnind acolo cultura Dudești, s-a produs sfîrșitul ultimei culturi, alături de apariția altor culturi noi — Boian — Bolintineanu și Vădastra[57]. În Dobrogea, un astfel de fenomen nu s-a produs.

Cît privește unele asemănări ale ceramicii culturii Hamangia cu ceramica fazelor timpurii ale culturii ceramicii liniare[58], sau cu cea a culturilor Sařka[59] și Stichbandkeramik[60], le considerăm la rîndul nostru doar rodul unor întîmplări.

---

[49] S. Marinescu-Bîlcu, Pontica, 5, 1972, p. 30—34.

[50] E. Comșa, Rev. Muz., 5, 1977, p. 68.

[51] V. Volski, M. Irimia, Pontice, 1, 1968, p. 45.

[52] T. Dimov, Comunicare la Simpozionul „Rolul Mării Negre în preistoria Europei", Tolbuhin, R.P. Bulgaria, mai, 1988.

[53] V. Teodorescu, *op. cit.*, p. 42—51; idem, SCIV, 17, 1966, 2, p. 223—232; S. Marinescu Bîlcu, Alba Regia, 12, 1972, p. 162—171; E. Comșa, Alba Regia, 12, 1972, p. 479—485; N. Ursulescu, Succava, 7. 1982, p. 479—485.

[54] N. Ursulescu, *op. cit.*,

[55] P. Hașotti, SCIVA, 37, 1986, 2, p. 119—131.

[56] T. Dimov, Arheologia, Sofia, 1982, 1, p. 33—48.

[57] V. Teodorescu, *Sesiunea Muzeelor* ..., p. 46.

[58] N. Kalicz, Mittilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 8, 9, 1970—1978, p. 13—45, p. 296—303, pl. 4—11; p. 304, fig. 12/4—11c; J. Makkay, Alba Regia, 14, 1978, p. 9—60; D. Kaufmann, K.H. York, Jahresschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte, 66, 1985, p. 75—91, etc.

[59] H. Dumitrescu, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 468 fig. 9—11; S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni* ..., p. 117—119; Vl. Dumitrescu, SCIVA, 32, 1981, 2, p. 233—239.

[60] D. Kaufmann, *Wirtschaft und Kultur der Stichbandkeramik im Saalegebiet*, Berlin, 1976.

INFLUENCES LINEAIRES DANS LA CERAMIQUE DE LA CULTURE HAMANGIA

(résumé)

P. HAŞOTTI

Les relations entre la culture Hamangia et la céramique rubanée ont constitué l'objet d'étude de plusieurs chercheurs, qui ont traité le phénomène de points de vue plus ou moins similaires.

A la suite de la réinterprétation des données plus anciens et grâce à de nouvelles découvertes nous sommes en mesure d'apprécier qu'un contact entre les deux cultures n'a pas eu lieu.

Les influences de la céramique tardive, qui sont peu nombreuses, appareissent dans la culture Hamangia par l'entremise de la culture Boian. Ce fait est prouvé par le rapport chronologique existant entre les trois cultures susmentionnées et par le contexte des découvertes et des phénomènes culturels et ethniques qui se sont produites à l'ouest de la Muntenie, le sud de la Moldavie et en Dobroudja.

Les découvertes qui indiquent une légère influence linéaire par philière Boian sur la céramique fine et demi fine de la culture Hamangia, appartiennent à la phase II et à la première étape de la troisième phase de la culture Hamangia.

Les ressemblances entre le décor de la céramique fine Hamangia et celui des phases récentes de la culture de la céramique rubanée ou des cultures Tisa, Bükk, Sařka et Stichbandkeramic sont tout à fait accidentelles.

La liste des illustrations

Pl. 1 — Céramique de la nécropole de Cernavodă

Pl. 2/1 — Le vase de Tirpeşti
2/2 — Le décor déployé d'un vase de Goloviţa
Pl. 2/3, 4 — Céramique de l'habitation de Ceamurlia de Jos
Pl. 2/5 — Verre fragmenté de Techirghiol

Pl. 3/1—4 — Céramique de l'habitation de Tirguşor „Urs"
Pl. 3/5—8 — Céramique et décor déployé des nécropoles de Mangalia et Limanu

CONSTANȚA, 2250

ADRIAN RĂDULESCU

Tomis, Constantiana, Constanza, Küstendje și Constanța — sînt tot atîtea variante de nume care jalonează evoluția uneia și aceleiași entități urbane, care și-a depănat istoria milenară urcînd pe culmile nebănuite ale civilității contemporane[1]. Trecutul urbanistic românesc, atît de bine ilustrat de așezările din Dacia[2] și din stînga Dunării, își află leagănul pe țărmul dobrogean al Mării Negre, acolo unde, în urma procesului de „roire" al grecilor început către jumătatea secolului VII î.e.n., au luat ființă acele *apoikiai*[3] „orașe locuite de o populație strămutată", termen cu care sînt desemnate, în înțelesul antic al cuvîntului, orașele nou create.

Instalarea contractuală aici a unui nou etnos venit de peste mări[4], cu precădere din arhipeleagul egeic — și-i avem în vedere în primul rînd pe milesieni —, înlesnită de nevoile economice ale unor comunități băștinașe geto-dacice aflate pe trepte de civilizație de la sfîrșitul hallstattului și sprijinită de practici la îndemîna unor societăți antice, cum ar fi schimbul de daruri și alianțele matrimoniale, va fi urmată la scurt timp de forme definitive de organizare, proprii unor așezări de tip *polis*. Dacă în cazul mai vechii și mai îndelung cercetatei Histria, de pe malul actual al lacului Sinoe, aceste aspecte sînt mai bine cunoscute[5], pentru Tomis, absența unor mențiuni exprese în sursele literare, mai apropiate în timp de data întemeierii, precum și suprapunerea orașului modern peste vestigiile antice, reduc considerabil posibilitățile noastre de cunoaștere la cercetarea unor zone arheologice limitate. Această situație precară ne obligă la deducția unor fenomene, cunoscute altfel și în altă parte, doar prin efectele lor.

Revenind asupra toponomiei, în limba greacă mai întotdeauna Τόμις sau Τομεύς, iar în limba latină *Tomi*, dincolo de etimologiile legate de uci-

---

[1] Asupra includerii Tomisului în suita centrelor urbane din țară cu o lungă atestare în documentele scrise, vezi tot la noi, în Pontica, 10, 1977, p. 53—57.

[2] Vezi cu titlu de exemplu, D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia română*, București, 1968, passim; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, passim

[3] Traducerea și sensul exact al cuvîntului, la D.M. Pippidi, în *Din istoria Dobrogei*, I, 1965, p. 143.

[4] Al. Avram, Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1989, p. 70—90 și în special, p. 74. Noțiunea de instalare „contractuală", introdusă prima dată de D.M. Pippidi în *Gètes, Grecs et Romains en Scythie Mineure : coexistence politique et interférences culturelles*, B.—P., 1976, p. 445 este adoptată și de alți cercetători, vezi P. Alexandrescu, Pontica, 18, 1985, p. 48

[5] Vezi, în rezumat, P. Alexandrescu, Pontica, 18, 1985, p. 41—52; idem, Pontica, 19, 1986, p. 19—32.

derea lui Absyrthos[6] sau de imaginea unui „erou-fondator" recunoscut pe monedele locale[7], reținem observația lui Tomaschek[8] și după el, E. Philippon[9], care recunosc în forma *Tomi* un nume trac, dintr-o rădăcină indoeuropeană **tum*[10] — „umflătură", care ar desmna aici nu neapărat înălțimea locului, — după E. Philippon — ci chiar forma micii peninsule pe care se vor fi așezat mai tîrziu grecii[11], în speță, promontoriul actualei Constanța.

Izvoarele literare îi stabilesc: a) locul (Strabo, *Geogr.*, VII, 6, 1; Pomponius Mela[12], *De chor.*, I, 2, 22; Ptolemeu, Γεογρ; Arrian, Περιπλ., 24, 1; *Scutul de la Dura Europas* etc.) și b) originea primilor coloniști (Demetrios din Callatis, preluat de Pseudo-Skymnos, Περιήγησις, 764: Τομέοι πόλις γενόμενοι Μιλησίων și mai tîrziu, Ovidiu, *Tr.* I, 10, 37—42; III, 9,3.: *Hunc quoque Mileto missi venere coloni*). Cu toate acestea, nu au lipsit încercările de localizări diferite[13] și nici rețineri asupra sensului restrictiv al apelativului *milesian* aplicat așezării. Fără a mai reveni asupra primelor, să notăm propunerile care susțin pentru Tomis o filiație histriană sau mileto-histriană[14]. Argumentul principal la care s-a recurs în atari propuneri și de care, dacă ne-am limita numai la nivelul surselor literare nu am putea nici noi face abstracție, este absența, pentru Tomis, a unor știri mai vechi de sec. III î.e.n.

În ce ne privește reținem autoritatea de necontestat a unui izvor literar, cum este Demetrios din Callatis, precum și alte aspecte referitoare la eponimie, culte, instituții, triburi gentilice etc., toate existente la Tomis după model milesian și care ni se par mai potrivite pentru o creație *direct milesiană*. Pe de altă parte, nu vedem de ce Miletul, care continua în sec. VI î.e.n. acțiunea de colonizare a bazinului pontic, ar fi ocolit tocmai promontoriul tomitan, care se oferea cu mult cel mai potrivit navigației și care, cu siguranță, îi era cunoscut de mai înainte. Să nu uităm, de asemenea, poziția geografică, la capătul văii Carasu care străbate de la vest la est Dobrogea, cale optimă de legătură cu Dunărea, și cu regiunile de dincolo de fluviu, atît de bogate și de utile comerțului ce s-ar fi închegat la adăpostul promontoriului tomitan.

---

[6] Ovidiu, *Tristia*, III, 9, 1—10; același episod legat de numele *Tomis* îl întîlnim în *Biblioteca lui Apollodor*, I, 133.

[7] B. Pick — K. Regling, *Ant. Münzen*, II, p. 614. Tot o etimologie populară pare să fie și explicația lui J. Weiss din *Die Dobrudscha im Altertum: historische Landschaftskunde*, Sarajevo, 1911, p. 12, care apropie numele așezării de forma peninsulei, indicată de substantivele grecești τομεύς și τόμος.

[8] W. Tomaschek, *Die alten Thraken: eine ethnologische Untersuchung*, Viena, 1893—1894, II, 2, p. 75.

[9] E. Philippon, *Les peuples primitifs de l'Europe méridionale*, Paris, 1925, p. 7.

[10] Recunoscută și în numele munților *Tomaros* (în Epir), *Tumulos* (în Phrygia) și *Tomaios* (în Messenia).

[11] Întreaga discuție la această problemă, se găsește la R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 62, n. 1 și la I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, 1962, p. 15—16.

[12] Deși geograful roman face o confuzie între Tomis și Callatis, cum se poate ușor remarca din ordinea enumerării lor și cum, greșit, a atribuit Callatidei origine milesiană (!).

[13] I. Stoian, *op. cit.*, p. 16 și n. 10—12.

[14] Vl. Iliescu, Pontica, 3, 1971, p. 87—97, după ce fixează anul 500 î.e.n. ca *terminus ante quem* de înființare a coloniei, în cazul cînd aceasta a fost întemeiată *direct* de Milet, se întreabă dacă nu cumva avem de-a face „cu o întemeiere histriană, avînd în vedere că știrile de orice natură despre Tomis încep abia în sec. III î.e.n., iar apartenența milesiană, respectiv ionică, îi putea fi foarte bine atribuită chiar dacă metropola sa ar fi fost Histria"

Pentru un *terminus ante quem* se știe că după revolta din 499 î.e.n. urmată de cucerirea și devastarea definitivă a Miletului, în 494 î.e.n. vechea metropolă nu mai era apță să mai creeze colonii. Unii cercetători plasează încetarea colonizării milenistice chiar după 546 î.e.n. odată cu căderea Ioniei sub perși. Vezi și D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, 1965, p. 158—159 și 183.

Dacă despre Histria știm că este fondată în a doua jumătate a sec. VII î.e.n. (Eusebios-Hieronymus, *Chron*, p. 95b, Helm și Pseudo-Skymnos, v. 767—772) și despre Callatis că ar fi fost întemeiată „de locuitorii din Heracleea Pontică, la porunca unui oracol, către vremea cînd în Macedonia stăpînea regele Amyntas" (Pseudo-Skymnos, v. 761—764)[15], orice referire, în izvoarele literare, cu privire la data întemeierii Tomisului lipsește. Izvoarele arheologice, în schimb, îi confirmă existența încă din sec. VI î.e.n.

În ciuda suprapunerii orașului modern ruinelor antice, săpăturile de salvare, întreprinse în perimetrul penisnsulei tomitane, au permis recuperarea a numeroase amfore de Chios databile în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. și începutul secolului următor.

Tot în peninsulă, în parcul de lîngă catedrală, la extremitățile de est ale străzilor Revoluției de la 22 decembrie 1989 și Muzeelor, au fost programate și executate între anii 1971—1974 săpături arheologice sistematice. Descoperirile de aici sînt revelatorii: „În nivelele care corespund civilizației grecești și care acum pentru prima oară au fost cercetate după toate regulile științifice, primele valori arheologice de un interes sporit pentru noi, le reprezentau monedele histeriene din așa numitul tip „cu roata". Dintr-odată se confirma că apariția în 1959 a unor amfore de Chios, nu a fost întîmplătoare ci, dimpotrivă, se demonstrează că Tomisul, în epoca clasică, funcționa ca un veritabil centru comercial"[16]. Cu alte cuvinte, între veacurile VI-V î.e.n., orașul era deja angajat în practici comerciale care îl așezau între coloniile grecești din această parte a Pontului Euxin.

S-au degajat, în straturile inferioare, locuințe, bordeie, ceramică, semne premonetare etc., toate din sec. VI î.e.n.; între ele locuințele-bordeie cu podea bine bătută și adîncită în pămîntul viu, ilustrează modul de viață al populației locale getice căreia noii veniți i s-au suprapus. Ele se întîlnesc și în alte părți din zonă mai apropiate sau mai îndepărtate, ca de exemplu Tariverde, Histria, Panticapaeum, Olbia-Berezan ș.a. — pretutindeni dominate de geți. Alături de ceramică grecească tipică (amfore, boluri, cupe, vase clazomeniene, corintice, olpai de Chios etc.) cea indigenă, foarte numeroasă, atestă laolaltă o intensă dezvoltare a Tomisului către a doua jumătate a sec. VI î.e.n. Aceeași datare este confirmată și de vîrfurile de săgeți — un lot de 54 de piese descoperit în săpăturile din 1972[17] și altele, în număr de 141 de piese, aflate recent în apropiere, într-un *olpé* de Chios.

În discuțiile despre originile orașului Tomis se vorbește adesea de două faze succesive: ἐμπόριον (tîrg) și πόλις (oraș propriu-zis)[18]. Ni se par demne de luat în considerare aici, încheierile lui Radu Vulpe: „Dacă autorii antici numesc așezările sărace și slabe doar prin termenul ἐμπόριον ori prin πολίχνιον, care nu e decît diminutivul de la πόλις, o fac numai ca o apreciere exterioară de valoare, iar nu ca o diferențiere juridică. Ἐμπόριον nu poate exprima nicidecum o stare politică, ci doar o funcție economică. Pentru tomitani înșiși așezarea lor nu reprezenta altceva decît o πόλις, ca oricare alta, iar vechimea acestei πόλις se socotea de la primele case improvizate de strămoșii lor milesieni pe promontoriu. Știm sigur că multă vreme după întemeiere cetatea Tomis a rămas la un nivel modest făcîndu-și apariția în istorie cînd

[15] D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 139—156.

[16] A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica, 8, 1975, p. 9—53.

[17] A. Rădulescu, Pontica, 10, 1977, p. 56

[18] I. Stoian, *op. cit.*, p. 18; Em. Condurachi, în *Istoria României*, I, p. 163, 167—168. Alte discuții la V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 9; R. Vulpe, Pontica, 2, 1969, p. 153.

cu unul, cînd cu celălalt din cele două epitete restrictive, dar totodată după cum vom vedea aici imediat cu condițiile esențiale ale individualității sale politice"[19].

Discuția pornește de la Memnon care atribue cetății noastre epitetul de *emporion*[20], într-un context care ne și introduce în problema care ne interesează aici în mod expres, aceea a primei mențiuni scrise despre Tomis. Este vorba de înfruntarea militară între coaliția histro-callatiană și Bizantyon ca parte adversă, pentru controlul Tomisului.

Pentru importanța informației redăm textul din Memnon:

„Οὐ πολλῷ δὲ ὕστερον χρόνῳ πόλεμος ἀνερράγε Βυζαντίοις πρὸς Καλλατιανούς (ἄποικοι δὲ οὗτοι Ἡρακλεωτῶν ἦσαν) καὶ πρὸς Ἰστριανούς περὶ Τόμεως τοῦ ἐμπορίου, ὅ τοῖς Καλλατιανοῖς ὅμορον ἦ, μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν.

„Nu mult după aceea a izbucnit un război pe care-l porniseră bizantinii împotiva callatienilor — aceștia erau coloniști ai heracleoților — și (totodată) împotriva histrienilor, pentru emporiul de la *Tomis*, care se afla în vecinătatea callatienilor. Aceștia se gîndeau să facă acolo un monopol al lor"[21].

Evenimentul relatat, de o importanță covîrșitoare pentru istoria cetății vest-pontice, este plasat de reputați istorici în anul 260 î.e.n.[22], într-un context politico-militar mai larg, care a antrenat mai multe spații geografice — Marea Egee, răsăritul Mării Mediterane și Marea Neagră — și a opus regate și uniuni politico-războinice cu interese diferite. Între ultimele, amintim *Liga nordică*, symachie temporară cu orientare antiseleucidă, ale cărei interese erau legate de politica economică a Heracleei Pontice[23]. Atitudinea acesteia față de Bizanț, și el membru al ligii, capătă un aspect mai special datorat deținerii de ultimul a monopolului comercial în bazinul pontic și a rolului de intermediar în relațiile Pontului cu bazinul Mării Egee. Aceasta explică de ce Heracleea, care în alte împrejurări a venit cu ajutoare substanțiale în ajutorul Bizanțului, la data conflictului în care erau antrenate deopotrivă și Bizanț și Callatis, își păstrează neutralitatea și optează pentru împăcare: διαλλακτήριους δὲ ἄνδρας ἑκατέροις ἀπέστελλον. Este deci vorbaa de un război pontic, ale cărui urmări pentru Callatis sînt aici mult exagerate[25] (ἀπὸ ταύτης τῆς συμφορᾶς οὐκέτι σχεδὸν ἀναλαβεῖν αὐτοὺς δυνηθέντες și ale cărui rezultate favorabile lor, bizantinii nu știm să le fi fructificat.

Mai mult decît rațiunile economice avute în vedere în acest conflict, care pentru ligă înseamnă constituirea unor orașe grecești libere — și Tomisului, prin poziția sa, cu atît mai mult i se potrivea această stare — bizantinii au urmărit și altele, mai ales politice, care însemnau spargerea sferei de influență seleucidă, în a cărei clientelă Callatis se pare că se afla

[19] R. Vulpe, *loc. cit.*, p. 153—154

[20] Memnon, frg. 21 (FHG, III, p. 537 = FGr. Hist., IIIB, 434, fr. 13).

[21] Dăm traducerea textului lui Memnon după *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p. 511

[22] B. Niese, *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten*, II, Gotha, 1899, p. 137—138; W.P. Newskaja, *Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche*, p. 150—151; M. Rostovțev, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, I, p. 590—591; S. Iu. Saprîșkin, *Gherakleia Pontiiskaia i Hersones Tauriceskii*, M. 1986, p. 128—138; D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 222; idem, *Contribuții*[2], p. 215—216

[23] Despre Liga nordică, vezi în special M. Rostovțev, *op. cit.*, p. 590 și S. Iu. Saprîșkin, *op. cit.*

[24] Memnon, mai departe, același fragment

[25] *Ibidem*

de mai multă vreme. În ordinea evenimentelor, războiul cu Callatis trebuie să fi constituit motivul pentru care Antiochos II Theos, regele Siriei (261—244 î.e.n.) pornește un război împotriva Bizanțului în 255 î.e.n., pe care l-a purtat spre Thracia[26]. „Războiul Tomisului" a fost plasat în raport tocmai cu acest conflict în care este angajat Bizanțul și în primii ani de domnie ai lui Antiochos II Theos; un alt reper l-ar constitui și războiul de succesiune bithinian[27].

Desfășurarea ostilităților prezentate lacunar de Memnon, lasă loc unor supoziții. Așa de exemplu, Radu Vulpe presupune că provocarea ar fi venit din partea Bizanțului „qui voullait s'emparer de cette ville située au milieu de la côte de Dobroudja et bien placée pour contrôler le commerce de tout le Pont Gauche"[28]. Deși avantajele proprii nu par să fi fost ignorate[29], credem mai curînd că Bizanțul a luat asupra sa acest război și l-a purtat în spiritul și în numele intereselor ligii, iar scopul urmărit a fost desființarea oricărui monopol asupra Tomisului și declararea lui ca port liber. Este de altfel, ceea ce a și reușit să realizeze: Tomisul beneficiind ulterior de condiția creată, își va consolida forțele care aveau să o ridice în fruntea cetăților din Pontul Stîng[30].

Menționarea expresă de către Memnon, μονοπώλιον τοῦτο διανοουμένων κατασκευάσαι τῶν Καλλατιανῶν — a făcut pe unii istorici să presupună că instituirea acestui monopol era urmărită exclusiv de callatieni, în timp ce Histria urma să-și anexeze o parte din teritoriul rural tomitan[31]. În cazul acesta nu vedem de ce Memnon, referindu-se tocmai la acest teritoriu agricol[32], are în vedere în primul rînd vecinătatea callatiană — ὃ τοῖς Καλλατιανοῖς ὅμορον ἦ. Pe de altă parte, nu credem că Histria, deținătoarea unui teritoriu rural[33], care trebuie să se fi întins destul de mult și spre sud și a cărui apărare îi va crea dificultăți[34], mai avea nevoie la mijlocul sec. III î.e.n. să și-l extindă în defavoarea unei cetăți ale cărei interese convergeau cu ale sale. Mai degrabă histrienii vizau același monopol asupra comerțului de tranzit, pe care, avînd în vedere bunele relații cu Callatida, aveau să și-l împartă cu aceasta. La data conflictului, callatienii încă nu-l dețineau ci doar se „gîndeau" să și-l asume, iar histrienii, dacă-l aveau, nu înțelegeau să-l piardă în favoarea Bizanțului sau a confederației pontice.

Vecinătatea unor orașe mai puternice, la nord și la sud, una — Histria — avînd avantajul de primă ctitorie, cealaltă — Callatis — cu un caracter agricol recunoscut, au făcut ca Tomisul să aibă, oarecum, un rol secundar și de aceea mai puțin semnalat în relațiile economice și evenimentele politice ale vremii. Aceasta nu înseamnă că trebuie să-i punem la în-

---

[26] Memnon, p. 228a, 53 f; b 28 f

[27] După Niese, *op. cit.*, p. 137

[28] R. Vulpe, HAD, p. 85—86

[29] B. Niese, *op. cit.*, p. 137

[30] Nu mai insistăm și asupra altor supoziții privind desfășurarea pe mare a ostilităților, pentru care cf. D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 34. Deși anevoie de controlat, supoziția rămîne în picioare, ținînd seama că Bizanțul dispunea de numeroase vase maritime de război (poate nu în aceeași măsură ca Heraclea Pontică); Tomis și Callatis se pare că dispuneau și ele de cîte o flotă, în primul rînd comercială și, poate, și cîteva vase de apărare.

[31] R. Vulpe, Pontica, 2, 1969, p. 154 și n. 22

[32] D.M. Pippidi, DID, I, p. 197—198; idem, *Contribuții*[2], p. 175, n. 22

[33] Vezi nota anterioară; de asemenea, P. Alexandrescu StCl, 12, 1970, p. 152 care și adaugă prudent „Pentru moment nu știm care era în vremea arhaică și clasică (...) limita sudică a expansiunii histriene"

[34] D.M. Pippidi, *Contribuții*[2], p. 167—185 (pentru sec. III î.e.n.) și p. 186—221 (pentru sec. II î.e.n.)

doială statutul de πόλις. Îndrăznim chiar s-o includem în alianța orașelor răsculate împotriva lui Lysmach în 313 î.e.n.; textul lui Diodor[35], foarte precis în indicarea primelor două dintre cetățile aliate, probabil și cele mai importante — Callatis și Histria — este destul de general în privința celorlalte: Καὶ τὰς ἄλλας τὰς πλησιοχώρους <πόλεις.>

Episoadele istorice care dublează informațiile de ordin arheologic vin să ne întărească convingerea că orașul Tomis, ființa în veacurile VI-III î.e.n., la nivelul unei adevărate πόλις.

Pe acest fundal schițat pentru veacurile VI-III î.e.n. își face intrarea în istorie în plin mediu getic, orașul *Tomis*, cu întregul cortegiu de date și fapte care-i conferă aura vechimii absolute în contextul istoriei naționale românești. Adăugînd anului 1990, ceilalți 260 din era veche (cu toleranța impusă de calculul calendaristic al unei perioade mai ales la cumpăna dintre cele două ere) găsim vîrsta de 2250 ani, de la prima mențiune scrisă lăsată de Memnon în contextul faptelor de arme relatate. El va evolua aici la țărmul mării românești, schimbîndu-și numele în condiții istorice legate de începuturile evului mediu, astfel că orașul *Constanța* ajunge în zilele noastre unul dintre cele mai puternice orașe ale țării.

CONSTANȚA 2250

Résumé

A. RĂDULESCU

L'ouvrage met en discussion des données concernant l'histoire de la ville de Tomi pendant la période autonome, des données fournies par les sources littéraires ou bien par des découvertes archéologiques. L'objet de la discussion est constituée par le texte de Memnon important du plusieurs points de vue: la première référence littéraire sur la ville de Tomi; l'utilisations du mot *emporion* appliqué sur un habitat avec une structure urbain que la ville de Tomi semble avoir en déjà, le contexte historique et géographique plus ample sur les événements concernants la guerre entre la coalition callato-histrienne et le Byzance.

L'auteur présente encore l'idée de l'inclusion de la ville de Tomi dans l'union des villes rebelles contre Lysimach en 313 av. n.è. bien que le texte de Diodor, très précis sûr l'indication des premières deux cités alliées — Callatis et Histria - est assez général concernant les autres.

[35] Diodor, Bibl, ist., XIX, 73, 2

IMPORTURI AMFORICE LA ALBEȘTI (JUD. CONSTANȚA): CHERSONESUL TAURIC, CNIDOS, COS, PAROS

A. RĂDULESCU, M. BĂRBULESCU, L. BUZOIANU

Categorii „minore" dacă avem în vedere numărul lor, dar de o importanță aproape egală cu a celorlalte centre a căror prezență am remarcat-o în studiile noastre anterioare[1], exemplarele ștampilate din Chersonesul Tauric, Cnidos, Cos și Paros completează tabloul general al importurilor amforice la Albești. Prezentarea lor o vom face în ordinea anunțată în titlu, iar discuțiile, axate în principal pe cronologia ștampilelor, sprijinită și pe contextul arheologic propriu cetății de aici, vor avea în vedere deopotrivă tipologia torților și a ștampilelor aplicate cu recunoașterea uneori și a unor ateliere de fabricație.

Un spațiu întins în economia lucrării este afectat produselor de Cnidos centru remarcat mai demult ca avînd o pondere apreciabilă în comerțul antic și care a ocazionat recent și cele mai multe puneri la punct în ce privește atribuirea unor serii ceramice.

Celelalte centre avute în vedere, deși s-au bucurat de un interes egal din partea specialiștilor (vezi, mai nou, Paros), datele cercetărilor nu sînt totdeauna cunoscute, fie că sînt inedite și aflate de un număr redus de specialiști (ca în cazul Chersonesului Tauric), fie — ca în cazul producției de Cos din secolele IV-II î.e.n. — , au rămas necunoscute, deși de mult timp sînt promise a fi puse în circulație. Informația noastră în atari situații s-a bazat pe aflarea unor analogii cît mai apropiate și pe interpretarea datelor de săpătură, cu referiri la alte categorii ceramice ștampilate, a căror datare am considerat-o, între anumite limite, stabilită.

Celelalte categorii așa-zise „minore" — ștampilele cu monogramă și altele a căror proveniență ne-a rămas necunoscută — fac obiectul unei lucrări separate (vezi în continuare).

Ștampilele din *Chersonesul Tauric*, puține la număr — doar 3 exemplare —, nu necesită discuții aprofundate. În general, data admisă pentru începutul ștampilării ceramice la Chersones se plasează spre sfîrșitul sec. IV î.e.n.[2] — ultimul sfert sau ultima treime a secolului —, iar perioada

---

[1] Vezi la noi, Pontica, 19, 1986, p. 33—59 *(Heraclea Pontică)*; p. 61—74, *(Thasos)*; Pontica, 20, 1987, p. 53—77, *(Rhodos)*; *ibid.* *(Tipuri de amfore)*; Pontica, 21—22 1988—1989, p. 23—90, *(Sinope)*.

[2] Este data admisă, pe rînd, de Ahmerov, VDI, 1949, 4 (anii 320 î.e.n.); Borisova, NE, 11, 1974, 3 (sfîrșitul sec. IV î.e.n.); Mihlin, VDI, 2, 1979, (ultima treime a sec. IV î.e.n.) și Kac, VDI, 1, 1985 (sfîrșitul sec. IV î.e.n. sau cel mai devreme, anii 320—315 î.e.n.)

de ştampilare s-ar întinde pînă spre mijlocul sec. II î.e.n.[3]. În privinţa materialelor de la Albeşti facem apel la sistemul cronologic propus de Mihlin, care, după unii cercetători, s-ar acorda mai bine cu observaţiile arheologice din teritoriul Chersonesului[4]. Nu lipsesc nici opiniile pentru o urcare a cronologiei tradiţionale, mai sensibilă decît cea propusă de Mihlin şi Kac, desigur, în măsura în care toţi cercetătorii ar fi de acord cu plasarea la sfîrşitul sec. IV şi începutul sec. III î.e.n. (eventual pînă în 280 î.e.n. — data de sfîrşit a aşezării Eupatoria) a ştampilelor în care apare şi patronimicul pe lîngă numele astynomului, care conţin *sigma* lunar, sau sînt aplicate pe gît[5]. Tot spre o datare mai tîrzie se pare că înclină şi Şeglov pe baza materialelor descoperite într-o serie de complexe arheologice cu date absolute înguste şi bine stabilite din sud-vestul Crimeei[6]. Aceste observaţii, neaccesibile încă specialiştilor, îi par convingătoare lui Brashinskii şi le are în vedere în prezentarea materialelor relativ numeroase de la Elisavetovskoe. Astfel numele astynomilor, Ἀπολλώνιος şi Αἰσχίνας, întîlnite pe două exemplare la Albeşti, sînt plasate după Şeglov la începutul şi în prima jumătate a sec. III î.e.n. (la Mihlin aceleaşi nume erau datate spre sfîrşitul sec. IV î.e.n.). Al treilea exemplar de la Albeşti conţine numele astynomului Σίμος ὁ Δαματρίου şi este plasat la Mihlin în ultima grupă cronologică, databilă în ultima decadă a sec. III — mijlocul sec. II î.e.n. Datarea pare să se potrivească situaţiei de la Albeşti, unde exemplarul în discuţie a fost găsit în acelaşi carou şi la o adîncime apropiată de o ştampilă sinopeană din grupa a VI-a de astynom (SD), c. 93, —0,65 m faţă de —0,70 m pentru exemplarul de Sinope)[7].

Deşi numărul exemplarelor este redus, reţinem totuşi prezenţa între materialele ştampilate de la Albeşti a produselor de Chersones în sec. III î.e.n. şi prima jumătate a sec. II î.e.n.

Produsele amforice de *Cnidos*, bine datate mai ales prin ştampilele de frurarhi şi duumviri din perioadele mai tîrzii[8], se întîmplă să ofere destule incertitudini de atribuire, mai ales pentru perioadele mai timpurii ale seriei. Cele mai noi opinii se referă tocmai la aceste perioade, iar rapiditatea circulaţiei informaţiei — dacă avem în vedere fie şi numai această clasă —, este pe măsura progresului atins în cercetarea materialelor amforice. Este suficient să amintim, de pildă, intervenţia lui Chr. Börker din 1986[9], care stabileşte originea cnidiană a ştampilelor cu reprezentarea unei „prore de corabie"[10], deşi la un interval nu prea mare de timp — în 1971 —, V. Grace

[3] După Mihlin şi Kac, *loc. cit.*, faţă de Ahmerov şi Borisova, care au în vedere sfîrşitul sec. II î.e.n. sau chiar începutul sec. I î.e.n. Pentru sfîrşitul producţiei amforice la Chersones spre mijlocul sec. II î.e.n. se pronunţă şi S. Iu. Monachov, în *Materialul de ambalaj ceramic în Chersonesul elenistic*, L. 1983

[4] S. Iu. Monachov, VDI, 1984, 1, p. 109—128

[5] A.B. Kolesnikov, VDI, 1985, 2, p. 67—93

[6] Vezi la I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import na nijnem Donu v V-III vv. do n.e.*, L., 1980, p. 44—45.

[7] Vezi la noi Pontica, 20, catalog, nr. 283 (119)

[8] Vezi, de pildă, V. Grace, *Stamped Amphora Handles found in the Athenian Agora, in 1931—1932*, p. 241—242; eadem, Hesperia, Suppl. 10, 1956 (*Pnyx*), p. 144—151; V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *Les timbres amphoriques grecs*, Exploration archéologique de Délos, 27, 1970, p. 317—324; V. Grace, Hesperia, 54, 1985, (Middle Stoa) p. 13—18 şi 31—39.

[9] Christoph Börker, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 473—478

[10] Anterior, în favoarea unei origini cnidiene a acestor ştampile s-au pronunţat B.N. Grakov, IOSPE, III (apud I.B. Brashinskii, Eirene, 11, 1973, p. 123); E.M. Pridik, MIA, 4, 1941, p. 178 şi D.B. Şelov, MIA, 56, 1957, p. 215. Atribuirea a fost confirmată de descoperirea amforelor din acest grup într-un atelier din Datça, în peninsula Cnidos, în iulie 1986.

presupunea pentru această categorie de ștampile o origine samiană[11]. Un alt exemplu, și mai concludent încă, îl conferă ștampilele din așa-numita „grupă Zenon". Deși doar în 1986 V. Grace, cercetînd materialele recuperate ale epavei de la Serçe Limani recunoștea pentru prima dată o formă întreagă a amforelor din grupa Zenon și-i atribuia, ipotentic, o origine egipteană, stabilind și o relație a numelor de pe ștampile cu Zenon din Caunos[12], deja în 1988 J.-Y. Empereur și Numan Tuna disociază grupa A a lui Zenon de celebrul intendent al lui Apollonios[13]. Mai mult, cei doi cercetători, după ce au stabilit originea cnidiană a grupului în ΣΩ — în fapt Σω(φάνης) și nu Σώ(στρατος)[14] — printr-un raționament ușor de urmărit și suficient de edificator pentru noi[15], stabilesc apropierea celor două grupe — a lui Zenon și a lui Sophanes — și atribuie încărcătura epavei și a grupei A a lui Zenon tot peninsulei Cnidos[16].

Descoperirea unui număr apreciabil de ateliere de fabricație[17] a permis stabilirea sau recunoașterea unor tipuri de amorfe noi în producția cnidiană[18] — amfore cu buza în formă de „ciupercă", de exemplu, sau cele cu monograma Πα𝔡[19] documentînd o continuitate în producerea acestor recipiente din epoca arhaică pînă în sec VII e.n.[20]. În plus, anumite serii ștampilate au putut fi recunoscute ca produse ale unui anumit atelier. Este cazul grupei lui Σω(Φάνης) localizată într-un atelier la Muhaltepe[21], grupei B a lui Zenon — ca produs al atelierului nr. 2 de la Reșadiye[22]; grupei cu „proră de corabie", stabilite într-un atelier tot din peninsula Datça[23] și tot acolo, propusă localizarea grupei A a lui Zenon[24].

Din punct de vedere tipologic și cronologic, grupele la care ne-am referit țin de o fază determinată ca *Early Knidian* de Grace, sau *Proto-cnidiană* după Empereur — Hesnard[25], pentru a le distinge de *ștampilele cnidiene cu nume*, a căror producție nu pare să fi fost anterioară ultimului sfert al sec. III î.e.n.[26]. Această dată (cca. 220 î.e.n.) coincide în două

---

[11] V. Grace, Hesperia, 40, 1971, p. 82—85.

[12] Eadem, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 551—565; vezi discuția asupra grupei Zenon și încercări de identificare a numelui în Hesperia, 32, 1963, p. 330—331 și n. 25; Hesperia, 54, 1985, p. 19 și 46.

[13] J.-Y. Empereur, Numan Tuna, BCH, 112, 1988, p. 341—357.

[14] *Ibid.*, p. 344—345; pentru Σώ(στρατος), vezi Grace, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 558 și nota 17

[15] J.-Y. Empereur, Numan Tuna, *loc. cit.*, p. 348

[16] *Ibid.*, p. 349.

[17] Vezi J.-Y. Empereur și Maurice Picon, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 116—123 și harta de la fig. 23

[18] J.-Y. Empereur, N. Tuna, *loc. cit.*, p. 344. Vezi, *ibid.*, nota 11 referitoare la descoperirea atelierelor amforice de la Reșadiye-Kiliseyani; de asemenea, p. 342 și fig. 1, cu amplasarea pe hartă a atelierelor de la Reșadiye și Muhaltepe

[19] Considerate pînă acum ca produse proto-rhodiene. Vezi, de exemplu, Y. Calvet, *Salamine de Chypre, III, Les timbres amphoriques*, 1972, p. 19—20 și catalog nr. 18—23

[20] J.-Y. Empereur, N. Tuna, *loc. cit.*, p. 344

[21] *Ibid.*, în special p. 344—346 și 350—357.

[22] J.-Y. Empereur, M. Picon, *loc. cit.*, p. 123 și fig. 32—33.

[23] Vezi, RÉG, tome C, janvier—juin, 1987, p. 83, sub nr. 84.

[24] J.-Y. Empereur, N. Tuna, *loc. cit.*, p. 347; după autori, este vorba, probabil, de un atelier mai dificil de localizat, în interiorul peninsulei. La fel, grupul NΦ, diferit de cel al lui Zenon (A), aparține unui alt atelier încă nedescoperit, din peninsula Datça. Pentru alte localizări, vezi J.-Y. Empereur, M. Picon, *loc. cit.*, p. 118—120, unde sînt prezentate cîteva tipuri de ștampile cnidiene comportînd nume de eponimi și producători, descoperite în cîte unul din cele cinci ateliere de fabricație reperate la Reșadiye

[25] J.-Y. Empereur, A. Hesnard, în *Céramiques hellénistiques et romaines, II, Les amphores hellénistiques*, p. 20. Aceeași terminologie, și la Chr. Börker, *loc. cit.*, p. 478.

[26] V. Grace, Hesperia, 54, 1985, p. 7; vezi *ibid.*, și nota 13

publicații Grace[27] cu începutul perioadei a III-a și o putem considera limita inferioară a tipurilor proto-cnidiene. Pentru perioada a II-a aflăm în altă parte[28] limitele de 240—220 î.e.n. între care este cuprinsă seria de amfore cu monogramă ilustrată printr-un vas întreg de Grace, *Amphoras*, p. 280, nr. 233 și p. 202, fig. 1, nr. 6 și care marchează sfîrșitul grupei B la Thompson. Termenii aflați ar coincide intervalului de cca. 20 de ani apreciați pentru ștampilele cnidiene din perioadele următoare. În același timp însă, în această perioadă II faza proto-cnidiană este doar parțial reprezentată, iar sfîrșitul perioadei, marcat deja de prezența unor eponimi timpurii — față de care Grace propune și termenul „III and a little earlier"[29] — pare să vizeze și penultima decadă, pînă la începutul ultimei decade a sec. III î.e.n.[30].

Deocamdată însă, nu putem lua în considerare aceste date ca limite ale așa-zisei „Perioade II", întrucît fixarea lor și însăși denumirea perioadei respective a fost făcută pentru a putea compara mai ușor ștampilele proto-cnidiene cu rhodienele contemporane lor [31]. În opiniile pînă de curînd admise asupra exemplarelor cnidiene timpurii, *Perioada II* ar echivala de fapt cu Perioada I în ștampilarea produselor cnidiene (terminologie care deocamdată nu a fost folosită pentru această clasă).

Recentele cercetări au stabilit însă practicarea ștampilării la Cnidos încă de la sfîrșitul sec. IV î.e.n. și începutul secolului următor; este cazul ștampilelor cu monograma Παϑ(...)[32] și a tipurilor „cu proră de corabie"[33]).

Și alte materiale acoperă o perioadă oricum anterioară datei de 240 î.e.n. În funcție de acceptarea datării epavei de la Serçe Limani[34], față de care complexul Koroni este acum puțin mai tîrziu, ștampilele din grupa A a lui Zenon s-ar data cca. 285—270 î.e.n.[35], în timp ce producția amforelor lui Σω(Φάνης), începută în sec. IV î.e.n., continuă și în a doua jumătate a sec. III î.e.n.[36].

În schimb, grupa B a lui Zenon se plasează abia la sfîrșitul sec. III î.e.n. — începutul sec. II î.e.n., cele mai bune contexte oferindu-le acum construcția Middle Stoa de pe agoraua Athenei, depozitul Pergam și Stoa lui Philip de la Delos, unde un exemplar Zenon B apare cu o ștampilă rhodiană datată cca. 210—190 î.e.n.[37].

În prezentarea materialului nostru preferăm termenul de *proto-cnidian* pentru Perioadele I și II din ștampilarea produselor de Cnidos, denumire

---

[27] V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *op. cit.*, p. 286; V. Grace, Hesperia, 54, 1985, p. 31

[28] J.-Y. Empereur, A. Hesnard, *loc. cit.*, p. 20.

[29] V. Grace, *op. cit.*, p. 31.

[30] *Ibid.*,: „Period II which for the purpose of counting Rhodian eponyms does not end before the last decade of the 3 rd century".

[31] Vezi mai sus, nota 30; de asemenea, J.-Y. Empereur, A. Hesnard, *op. cit.*, p. 20.

[32] J.-Y. Empereur, N. Tuna, *op. cit.*, p. 344 și n.13

[33] *Ibid.*: vezi și Chr. Börker, *loc. cit.*, p. 473—478, care deși nu se poate pronunța cu certitudine asupra datării tipurilor, le consideră totuși ca produse proto-cnidiene, probabil de la sfîrșitul sec. IV și începutul sec. III î.e.n., care au rămas în uz și după această dată. La Y. Calvet, *op. cit.*, p. 48 ștampilele „cu proră de corabie" (considerate ca produse de Samos) au fost găsite împreună cu opaițe cu bazinul închis, de sec. IV î.e.n.

[34] V. Grace, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 561.

[35] J.-Y. Empereur, N. Tuna, *loc. cit.*, p. 344 și 346. Asupra datării în sec. III î.e.n. a acestui tip de ștampile, V. Grace se pronunțase încă din 1934; vezi V. Grace, *Stamped Amphora Handles...*, p. 284, nr. 247 și p. 208 asupra datării depozitului.

[36] J.-Y. Empereur, N.Tuna, *op. cit.*, p. 346—347; V. Grace, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 559 și 565 ia în considerare pentru amforele cu ștampila ΣΩ mijlocul sec. III î.e.n.

[38] V. Grace, Hesperia, 54, 1985 *(Middle Stoa)* p. 19 și n. 46

care ne scutește de o demarcație clară între ele și care deocamdată ni se pare suficient de sugestivă pentru a proba prezența unor exemplare de la sfîrșitul sec. IV — pînă la cca. 220 î.e.n.

Pentru a nu rupe din unitatea lotului, ștampilele din grupa B a lui Zenon le vom plasa în imediata continuare a grupului proto-cnidian și la începutul ștampilelor *tipic cnidiene* cu care, parțial, par a se suprapune.

Ștampilele proto-cnidiene de la Albești sînt reprezentate printr-un număr de 12 exemplare. Dintre acestea, patru aparțin, pe rînd, grupelor „cu proră de corabie", Zenon A și So(phanes), iar restul apar cu diverse monograme, pe care le atribuim tot Cnidosului. Exemplarul cu numele lui Ἐξάκεστος, la noi pare să aparțină deja sfîrșitului secolului IV î.e.n., el fiind găsit împreună cu o ștampilă heracleană din perioada B și la o adîncime apreciabil mai mare (—1 m față de —0,60 m) față de alt exemplar heralean cu numele lui Ἀριστοκράτης[38]. Dacă ne putem baza pe acest context, atunci ștampila din grupa A a lui Zenon apare contemporană cu stampilele din perioada C la Heraclea, de la sfîrșitul sec. IV și primul sfert (sau prima jumătate) a sec. III î.e.n. Tot Ἀριστοκράτης — două exemplare, inv. 31669 și 31651 —, și o ștampilă rămasă neîntregită, dar care, cu siguranță, aparține aceleiași perioade (inv. 32371) ne oferă cele mai potrivite repere pentru această grupă.

Exemplarul de tipul So(phanes), în schimb, pare mai tîrziu, el apărînd în SB, c. 31 la adîncimi apropiate (—0,30—0,35 m) de ștampilele sinopeene de grupa a VI-a (inv. 22031 și 32404).

Pentru ștampilele cu monogramă, în absența unor tipuri recunoscute cnidiene, singurele criterii avute în vedere de noi au fost forma torții și caracteristicile de pastă (raportate la exemplarele a căror proveniență cnidiană este asigurată). Exemplul cel mai concludent ni-l oferă ștampila cu monograma *EK*, dispusă pe un fragment de amforă la care s-a păstrat profilul buzei și atașamentul superior al torții, foarte asemănător cu al exemplarului inv. 14139 cu numele eponimului Ἀρχιππίδας. Primul exemplar însă, prezentînd urme de vopsea roșie la baza torții și fiind găsit la o adîncime ceva mai mare decît o ștampilă heracleană cu numele lui Μένης (inv. 31598), pare a fi mai timpuriu decît Ἀρχιππίδας.

Alte trei piese prezintă aceeași monogramă *XAPI* sau *APXI* și toate au profilul larg arcuit și lățit al torților, care coboară lin de la atașamentul superior spre umeri, trăsătură recunoscută a vaselor cnidiene anterioare anului (cca) 200 î.e.n.[39] și mult apropiată exemplarului de pe Agora din grupa B de ceramică elenistică. De altfel, două dintre cele trei piese au fost găsite în contexte arheologice de la mijlocul și din al treilea sfert al sec. III î.e.n.: una (inv. 31596) a fost găsită împreună cu ștampila producătorului rhodian Ξενότιμος[40], iar a doua (inv. 31574) s-a aflat cu două ștampile sinopeene din grupa a V-a[41].

În sfîrșit, un alt exemplar cu monogramă de tipul ⌐| este mai apropiat ca formă de ștampila lui Ἐξάκεστος și a fost găsit cu două exemplare heracleene din perioada B (inv. 32388 și 33625).

[38] Vezi la noi, Pontica, 19, 1986, p. 37 *(Heraclea Pontică)*

[39] V. Grace, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 551—552

[40] Vezi la noi Pontica, 20, 1987 *(Rhodos)*.

[41] Vezi acum noua datare a ștampilelor sinopeene cu discuțiile, în rezumat la noi, Pontica, 21—22 1988—1989. Cele două ștampile sinopeene aparțin lui Πυθοχρήστος ὁ Ἀπολλωνίδου și Ποσιδείος ὁ Θεαρίωνος, vezi tot la noi, *Sinope*, observațiile cu privire la plasarea în grupă a celor doi astynomi

Ştampilele *tipic cnidiene* — în număr de 8 — prezintă interes din punct de vedere omomastic şi al conţinutului. Cele mai multe referiri privesc numele lui Ἀρχιππίδας, pe care Grace îl clasează între eponimii timpurii din perioada III[42]. Ştampilele de la Albeşti prezintă în două rînduri (inv. 14139 şi 14120) numele acestui eponim neînsoţit de prepoziţia ἐπὶ şi dispus în ştampile circulare în jurul unei „coroane". Tiparul lor este foarte apropiat de al exemplarului ilustrat de Grace, *Middle Stoa*, pl. 2/4 şi 7, care aparţine unei amfore întregi descoperite la Rhodos şi datate prin context arheologic cca. 220—210 î.e.n.[43]. De notat aici faptul că unul din exemplarele de la Albeşti s-a găsit în apropierea unei ştampile sinopeene din grupa a V-a[44]. Aceeaşi amforă ilustrată de Grace prezintă pe a doua toartă ştampila complementară cu numele Ἀθηνίππου şi simbol „albină", regăsită la noi într-un exemplar a cărui tipologie de data aceasta este perfectă.

Dacă acordăm valoare cronologică[45] prezenţei emblemei „coroană" pe ştampilele cnidiene circulare, atunci alte două exemplare (inv. 31652 şi 32378) le putem considera în seria ilustrată deja de numele lui Ἀρχιππίδας.

Din păcate însă, cele două exemplare au legenda parţial sau foarte slab lizibilă, iar încercările noastre de reconstituire, în absenţa unui catalog complet nu au dat rezultate. Precizăm însă că amîndouă au acelaşi profil căzut şi mult lăţit ca şi exemplarele discutate pînă acum, trăsături care identifică torţile cnidiene timpurii[46].

Aceleaşi trăsături le recunoaştem şi la un fragment de toartă care prezintă într-o ştampilă circulară numele Ἀνδ[ρί]κου; în centrul ştampilei şi încadrată de un cerc în relief, emblema reprezintă un cap de animal.

Ultimile două exemplare pe care le aducem în discuţie sînt rectangulare şi au legenda organizată pe mai multe rînduri. Primul dintre ele (inv. 14109) conţine două nume prescurtate Ἀναξ(...) şi Ἀρχιπ(...), urmate de un etnicon în grafia Κνίδου. Cum cele două nume nu le-am găsit între perechile de duumviri[47], excludem de la început posibilitatea încadrării lor într-o perioadă atît de tîrzie[47]. Ne rămîne, în continuare, să acceptăm alternativa ca ele să desemneze un eponim sau frurarh (?). În lista eponimilor alcătuită de Grace[49], ambele nume sînt înregistrate; întrucît ni se pare mai normal ca primul, în ordinea apariţiei pe ştampilă să aparţină unui eponim, şi cum nu avem încă o listă a frurahilor cunoscuţi, am fi tentaţi să acceptăm, ipotetic, că prima prescurtare aparţine unui eponim de tipul Ἀναξ(ιππίδας), încadrat de Grace în perioada IV B şi cu menţionarea apariţiei lui între descoperirile din Stoa lui Attalos[50]. Aceasta presupune să atribuim ştampilei o dată ce se opreşte la anul 157 î.e.n. În acelaşi timp însă, nu putem să ignorăm

[42] V. Grace, *Middle Stoa*..., p. 31

[43] *Ibid.*, p. 16 şi n. 34, de asemenea, 46 : 4

[44] Este vorba de piesa inv. 14139, aflată în SB, c.59, — 0,60 m, la mică diferenţă de adîncime faţă de o ştampilă sinopeeană cu numele astynomului Ἡ]κέσιος ὁ Μολπαγόρου (SB, c. 59, — 0,70 m); vezi la noi, *Sinope*, catalog, nr. 196 (32)

[45] Tipul de ştampile circulare şi simbol „coroană" nu apare la Pnyx şi Casa Comedianţilor din insula Delos

[46] V. Grace, *Middle Stoa*, p. 16

[47] V. Grace, *Pnyx*, p. 147—149

[48] Eadem, *Middle Stoa*, p. 31; duumvirii sînt cuprinşi în perioada a VI-a, cca. 107—78 î.e.n.

[49] *Ibid.*, p. 32—34

[50] *Ibid.*, p. 32.

o serie de argumente care pledează pentru plasarea ștampilei într-o perioadă mult mai timpurie și care țin de forma și profilul torții, grafia numelor și aflarea ei între materiale de sec. III î.e.n.[51].

Al doilea exemplar are păstrat parțial doar ultimul rînd în forma [.....] λοχωΚν[ιδίων], în care cu mare dificultate am putea accepta un '|ππολόχω în loc de '|ππολόχου[52]. Caracteristicile pastei îl apropie mai mult de exemplarele de Rhodos, iar numele — în cazul în care se confirmă forma —, apare asociat cu eponimi din perioada frurarhilor (188—167 î.e.n.), adică tocmai din vremea cînd peninsula s-a aflat sub controlul Rhodosului.

În finalul catalogului am inclus o grupă C de patru exemplare apropiate Cnidosului. Ele prezintă un profil arcuit, fără acea cădere lentă a torții, întîlnită pînă acum și o pastă omogenă cu tentă cărămizie mai accentuată. La una din piese identificăm ușor fine incluziuni nisipoase și angobă puțin alburie (inv. 21989). La trei exemplare ștampila constă din monograme în relief, aplicate în zona de curbură: *AP*, Cω (pentru Cω?), *ME*, iar al patrulea prezintă într-un cadru rectangular slabe urme de litere ale unei legende dispuse, probabil, pe mai multe rînduri.

Exemplarul cu monograma Cω s-a aflat în același context cu ștampila rhodiană a eponimului Ξενότιμος și cu un astynom sinopean din grupa a V-a; cu un alt astynom din aceeași grupă a apărut și piesa cu monograma *ME*, în timp ce o variantă a primei monograme — *AP* în cadru rectangular —, este trecută în categoria centrelor de producție necunoscute printre materialele de la Elisavetovskoe[53].

Deși nu le putem atribui în mod cert producției de Cnidos, recunoaștem în ele forme și stiluri apropiate acestei clase, iar introducerea lor în catalog sprijină prezența importurilor amforice la Albești în sec. III î.e.n.[54].

O grupă mică dar importantă între descoperirile de ștampile amforice de la Albești o reprezintă exemplarele de *Cos*. În număr de 7, ele sînt dispuse pe torți simple[55] sau bifide (6) și conțin nume întregi sau prescurtate, însoțite uneori de unul din atributele oficiale ale insulei: „ghioaga". Deși cronologia produselor de Cos nu este încă elaborată, se recunoaște o circulație a lor din sec. IV î.e.n. pînă în epoca imperială, cu o perioadă de expansiune de plasat, probabil, în sec. II î.e.n.[56]. În funcție și de contextele arheologice, se poate afirma că ștampilarea se practica aici pe durata secolelor IV î.e.n.[57] —I e.n. și are un caracter mai regulat în sec. II î.e.n.[58]. În absența unei tipologii accesibile[59] și sub rezerva unor date ajutătoare, uneori incomplet înregistrate, contextul arheologic va rămîne pentru noi singurul element de referință aplicat la materialele pe care le vom prezenta în continuare.

---

[51] De altfel, un eponim Ἀναξιππίδας apare și la Olbia, complex arheologic contemporan depozitului Pergam. Vezi, E.I. Levi, în *Olbia. Temenos i Agora*, M., 1964, p. 273, nr. 377

[52] Vezi o ștampilă cu acest nume la Grace, *Agora*, nr. 134

[ἐπὶ Ἀσκλ]ηπιο[δώρου Ἐ]πολό[χ^ου Κν]ιδιον

[53] I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import...*, p. 203 nr. 798; tabl. 34

[54] Nu ne putem baza pe un context arheologic ajutător pentru piesa inv. 31696, aflată în SB, c. 82, cu materiale diverse din secolele III și II î.e.n.

[55] Cu privire la ștampile de Cos aplicate pe torți simple vezi E.M. Staerman, KS, 36, 1951, p. 39—40; V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *op. cit.*, p. 363—364

[56] Vezi discutiile la D.B. Șelov, *Keramiceskie kleima iz Tanaisa III—I vekov do n.e.*, M., 1975, p. 131—132; J.-Y. Empereur, A. Hesnard, *op. cit.*, p. 22—23

[57] I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 46 și p. 201, nr. 777 — ștampilă englifică pe o toartă de Cos, aflată într-un complex din al doilea sfert — începutul celui de-al treilea sfert al sec. IV î.e.n.

[58] D.B. Șelov, *op. cit.*, p. 132

[59] Un *corpus* al produselor de Cos este anunțat de V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *op. cit.*, p. 364; vezi recent și V. Grace, *Middle Stoa*, p. 18

Astfel, aflarea în două rînduri (SB, c. 141 și SB, c. 26) a ștampilelor lui Ἑκαταῖος cu exemplare ale unor astynomi sinopeeni din grupa a V-a și, într-un singur caz, cu o ștampilă cnidiană cu monogramă (inv. 31574) ne determină să avem în vedere pentru acest nume o datare în a doua jumătate a sec. III î.e.n., sau al treilea sfert al secolului. Pentru numele prescurtat Ἀρατ(...) un exemplar întreg cu ștampilă asemănătoare, aflat în depozitul de amfore de la Pietroiu (Borcea), susține o datare tot în al treilea sfert al sec. III î.e.n., posibil ceva mai timpuriu, în jurul datei de 240 î.e.n.[60]

O datare și mai timpurie — spre începutul sau primul sfert al sec. III î.e.n. pare potrivită pentru ștampila lui Ζωίλ(ος), aflată în SA, c. 34 împreună cu exemplare heracleene aparținînd lui Ἀριστοκράτης (3) și Φιλότιμος (1).

În SB, c. 85, o toartă bifidă de Cos cu numele *MOC* s-a aflat împreună cu un exemplar cnidian cu ștampilă de tipul „proră de corabie". Deși nu este exclus ca acest exemplar să dateze de la sfîrșitul sec. IV î.e.n., forma lunară a lui *sigma* ne determină să avem în vedere în primul caz o datare la începutul sec. III î.e.n. Cum numele *MOC* apare și pe torți simple[61], îl vom folosi în continuare ca argument pentru numele lui Ξεῖνις, singurul înregistrat la Albești pe o ștampilă de acest tip. Forma lunară a lui *epsilon* și *sigma* pledează și în acest caz pentru o datare *la* sau *după* începutul sec. III î.e.n., dar oricum, anterioară, la noi, exemplarului cu numele lui Σώπατρος[62] (ambele ștampile s-au aflat în SB, c. 62 la —1,45 și respectiv, —1,30 m).

Comparativ cu alte complexe arheologice cunoscute, importurile de Cos la Albești dețin o pondere apreciabilă, fără a modifica totuși raportul față de alte centre de produse amforice prezente în zonă[63]. Din punct de vedere cronologic, contextele arheologice aduse ca argument par să susțină prezența acestor produse aici pe toată durata sec. III î.e.n., fără să excludem însă și sfîrșitul sec. IV î.e.n. sau prima parte a sec. II î.e.n.[64]

Importurile din *Paros* constituie, de asemenea, o prezență notabilă la Albești, — 6 exemplare, care conțin etniconul în grafia Παρίων (4)sau Πάριον (1) și un exemplar cu numele propriu Γόργος. Recentele cercetări din insulă au adus pe lîngă confirmarea existenței unui număr de amfore care poartă antroponim fără etnicon[65], date noi cu privire la existența unor ateliere de fabricație[66], pe baza cărora s-a trecut la stabilirea unei tipologii a acestor amfore pe o durată lungă de timp, din sec. IV î.e.n.pînă în sec. V e.n.[67]. Cum descoperirile de la Albești nu ne-au permis recunoașterea unor fragmente de vase care să poată fi în mod cert atribuite acestui centru, ștampilele de amforă rămîn deocamdată singurele care ne dau măsura prezenței

---

[60] Cr. Mușețeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, Dacia, NS, 22, 1978, p. 186, nr. 44, cu discuția asupra celorlalte amfore din depozit, la p. 181—182

[61] E.M. Staerman, *op. cit.*, p. 39—40 și fig. 5/128.

[62] Exemplarul de la Albești pare să aparțină unui omonim anterior celui plasat pe o ștampilă de la Alexandria, vezi Z. Sztetylo, Etudes et Travaux, 8, 1975, p. 226, nr. 263 și pl. 30.

[63] Vezi, de exemplu situația înregistrată de M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, Dacia, NS, 13, 1969, p. 137 *(Callatis)*. Deși între timp numărul descoperirilor s-a mărit, pentru importurile de Cos indicii de creștere au în continuare valori scăzute

[64] Vezi și exemplarele fragmentare de amfore de Cos, la noi, Pontica, 20, 1987 *(Tipuri de amfore)*

[65] Vezi mai întîi ipoteza la V. Grace, Hesperia, 32, 1963 *(Koroni)*, p. 321, n. 7; V. Grace, M. Savvatianou-Pétropoulakou, *op. cit.*, p. 358. Ipoteza este confirmată acum de descoperirile de la Paros, pentru care vezi J.-Y. Empereur, M. Picon, BCH, 110, 1986, 2, p. 649 și fig. 6

[66] Iidem, BCH, 110, 1986, 1, p. 495—512; BCH, 110, 1986, 2, p. 647—653

[67] Iidem, BCH, 110, 1986, 1, p. 495—512

acestor importuri aici. Exceptînd exemplarul cu numele lui Γόργος, pentru care sîntem siguri acum că a aparținut unei amfore de tip II, din prima jumătate a sec. III î.e.n[68] — datare confirmată și la noi prin aflarea piesei în același context cu o ștampilă heracleană cu numele lui Ἀριστοκράτης (SA, c. 98, —0,50 m), pentru restul pieselor vom apela tot la contextul arheologic pe care ni-l oferă descoperirile din cetate. În cîteva situații materialul de referință îl constituie ștampilele de Rhodos; este cazul exemplarului inv. 21580 aflat împreună cu producătorul Βοΐσκος (SA, c. 15, —0,90—0,93 m)[69]; și pieselor inv. 32431 și 21864, aflate cu producătorii rhodieni, Μένων (SA, c. 45, — 0,53m) și, respectiv, Ἀρτεμίδωρος și Σωτήριχος (SB c. 6, —0,70 m). De remarcat faptul că atît dimensiunile, cît și dispunerea ștampilelor la aceste trei exemplare diferă: un cadru mai lat și orizontal perfect imprimat, în primul caz, și mult mai îngust și aplicat aproape oblic, la următoarele. În ce ne privește, contrar opiniei exprimate de V. Grace, nu considerăm o dovadă de „arhaism" grafia cu *omega*[70], iar exemplarele cu *omicron*, avînd în vedere și piesa de la Pnyx, la care pe lîngă etnicon apare și un nume abreviat[71], ni se par puțin mai timpurii[72]. Aceste observații ne-ar da ocazia să plasăm, în ordine, exemplarul inv. 21580 spre sfîrșitul primei jumătăți a sec. III î.e.n.[73], iar pe celelalte două, în al treilea sfert al secolului, posibil cu un ușor decalaj de vechime, în cazul piesei inv. 21864. Deși contextul de descoperire pentru piesa inv. 34747 este ceva mai larg (SA, c. 33, —0,10 — —0,55 m) el coincide cu al altor două produse ștampilate de Rhodos — producătorul Παυσανίας (inv. 34709) — și Sinope — producătorul Δᾶς (inv. 34735) și sprijină o datare tot spre mijlocul sau în al treilea sfert al sec. III î.e.n. Singura pentru care nu avem suficiente notații este ștampila inv. 31665, pe care date fiind observațiile prilejuite de restul pieselor de la Albești, o datăm în limitele aceleiași perioade.

În condițiile prezenței importurilor de Paros aici în sec. III î.e.n., ne putem aștepta la existența unor amfore de tip II, cu buza rotunjită și picior cu buton nu prea larg și ușor adîncit[74]. Mai demult, s-a avansat teza potrivit căreia prezența importurilor de Paros ar fi ocazionată de comerțul insulei Rhodos[75]. Din acest punct de vedere acum nu ni se pare întîmplător faptul că cele mai multe referiri la contextul arheologic la Albești l-au oferit tocmai produsele de Rhodos.

Concluziile generale ocazionate de categoriile de ștampile acum discutate privesc:

— ponderea apreciabilă — mai puțin în cazul produselor din Chersonesul Tauric —, pe care acestea o dețin în cadrul importurilor amforice de la Albești;

---

[68] Iidem, BCH, 110, 1986, 2, p. 649 și 651

[69] Pentru ștampilele de Rhodos, vezi la noi, Pontica, 20, 1987

[70] V. Grace, M. Savvatianou Pétraponlakou, *op. cit.*, p. 358 și mai înainte, p. 357

[71] V. Grace, *Pnyx*, p. 168, nr. 205; discuția este reluată la V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *op. cit.*, p. 358. O ștampilă de Paros cu etnicon (în grafia cu *omicron*) și nume întreg, ambele dispuse retrograd, vezi și la M. Coja, BCH, Suppl. 13, 1986, p. 444 și fig. 7; pentru tipul respectiv de ștampilă aflat pe agoraua atheniană în depozitul N 10 : 2, Grace propune aceeași datare ca la grupa B a lui Thompson (vezi, V. Grace, M. Savvatianou-Pétraponlakou, *op. cit.*)

[72] Nu este exclus totuși ca cele două grafii să fi fost folosite paralel o perioadă

[73] Vezi observațiile noastre cu privire la numele lui Βοΐσκος în Pontica, 20, 1987

[74] Vezi descrierea tipului II de amforă la J.Y. Empereur, M. Picon, *op. cit.*, p. 649

[75] I.B. Zeest, Keramiceskie Tara Bospora, M., 1960, p. 107

— apariția printre produsele aceluiași centru a unor tipologii noi, acum recunoscute și documentate în arealul vest-pontic;

— prezența acestor categorii pe toată durata secolului III î.e.n., mai ales spre mijlocul secolului, deși nu putem exclude sfîrșitul sec. IV î.e.n. și prima parte, sau începutul, sec. II î.e.n.

CATALOG

A. CHERSONESUL TAURIC

370(1) Inv. 31588 (Pl. I/1)
Αἰ[σχίνα]
ἀσ[τυνόμου]
Tip M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 874. La Elisavetovskoe, un fragment de amforă cu aceeași ștampilă păstrează pe a doua toartă o monogramă (vezi Brashinskii, 1980, nr. 712 și 760)

371(2). Inv. 14122. Albești, 1975, SA, c. 5, —0,65 m (Pl. I/2)
Ἀπ[ο]λ[λωνίου]
ἀ[σ]τ[υνόμου]
Tip M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 881—883

372(3). Inv. 32386. Albești, 1982, SD, c. 93, —0,65 m (Pl. I/3)
Σίμου τοῦ Δαμ[ατρίου]
ἀστ[υνομ]ο[ῦ ντος]
Tip Canarache, nr. 494

B. CNIDOS

B.1. ȘTAMPILE PROTO-CNIDIENE

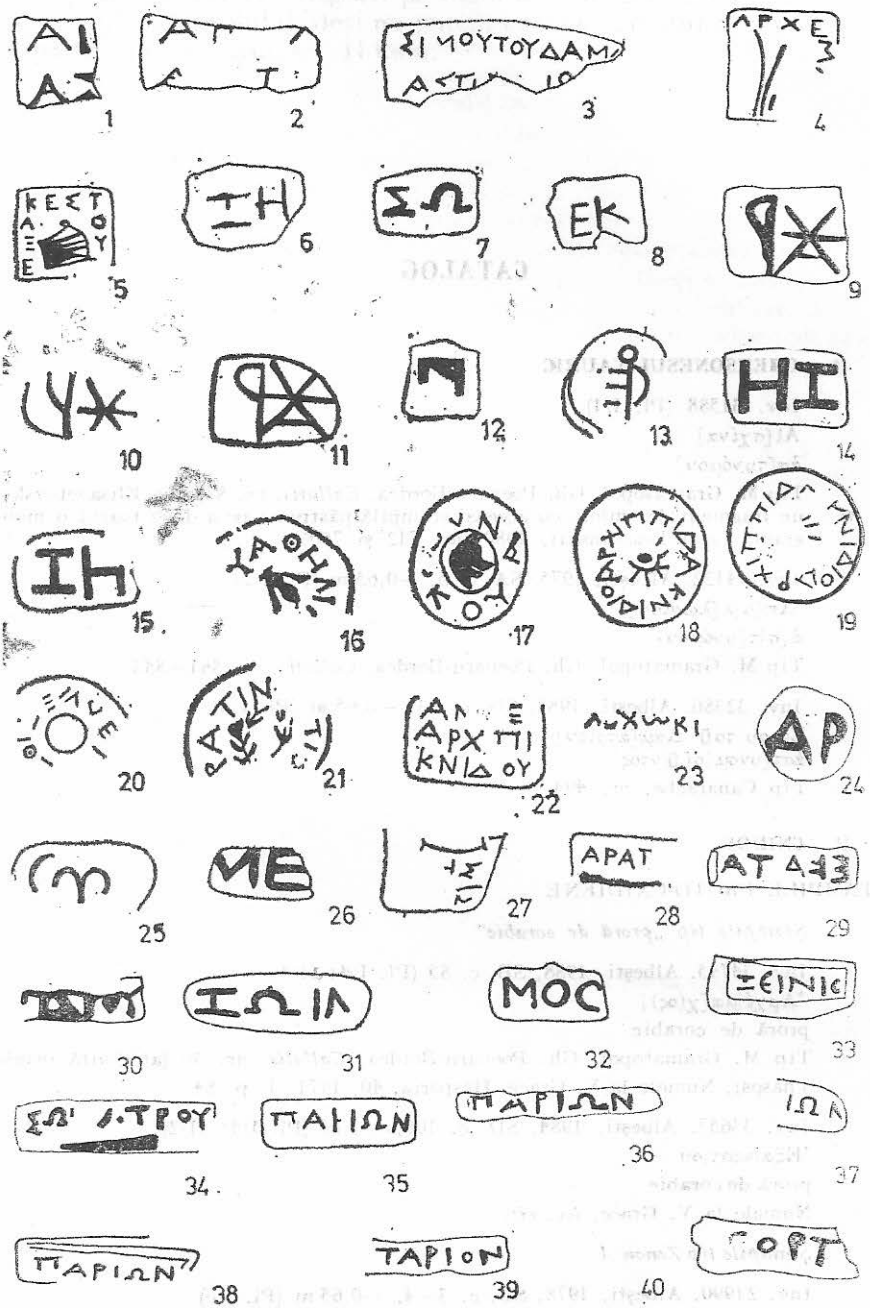
B.1.1. *Ștampile tip „proră de corabie"*

373(1). Inv. 34745. Albești, 1988, SB, c. 85 (Pl. I/4; II/1)
Ἀρχέ|μα[χ(ος)]
proră de corabie
Tip M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 30 (atribuită insulei Thasos). Numele la V. Grace, Hesperia, 40, 1971, 1, p. 84

374(2). Inv. 33657. Albești, 1984, SD, c. 100, —1 m (Pl. I/5; II/2)
Ἑξα|κέστ|ου
proră de corabie
Numele la V. Grace, *loc. cit.*

B.1.2. *Ștampile tip Zenon A*

375(3). Inv. 21990. Albești, 1978, SB, c. 3—4, —0,65 m (Pl. I/6)
Pastă bej-cărămizie cu ingrediente negre și mica; alveolă la partea superioară a torții.
ΙΗ
[...]

PLANȘA I

B.1.3. *Ștampile tip So(phanes)*

376(4). Inv. 31657. Albești, 1979, SB, c. 31, —0,30 m (Pl. I/7; II/3)
Pastă bej-cărămizie cu ingrediente și urme de mica. Ștampilă rectangulară îngustă.
ΣΩ
Tip Empereur — Tuna, BCH, 112, 1988, 1, p. 352, nr. 1; variantă (dispunere retrogradă), L. Buzoianu, Pontica, 12, 1979, p. 93 și pl. III/15

B.1.4. *Alte monograme*

377(5). Inv. 32373. Albești, 1981, SB, c. 142, —0,90 m (Pl. I/8; II/4; IV/2)
Profil asemănător cu exemplarul inv. 14139
EK

378(6). Inv. 31574. Albești, 1980, SB, c. 26, —0,45 m (Pl. I/9; II/5)
Pastă caracteristică Cnidosului.

379(7). Inv. 32437. Albești, 1983, SD, c. 1 și SC, c. 52 (martor), —0,90 m (Pl. I/10; II/86)

380(8). Inv. 31596. Albești, 1981, SB, c. 2, — 0,45 m (Pl. I/11; II/7, IV/1)

381(9). Inv. 32387. Albești, 1982, SD, c. 95, —0,53 m (Pl. I/12; II/8)
Pastă bej-cărămizie cu ingrediente nisipoase și slabe urme de mica; aspect apropiat Cnidosului. Ștampilă pătrată cu monogramă.

Variantă, Pridik, 1917, tabl. 16

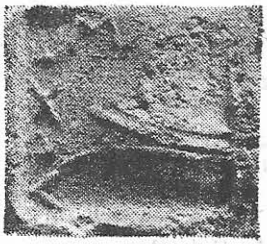
382(10). Inv. 37240. Albești, 1989, SB, c. 65 (Pl. I/13; II/9; IV/3)
Pastă caracteristică Cnidosului; ștampilă circulară cu monogramă.

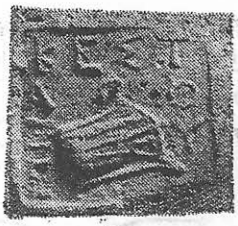

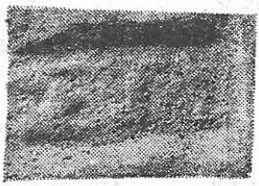
B.1.5. *Ștampile tip Zenon B*

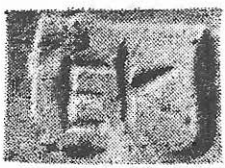
383(11). Inv. 21615. Albești, 1975, SB, c. 73, —0,95 — 1,05 m (Pl. I/14; II/10)
Pastă bej-cărămizie, compactă, cu angobă alburie și urme de ardere secundară. Ștampilă rectangulară dispusă în zona de curbură a torții.
IH

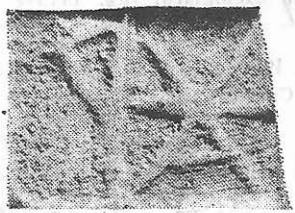
V. Grace, *Agora*, nr. 256; M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 1047

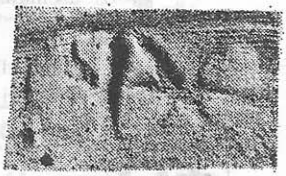

1

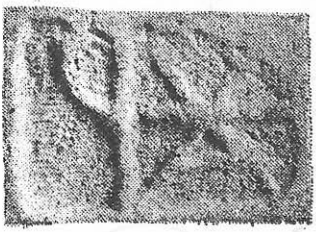

2

3

4

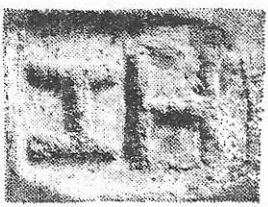

5

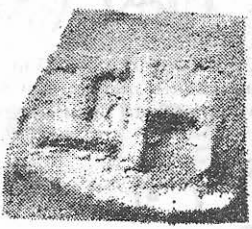

6

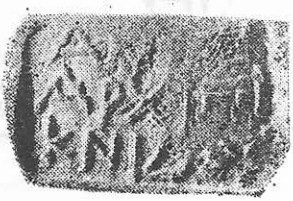

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

PLANȘA II

384(12). Inv. 34746. Albești, 1988, SB (Pl. I/15; II/11)

IH

B.2. ȘTAMPILE TIPIC CNIDIENE

385(13). Inv. 14370. Albești, 1978, SB, c. 58, —0,78 m (Pl. I/16; II/13)

Ștampilă circulară.

'Αθηνί[ππο]υ

albină

Tip Grace, *Middle Stoa*, p. 47, nr. 8 și pl. 2/8

386(14). Inv. 31586. Albești, 1977 (Pl. I/17; II/14; IV/5)

Ștampilă circulară; Legenda, dispusă în jurul unui cerc în relief, în interiorul căruia este reprezentat simbolul.

'Ανδ[ρί]κου

cap de animal

387(15). Inv. 14139. Albești, 1976, SB, c. 59, —0,60 m (Pl. I/18; II/15; IV/6)

Ștampilă circulară cu legenda dispusă în jurul emblemei.

'Αρχιππίδα Κνίδιο(ν)

coroană

Variantă, Grace, *Middle Stoa*, p. 47, nr. 7 și pl. 2/7

388(16). Inv. 14120. Albești, 1976, SB, c. 7 (Pl.I/19)

'Αρχιππίδα Κνίδιο(ν)

coroană

389(17). Inv. 32378. Albești, 1977 (Pl. I/20)

Ștampilă circulară cu legendă lizibilă.

[...]O[...]Ξ|A[...]E[...]

coroană

390(18). Inv. 31652. Albești, 1978, SA, c. 53 (Pl. I/21; II/16)

Ștampilă circulară.

['E]πὶ[...]ρατίν[ου]

coroană

391(19). Inv. 14109. Albești, 1977, SC, c. 62, —0,45 m (Pl. I/22; II/12; IV/7)

Ștampilă rectangulară.

'Αν[α]ξ(...)

'Αρχιπι(...)

Κνίδου

392(20). Inv. 31675. Albești, 1979, SB, c. 31, —0,35 m (Pl. I/23)

Ștampilă rectangulară.

[.....]

[...]λοχω Κν[ίδιον]

B.3. ȘTAMPILE APROPIATE PRODUCȚIEI DE CNIDOS

393(21). Inv. 32390. Albești, 192, SD, c. 94, —0,86 m (Pl. I/24)

Ștampilă rectangulară cu colțuri rotunjite.

A P

Variantă, Brashinskii, 1980, p. 203, nr. 798 și tabl. 34

394(22). Inv. 33661. Albești, 1983, SC, c. 59, —0,85 m (Pl. I/25; III/1)
Pastă cu tentă cărămizie mai puternică; ștampilă rectangulară cu colțuri rotunjite, dispusă în zona de curbură a torții.

395(23). Inv. 21989. Albești, 1978, SB, c. 71 (Pl. I/26; III/2)
Pastă cărămizie, ușor aspră la pipăit. Stampilă cu cadru rectangular, dispusă oblic în zona de curbură a torții.
ΜΕ

396(24). Inv. 31696. Albești, 1981, SB, c. 82. (Pl. I/27)
Slabe urme de litere ale unei legende dispuse probabil pe mai multe rînduri

C. COS

397(1). Inv. 34711. Albești, 1988, SA, c. 17—24 (martor), —0,50 m (Pl. I/28)
Ἀρατ(...)
ghioagă
Apropiat, E. M. Staerman, KS, 36, 1951, p. 41, fig. 5/144 (Ἀρα) și Cr. Mușețeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, Dacia, NS, 22, 1978, p. 186, nr. 44 și fig. 3/8 (Ἀρατ)

398(2). Inv. 31693. Albești, 1981, SB, c. 141, —0,40 m (Pl. I/29; III/3; IV/4)
Inscripție dispusă retrograd.
Ἑκαταῖ[ου]

399(3). Inv. 31577. Albești, 1980, SB, c. 26, —0,45(m (Pl. I/30)
Ștampilă fragmentară, imprimată neclar
[Ἑκα]ταῖου

400(4). Inv. 34710. Albești, 1988, SA, c. 34 (Pl. I/31; III/4)
Ζωίλ(ου)
La Pridik, 1917, p. 112, nr. 245—246 apare un Ζώιλος pe exemplare cu proveniența „incertă" (numele este scris întreg, în genitiv, iar forma lui *zeta* și *omega* diferă)

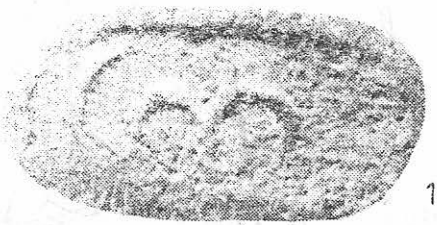
401(5). Inv. 34742. Albești, 1988, SB, c. 85 (Pl. I/32; III/5)
ΜΟC
Tip L. Buzoianu, N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 16, 1983, p. 183, nr. 97 (Callatis)

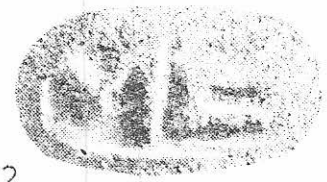
402(6). Inv. 21614. Albești, 1974, SB, c. 62, —1,45 m (Pl. I/33; III/6)
Toartă simplă; ștampilă îngustă; *epsilon* și *sigma* lunare.
Ξεῖνις
Tip Mircev, p. 61, nr. 300-301 și pl. 38/7—8; vezi și Canarache, nr. 718, probabil pe o toartă bifidă.

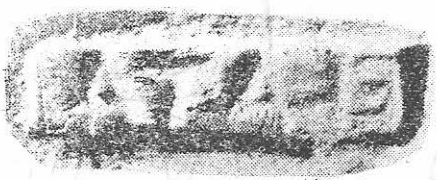
403(7). Inv. 21613. Albești, 1974, SB, c. 62, —1,30 m (Pl. I/34; III/7)
Σωπάτρου
ghioagă
Tip E.M. Staerman, *loc. cit.*, p. 39 și p. 41, fig. 5/98; Al. Avram, V. Lungu, SCIVA, 39, 1981, p. 57, nr. 58

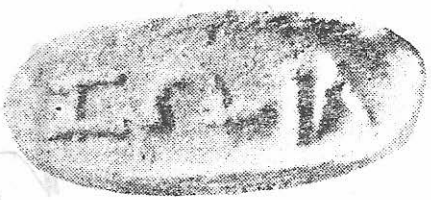
D. PAROS

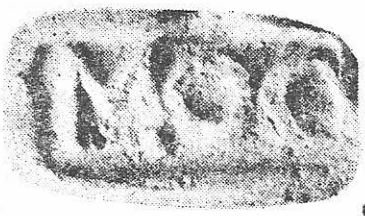
404(1). Inv. 21580. Albești, 1976, SA, c. 15, —0,90 m (Pl. I/35; III/8)
Παρίων
Tip M. Graniatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 926

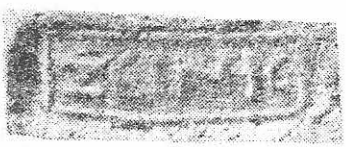

1

2

3

4

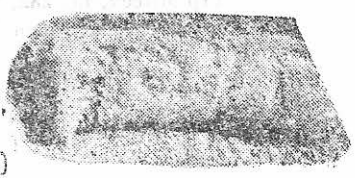

5

6

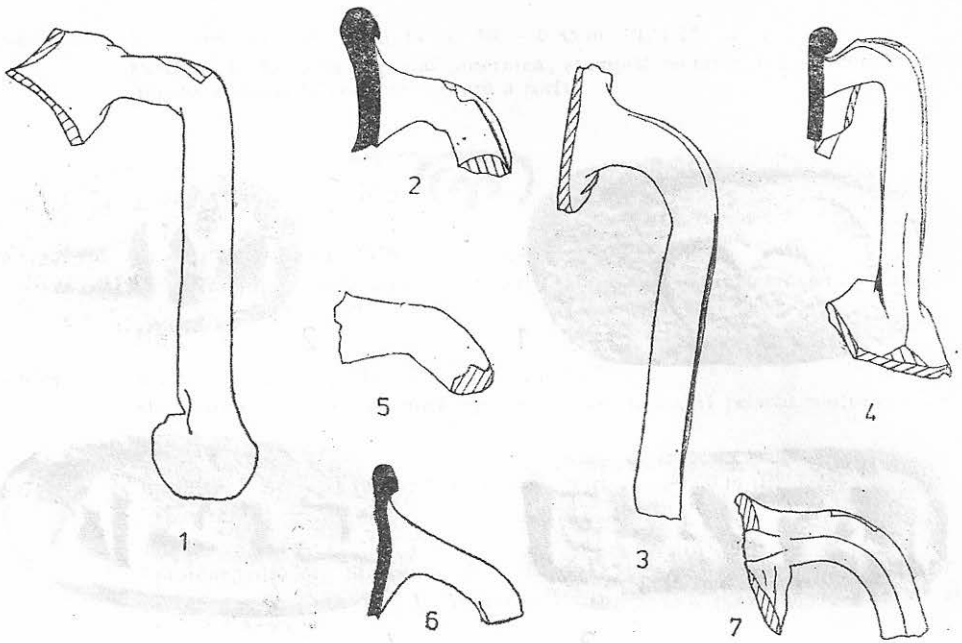

7

8

9

10

PLANȘA III

Planșa IV

405(2). Inv. 32431. Albești, 1982, SA, c. 45, —0,53 m (Pl. I/36; III/9)
Παρίων

406(3). Inv. 34747. Albești, 1988, SA, c. 33, —0,10—0,55 m (Pl. I/38).
Παρίων

407(4). Inv. 31665. Albești, 1980, SB (Pl. I/37)
[Παρ]ίων

408(5). Inv. 21864. Albești, 1976, SB, c. 6, —0,70 m (Pl. I/39)
Πάριον

Tip M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 916—919

409(6). Inv. 32372. Albești, 1981, SA, c. 98, —0,50 m (Pl. I/40; III/10)
Ștampilă rectangulară îngustă, aplicată oblic în zona de curbură a torții.
Γόργ[ου]

Tip Mircev, nr. 282, tabl. 36/4. Vezi stabilirea centrului de producție la J.-Y. Empereur, M. Picon, BCH, 110, 1986, 2, p. 649 și 650, fig. 6

INDICE DE NUME

Αθήνιππος' — CN., 385(13)
Αἰσχίνας — CH., 370(1)
'Αναξ(...) — CN., 391(19)
''Ανδρικος — CN., 386(14)
'Απολλώνιος — CH., 371(2)
'Αρ — CN. (?), 393(21)
'Αρατ(...) — C., 397(1)
'Αρχέμαχος — CN., 373(1)
'Αρχι(?) — CN., 378(6) — 380(8)
'Αρχιπι(...) — CN., 391(19)
'Αρχιππίδας — CN., 387(15) — 388(16)
Γόργος — P., 409(6)
'Εκ — CN., 377(5)
°Εκαταῖος — C., 398(2) — 399(3)
'Εξάκεστος — CN., 374(2)
Ζη — CN., 383(11) — 384(12)
Ζη(...) — CN., 375(3)
Ζώϊλος — C., 400(4)
Με — CN. (?), 395(23)
Μος — C., 401(5)
Ξεῖνις — C., 402(6)
Σίμος ὁ Δαματρίου — CH., 372(3)
Σω — CN., 376(4); 394(22)
Σώπατρος — C., 403 (7)
Χαρι(?) — CN., 378(6) — 380(8)

INDICE DE SIMBOLURI

albină — 385(13)
cap de animal — 386(14)
coroană — 387(15) — 390(18)
ghioagă — 397(1); 403(7)
proră de corabie — 373(1) — 374(2)

IMPORTATIONS AMPHORIQUES À ALBEȘTI (dép. de CONSTANTZA): LE CHERSONÈSE TAURIQUE, CNIDOS, COS, PAROS

Résumé

A. RĂDULESCU, M. BĂRBULESCU, L. BUZOIANU

Dans cet article on présente d'autres catégories de produits amphoriques à Albești qui complètent la série d'importations de ce centre. Les discutions axées principalement sur la chronologie des estampilles sont appuyées par le conteste archéologique spécifique de cette cité. On fait aussi des références à la typologie des anses et des estampilles appliquées et on essaie d'identifier certains ateliers de fabrication. Une place importante dans l'économie de l'ouvrage est accordée aux produits de Cnidos. Ce centre qui a eu un poids apréciable dans le commerce antique a occasioné récemment les plus nombreuses mises au point en ce qui concerne l'atribution de cerains séries céramiques. On a groupé ici d'exemplaires cnidiens mais aussi d'autres exemplaires qui appartiennent à une phase précnidienne représentée par d'estampilles du type „proue de navire", par les groupes *So(phanes)* et *Ze(non)* aussi bien que par de divers types de monogrammes.

Pour ce qui est des autres centres, l'absence d'un matériel bibliographique a été supplée par la découverte d'analogies aussi proches que possible et par l'interprétation des données des fouilles, tout en faisant de références à d'autres catégories de céramique estampillée dont la datation a été considérée entre certains limites, assez stable.

Du point de vue chronologique, on remarque la présence de nouveaux catégories de céramique estampillée tout au long de III siècle av. n.è., sans exclure la fin du IVe siècle av.n.è. et le début du IIe s. av. n.è.

PENTRU UN CATALOG COMPLET AL IMPORTURILOR AMFORICE LA ALBEȘTI (JUD. CONSTANȚA)

M. BĂRBULESCU, L. BUZOIANU, N. CHELUȚĂ-GEORGESCU

Prezentarea unei situații de ansamblu asupra importurilor amforice din cetatea greco-indigenă de la Albești nu poate face abstracție de prezența unor categorii de ștampile cu centre de producție care, deși uneori presupuse, le considerăm în continuare ca *nedeterminate*[1]. În această categorie am inclus:

A. *Ștampile cu monogramă* (altele decît cele atribuite peninsulei Cnidos);

B. *Ștampile cu nume proprii întregi* (uneori și cu emblemă);

C. *Grafitti*;

D. *Ștampile anepigrafice*;

E. *Cărămizi ștampilate*.

Distinct de aceste categorii, un capitol (F) de *Addenda* va prezenta pe categorii — ștampile și recipiente amforice — materialele noi apărute în urma cercetărilor arheologice.

În final, un capitol de concluzii va prezenta date generale oferite de studierea exclusivă a materialelor amforice, date care la timpul potrivit, vor putea fi confruntate și verificate prin analiza altor probleme ce vor avea în centrul atenției lor așezarea de la Albești[2].

A. ȘTAMPILE CU MONOGRAMĂ

O categorie distinctă o reprezintă ștampilele cu monograme — cu excepția celor recunoscute ca fiind de Cnidos și au fost prezentate de noi mai înainte. Deși doar în număr de opt, lotul lor nu are un caracter unitar, forma torților, caracteristicile argilei și conținutul ștampilelor făcînd dovada apartenenței lor la centre de producție diferite. Singure două piese — inv.

---

[1] Pentru acestea, în tabele de la sfîrșitul articolului folosim termenul de *Alte centre*.

[2] Nu folosim denumirea de *Albești I*, întrucît celelalte așezări depistate în zonă (Albești II, III și IV) nu au făcut încă obiectul unei comunicări *scrise*, apărute într-o revistă de specialitate, iar observațiile, desigur importante, se datoresc nu unei săpături arheologice sistematice, ci au la bază cercetări perieghetice, aerofotogrametrice și cîteva sondaje (vezi M. Irimia, în Symposia Thracologica, 7, Tulcea, 1989, p. 101).

21998 și 21992 par a avea o origine comună, deși una dintre ele poartă o ștampilă circulară englifică, iar cealaltă, în relief, o monogramă înscrisă într-un cadru rectangular. Alt exemplar, dintr-o pastă pe care în alte condiții am fi apreciat-o de Thasos — inv. 21991 —, prezintă o monogramă *HPA*, cu primele două litere în ligatură, formă pe care am putea-o considera, eventual, o dezvoltare a monogramei *HP*, tot în ligatură, de pe ștampilele de Samos. Alte piese se disting fie printr-o pastă insuficient arsă și cu multe incluziuni de nisip și calcar (inv. 33659), fie printr-una bej cu nuanță roz, cu mica în paiete fine și dese și cu angobă alburie la exterior(inv. 32383). Reține atenția un fragment din toarta și buza unei amfore din pastă cenușie, aspre la pipăit (inv. 14108). Buza vasului este rulată la exterior, iar toarta, pornită din apropierea buzei, prezintă o ștampilă în care, pe o formă apropiată, Brashinskii pare a recunoaște o ștampilă de Byzantion, cu inițialele numelui orașului[3]. Forma vasului însă, și culoarea argilei pentru exemplarul nostru diferă de ceea ce Brashinskii, în comentariul său, recunoaște a fi un exemplar de Soloha II. Sigur este că fragmentul de care ne ocupăm aparține unui tip de amforă mai puțin obișnuit și probabil mai timpuriu decît restul materialului ceramic din sectorul în care a fost descoperit (SB, c. 62, —1,45 m). Celelalte ștampile cu monogramă aparțin, în general, secolului III î.e.n., elementele de referință oferindu-le, pe rînd, o ștampilă de Thasos cu numele lui Ἀπολλόδωρος (pentru piesa inv. 21991), o ștampilă heracleană aparținînd lui Ἀριστοτκράτης și o alta cu inscripția Κυρηναῖου (pentru exemplarul inv. 14143); o marcă Ζήνων B (pentru piesa inv. 14119); în sfîrșit, cîteva ștampile sinopeene din grupa a IV-a, pentru piesele inv. 21998 și 33659. Exemparul inv. 32383, aflat în SB, c. 141, la —0,80 m, pare anterior unei ștampile sinopeene din grupa a V-a și unei piese de Cos, ambele aflate în același carou, la —0,40 m adîncime.

B. ȘTAMPILE CU NUME PROPRII ÎNTREGI

În cadrul acestei categorii, un grup aparte îl constituie cîteva torți de amforă, pe care caracteristicile argilei din care sînt făcute și conținutul ștampilelor ne determină să le considerăm de producție pontică. Este vorba de două exemplare cu ștampile Βοσπορίου și de alte cinci de tipul Μυρσιλείας, însoțit de un al doilea nume. Deși la ambele tipuri pasta este asemănătoare — roșie — cărămizie cu diverse incluziuni de nisip, calcar sau de natură minerală, ea este mai bine lucrată și are aspect mai fin la prima categorie, și mult mai puțin îngrijit la a doua. Este vorba, probabil, de două centre diferite din bazinul pontic, dificil de localizat în absența unor exemplare întregi ștampilate, descoperite în vreunul din centrele acestui areal. Forma numelui la primele exemplare, exclude recunoașterea unui termen etnic, așa cum am fi tentați la prima vedere[4], și ne limitează recunoașterea la aceea a unui nume propriu, prezent pe vase ceramice de lux

[3] I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import na nizmem Donu v V—III vv.do n.e.*, L., 1980, p. 46—47

[4] Termeni etnici, după CIRB, M.-L., 1965, p. 838 ar fi Βόσπορος, Βοόσπορος, Βοσπορεύς, Βόσποριος.

și în inscripții din Regatul Bosporan[5] și de pe coasta vest-pontică[6], nume pe care cei mai mulți, pornind de la informația lui Demosthene[7], îl leagă de Byzantion[8].

Pentru al doilea tip — Μυρσιλείας, informațiile noastre provin de la Pantikapaion[9] și Tanais[10], dar nu sînt mai edificatoare în ce privește producția unei atari ceramici. Grupul relativ numeros al acestor ștampile aflate pe litoralul nord-pontic și caracteristicile argilei, care se apropie de cea pe care Zeest o atribuia Pantikapeului[11], nu exclude o producție locală, deși trebuie să recunoaștem că localizarea amforelor bosporane nu este îndeajuns de pusă la punct și rămîne în continuare discutabilă, mai ales că Bosporul, în sec. IV î.e.n. excela prin exportul de cereale și abia dacă putea fi privit în calitate de exportator de vinuri[11].

Prezența acestor ștampile la Albești în să, documentează pătrunderea unui material amorfic aparte, față de ceea ce ne oferise pînă acum bazinul pontic[13] și care, probabil, aparține altor centre decît cele cunoscute deja în acest areal[14].

În privința cronologiei lor, doar pentru două piese dispunem de elemente de referință, uneori însă, nu suficient de stricte. Avem în vedere o ștampilă Βοσπόριχος aflată în SB, c, 121 împreună cu ștampile heracleene din primul sfert al sec. III î.e.n., dar și cu altele sinopeene din grupele V și VI; o piesă Μυρσιλείας Μανικός aflată în SB, c. 53 împreună cu o ștampilă rhodiană a producătorului Ἑλλήνικος, datată după 240 î.e.n., dar oricum anterioară începutului grupei a III-a de ștampile aparținînd acestui centru. Prin extindere, putem considera ca perioadă a circulației acestor piese la Albești cu siguranță sec. III î.e.n. și, posibil, și primele decenii ale secolului următor.

În categoria ștampilelor a căror proveniență poate fi presupusă, am inclus și două torți cu înălțime relativ mică (0,145 m la una din piese — inv. 14 121 și 0,125 m la cealaltă — inv. 14 129, la care îi lipsește însă partea de jos), lucrate dintr-o pastă cafenie, bine arsă, cu incluziuni fine, la o analiză superficială, de nisip și mică, și angobă deschisă la exterior. Torțile sînt mult lățite, au secțiune elipsoidală și o ușoară canelură mediană Ambele poartă în cartuș dreptunghiular îngust (4,5×0,5 cm) ștampila Κυρηναίου un derivat adjectival de la un toponim Κυρήνη. Cum în onomastica cunoscută pe bază de ștampile amorfice nu am întîlnit numele sau alte forme apropiate ale lui, ne vedem nevoiți să recunoaștem în acest

[5] *Ibid*., nr. 473 și mai ales discuția la nr. 916

[6] *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (IGBR), I², Serdica, 1970, în lista strategilor de la nr. 324 și stela funerară de la nr. 330 ter.

[7] Demosthene, XVIII, 90

[8] Vezi mai sus, nota 5 cu nr. 916 și IGBR, sub nr. 473; L. Robert, Études épigraphiques et philologiques, P., 193[illegible], p. 200 sqq.

[9] E.M. Staerman, MIA, 25, 1952, p. 394

[10] D.B. Selov, *Keramiceskie klcima iz Tanaisa III-I vekov do n.e.*, M., 1975, nr. 601

[11] I.B. Zeest, *Keramiceskaia tara Bospora*, M., 1960, p. 94—95

[12] Vezi observația și la I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 32—33

[13] Ambele grupe sînt bine atestate la Callatis și în apropierea orașului. Pentru Βοσπόριχος, vezi M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 1065—1066 și Al. Avram, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 312, nr. 143; pentru ștampile din grupul Μυρσιλείας, Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 3—4, 1926, p. 428, e; M. Irimia, Pontica, 6, 1973, p. 50, nr. 2 (tot Albești); Al. Avram, *loc. cit.*, nr. 149 (Schitu)

[14] Deși E.M. Staermann înclină să le atribuie Chersonesului — vezi E.M. Staermann, *op. cit.*, p. 394, iar B.N. Grakov, Cnidosului, vezi observația la Șelov, *op. cit.*, p. 152, sub nr. 601

derivat un termen etnic, indicînd, cel mi probabil, originea producătorului, legată se pare de marele oraș din nordul Africii. Rezervele noastre sînt cu atît mai mari cu cît pînă în prezent a fost imposibil de identificat amforele cunoscutei cetăți lybiene, iar un exemplar presupus ca aparținînd acestui centru și aflat la muzeul din Alexandria poartă o ștampilă circulară cu simboluri care apar pe monedele acestei cetăți în sec. III î.e.n.[15]. La Albești ștampilele se datează spre sfîrșitul sec. III î.e.n., contextul de referință oferindu-l ștampila cnidiană cu numele lui Ἀρχιππίδας datat, cum am văzut, cca. 220—210 î.e.n. și două piese sinopeene de grupa a VI-a (pentru exemplarul inv. 14 121) și o ștampilă Μυρσιλείας (pentru exemplarul inv. 14 129) aflată în SB, c.5, la — 0,60 m adîncime (față de — 0,50 m, adîncime înregistrată pentru exemplarul Κυρηναίου).

Informațiile de care dispunem, deși fragmentare, sînt mai numeroase în privința *grupului Parmeniskos*[16], pe care cercetările arheologice par să-l localizeze în arealul cetății Pella, din Macedonia[17] și, mai nou, în Thessalia, la Melibeea[18], cetate cunoscută din diverse surse pentru producția sa vinicolă. La Albești s-a descoperit un singur exemplar care poartă ștampila Μικί ωνος și este atribuit în mod cert acestui grup. Alte piese presupunem că ar putea fi atribuite cercului respectiv, raportîndu-ne la profilul vasului ilustrat de Grace, în Pnyx, pl. 74, nr. 206—208 și pl. 80, mai ales nr. 208. Trăsătura caracteristică a grupului o constituie buza vaselor, cu o muchie ascuțită în exterior, trăsătură pe care o recunoaștem la 4 exemplare de la Albești (vezi planșele), cu ștampile Διφίλου și Διωτίμου. Din păcate, lista onomastică publicată de Grace în 1956[19] nu conține aceste nume, de aceea propunerile noastre de atribuire se bazează exclusiv pe forma buzelor. Ștampilele, deși conțin tot un singur nume dispus pe două rînduri, sînt de un tip aparte, datorat prezenței unei embleme, situate pe una din laturile scurte ale ștampilei — în cazul lui Δίφιλος, sau între cele două rînduri ale inscripției — pentru Διώτιμος. Majoritatea ștampilelor grupului Parmeniskos se datează de la începutul sec. III î.e.n. pînă la începutul sec. II î.e.n.[20], perioadă ce corespunde, în general, situației înregistrate la Albești. Într-un singur caz — SA, c.2, — 0,75 m —, piesa cu numele lui Μικίων s-a aflat într-un context mai timpuriu — cca. 340 î.e.n., oferit de prezența ștampilei thasiene cu numele lui Ἀρότης[21]. Restul exemplarelor, atribuite de noi grupului Parmeniskos, sînt databile în a doua parte a sec. III î.e.n. și probabil, începutul sec. II î.e.n., cele mai bune contexte de datare oferindu-le ștampilele rhodiene Μένων, Μέντωρ și Μνησίθης, prezente fiecare cu cîte un exemplar Δίφιλος (SA, c. 45, — 0,55 m, SC, c. 61, — 0,85 m și SB, c. 65, — 0,42m) precum și cîteva exemplare sinopeene din grupele V și mai ales VI, aflate împreună cu Διώτιμος (SB, c. 72) și din nou Δίφιλος (ultimile două contexte notate mai sus).

---

[15] Apud J.-Y. Empereur, A Hesnard, *Les amphores hellénistiques du monde égéen*, în *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, p. 12

[16] V. Grace, Hesperia, Suppl. 10, 1956 *(Pnyx)*, p. 168

[17] V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, Délos, 27, p. 280, n. 1, cu trimiterea la Ch. Macharonas, Arhaiologikon Deltion, 16, 1960, p. 82; I. B. Brashinskii, SA, 1966, 4, p. 230

[18] Apud J.-Y. Empereur, A. Hesnard, *op. cit.*, p. 12 și n. 31

[19] Vezi mai sus, n. 16

[20] *Ibid.*

[21] Vezi la noi, Pontica, 19, 1986, p. 65 și catalog, p. 70, nr. 99(4)

Nu putem propune cu suficiente argumente atribuirea către producția aceluiași centru thesalian pentru un grup de trei ștampile, a căror legendă constă tot dintr-un singur nume dispus pe două rînduri. În două cazuri — piesele inv. 14 396 și 37 230 — pasta este cărămizie, cu angobă de culoare deschisă, la primul exemplar, și cu mica în paiete mari, cu aspect apropiat, la o examinare de suprafață, de exemplarul ΔίΦιλος (pentru piesa inv. 37 228). Prima ștampilă (inv. 14 396) conține un nume dispus retrograd, în care cu greu am putea, eventual, recunoaște un [Σώπα]τρο[ς]; cea de a doua (inv. 37 230), prezintă o inscripție [...]ΑΝΟ ΔΩΡΟΣ, separată printr-o linie orizontală, lățită. Singurul nume păstrat întreg — în forma Ἀριστώ|νακτο[ς], apare pe exemplarul inv. 31 694, ale cărui caracteristici de pastă ne-ar indica, mai degrabă, un produs cnidian. De altfel, dintre cele trei, este și singura piesă aflată într-un context arheologic mai clar, datorat ștampilei producătorului rhodian Ἀριστοκλῆς I[22].

C. GRAFITTI

În categoria ștampilelor nedeterminate am inclus și doi grafitti, aplicați la baza gîtului (inv. 32 405) sau pe partea interioară a torții (inv. 33 622-la două vase diferite dintr-o argilă brun-cărămizie, mai compactă, în primul caz, și cu aspect grosier, la al doilea.

Primul grafit în forma III se referă, probabil, la capacitatea vasului[23]; pentru al doilea grafit — trei linii convergente —, un semn asemănător am aflat pe un vas de la Salamina (Cypru), ale cărui calități de argilă sînt însă diferite[24]. Semnul în cauză a fost aplicat la Salamina pe un vas aflat într-un nivel elenistic cu datare largă (sec. IV-II î.e.n.), ce suprapunea un alt nivel arhaic. Pentru primul grafit, aflarea lui la un nivel superior față de o ștampilă sinopeană de grupa a IV-a (în S.A. c.95, — 0,30 m față de 0,55 m), ar putea pleda pentru plasarea lui la o dată ulterioară ștampilei respective.

D. ȘTAMPILE ANEPIGRAFICE

În sfîrșit, o categorie importantă între materialele care fac obiectul discuției noastre o reprezintă ștampilele anepigrafice. În număr de 5, ele aparțin unor centre de producție diferite, pe care, simpla observație a formelor sau a caracteristicilor de pastă, nu este suficientă să ne dea certitudinea unei atribuiri. Două dintre torți (inv. 32 440 și 32 635) au aspect elipsoidal, mult lățit (4,6×2,4 cm) și aceeași argilă bej-cărămizie cu paiete de mică. Ambele prezintă la partea superioară o ștampilă circulară în care doar într-un singur caz (inv. 32 440; cealaltă ștampilă e mult corodată) putem presupune un profil de vas (?), înconjurat de un cerc perlat. Ambele presupun o origine samiană[25] și o datare ridicată în sec. IV î.e.n., după situația din SB, c.31 (pentru exemplarul inv. 32 440) și SD,c.21 (pentru exemplarul inv. 32 635). Un al treilea exemplar, deși de o formă apropiată

[22] Vezi la noi, Pontica, 20, 1987. *(Rhodos)*, catalog nr. 132(16)

[23] Respectiv o măsură de 6 χόες attice, ceea ce ar corespunde unei capacități de 19,440 l sau 19,650 l, după sistemul nou.

[24] Y. Calvet, *Salamine de Cypre, III, Les timbres amphoriques*, Paris, 1972, nr. 155

[25] V. Grace, Hesperia, 40, 1971,1

(4,2×1,5 cm în secțiune) are pasta cu o tentă mai cărămizie și prezintă la suprafață o ușoară canelură longitudinală. Ștampila, tot circulară, este mult adîncită și are imprimat capul Athenei[26]. Condițiile de descoperire (SD, c.32, — 0,60 m) îi asigură o datare în prima jumătate sau primul sfert al sec. III î.e.n., susținută de ștampila thasiană cu numele lui Κόχρις[27]

Două fragmente de gîturi, ambele cu profil cilindric și buză rulată la exterior au fiecare cîte o toartă ștampilată, în care apare numai emblema. Unul dintre ele, cu pasta asemănătoare produselor de Rhodos și urme de vopsea roșie la baza torții (inv. 34 722) prezintă într-un cadru circular o cunună de raze. Celălalt exemplar (inv. 22 005), dintr-o pastă ceva mai închisă și cu caneluri plate, pronunțate, prin interior, prezintă la partea superioară a torții o ștampilă rectangulară cu simbolul „tirs". În amîndouă cazurile beneficiem de un context arheologic ajutător, oferit de ștampila „eponimului" thasian Ἡροφῶν I (pentru piesa inv. 22 005) și de aceea a producătorului rhodian Παυσανίας I (pentru piesa inv. 34 722). Este vorba, deci, de piese plasate în primul sfert și la mijlocul sec. III î.e.n., intervale de timp bine marcate, de altfel, aici și de alte importuri amforice.

E. CĂRĂMIZI ȘTAMPILATE

Un ultim exemplar de care ne vom ocupa este un fragment de cărămidă ștampilată, aflat în SB, c. 131 împreună cu alte materiale din sec. III î.e.n. Ștampila, dispusă pe două rînduri, prezintă legenda Οἰνω|κεῦς în dispunere ⊐⊏|, probabil un nume propriu de la un radical οἶνος, întîlnit și la alte antroponime grecești și fără legătură cu semnificația radicalului. Caracteristicile argilei par să indice producția unui centru pontic, orientat și spre producția și exportul unor materiale de construcție în general, în zone mai apropiate.

F. ADDENDA

Săpăturile arheologice care au continuat la Albești în intervalul care s-a scurs de la publicarea importurilor amforice din această așezare, au ocazionat recuperarea unui material amforic important. El va fi integrat cataloagelor deja apărute, în ordinea numerică stabilită separat, pentru fiecare centru[28]. Observațiile din *addendă* vor avea în vedere numele noi apărute și situații stratigrafice care au permis aprecieri de ordin cronologic sau eventuale reveniri asupra unor cronologii propuse anterior. Acest capitol se va referi, pe rînd, la:

F.1. *Ștampile amforice nou apărute*, în ordinea deja stabilită a centrelor de producție (Heraclea Pontică, Rhodos, Sinope);

F.2. *Tipuri amforice între materialele ceramice recent recuperate*:

F.1. *Ștampile amforice nou apărute*

Cele mai numeroase exemplare — 17 — aparțin producției din *Heraclea Pontică*. Din punct de vedere tipologic se menține în continuare preponderența ștampilelor cu un singur nume — 13 piese; ștampilele cu două

[26] Pentru ștampile cu acest simbol, vezi Grace, *Stamped Amphora Handles...*, pl. I/3 și p. 297

[27] Vezi la noi, Pontica, 19, 1986, p. 71—72 și catalog 108(13)

[28] Vezi la noi, Pontica, 19, 1986, p. 74

nume sînt reprezentate prin două piese. Alte două piese le-am integrat categoriei ştampilelor cu un singur nume în formă prescurtată sau cu litere disparate; este vorba de un exemplat *HPA* cu inscripţie în relief şi de o ştampilă care păstrează doar litera *delta*, posibil de la un eventual Δ[ι] sau de la un nume cu această iniţială şi dispunere retrogradă. Din punct de vedere onomastic, ştampilele nou apărute îmbogăţesc numeric seriile deja cunoscute cu numele lui Ἀριστοκράτης (5 exemplare), Φιλότιμος (2 exemplare) Ἀρίστιππος (un exemplar). Prezenţe noi marchează numele lui Διονύσιος într-o variantă diferită de cea a aparitiilor de la Elisavetovskoe notate de Brashinskii[29], Ἄριστος şi Αἴσιος. Ultimul nume, deşi necunoscut pînă acum în onomastica heracleană, apare la Callatis imprimat pe un gît de pithos[30]. Nou este pentru noi şi numele producătorului Σάτυρος, mai puţin cunoscut în această funcţie[31] şi un nume, posibil tot de producător, cu sufixul —[λ]ις foarte rar întîlnit în onomastica heracleană.

Observaţiile cu privire la cronologia lor comportă o serie de precizări rezultate în urma analizei celorlalte categorii de ştampile. Dacă la început am notat [32] aflarea unor exemplare heracleene cu ştampile de Rhodos şi, mai rar, de Thasos, în funcţie acum de configurarea primelor într-un grup omogen plasat, în linii mari, între complexul Koroni şi începutul grupei a III-a[33], ne determină să lărgim limita inferioară a ultimei perioade de ştampile heracleene (C) pînă, probabil, în jurul mijlocului secolului III î.e.n. Observaţiile mai noi legate de contextul arheologic al unor ştampile sinopeene din ultimele grupe grakoviene[34] pledează în favoarea acestei datări mai coborîte. Ştampilele nou descoperite se încadrează, majoritatea, în grupa a IV-a tipologică, respectiv în perioada C după Brashinskii, 1980[35]. Numele lui Ἀριστοκράτης, dispus pe toarta vaselor, apare alături de alte exemplare, cunoscute deja, purtătoare ale aceluiaşi nume (în SB, c.38 şi SA, c.34), sau cu numele lui Φιλότιμος (tot SA, c.34). În primul caz (SB, c.38, — 0,60 m), ştampila Ἀριστοκράτης s-a aflat împreună cu un nou exemplar rhodian dintr-o perioadă începută cu puţin înaintea marcării lunilor (inv. 32 382, vezi catalogul mai departe), pentru care pledează, mai clar acum, şi alte contexte de descoperire deja semnalate[36], susţinute de numele lui Δαήμων Ξενότιμος. Καλλικρατίδας. În SB, c.65, pe acelaşi nivel plasat la —0,55 — 0,60 m, s-au aflat exemplare heracleene ştampilate cu numele lui Ἄριστος şi Πασιάδας şi o piesă de Rhodos cu numele producătorului Μνησίθης. Ştampila cu numele lui Διονύσιος aflată tot acolo, la —0,65 m adîncime, pare ceva mai timpurie, însă tot în limitele primei jumătăţi a sec. III î.e.n.

Prezenţa heracleană la Albeşti pare astfel şi mai bine marcată în sec. III î.e.n. şi oferă suficiente argumente de reluare a discuţiilor privind limita cronologică inferioară în ştampilarea produselor acestui centru.

Ştampilele noi de *Rhodos* sînt în număr de 9, dintre care două aparţin eponimilor, iar restul — producătorilor. Toate fac parte din acelaşi tip al torţilor cu curbura lină. Numele, unele sînt deja cunoscute la Albeşti —

[29] I.B. Brashinskii, *op. cit.*, catalog nr. 169—177
[30] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 3—4, 1927—1932,
[31] Observaţii la I.B. Brashinskii, *op. cit.*, p. 172, sub nr. 418—419
[32] Vezi Pontica, 19, 1986, p. 42
[33] Pontica, 20, 1987, p. 53-67
[34] Pontica, 21—22, 1988-1989, p.30-41
[35] Discuţii asupra ştampilelor de Heraclea Pontică, vezi la noi, Pontica, 19, 1986, 6—41
[36] *Ibid.* p. 42

Κρέων, Παυσανίας, Θεύδωρος Καλλικρατίδας (ultimul eponim), altele sînt aparițiile noi. Între acestea, notăm numele eponimului Ὀνάσανδρος, cunoscut și pe ștampilele cu „buton", și ale producătorilor Μνησίθης și Ἑλλάνικος. Două ștampile pe care legenda este parțial conservată, aparțin tot acestei categorii. Este vorba de o ștampilă circulară cu inscripția păstrată în forma Ἀριστ[...]ος, dispusă în jurul unei flori de rodie; și de o altă piesă cu ștampilă în formă rectangulară și cu un sufix-ρικου. La primul exemplar, trăsăturile unor resturi de litere și spațiul din inscripție rămas neîntregit exclud un Ἀριστίων (cu genitivul-ωνος) sau Ἀρίστρατος, ultimul cunoscut de altfel numai ca eponim, și presupun mai degrabă un Ἀρισταίνετος, deși numele respectiv noi nu l-am aflat în onomastica rhodiană[37]. Pentru un Ἀνδρικος, în al doilea caz, tipologia torții nu se potrivește cu perioada de activitate a producătorului, stabilită nu mai devreme de sec. II î.e.n.[38]

Din punct de vedere cronologic, toate piesele se plasează la o dată apropiată de mijlocul sec. III î.e.n. și de începutul menționării lunii pe ștampilă. Referindu-ne la numele noi apărute, Ὀνάσανδρος apare alături de Εὐκλῆς și Ξενάρετος într-o perioadă II A[39], foarte apropiată marcării lunilor, iar pentru Ἑλλάνικος aflăm menționarea lui într-un depozit din al treilea sfert al sec. III î.e.n.[40], deși pentru același nume se menționează uneori, și ultimul sfert al secolului[41]. Contextul arheologic de la Albești nu exclude și o datare așa de tîrzie, oricum însă anterioară ștampilelor de tip Pergam, susținută de prezența unor exemplare sinopeene din grupa a V-a (în SB, c. 53).

O situație interesantă, la care am făcut aluzie mai înainte, ni se oferă în SB, c.65, unde aflăm la —0,55 m exemplarul de Rhodos cu numele producătorului Μνησίθης, iar ceva mai sus, la —0,50 — 0,42 m ștampilele lui Θεύδωρος și, respectiv, Ὀνάσανδρος. Cum însă nu cunoaștem și exemplare de amorfe cu ambele torți ștampilare, în care să apară unul din aceste nume, nu putem propune ca două din piese să fi aparținut unui astfel de exemplar.

În sfîrșit, în SD, c.90, la —0,30 m, ștampila rhodiană cu legenda neîntregită [...]ρικου s-a aflat cu două exemplare sinopeene din grupa a IV-a — Ἀριστίων și Κρατίσταρχος, ambii astynomi plasați, într-un studiu recent[42], spre sfîrșitul perioadei (datate cca. 282—260 î.e.n.).

În concluzie, se păstrează în continuare caracterul omogen al lotului de ștampile rhodiene de la Albești, iar perioada din jurul mijlocului sec. III î.e.n. se conturează ca perioadă de masivă răspîndire a acestor importuri aici.

Singurul exemplar *sinopean* nou apărut este reprezentat de o ștampilă fragmentară, aparținînd, probabil, unui producător Ἀντίμαχος al cărui nume a fost de două ori imprimat. Înclinăm să considerăm exemplarul în cauză un rebut de fabricație, iar numele producătorului să-l plasăm în grupa a VI-a, după Grakov, dat fiind aflarea piesei într-un martor (SB, c.43 — —53) din apropierea căruia s-au recoltat ștampilele unor astyomi din grupele V și VI.

---

37 Vezi totuși un producător rhodian în forma Ἀριστα(...) pe o toartă de același tip la D.B. Șelov, *op. cit.*, p. 43, nr. 72

38 Vezi discuția *tot acolo*, p. 84, sub nr. 267

39 V. Grace, M. Savvatianou-Pétrapoulakou, *op. cit.*, p. 301

40 V. Grace, Hesperia, Suppl. 10, 1956, p. 143, nr. 100

41 Y. Calvet, *Kition — Bamboula*, Paris, 1982, nr. 46

42 N. Conovici, SCIVA, 40, 1989, 1, în special p. 40

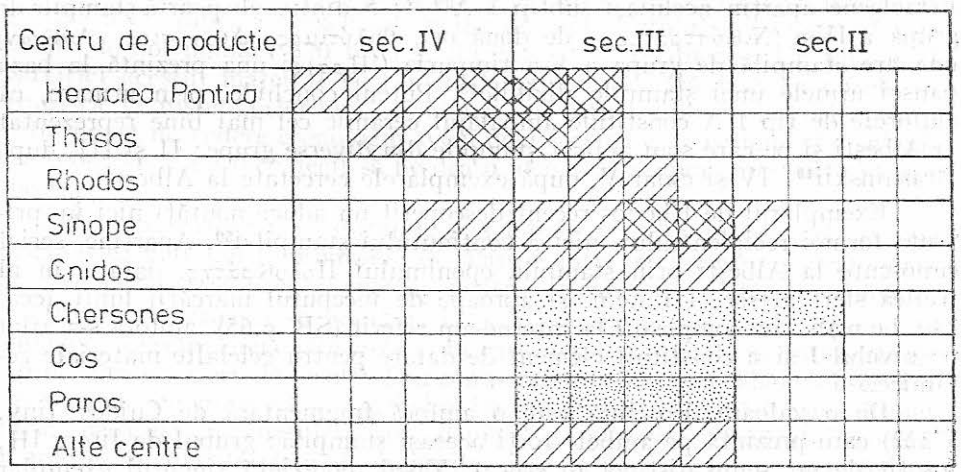
F.2. *Tipuri de amfore*

Categoria recipientelor întregi sau fargmentare în care se pot recunoaște particularitățile producției unui anumit centru ceramic și-a sporit conținutul printr-un număr de 12 exemplare. Deși structura noului lot nu ne oferă surprize — majoritatea (10 exemplare) provin din Heraclea Pontică, restul de două piese sînt de Rhodos și Cnidos —, beneficiem de data aceasta de două avantaje:

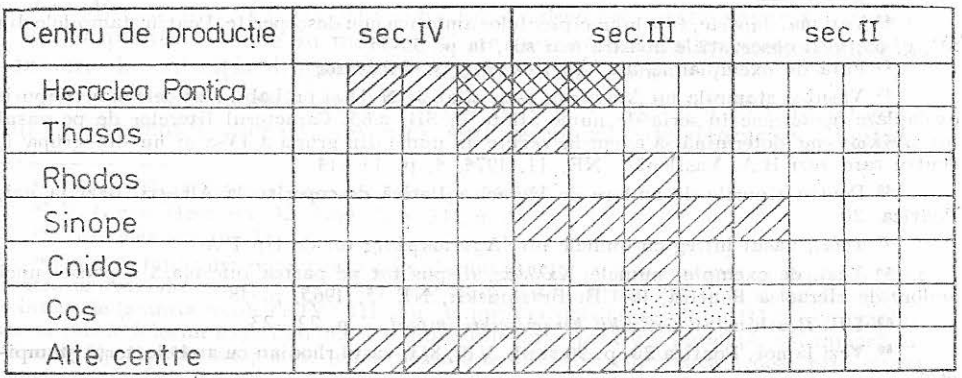
1) aflarea unui număr de 10 exemplare în același complex (SB, c.65); exemplarele rămase provin din complexe învecinate: SB, c.63 și SB, c.64);

2) marcarea unora dintre piese — 9 la număr —, prin ștampile.

În felul acesta se poate stabili o relație mai strînsă între tipul de amforă și ștampila aplicată pe ea; de asemenea, va fi mai ușor de remarcat coexistența în același interval de timp a unor amfore aparținînd unor tipuri și centre diferite.

a) Ștampile amforice

b) Recipiente amforice

Numărul mare de exemplare provenite din SB, c.65 și adîncimile aproape constante la care acestea s-au aflat (la —0,42 m și — 0,55—0,60 m) conferă punctului respectiv atributul unui complex arheologic închis, cu dispuneri succesive pe două nivele, ambele interpertabile și din punct de vedere al numelor înscrise pe ștampile[43]. Majoritatea pieselor care provin de pe nivelul inferior (—0,55—0,60 m) notat mai departe N II, au șansa de a fi ușor anterioare celor de pe nivelul superior (NI, la —0,42 m), deși ambele, marcate de ștampile amforice de Heraclea și Rhodos, se datează în prima jumătate a sec. III î.e.n. și în jurul datei de 240 î.e.n. Deși numărul de ștampile și de recipiente de Heraclea Pontică aflate în acest sector este mare, lipsesc numele lui Ἀριστοκράτης și Φιλότιμος, în schimb apar altele, ale lui Διονύσιος Πασιάδας, Ἀριστο(...) — între ștampile, și din nou Διονύσιος, Ἥρα și Λάκων, între recipiente. Pe acestea le apreciem acum ca fiind mai tîrzii în grupa respectivă (C) și mai apropiate de mijlocul sec. III î.e.n.[44]. Cele mai tîrzii par vasele lui Λάκων și Ἥρα, aflate pe N I[45], și o amforă fragmentară de Cnidos de tip Zenon B, cu ambele torți ștampilate.

Revenind asupra structurii interne a noului lot, observăm că proporția a rămas în general, aceeași (mai puțin amforele de Sinope). În interiorul fiecărei categorii se verifică datele propuse anterior: toate cele 10 amfore heracleene aparțin aceluiași subtip I A[46 47]; 5 dintre ele poartă ștampile de grupa a IV-a (Νικόστρατος — de două ori, Φιλότιμος, Διονύσιος, Λάκων) una are ștampilă de grupa a V-a timpurie (Ἥρα) și una prezintă la baza pansei urmele unei ștampile ilizibile[48]. Putem conchide, prin urmare, că amforele de tip I A constituie ambalajul ceramic cel mai bine reprezentat la Albești și pe care s-au aplicat ștampile din diverse grupe: II și III, după Brashinskii[49], IV și chiar V, după exemplarele cercetate la Albești.

Exemplarul de Rhodos recent descoperit nu aduce noutăți nici în privința formei recipientrului, nici a conținutului ștampilei[50]. Aparține seriei cunoscute la Albești prin ștampila eponimului Πολυκράτης, datate în al treilea sfert al sec. III î.e.n. și aproape de începutul marcării lunii (cca. 240 î.e.n.)[51]. În complexul la care ne-am referit (SB, c.65), amfora s-a aflat pe nivelul I și a constituit element de datare pentru celelalte materiale ceramice.

De o valoare deosebită este o amforă fragmentară de Cnidos (inv. 37222) care prezintă pe ambele torți aceeași ștampilă: grupul de litere IH, însoțit de un semn distinct (o cruce). Vasul reprezintă singurul exemplar cunoscut nouă, capabil să ofere o imagine, fie chiar și parțială, a tipului

[43] Vezi mai departe, tabelul recipientelor amforice nou descoperite. Pentru ștampilele din SB, c. 65, vezi observațiile noastre mai sus, la p. 55-56

[44] Față de exemplarele lui Ἀριστοκράτης și Φιλότιμος

[45] Vasul și ștampila lui Διονύσιος s-au aflat pe N II și probabil sînt cele mai timpurii exemplare heracleene în seria de nume aflate în SB, c.65. Caracterul literelor de pe vasul lui Λάκων ne determină să avem în vedere un nume din grupa a IV-a și nu din grupa I, pentru care vezi B.A. Vasilenko, NE, 11, 1974, 4, p. 13—14

[46] Pentru tipurile de amfore de Heraclea Potică descoperite la Albești, vezi la noi, Pontica 20

[47] *Ibid.*, vasul întreg cu numele lui Ἀριστοκράτης tot de tip I A

[48] Vezi, de exemplu, numele Καλλίας, dispus tot pe partea inferioară a pansei unei amfore de Heraclea Pontică, la I.B. Brashinskii, NE, 5, 1965, p. 18

[49] I.B. Brashinskii, *Greceskii keramiceskii import...*, p. 22—23

[50] Vezi la noi, Pontica 20, p. 90 și pl. 3/10, 8/3, vasul rhodian cu ambele torți ștampilate

[51] Pentru datarea ștampilei eponimului Πολυκράτης, *ibid.*, p. 60 și catalog 125(8)

de vas „Zenon B"[52]. Caracteristicile lui — pasta, forma, dimensiunile —, sînt foarte apropiate produselor de Rhodos și ne conduc la recunoașterea în această piesă a unei imitații după forma amforei rhodiene. Cel mai bun context pentru o ștampilă identică cu a noastră nu este mai tîrziu de sec. III î.e.n.[53], deși tipul respectiv al amforei de Cnidos a fost datat spre sfîrșitul sec. III î.e.n. — începutul sec. II î.e.n.[54]. Exemplarul de la Albești face parte probabil dintr-o perioadă mai timpurie a grupului, datată prin piesele de pe NI în al treilea sfert și spre mijlocul sec. III î.e.n.

În urma publicării integrale a materialului amforic de la Albești —, ștampile și recipiente ceramice —, sîntem în măsură să prezentăm cîteva considerații privind ansamblul acestei categorii de importuri. Pînă la studierea și altor probleme legate de cetarea de aici — alte categorii de obiecte de import sau locale, tehnică constructivă, organizare urbană, monede etc. —, aceste considerații vor avea un caracter general și se vor dovedi utile numai în măsura în care materialele amforice vin în întîmpinarea sau susțin alte observații și concluzii apropiate.

Referindu-se la aspectul cantitativ, materialul amforic s-a dovedit a fi la Albești categoria cea mai bine reprezentată între recipientele ceramice. Cum termenii de comparație cu situația altor așezări aflate în χώρα callatiană sau a altei colonii apropiate lipsesc, aprecierile cantitative nu pot fi sugestive decît raportate exclusiv cetății de aici. Totalul pieselor amforice studiate de noi numără 470 torți ștampilate și 58 recipiente. Un tablou al repartiției acestui material pe centre de producție, fără însă ca cifrele să definească și niște „priorități" a unuia sau altuia dintre ele, atîta timp cît din punct de vedere cronologic avem de-a face cu o succesiune și o substituire progresivă, nu face decît să ne dea o idee doar asupra „mărimii" acestor importuri.

Cele două categorii — ștampile și recipiente —, au în general aceeași configurație, mai puțin produsele de Paros, între recipiente, și categoria *Alte centre*, care este reprezentată, pentru fiecare, de materiale diferite.

Pentru ca situația să poată fi interpretatbilă și din punct de vedere cronologic, anexăm două tabele (a și b) care detaliază datele pe intervale de timp de cîte un sfert de secol[55]. Din compararea celor două tabele, observăm că perioadele de prezență (hașuri simple) sau prezență activă (hașuri duble) coincid, ușoarele „nepotriviri" sau „devieri" se datoresc numărului oricum mai mic de recipiente (față de ștampile) sau slabei prezențe a unui centru (vezi doar un singur recipient de Thasos de exemplu), sau a exemplarelor mai ales din perioadele de timp care marchează debutul prezenței unui centru aici. Cu alte cuvinte, fiecare din cele două categorii, luată separat — ștampile și recipiente —, este în măsură să ne dea aproximativ aceeași imagine cu privire la situația importurilor amforice la Albești.

Între primele în seria acestor importuri și în legătură directă cu începuturile existenței așezării de aici sînt produsele de Heraclea Pontică.

[52] Pentru grupul Zenon, vezi mai sus, p. 31-32

[53] V. Grace, Hesperia, 32, 1963, 3, p. 331, n. 25

[54] Vezi mai sus, p. 32

[55] Cum nu totdeauna putem da și cifre absolut exacte, iar plasarea materialului s-a făcut nu pentru un interval strict, ci raportată la anumite date (340 sau 240 î.e.n.), sau între anumite intervale (granița secolelor IV—III sau „în jurul mijlocului secolului III", de exemplu), în aceste tabele folosim hașuri simple sau duble (ultimile, pentru o prezență mai intensă într-o anumită perioadă) sau puncte (cînd prezența unui centru este marcată doar prin cîteva exemplare)

Categoria	Centrul de producție	Număr piese
Torți sau guri de amfore ștampilate	Heraclea Pontică	112
	Thasos	22
	Rhodos*)	57
	Sinope	205
	Chersonesul Tauric	3
	Cnidos	24
	Cos	7
	Paros	6
	Alte centre	34
		Total 470
Recipiente amforice	Heraclea Pontică	21
	Sinope	13
	Thasos	1
	Rhodos	5
	Cnidos	6
	Cos	3
	Alte centre**)	9
		Total 58

Din al doilea sfert al sec. IV î.e.n. vor pătrunde, paralel și mărfuri de Thasos, pentru ca deja spre sfîrșitul secolului și, mai ales, începutul sec. III î.e.n. să fie prezente aici și celelalte trei mari exportatoare de uleiuri și vinuri: Sinope, Rhodos și Cnidos. Se conturează două perioade de vîrf a activității comerciale de aici: prima, spre sfîrșitul sec. IV și primul sfert al sec III î.e.n., susținută de produse, în special, de Heraclea Pontică și Thasos. Prelungiri ale cacestei perioade se vor întinde pînă spre mijlocul secolului, cînd va începe cealaltă perioadă „de vîrf", care va ocupa toată jumătatea a doua a sec. III î.e.n și care, prin amploare și diversitatea va depăși pe prima. De altfel, secolul III î.e.n. este cel mai bine reprezentat din punct de vedere al importurilor amforice, singurele, deocamdată, care dau măsura dezvoltării economice a cetății în această perioadă a existenței sale. Încetarea acestor importuri pare să se fi produs în perioada imediat următoare sfîrșitului sec. III î.e.n. Deși nu este exclus ca sfîrșitul importurilor să se plaseze și mai tîrziu, spre mijlocul sec. II î.e.n. (vezi tabelele), înclinăm să luăm în considerare doar primele decenii ale secolului: importurile sinopeene durează pînă la 183 î.e.n. (iar la Albești este posibil ca ele să dureze doar pînă la sfîrșitul sec. III î.e.n.); celelalte importuri care depășesc sec. III î.e.n. sînt puține la număr (o singură ștampilă din Chersonesul Tauric și cîteva recipiente datate larg și numai prin context arheologic). Sfîrșitul importurilor amforice la o dată, ni se pare nouă, destul de timpurie nu vrea să însemne și sfîrșitul existenței așezării de aici, ci numai marcarea unei perioade de răscruce din viața ei, datorate unor evenimente care au avut loc spre începutul secolului II î.e.n.

* Pentru ștampilele rhodiene nu am divizat numărul la doi, procedeu utilizat în astfel de situații; disproporția dintre numărul ștampilelor clar atribuite unor eponimi și producători, la noi este mare: 36 torți nume de producători și doar 15 torți sînt cu nume de eponimi.

** Am cuprins aici și exemplarul inv. 21976, cert atribuit producției de Chios.

Dincolo ce aceste aprecieri, materialul amorfic de la Albești este singurul, deocamdată, care ne dă măsura concretă a stadiului unor relații greco-indigene, într-o așezare fortificată aflată în χώρα unei colonii doriene.

Caracterul omogen al loturilor studiate, succesiunea și relațiile dintre ele, și, mai ales, condițiile de descoperire oferite de săpăturile sistematice întreprinse aici, ne dau dreptul să folosim termenul de „complexul Albești", în viitoare date de referință.

CATALOG

A. ȘTAMPILE CU MONOGRAMĂ

410(1). Inv. 33659. Albești, 1984, SD, c.90, —0,30 m (Pl. I/1; III/1)

Monogramă cu cadru pătrat. Pastă cărămizie cu multe ingrediente nisipoase și paiete de mică. Buza vasului este rulată la exterior.

Apropiat, Pridik, 1917, tabl. 16/20; Brashinskii, 1980, nr. 756 (monogramă Chersones)

411(2). Inv. 21988. Albești, 1978, SB, c.2, —0,75 m (Pl. I/2; III/2; V/1)

Toartă de amforă (h = 0,20 m), pastă cărămizie cu mică în compoziție, ușor aspră la pipăit; alveolă la baza torții. Ștampilă circulară cu monogramă, englifică, dispusă în zona de curbură a torții.

412(3). Inv. 21992. Albești, 1979, SB, c. 12, —0,40—0,70 m (Pl. I/3; III/3)

Pastă asemănătoare exemplarului anterior. Ștampilă rectangulară cu monogramă în relief.

Variantă, Pridik, 1917, tabl. 16/81

413(4). Inv. 14143. Albești, 1976, SB, c.7, —0,55 m (Pl. I/4; III/4)

Pastă cărămizie cu slip alburiu la exterior; mică în paiete mari. Toartă mult lățită, cu secțiune elipsoidală. Ștampila constă dintr-un cerc în care se află înscris în relief un pătrat secționat.

Variantă, M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 1025

414(5). Inv. 14119. Albești, 1975, SB, c. 73, — 0,95—1,05 m (Pl. I/5)
Pastă bej cărămizie cu ingrediente nisipoase și mica rară. Ștampilă cu monogramă închisă într-un dreptunghi de mici dimensiuni.

415(6). Inv. 32383. Albești, 1981, SB, c. 141, — 0,80m(Pl. I/6; III/5)
Pastă bej cu angobă gălbuie-alburie și cu mica în paiete foarte fine și dese, asemănătoare producției de Cos. Ștampilă în cadru pătrat cu colțuri rotunjite.

416(7). Inv. 21991. Albești, 1978, SC, c. 57 (Pl. I/7)
Ștampilă circulară cu monogramă, dispusă în zona de curbură a torții.

417(8). Inv. 14108. Albești, 1974, SB, c. 52, —1,45 m (Pl. I/8)
Fragment din toarta și buza unei amfore din pastă cenușie, cu multe ingrediente; buza rulată la exterior. Toarta pornește arcuit, din apropierea buzei. Ștampilă rectangulară.

B. ȘTAMPILE CU NUME PROPRII ÎNTREGI

B.1. ȘTAMPILE CU NUME PROPRII ÎNTREGI ȘI PROVENIENȚA PRESUPUSĂ

B.1.1. TORȚI DIN BAZINUL PONTIC

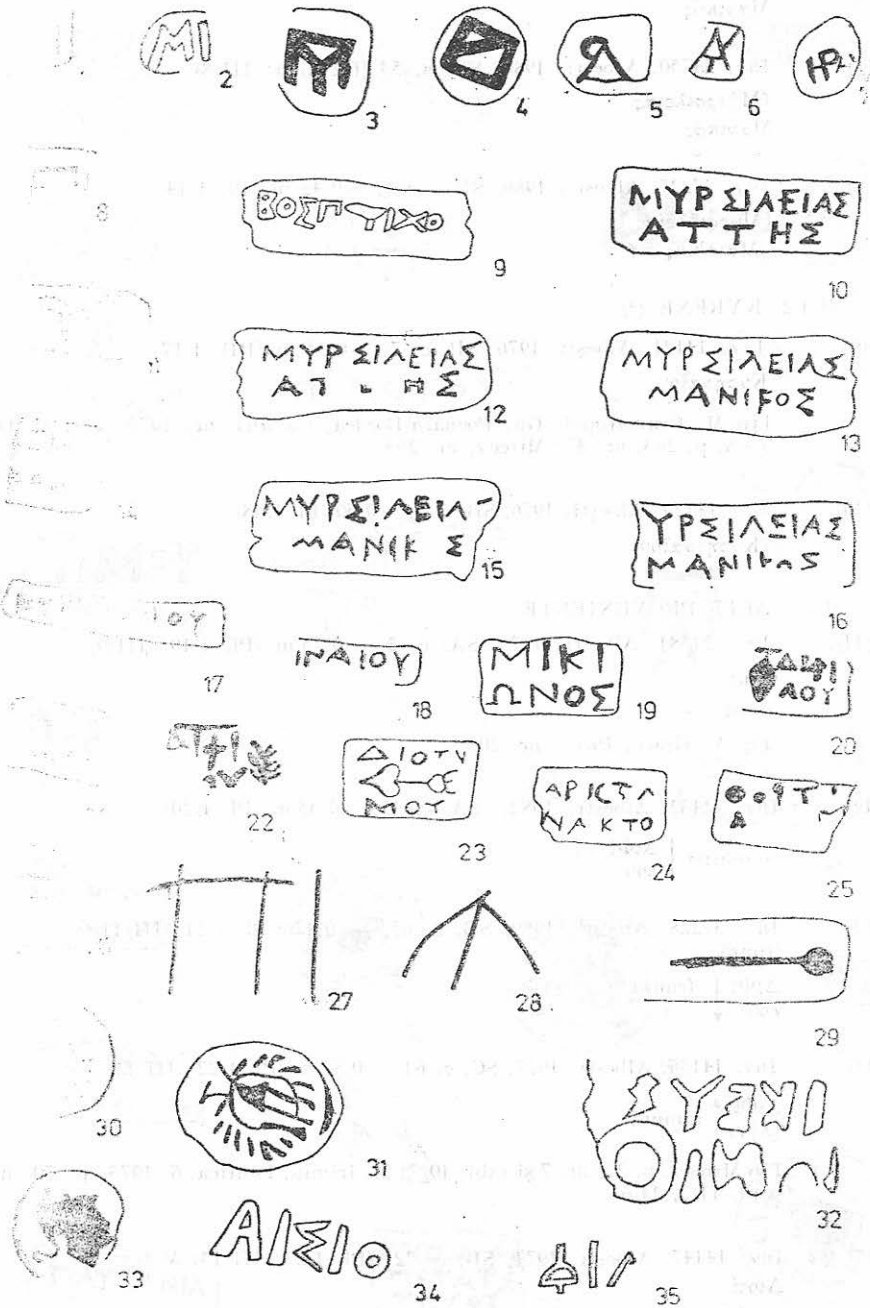
418(1). Inv. 31681. Albești, 1978, SA, c. 44, — 0,70 m (Pl. I/9)
Βοσπ[ορ]ίχο[υ]
Variantă de dispunere, Al. Avram, SCIVA, 39, 1988, nr. 143 și fig. 13/8

419(2). Inv. 14385. Albești, 1977, SB, c. 121 (Pl. I/11)
Dispunere retrogradă.
Βο(σ)πο[ρίχου]

420(3). Inv. 34721. Albești, 1988, SB, c. 51—52, — 0,45 m (Pl. I/10; III/6)
Μυρσιλείας
Ἄττης

421(4). Inv. 31668. Albești, 1981 (P.l. I/12)
Μυρσιλείας
Ἀτ[ώτ]ης

422(5). Inv. 31680. Albești, 1978, SB, c. 44—45, —0,20m, (Pl. I/13, III/7)
Μυρσιλείας
Μανικ[ό]ς
Tip D.B. Șelov, *Tanais*, 1975, nr. 601

2
3
4
5
6
7
9
ΜΥΡΣΙΛΕΙΑΣ
ΑΤΤΗΣ
10
ΜΥΡΣΙΛΕΙΑΣ
ΑΤ ΗΣ
12
ΜΥΡΣΙΛΕΙΑΣ
ΜΑΝΙΓΟΣ
13
ΜΥΡΣΙΛΕΙΑ-
ΜΑΝΙΓ Σ
15
ΥΡΣΙΛΕΙΑΣ
ΜΑΝΙΓΟΣ
16
17
ΓΑΙΟΥ
18
ΜΙΚΙ
ΩΝΟΣ
19
20
22
ΔΙΟΤΥ
ΜΟΥ
23
ΑΡΙΣΤΑ
ΝΑΚΤΟ
24
25
27
28
29
30
31
32
ΑΙΣΙΟ
33
34
35

Planșa I

423(6). Inv. 21601. Albești, 1976. SB, c. 5. —0,60 m (Pl. I/15)
Μυρσιλείας
Μανικός

424(7). Inv. 34750. Albești, 1980, SB, o. 53 (Pl. I/16; III/8)
[Μ]υρσιλείας
Μανικός

425(8). Inv. 37227, Albești, 1989, SB, c. 65, —0,42 m (Pl. I/14)
[Μυρσι]λείας
[Μανι]κός

B.1.2. KYRENE (?)

426(9). Inv. 14121, Albești. 1976, SB, c. 7, —0,55 m (Pl. I/17)
Κυρηναῖου

Tip M. Gramatopol, Gh. Poenaru-Bordea, *Callatis*, nr. 1079; vezi și Dacia, 7—8, p. 263, nr. 47; Mircev, nr. 294

427(10). Inv. 14129 .Albești, 1976, SB, c. 5, —0,50 (Pl. I/18)
[Κυρη]ναῖου

B.2. ALTE PROVENIENȚE

428(11). Inv. 21581. Albești, 1975 SA, c. 2, —0,75 m (Pl. I/19; III/9)
Μικί
ωνος

Tip V. Grace, *Pnyx*, nr. 208

429(12). Inv. 32432. Albești, 1982, SA, c. 45, —0,55 m (Pl. I/20)
ciorchine ↓ ΔιΦί / λου

430(13). Inv. 37228. Albești, 1989, SB, c. 65, — 0,42m(Pl I/21; III/11)
frunză
ΔιΦί / λου ↓ frunză

431(14). Inv. 14136. Albești, 1977, SC, c. 61, —0,85 m (Pl. I/22; III/12)
ΔιΦί / [λ.]ου ↑ ramură

Tip Mircev, p. 22, nr. 7 și tabl. 10/7; M. Irimia, Pontica, 6, 1973, p. 50, nr.4 și pl. 11/2, 24/6

432(15). Inv. 14147. Albești, 1974, SB, c. 72. (Pl. I/23; III/13; V/2)
Διοτί

frunză; kerykeion
←→
μου

Tip Pridik, 1917, p. 142, nr. 23

ΑΡΙΣΤΟ
ΚΡΑΤΕΟΣ
1
ΑΡΙΣΤ
ΤΑΤΕΟ
2
ΚΡΑΤΕΟ
3
ΑΡΙΣΤΟ
ΡΑΤΕΟΣ
4
ΑΡΙΣΤ
ΡΑΤΕ
5
6
ΑΡΙΣΤ
7
ΤΡΑΤΟΥ
8
ΑΔΑ
9
ΤΙΜΟΥ
10
ΣΤΥΡΙ
ΩΝ
11
12
ΚΡΑ
14
13
15
ΗΔ
16
17
18
ΕΛΛΑΝΙΚΟΥ
19
ΡΙΚΟΥ
20
ΣΕΥΑΩΡΟΣ
ΥΑΚΙΝ ΟΥ
21
22
ΠΑΥΣΑΝΙΑ
23
ΚΡΕΟΝΤΟΣ
ΠΑΤΑΤΕ
ΤΝΥΟΥ
24
25

PLANȘA II

433(16). Inv. 31694. Albești, 1981, SB, c. 134, —0,80 m (Pl. I/24)

'Αριστω
νάκτο[υ]

434(17). Inv. 14396. Albești, 1977, SB, c. 8—9 (Pl. I/25)

Ștampilă incomplet imprimată, cu inscripția, probabil, dispusă retrograd

[...]τρο[...]
[...]

435(18). Inv. 37230. Albești, 1988, SA, c. 31, —0,45—0,65 m (Pl. I/26)

ΟΙΑΘ [.]
ЗО|ΩΔ

Probabil un nume dispus retrograd de tipul 'Αθανόδωρος

C. GRAFITTI

436(19). Inv. 32405. Albești, 1981, SA, c. 95, —0,30 m (Pl. I/27; III/10)

II|

437(20). Inv. 33662. Albești, 1984, SD, c. 82 (Pl. I/28)

Grafitti executat pe partea interioară spre atașul superior al torții.

Același semn, Y. Calvet, *Salamine de Cypre, III, Les timbres amphoriques*, Paris, 1972, nr. 155

D. ȘTAMPILE ANEPIGRAFICE

438(1). Inv. 32440. Albești, 1980, SB, c. 31, —0,70 m (Pl. I/30)

Toartă lată; pastă bej-cărămizie cu paiete de mica. Ștampilă circulară: vas (?) înconjurat de un cerc perlat.

Asemănător, Canarache, 797

439(2). Inv. 32635. Albești, 1983, SD, c. 21, —0,90 m

Aceleași caracteristici de formă și pastă. La partea superioară, resturile unei ștampile circulare, mult corodate.

440(3). Inv. 22005. Albești, 1978, SA, c. 23, —0,50 m (Pl. I/29)

Gît fragmentar de amforă; formă cilindrică, largă; buza rulată la exterior. Păstrează baza unei torți cu ștampilă rectangulară, având simbolul „tirs".

Tip L. Buzoianu, Pontica, 12, 1979, p. 93, nr. 58 și pl. 4/3, 20

441(4). Inv. 34722. Albești, 1988, SA, c. 33, —0,50 m (Pl. I/31; III/14)

Fragment gît și toartă de amforă prezentînd caracteristici de formă și pastă specifice Rhodosului. Ștampilă circulară cu emblema „cumină de raze".

442(5). Inv. 33660. Albești, 1984, SD, c. 32, —0,60 m (Pl. I/33; III/15)

Ștampilă circulară cu „capul zeiței Athena" în relief. Iconografie asemănătoare, Pridik, 1917, tabl. 15/14

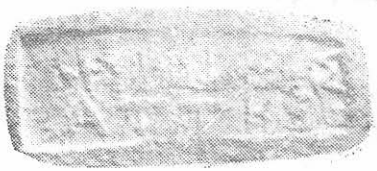

1

2

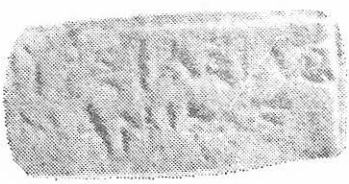

3

4

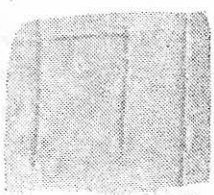

5

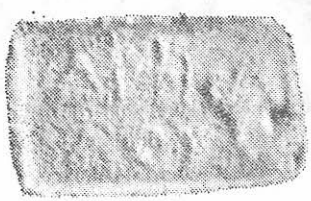

6

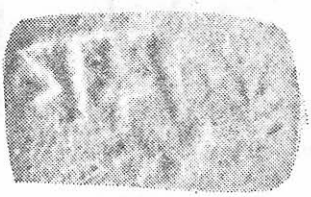

7

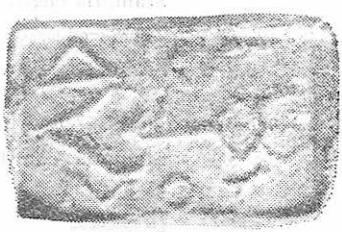

8

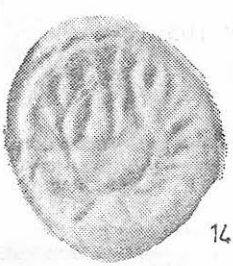

9

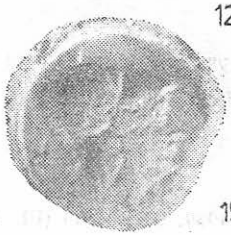

10

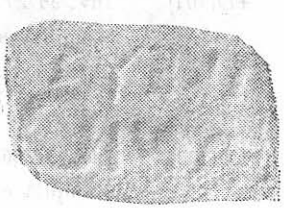

11

12

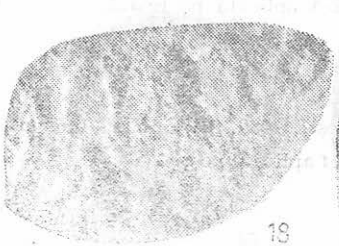

13

14

15

16

17

18

19

PLANSA III

E. CĂRĂMIZI ȘTAMPILATE

443(1). Inv. 31700. Albești, 1981, SB, c.131 (Pl. I/32; III/16)

ЗҮЭМІ
ОІИΩ

F. ȘTAMPILE AMFORICE NOU APĂRUTE

F.1. HERACLEA PONTICĂ

444(96)*. Inv. 35809. Albești, 1987, SE, c. 39, —0,50 m (Pl. I/34; III/17)
Ștampilă englifică aplicată pe git.
ΑΙΣΙΟ[Σ]

445(97). Inv. 37232. Albești, 1989, SB, c. 49—53, —0,55 m (Pl. II/1, III/18)
Ștampilă englifică aplicată pe toartă.
'Αριστο
κράτεος

446(98). Inv. 34714. Albești, 1988, SB, c. 38, —0,65 m (Pl. II/2; III/19)
Ștampilă emglifică aplicată pe toartă.
'Αρ[ι]στ[ο]
[κ]ράτεο[ς]

447(99). Inv. 34712. Albești, 1988, SA, c. 34, —0,50 m (Pl. II/3, IV/1)
Ștampilă englifică aplicată pe toartă.
['Αριστο]
κράτε[ος]

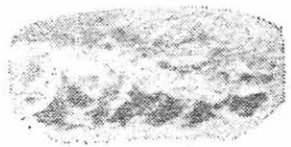
448(100). Inv. 34726. Albești, 1988, SA, c. 34, —0,10—0,55 m (Pl. II/4; IV/2)
Ștampilă englifică aplicată pe toartă.
'Αριστο
[κ]ράτεος

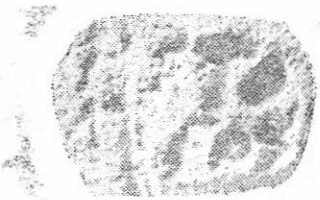
449(101). Inv. 34727. Albești, 1988, SA, c. 34, —0,10—0,55 m (Pl. II/5; IV/3)
Ștampilă englifică aplicată pe toartă.
'Αριστο
[κ]ράτε[ος]

450(102). Inv. 37236. Albești, 1989, SB, c. 63 (Pl. II/7)
Ștampilă englifică aplicată pe toartă.
'Αριστ[ι]
[ππου]?

451(103). Inv. 37233. Albești, 1989, SB, c. 65, —0,65 m (Pl. II/6; IV/4)
Ștampilă în relief aplicată pe gît.
Διονυσίου

452(104). Inv. 37237. Albești, 1989, SB, c. 65, —0,55—0,60 m (Pl. II/7)
Ștampilă în relief aplicată pe toartă.
[Νικοσ]τράτου

1

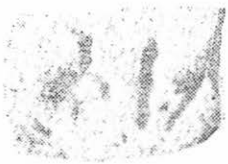

2

3

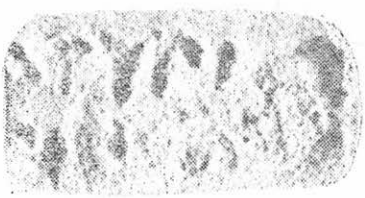

4

5

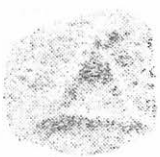

6

7

8

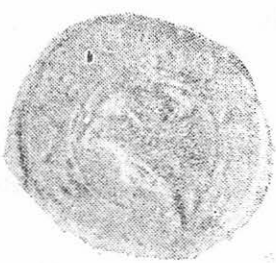

9

10

11

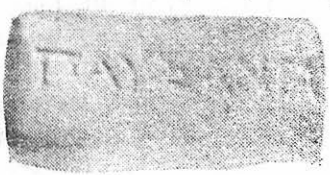

12

13

14

15

16

17

PLANȘA IV

453(105). Inv. 37235. Albești, 1989, SB, c. 65, — 0,55—0,50 m (Pl. II/9; IV/5)
Ștampilă englifică aplicată pe gît; dispunere retrogradă(?)
[Ηασι]ώδα
Vezi Pontica, 19, p. 53, nr. 52 și pl. II/52

454(106). Inv. 37238. Albești, 1989, SB, c. 65, — 0,55—0,60 (Pl. II/12; IV/6)
Fragment gît; ștampilă englifică parțial conservată dispusă retrograd; tot pe gît, dipinti.
Πα[σ]ιώ[δα]

455(107). Inv. 34728. Albești, 1988, SA, c. 34, — 0,10—0,70 m (Pl. I/35; IV/7)
Ștampilă englifică aplicată pe gît.
Φιλ[ο]
[τίμου]

456(108). Inv. 34744. Albești, 1988, SB, c. 38—39, —0,55 m (Pl. II/10; IV/8)
Ștampilă englifică aplicată pe gît.
[Φιλο]
τίμου

457(109). Inv. 34739. Albești, 1988, SA, c. 37—44, —0,55 m (Pl. II/11; IV/9)
[Σ]άτυρος
emblemă ștearsă
[ἐ]πιN[...]

458(110). Inv. 34730. Albești, 1989, SB, c. 92 (Pl. II/13; IV/10)
[...]λις
[...]ν

459(111). Inv. 37234. Albești, 1989, SB, c. 53, — 0,40—0,80 m (Pl. II/14)
Ștampilă în relief aplicată pe gît.
ΚΡΑ

460(112). Inv. 34731. Albești, 1988, SB, c. 49 (Pl. II/15; IV/11)
Ștampilă englifică aplicată pe gît.
[...] Δ

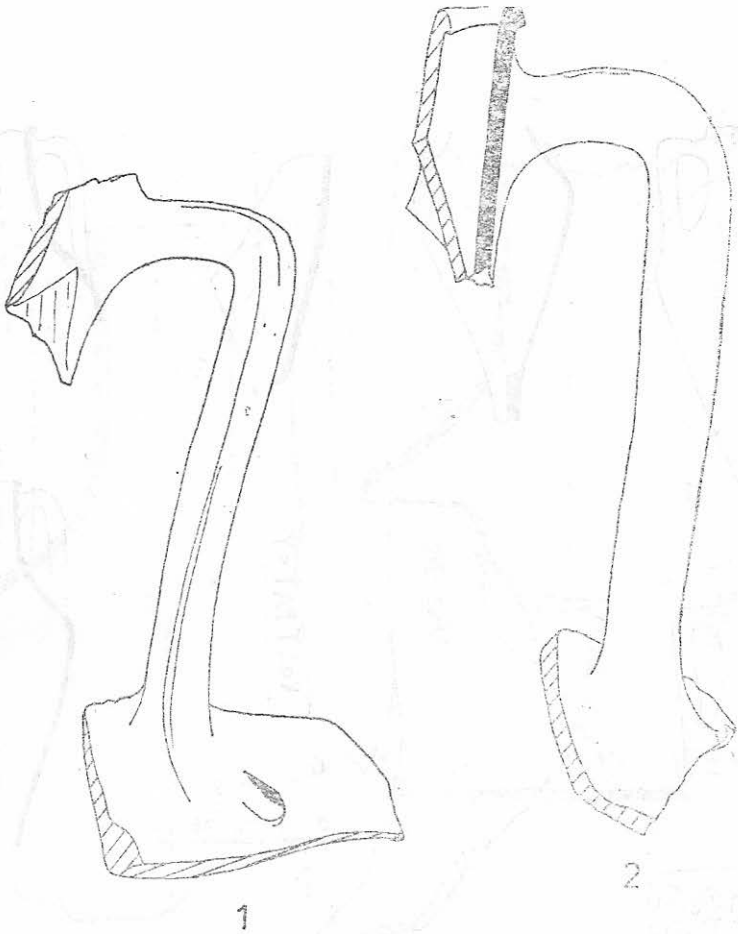
F.2. RHODOS

F.2.1. NUME DE EPONIMI

461(49)** Inv. 32382. Albești, 1989, SB, c. 38, —0,60 m (Pl. II/16)

oglindă
[ἐπ'Ἱερέως Κ]
αλλ[ικρα]
[τ]ίδ[α]

462(50). Inv. 37225. Albești, 1989, SB, c. 65, —0,42 m (Pl. II/17; IV/12)
ἐπὶ Ὀν[α]
σάνδρου

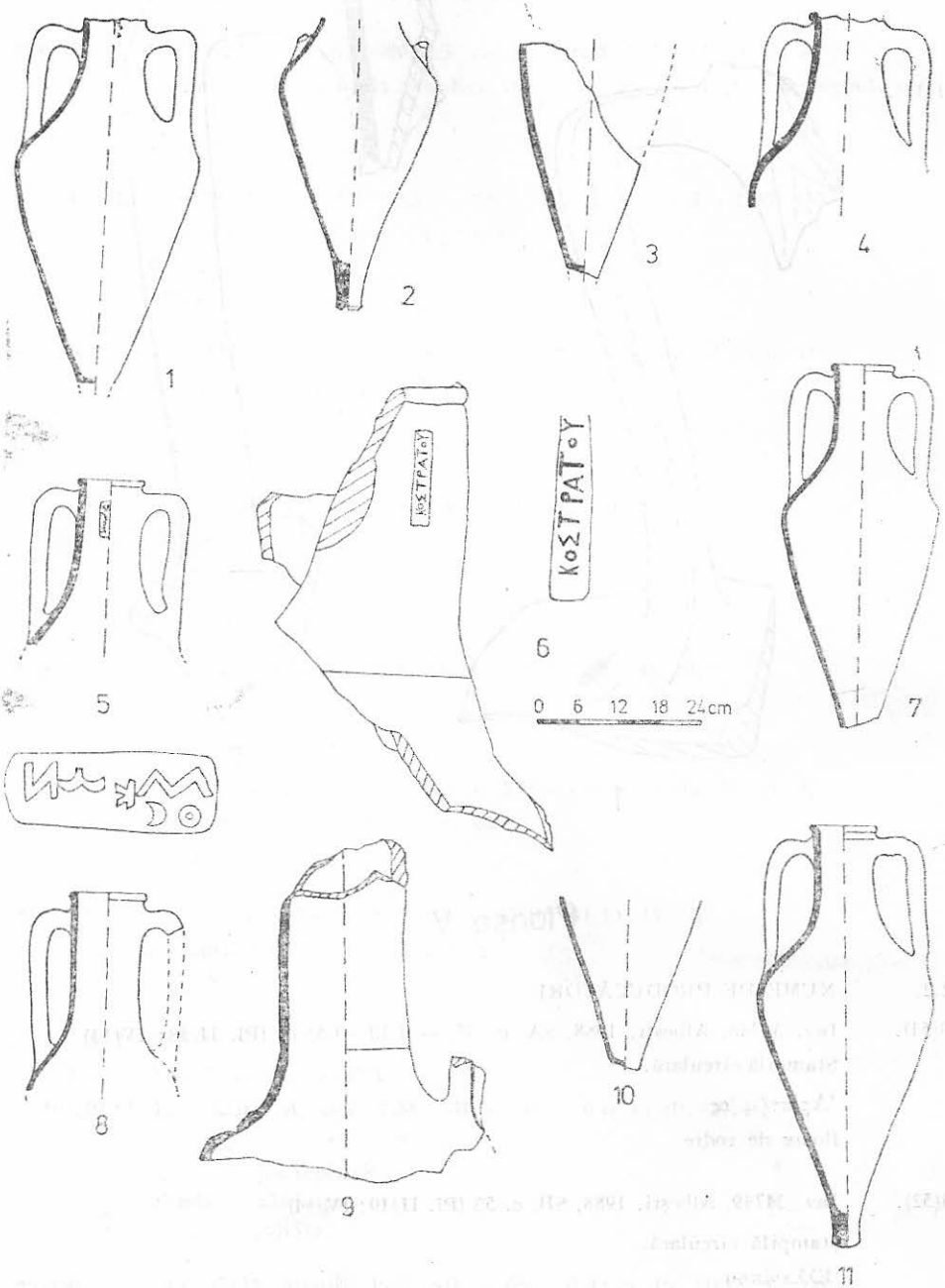

Planșa V

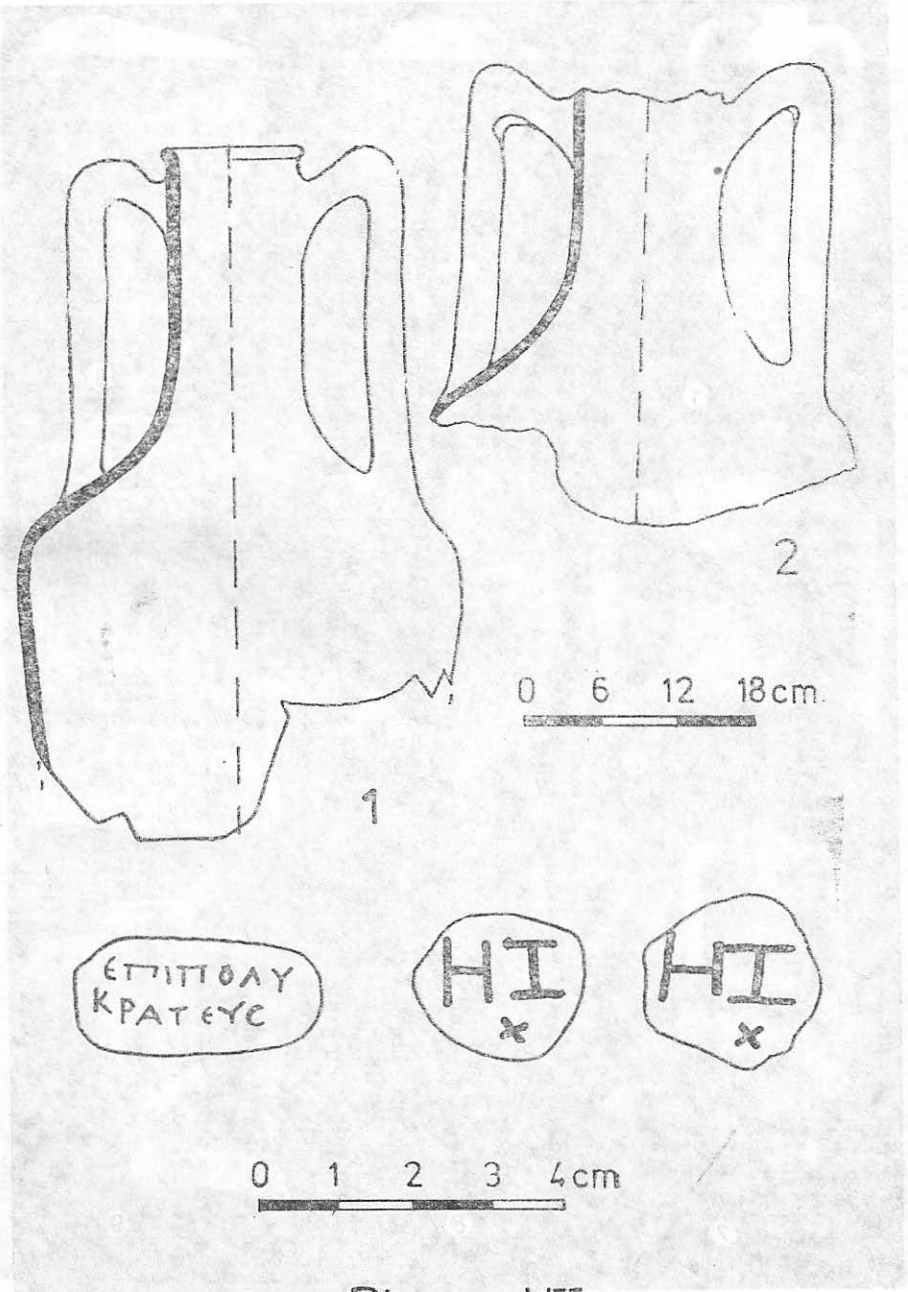
F.2.2. NUME DE PRODUCĂTORI

463(51). Inv. 34748. Albești, 1988, SA, c. 35, — 0,10—0,55 m (Pl. II/18; IV/13)
Ștampilă circulară.
'Αρίστ[...]ος
floare de rodie

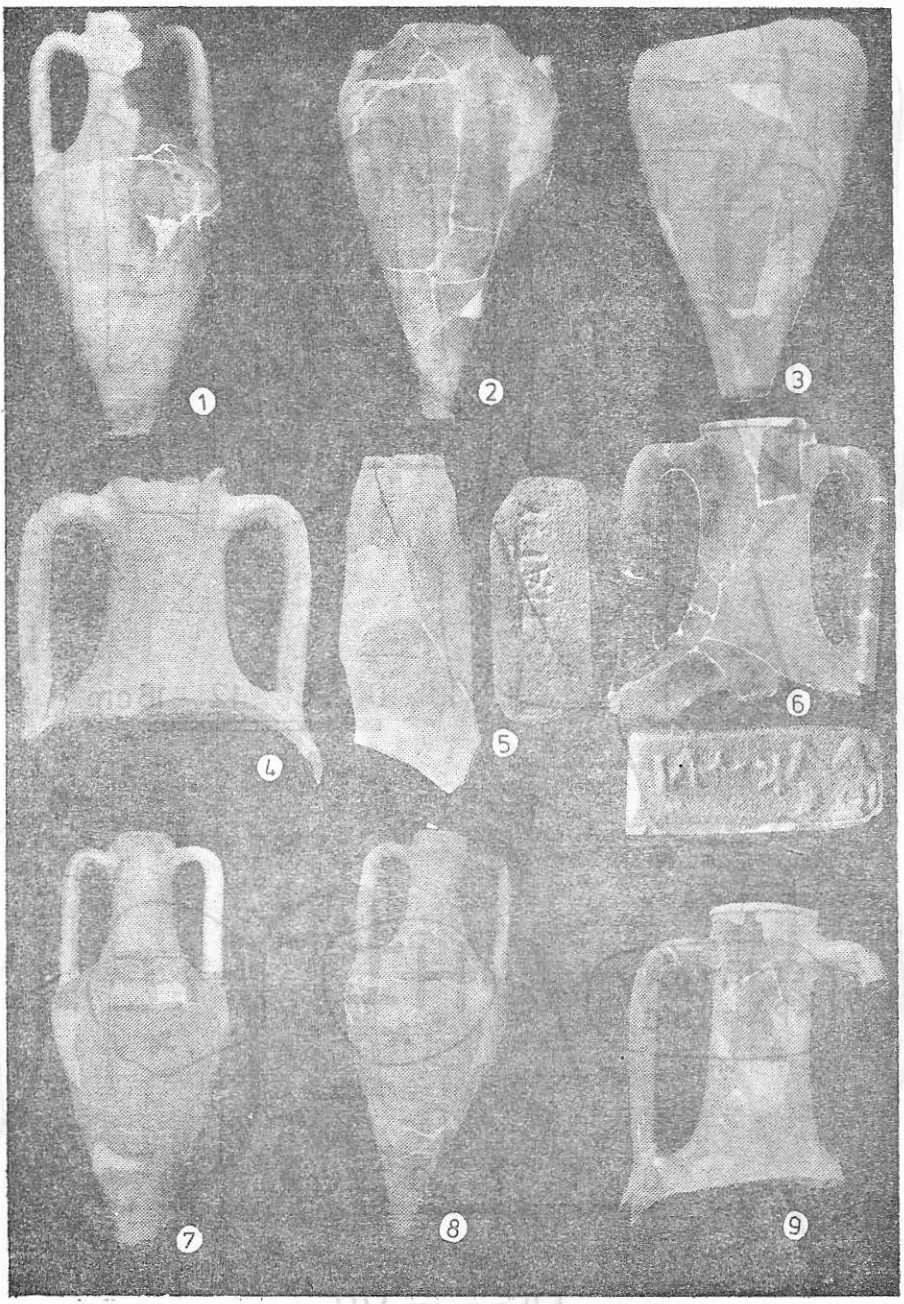
464(52). Inv. 34749. Albești, 1988, SB, c. 53 (Pl. II/19; IV/14)
Ștampilă circulară.
'Ελλανίκου
floare de rodie
Tip V. Grace, *Pnyx*, nr. 100; vezi și M. Gramatopol, Gh. Poenaru Bordea, *Callatis*, nr. 758

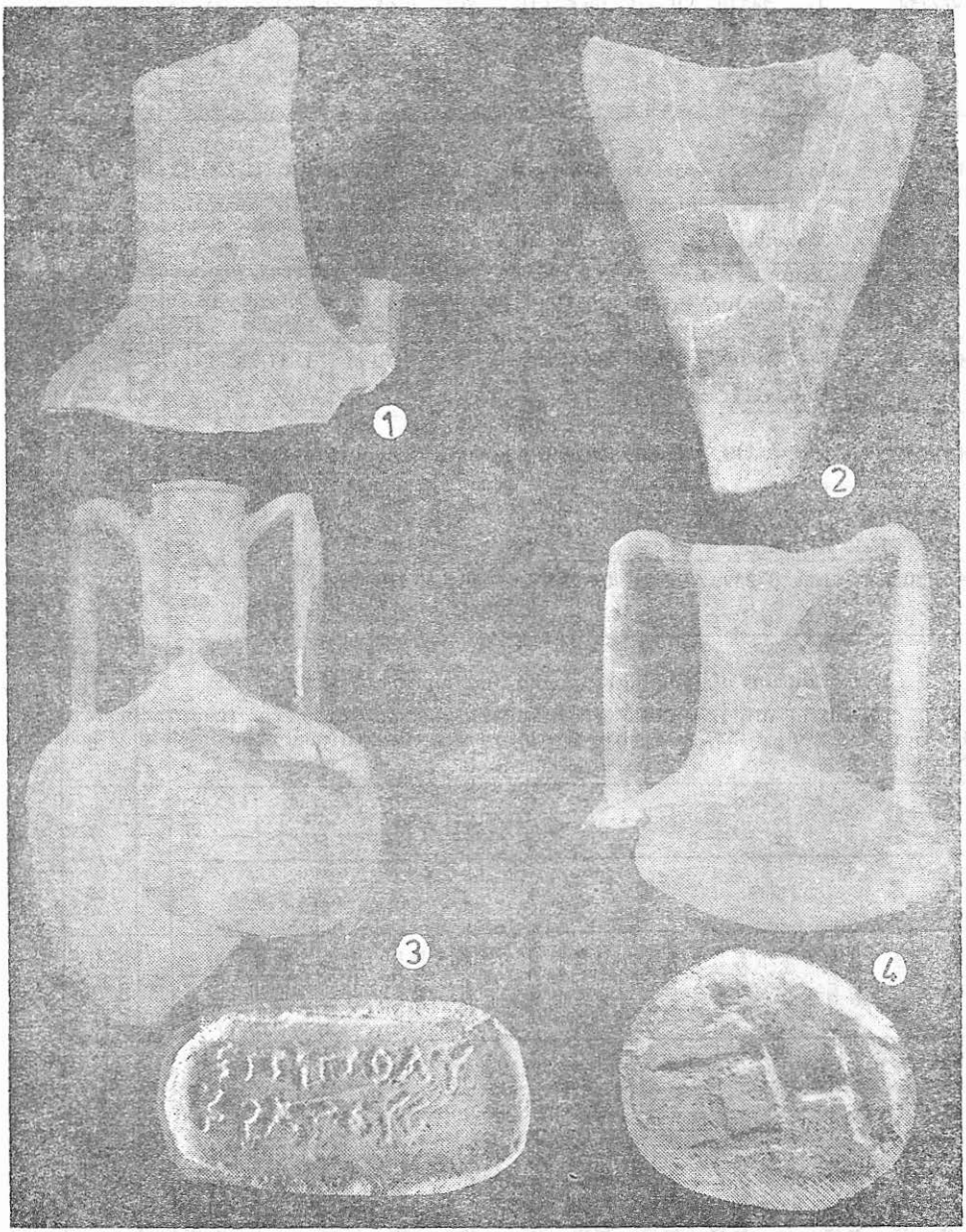
Planșa VI

Planșa VII

PLANȘA VIII

PLANȘA IX

465(53). Inv. 37231. Albești, 1989, SB, c. 65. — 0,35–0,50 m (Pl. II/21)

Θεύδωρος

Ὑακιν[θί]ου

466(54). Inv. 34719. Albești, 1988, SB, c. 58, —0,65 m (Pl. II/24; IV/15)

Κρέοντος

Πεταγει

τνύου

467(55). Inv. 37223. Albești, 1989, SB, c. 65, —0,55 m (Pl. II/25; IV/16)

Ștampilă circulară; înaintea primei litere din inscripție, apare o hastă verticală.

Μνησίθεος

floare de rodie

Asemănător, Pridik, 1917, p. 136, nr. 106

468(56). Inv. 34709. Albești, 1988, SA, c. 33, —0,50 m (Pl. II/23, IV/17)

Πανσανία

499(57). Inv. 35810. Albești, 1984, SD, c. 90, —0,30 m (Pl. II/20)

[...]ρίκου

F.3 SINOPE

470(205). Inv. 37239. Albești, 1989, SB, c. 43–53 (Pl. II/22)

ΑΝ [...]

ΑΝ [...]

Probabil o ștampilă de producător imprimată de două ori.

* Numărul din paranteză urmează *Catalogul ștampilelor din Heraclea Pontică*, din Pontica, 19, 1986, p. 58. Aceeași ordine o urmează, în continuare, produsele de Rhodos și Sinope.

AMFORE NOI DESCOPERITE

Nr. crt.	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Centrul de producție	H	H_1	H_2	H_3	H_4	D	D_1	D_2	D_3	D:H	Tip	Ștampilă	Planșă
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	37241	SB, c. 65, —0,35, —0,50 m	Heraclea Pontică	0,535	0,205	0,33	0,185	—	0,243	0,09	—	—	—	IA	ΗΡΑ	6/1; 8/1
2	37242	„	Heraclea Pontică	—	—	0,425	—	—	0,234	—	—	0,04	—	IA	—	6/2; 8/2
3	37243	SB, c. 65 —0,55—0,60 m	Heraclea Pontică	—	—	0,35	—	—	0,226	—	—	—	—	IA	—	6/3; 8/3
4	37244	SB, c. 64, —0,45	Heraclea Pontică	—	0,225	—	0,18	0,17	0,245	0,10	—	—	—	IA	Νικόστρατος	6/4; 8/4
5	37245	SB, c. 63, —0,40m	Heraclea Pontica	—	0,290	—	—	0,20	—	0,095	—	—	—	IA	Νικόστρατος	6/6; 8/5
6	37229	SB, c. 65, —0,42m	Heraclea Pontica	—	0,248	—	0,215	0,18	0,230	0,10	0,095	0,04	—	IA	Λάκωνος	6/5; 8/6
7	37246	SB, c. 65 —0,55—0,60 m	Heraclea Pontica	0,53	0,210	0,32	0,185	0,165	0,24	0,08	0,087	—	—	IA	Δι[ο]νυ[σίου]	6/7; 8/7
8	37247	SB, c.65, —0,35—0,50 m	Heraclea Pontica	0,63	0,24	0,39	0,20	0,16	0,25	0,09	—	—	—	IA	urme de ștampilă la partea inferioară a pansei	6/11; 8/8
9	37248	SB, c. 65, —0,55—0,60 m	Heraclea Pontica	—	0,29	—	0,22	0,23	0,226	0,12	0,109	—	—	II	—	6/8; 8/9
10	37249	—	Heraclea Pontica	—	0,235	—	—	—	0,22	0,095	—	—	—	IA	Φιλοτίμου	6/9; 9/1
11	37250	SB, c. 65, —0,55—0,60 m	Heraclea Pontica	—	—	0,255	—	—	0,21	—	—	—	—	—	—	6/10; 9/2
12	37221	SB, c. 65, — 0,42	Rhodos	0,545	0,31	0,31	0,23	0,22	0,35	0,11	0,11	—	—	—	ep. Πολυκράτης	7/1; 9/3
13	37222	SB, c. 65, — 0,42m	Cnidos	0,295	0,236	—	0,235	0,19	0,332	0,115	—	—	—	—	Ξ Η	7/2; 9/4

INDICE DE NUME

'Αθανόδωρος(?) — 435(18)
'Αριστ(...) — 463(51)
'Αρίστιππος(?) — HP., 450(102)
'Αριστοκράτης — HP., 445(97) — 449(101)
"Αριστος — HP., 451(103)
'Αριστώναξ — 433(16)
"Αττης — 420(3)
'Ατώτης — 421(4)
Βοσπόριχος — 418(1) — 419(2)
Διονύσιος — HP., 451(103)
Δίφιλος — 429(12) — 431(14)
Διώτιμος — 432(15)
'Ελλάνικος — RH., 464(52)
'Ηρα — 416(7)
Θεύδωρος — RH., 465(53)
Καλλικρατίδας — RH., 461(49)
Κρα — HP., 459(111)
Κρέων — RH., 466(54)
Μανικός — 422(5) — 425(8)
MI — 411(2)
Μικίων — 428(11)
Μνησίθης — RH., 467(55)
Μυρσιλείας — 420(3) — 425(8)
Νικόστρατος — HP., 452(104)
'Ογάσανδρος — RH., 462(50)
Πασιάδας — HP., 453(105) — 454(106)
Παυσανίας — RH., 468(56)
Σάτυρος — HP., 457(109)
Φιλότιμος — HP., 455(107) — 456(108)

INDICE DE SIMBOLURI

capul zeiței Athena — 442(5)
ciorchine — 429 12)
cunună de raze — 441(4)
floare de rodie — 463(51) — 464(52); 467(55)
frunză — 430(13)
frunză și kerykeion — 432(15)
oglindă(?) — 461(49)
ramură — 431(14)
tirs — 440(3)
vas (?) — 438(1)

POUR UN CATALOGUE COMPLET DES IMPORTATIONS AMPHORIQUES À ALBEȘTI (dép. de CONSTANTZA)

Résumé

M. BĂRBULESCU, L. BUZOIANU, N. CHELUȚĂ-GEORGESCU

Le but de cet article est de présenter une vue d'ensemble sur les importations amphoriques de la cité gréco-indigène d'Albești. Cet ouvrage qui est structuré en plusieurs articles, présente tout d'abord quelques catégories d'estampilles provenant de centres de production qui n'ont pas été identifiés (bien que les hypothèses ne manquent pas).

Dans cette catégorie on a inclus les estampilles à monogramme, des estampilles aux noms propres, des estampilles anépigraphiques et des briques estampillées.

Outre cette classe, un chapitre de *l'Addenda* présente par catégories (estampilles et récipients céramiques), les nouveaux matériaux parus à la suite des recherches archéologiques.

Un chapitre final présente des données générales offertes par l'étude exclusif du matériel amphoriques. Ces données pourront être vérifiées ultérieurement par l'analyse d'autres problèmes ayant à leur centre l'habitation d'Albești.

Pour le moment, il faut noter le caractère homogène du lot d'estampilles et de récipients amphoriques d'Albești.

La priorité chronologique d'un centre de production par rapport aux autres centres n'est pas vraisemblable: il s'agit seulement de successions et de substitutions.

Il faut toutefois remarquer que les produits de la Heraclée Pontique occuppent une place de choix dans la série de ces importations, étant en liaison directe avec les commencements de l'habitation d'Albești. À partir du deuxième quart du IVe siècle av. n. è. on remarque la présence de marchandises de Thasos; vers la fin du IVe et surtout au commencement du IIIe siècle av.n.è. apparaissent les autres trois grands centres exportateurs d'huile et de vin: Sinope, Rhodos, et Cnidos. Le mieux représenté du point de vue des importations amphoriques est le IIIe siècle av.n.è. La cessation de ces importations à Albești s'est produit dans la période ultérieure à la fin du IIIe siècle av.n.è. ce qui ne signifie pas la fin de l'existence de l'habitation, mais seulement une période décisive due à des événements qui ont eu lieu vers le commencement du IIe siècle av.n.è.

Le caractère homogène des lots analysés, la succession chronologique et les relations réciproques et surtout les découvertes occasinnées par les fouilles systhématiques imposent l'emploie du terme *„complexe Albești"* dans les futures études de référence.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE ÎN AȘEZAREA GETICĂ FORTIFICATĂ DE LA SATU NOU, COM. OLTINA, JUD. CONSTANȚA — CAMPANIA 1989

M. IRIMIA, N. CONOVICI

Cea de a opta campanie de săpături arheologice din așezarea getică fortificată de la Satu Nou, punctul „Valea lui Voicu" s-a desfășurat între 12 august — 6 septembrie 1989[1].

În acest interval au fost continuate cercetările în secțiunea I-a, începută în 1982 (de 50×2 m) și în suprafața adiacentă din spre vest, pînă în rîpă, cu lățimea de circa 6 m și lungimea de 35 m[2]. Cu acest prilej au fost epuizate nivelurile 4 și 5 din partea de sud a suprafeței amintite, iar în partea ei de nord, precum și în secțiunea inițială — SIa — săpăturile au ajuns pînă la adîncimea de 4,80 m, cercetîndu-se parțial nivelul VIII de locuire. Totodată, s-a încheiat și cercetarea unei locuințe de suprafață care aparținea nivelului VII, prilej cu care au fost recoltate noi materiale arheologice, ce se adaugă exemplarelor descoperite în campania anterioară. Dintre acestea amintim trei vase sparte *in situ* (un askos — fig. 6/4 — și un lagynos elenistic — fig. 3/3 —, precum și o cană getică) și o piatră de rîșniță elenistică, fragmentară, de formă patrulateră. În partea de nord locuința era mărginită de o amenajare intenționată realizată din lut galben amestecat cu piatră măruntă.

Între dărîmăturile peretelui de sud al locuinței a mai apărut și un zdrobitor sferic, șlefuit, utilizat la măcinarea grăunțelor într-o rîșniță primitivă, precum și o fusaiolă biconică.

În partea de sud a suprafeței adiacente secțiunii I-a, urme mai consistente de locuire au apărut doar în nivelul IV, parțial și în nivelul V. În nivelul IV apăruse în campania precedentă o platformă mare de lespezi de piatră alăturate, în formă de semicerc (fig. 3/1). Deasupra ei se găseau împrăștiate materiale ceramice getice și elenistice databile la sfîrșitul secolului

[1] Un raport preliminar cuprinzînd principalele rezultate ale cercetărilor întreprinse în perioada 1982—1988 a fost publicat de curînd (cf. Mihai Irimia, Niculae Conovici, Thraco Dacica, 10, 1989, p. 115—154).

[2] Suprafața amintită din spre vest, împărțită la rîndul ei în alte trei secțiuni alăturate S Ib, SIc, SId — a început a fi cercetată în 1986, pentru a ușura evacuarea pămîntului excavat, mărirea zonei cercetate și corelarea descoperirilor noi cu cele din prima secțiune SIa. Lățimea suprafeței în cauză, mai ales a secțiunii Id este variabilă, din cauza marginii de vest care reprezintă malul rîpei (vezi în acest sens și planurile publicate ale săpăturii; *loc. cit.*, fig. 5—8.

[3] c. = carou.

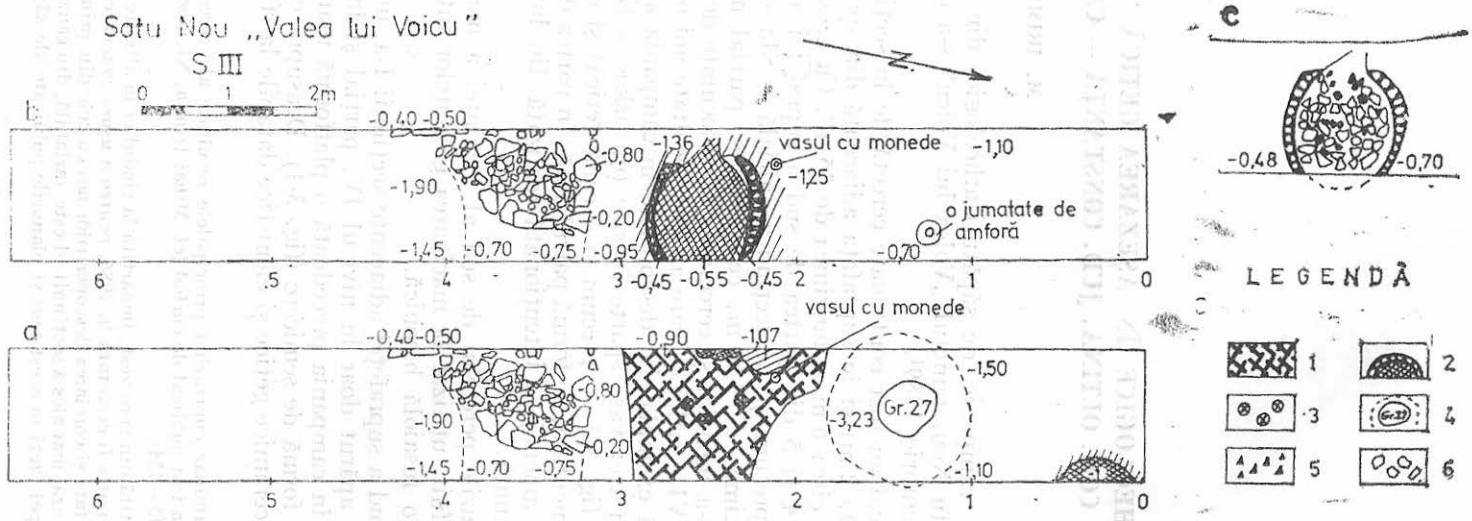

Fig. 1: Planurile secțiunii III: a—b — la adîncimi diferite; c — substrucția vetrei cuptorului din c. 3. LEGENDA: 1 — dărîmătură arsă, masivă; 2 — cuptor; 3 — monede; 4 — groapă; 5 — fragmente ceramice; 6 — pietre.

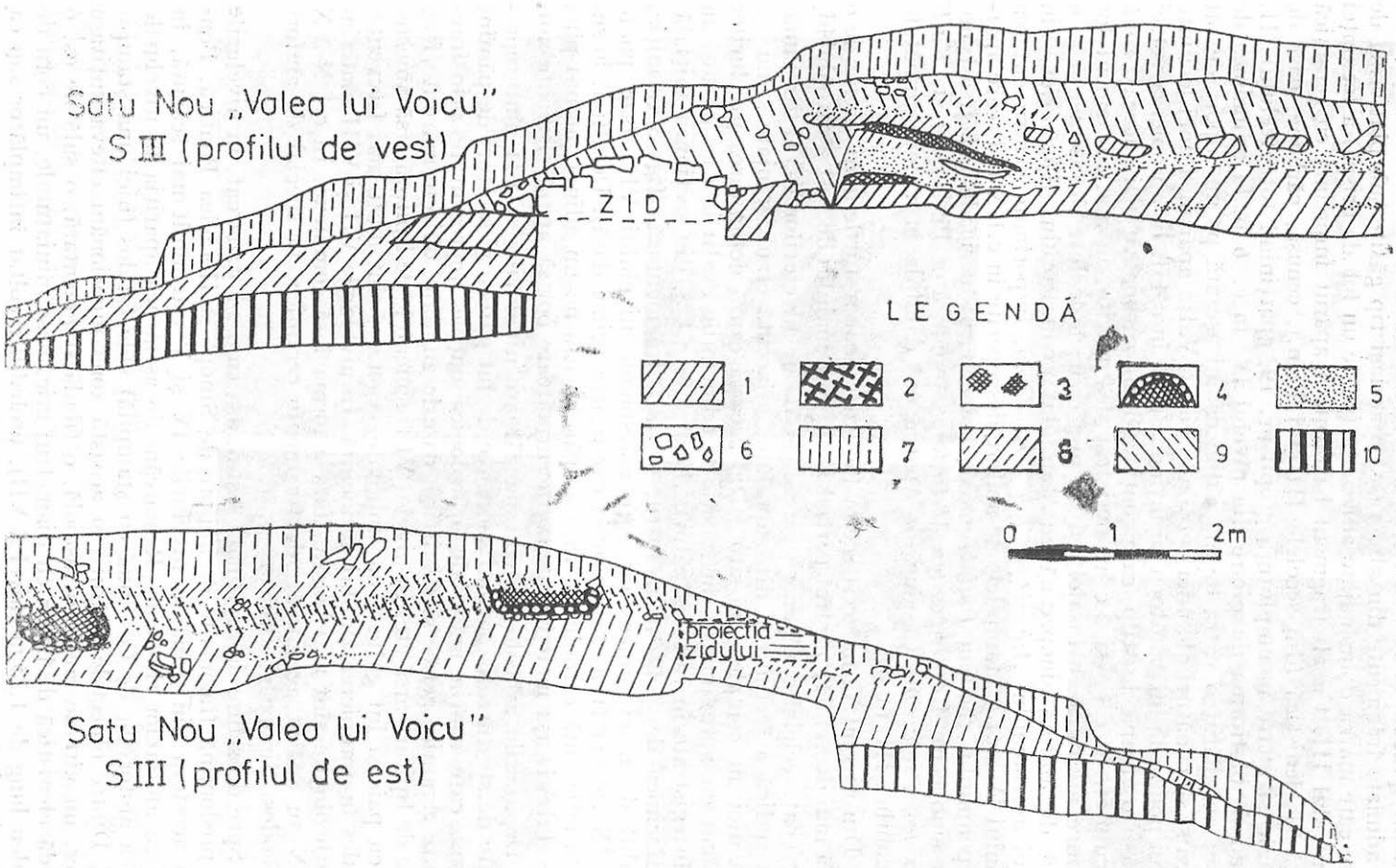

Fig. 2: Profilele secțiunii III. LEGENDA: 1 — lut galben, bătut; 2 — dărîmătură arsă, masivă; 3 — dărîmătură arsă; 4 — cuptor; 5 — cenușă; 6 — pietre; 7 — sol brun-vegetal; 8 — strat brun gălbui; 9 — strat arheologic cu pămînt cenușos; 10 — sol steril arheologic.

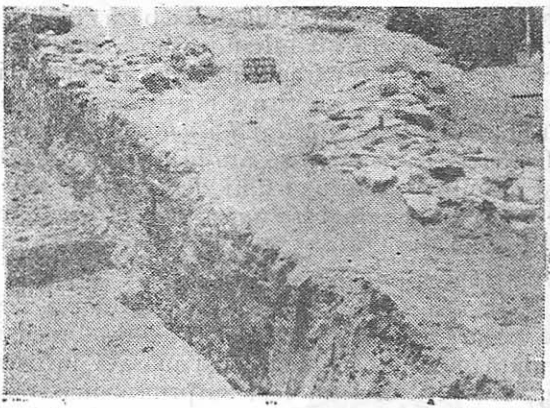
III î.e.n., precum și cîteva fragmente de vase bastarne. Anul acesta au mai fost adunate fragmente din alte vase de același tip găsite sub platforma de pietre care marca o amenajare adiacentă (poate un fel de prispă) a locuinței din nivelul III. Un alt fragment bastarnic a apărut împreună cu ceramică getică și elenistică (din secolele III și I î.e.n.), cenușă, cărbune, oase de animale și pietre în umplutura gropii nr. 19, aparținînd tot nivelului III. La sud de platforma de pietre din nivelul IV, în c. 6 b, la adîncimea de 3,00 m au apărut o vatră de mari dimensiuni așezată pe un suport de lut galben și sfărîmături ale unei vetre mai vechi. Vatra aparținea unei locuințe a cărei podea de lut bătătorit se întindea pînă în c.4 d. În apropierea vetrei s-a găsit o groapă de stîlp, care conținea lemn carbonizat. Din aceeași zonă a locuinței, în c.4 c și 5 c au mai fost descoperite, în afara fragmentelor ceramice obișnuite, o fusaiolă și un mic creuzet de lut. De asemenea — o toartă de amforă sinopeeană cu ștampila producătorului *Apatourios*, din timpul astynomului *Athenippos tou Metrodorou*. Importante pentru datarea nivelului IV sînt și ștampilele de amfore descoperite în c.1 N b-d, care aparțin eponimului rhodian *Philokrates* de la începutul perioadei II și astynomilor sinopeeni *Athenippos tou Metrodorou* (producător Philemon) și *Kallichoros tou Protagorou* (producător Apatourios) databile în a doua jumătate a secolului III î.e.n.

Din nivelul V, în acest sector fac parte doar resturile unui cuptor de o formă mai deosebită, păstrat parțial în ruptura malului de vest a careului 4d.

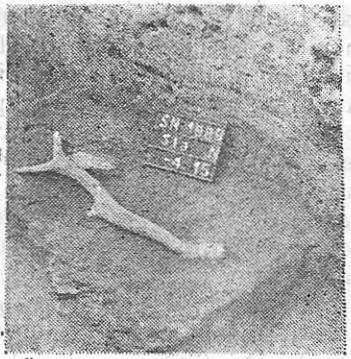
Toate celelalte depuneri care aparțineau nivelurilor V-VII din jumătatea sudică a secțiunii și din suprafața adiacentă erau deranjate și nu au oferit nici un complex „in situ". Din această cauză delimitarea nivelurilor s-a făcut cu aproximație, în funcție de adîncimile medii la care acestea au fost înregistrate în restul săpăturii. Numai în c.1 a, din secțiunea inițială, la adîncimea de —4,80 m a apărut o vatră fragmentară (fig. 3/4) inițial probabil de mari dimensiuni care corespunde nivelului VIII (sau poate chiar IX care ar fi atestat în acest caz pentru prima dată). De altfel, în suprafața adiacentă careului în care a apărut vatra ne-am adîncit numai pînă la nivelul VI, așa încît în campaniile următoare pot să apară elemente noi.

Depunerile arheologice corespunzătoare nivelurilor V-VII sînt reprezentate de straturi discontinui succesive de lut galben și straturi de pămînt cenușos, care conțin materiale arheologice puține, reprezentate prin fragmmente ceramice getice și elenistice, oase de animale, obiecte mărunte, fragmente de lipitură arsă etc. În nivelul VI fragmentele de lipitură arsă amestecată cu paie și lut galben, cu amprente vegetale, sînt mult mai frecvente, mai ales în apropierea zidului de incintă. În nivelurile VII și VIII materialele arheologice sînt mai bogate, fără a forma însă complexe. În c.1 N-2 N și 3 N au apărut aglomerări de fragmente ceramice, în special de amfore de Rhodos, Sinope și Cnidos.

Spre deosebire de nivelurile 4 și 5, așa cum s-a remarcat, în nivelurile 6—8 predomină fragmente de amfore de Sinope și Heraclea Pontică. Ponderea acestora din urmă în nivelurile IV și V este mult mai scăzută, în favoarea amforelor rhodiene. Remarcăm de asemenea apariția în nivelurile vechi a amforelor de Cos (una cu ștampilă) și de Cnidos (nici una ștampilată). Dintre obiectele apărute în această zonă menționăm cîteva cuțitașe de fier, un vîrf de lance, o fusaiolă, o fibulă fragmentară, o sulă de os, o monedă elenistică de bronz cu diametrul mic, vase miniaturale, un corn de cerviden lung de 1,25 m (nivelul VII), probabil recoltat întîmplător sau ca trofeu de vînătoare ș.a.

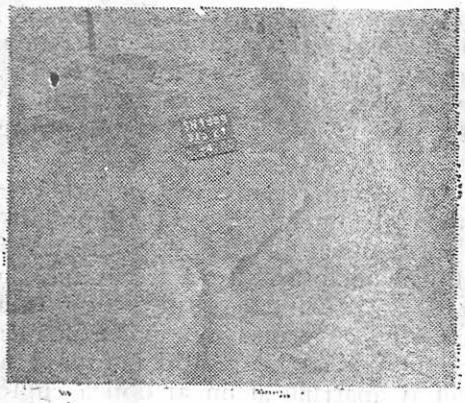
1

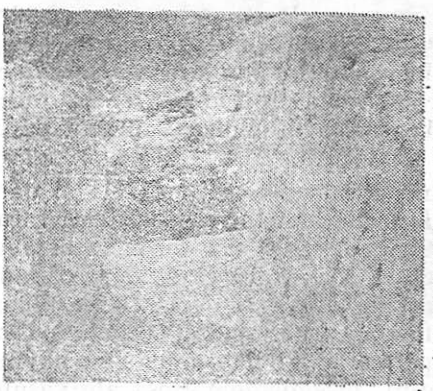
2

3

4

5

6

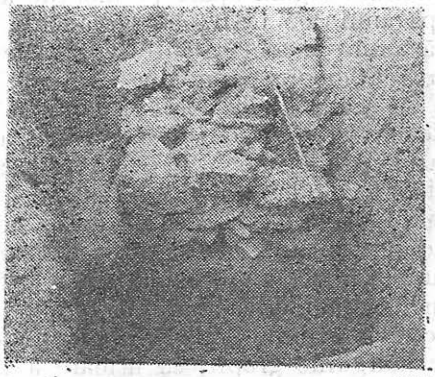
Fig. 3: 1 — S I b—c, caroul 4, plarforme de piatră (cea din dreapta de formă semicirculară) aparținînd nivelului IV (vedere parțială din spre nord); 2 — S I a, caroul 4, nivelul VII, corn de cerb; 3 — S I b caroul 7 N, niv. VII, lagynos *in situ* în locuință; 4 — S I a, caroul 1, —4,80 m, vatră aparținînd nivelului VIII; 5 — S III, vedere parțială cu imaginea din spre nord a zidului de incintă; 6 — S III, caroul 3, cuptorul de pîine și căniță cu monede (semnul ×).

Deși nu s-au putut delimita cu precizie nivelurile inferioare, s-a observat, totuși, că stratul de pietre arse amestecate cu lut de la baza zidului de incintă aparține nivelului VII, deși el mai era vizibil și deasupra umpluturii nivelului VI. Dintre aceste pietre provin cîteva fragmente de vase elenistice (kantharoi, cupe), unele de producție attică, cu firnis negru, precum și o toartă de amforă sinopeeană cu numele producătorului *Theudoros Poseidoniou* desemnat prin termenul „profesional" de *kerameus*. Amintim că la „Valea lui Voicu" se mai cunoaște și ștampila proprietarului de atelier (*ergasteriarhes*) *Demosthenes* din timpul astynomului *Hestiaios tou Artemidorou*. Cele două mențiuni sînt deosebit de importante pentru cunoașterea semnificației numelor de producători de pe ștampilele de amfore sinopeene.

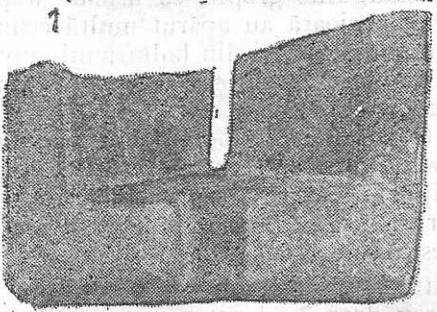
Paralel cu cercetrile din S.I. a și suprafața adiacentă aflată la vest, în anul 1989 a fost efectuată o nouă secțiune de sondaj S.III, cu dimensiunile de 13 × 1,50 m, perpendiculară pe zidul de incintă și plasată în extremitatea estică a platoului (fig. 1 și 2). Aici au fost surprinse numai trei niveluri de locuire, toate din secolul III î.e.n. Fragmente ceramice și alte obiecte mai recente (din secolul I î.e.n.) sau mai vechi (aparținînd culturii Babadag) au apărut cu totul sporadic. Considerăm că lipsa nivelurilor din secolul I î.e.n. se explică atît prin eordarea naturală a terenului în zonă, cît, poate și printr-o mai slabă locuire a acestei porțiuni în perioa a amintită.

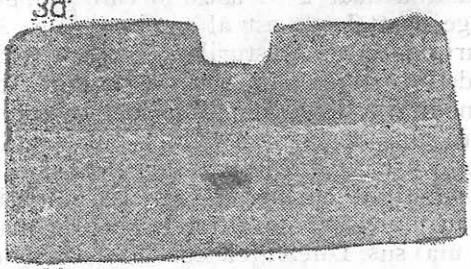
Cel mai recent nivel cu urme de locuire *in situ* din S. III cuprinde resturi ale unei locuințe de suprafață cu podeaua de lut galben bătătorit și prevăzut cu o vatră. Acestea au fost găsite în imediata vecinătate a zidului de incintă. Nu s-a trecut încă la dezvelirea ei în suprafață, deoarece scopul săpăturii era altul. Din nivelul mijlociu face parte o locuință de același fel cu precedenta, prevăzută cu un cuptor de pîine cu bolta simplă cercetat parțial în capătul nordic al malului de est al secțiunii; aceluiași nivel îi aparține și un al doilea cuptor, cu diametrul vetrei de 1,25 m și bolta de formă emisferică păstrată parțial (fig. 3/6). Cuptorul amintit se află în apropierea zidului de incintă. Dărîmăturile sale erau acoperite de vatra și resturile locuinței din nivelul superior. Pentru amenajarea vetrei cuptorului de pîine au fost folosite în substrucție lespezi de piatră și fragmente din pereții unor amfore (fig. 1/c) îngropate într-un strat de lut galben. Peste acest suport a fost realizată și netezită vatra propriu-zisă a cuptorului. Este tipul tradițional de cuptor folosit la „Valea lui Voicu", întîlnit destul de frecvent în toate cele opt niveluri de locuire.

Între podeaua locuinței din nivelul superior al secțiunii III și dărîmăturile cuptorului din nivelul mijlociu, așadar într-o poziție stratigrafică bine asigurată, s-a aflat un mic depozit monetar. El era format din două tetradrahme și trei drahme de argint de tip Alexandru Macedon, postume, depuse într-o căniță lucrată cu mîna. Întregul depozit, deci atît vasul, cît și monedele poartă urmele trecerii prin foc. În urma acestei împrejurări vasul s-a spart, lipsindu-i acum partea superioară, iar monedele s-au împrăștiat parțial, trei ajungînd în afara vasului. Fragmentele lipsă ale vasului nu au mai fost găsite. Urmele lăsate de monede pe fundul căniței ne arată că aceste piese erau puțin numerease, foarte probabil nu cu mult mai multe decît au fost descoperite. Deși pămîntul scos din zonă a fost verificat cu toată grija, nu au mai fost recuperate alte monede. Aspectul general al monedelor, de altfel bine păstrate tocmai datorită trecerii prin foc, ne arată că este vorba de monede postume timpurii, databile în secolul III î.e.n. Una dintre tetradrahme poartă pe legendă mențiunea „basileos Alexandros"; celelalte conțin doar

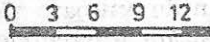

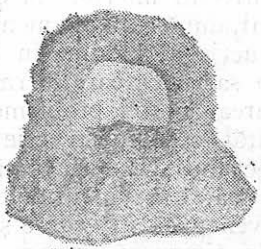

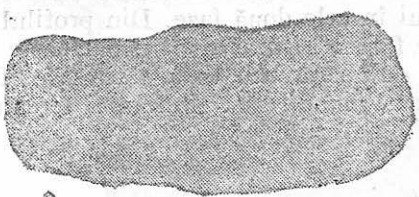

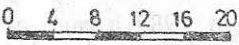

Fig. 4. 1 — S III — vedere din spre nord a zidului de incintă; 2 — S III, vedere parțială, cu substrucția vetrei cuptorului; 3 — rișniță de tip grecesc, S I b, c. 9 N—10 N, niv. VI VII (a — partea superioară; b — vedere din profil); 4 — suvac de os, S I a, c. 3, niv. 7; 5 — mîner de cuțit din corn cu nit de fier, S III, c. 3; 6 — gresie de ascuțit, S I b, c. 3, niv. VI; 7 — capac de vas, fragmentar, S III, c. 1—3, —0,70— —1,10 m; 8 — rișniță de tip primitiv, S I c, c. 4 N—5 N, niv. 7.

numele, fără titulatură. Se știe că titulatura regală apare pe monede abia din timpul domniei lui Lysimach, după anul 305 î.e.n., cînd diadohii iau titlul de „basileus". Este important să amintim aici că între monedele de tip Alexandru Macedon descoperite la Seuthopolis, nici una nu apare cu această titulatură. Se știe că așezarea de acolo își încheie existența în jur de circa 275 î.e.n.[4]. Aceasta constituie un serios argument pentru datarea celei mai recente monede din tezaur după data amintită. Cercetarea în continuare a siglelor și monogramelor existente pe monedele din depozitul de la Satu Nou ne va permite să stabilim și centrele emitente ale acestora.

Nivelul inferior de locuire conține multe lespezi de piatră și bolovani, precum și o groapă de mari dimensiuni (Gr. 27), cu adîncimea de 1,75 m de la nivelul antic de călcare și diametrul maxim la bază de 1,78 m. La partea superioară era umplută cu pietre și pămînt galben provenite din nivelul inferior, multe alunecate spre marginile gropii, ca urmare a prăbușirii pereților acesteia. În jumătatea inferioară au apărut multă cenușă, lemn carbonizat, fragmente de vatră groasă și bucăți din bolta unui cuptor, puține oase de animale și destul de multă ceramică getică și elenistică, unele vase fiind parțial întregibile, între ele un askos.

Dintre fragmente amintim aici o toartă de amforă de Sinope cu numele astynomului *Eucharistos tou Kallisthenou*. După toate probabilitățile, groapa a fost săpată de locuitorii nivelului mijlociu, pentru a arunca în ea resturile de locuire îndepărtate din nivelul inferior. Așa se face că în acest din urmă nivel al secțiunii III nu au apărut resturi *in situ*.

Tot în S.III a fost surprins capătul estic al zidului de incintă din secolul III î.e.n., din care se mai păstrau doar 2—4 asize și care ajungeau pînă la marginea rîpei, fără a atinge peretele de est al secțiunii (fig. 3/5; 4/1). Spre deosebire de segmentul surprins în S.I, resturile de zid găsite aici erau așezate direct pe un strat gros de lut galben bătătorit, foarte dur. Acest strat se regăsește și la interiorul incintei, sub nivelul inferior. În schimb lipsește aglomerarea de pietre și lut ars, de la baza zidului, existentă în S.I. Zidul are grosimea de 2 m și era construit din lespezi de calcar și gresie alăturate și suprapuse, fără emplecton, lipite cu lut. Construcția zidului se leagă de nivelul inferior, în care s-au mai găsit de altfel lespezi de piatră și bolovani, după cum am menționat mai sus. Diferențele constatate în modul de construcție al zidului în cele două secțiuni nu-și găsesc pînă acum o explicație satisfăcătoare. Urmează ca în campaniile viitoare să încercăm și elucidarea acestei probleme. Va trebui să sesizăm diferențele existente în modalitățile de construcție ale zidului în cele două faze. Din profilul de vest al secțiunii III rezultă că zidul de faza a II-a avea o bermă foarte îngustă, de cca. 1 m, iar urmele unui val de apărare nu au fost sesizate. Trebuie să avem însă în vedere și importantele modificări ale formei terenului produse în timp, ca urmare a eroziunii naturale.

INVENTARUL ARHEOLOGIC

În cadrul materialului arheologic recoltat în 1989 atrage atenția în primul rînd marea varietate a ceramicii elenistice din secolul III î.e.n.— kantharoi, lagynoi, askoi, farfurii, „fish-plates", boluri ș.a. din categoria ceramicii de lux. Se remarcă apoi ceramica elenistică de uz curent (străchini, cratere, căni) și amforele.

[4] K. Dimitrov, Vl. Pencev, *Sevtopolis II, Anticni i sredmovekovni moneti*, Sofia, 1984, p. 134—135.

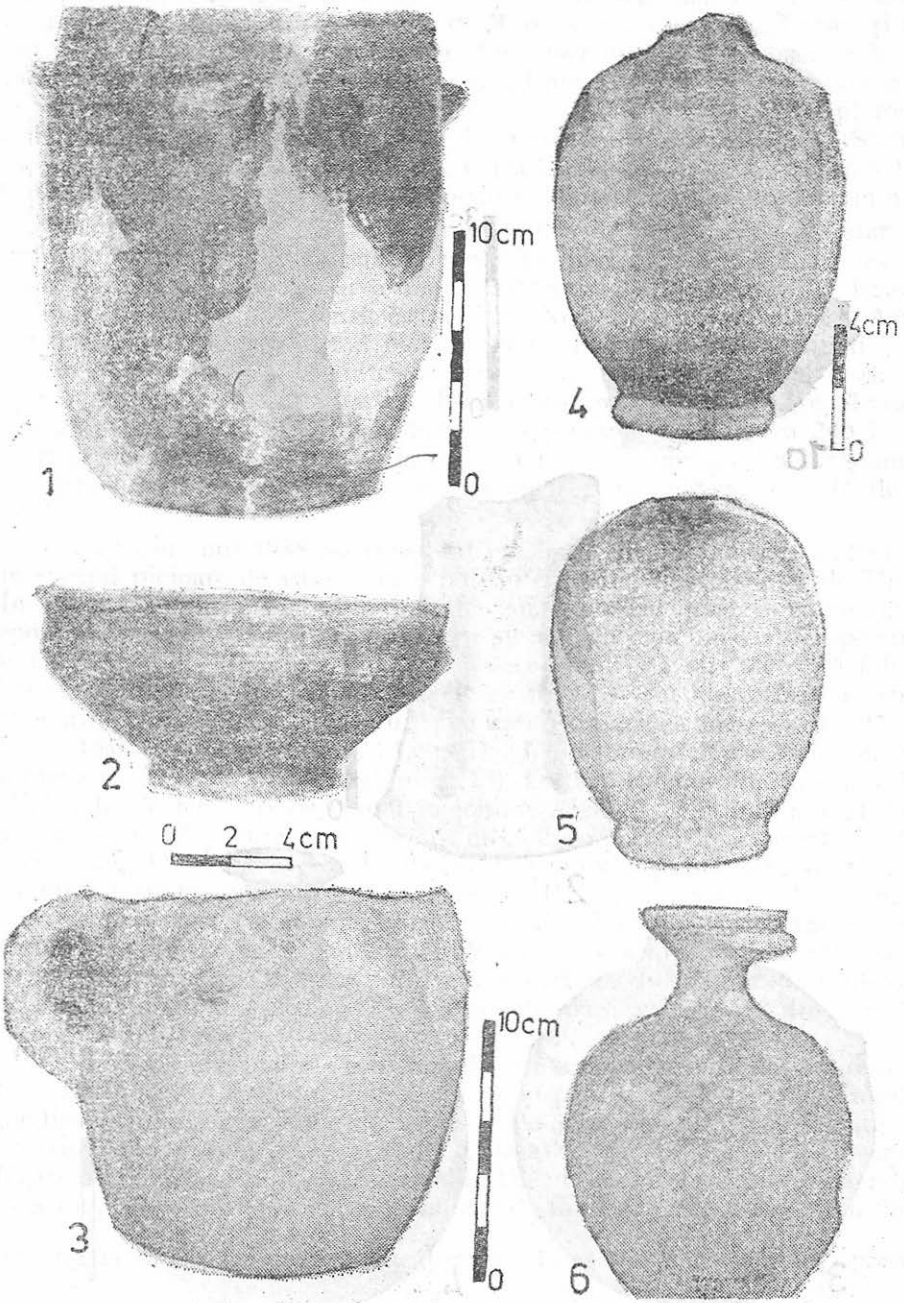

Fig. 5. 1 — vas borcan, S I a, niv. VII; 2 — strachină lucrată la roată, S I a, niv. VII, 3 — cană cu un șir orizontal de alveole și butoni, S I b—d, niv. VI; 4 — lekythos, S I a,c; 2 N, niv. VII—VIII; 5 — lekythos, S I a, c. 1 — 1 N, locuință niv. VII; 6 — lekythos S I a, c. 2—3, niv. VII.

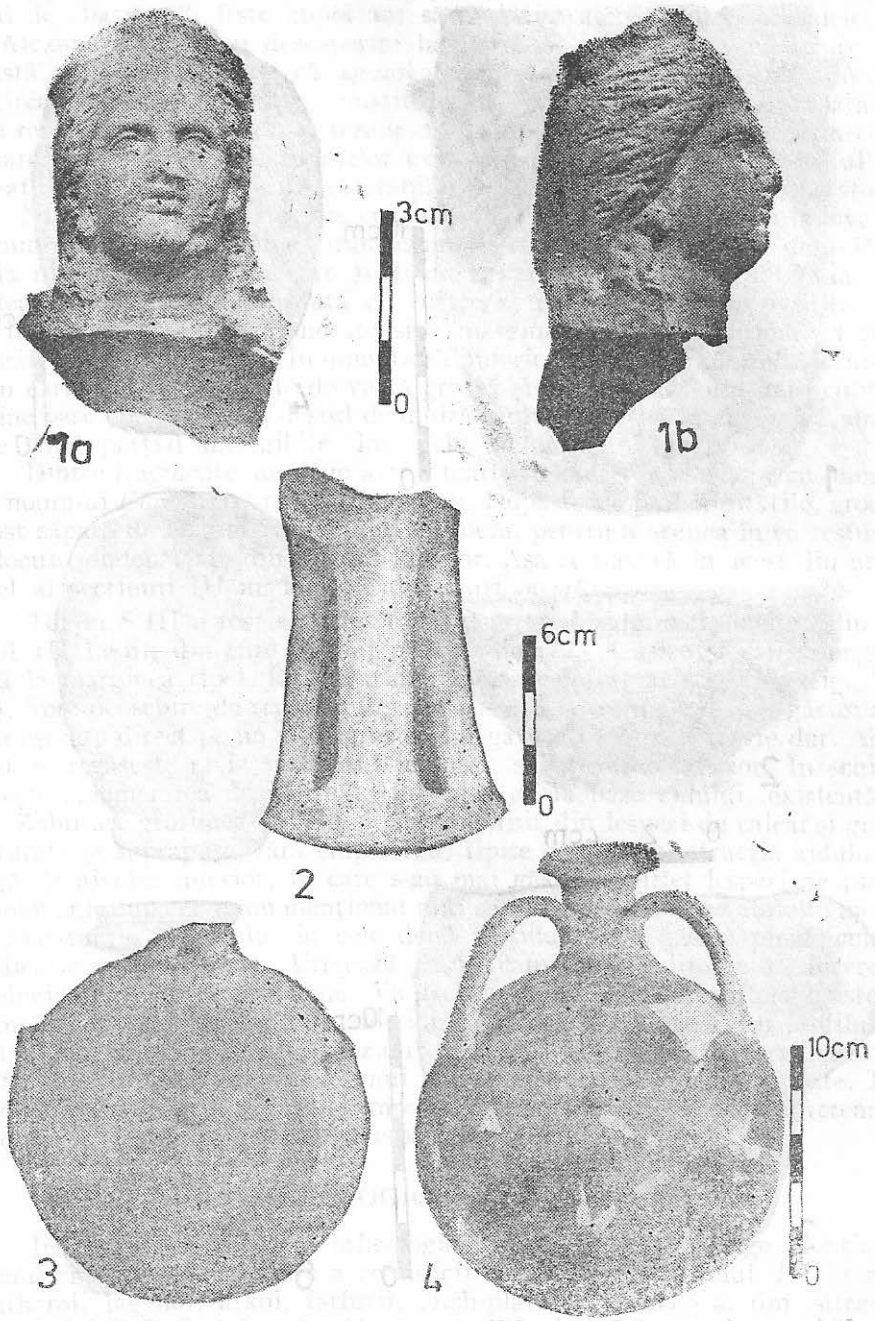

Fig. 6. 1 — cap statuetă de teracotă (zeița Demeter), S I a, c. 4—5, —4,50—4,60 m; 2 — picior ajurat de fructieră, S I c, c. 1 N, groapă în niv. V; 3 — askos, S III, c. 2, groapa nr. 27; 4 — askos, S I b, c. 5 N, locuință niv. VII.

După cum menționam mai sus, majoritatea fragmentelor de amfore descoperite provine din Sinope și Heraclea Pontică, dar sînt reprezentate, în proporții mai reduse și amforele de Rhodos, Cnidos, Cos, Thasos și alte centre, neidentificate. În campania din 1989 au fost descoperite 85 de ștampile de amfore, la care se adaugă un „dipinto" pe un fragment de amforă de Sinope, precum și o toartă ștampilată de Rhodos găsită întîmplător în perimetrul așezării fortificate getice de la punctul „Vadu Vacilor". Ștampilele amforice descoperite în 1989 la „Valea lui Voicu" se repartizează astfel: 54 Sinope, 20 Heraclea Pontică, 8 Rhodos, 1 Thasos, 1 Cos, 1 nedeterminată.

Datorită extinderii cercetărilor în nivelările inferioare, noile ștampile amforice ne conduc în prezent la modificarea datei de început a așezării getice, precum și la formularea unor considerații complementare în legătură cu importul amforelor elenistice la Satu Nou „Valea lui Voicu". Astfel, din datele de care dispuneam pînă în 1986—1987, începutul lucuirii getice se putea plasa cu puțin înaintea anului 260 î.e.n.[5]. Această dată ne era sugerată de următoarele situații: absența ștampilelor de amfore thasiene, numărul mic al ștampilelor rhodiene, din perioada I (ante cca 240 î.e.n.), absența ștampilelor sinopeene din grupa a IV-a și chiar a primelor ștampile din grupa următoare. Toate aceste date au fost infirmate de cercetările din 1989.

Încă din anul 1988 s-a constatat existența unor fragmente amforice — în special picioare de vase — care puteau fi atribuite atelierelor de Thasos. În 1989 a apărut prima ștampilă thasiană, purtînd numele magistratului eponim *Alkimos*. Ștampila, purtînd ca simbol un ciorchine, are aspectul unei piese tîrzii, din prima jumătate a secolului III î.e.n., datorită folosirii literei *sigma* lunar (C). În cataloagele existente se întîlnește însă un singur magistrat cu acest nume, a cărui activitate se plasează între circa 325—310 î.e.n., foarte probabil pe la 323 î.e.n. Dar toate ștampilele cunoscute cu acest nume sînt scrise cu *sigma* unghiular (Σ)[6]. Credem că ștampila în cauză de la „Valea lui Voicu" aparține unui omonim, *Alkimos II*. După modul de ordonare a legendei, forma literelor și simbol ea se apropie foarte mult de ștampilele magistratului Satyros I[7], dar și de ștampilele altor magistrați datați cu probabilitate după mijlocul secolului III î.e.n. (*Euboios, Herakleides*)[8]. Cum se apreciază că după mijlocul secolului III î.e.n. încetează importul amforelor thasiene în bazinul Mării Negre, ne oprim la prima alternativă, cu specificarea că ni se pare mult mai plauzibilă o datare a ștampilelor de Thasos amintite mai aproape de limita inferioară a intervalului (anii 70 ai secolului III î.e.n.).

Ștampilele amforice rhodiene aduc de asemenea informații noi și prețioase atît pentru cronologia așezării, cît și pentru cunoașterea ștampilelor rhodiene timpurii în general. Dintre cele opt ștampile descoperite, trei aparțin unor eponimi din perioada I, datată ante 240 î.e.n.: *Theudoros I*, *Hippokles* și *Timosiratos*. Ștampila lui Theudoros I este de o formă neatestată pînă în prezent pentru acest nume: de formă circulară, cu cadru dublu, purtînd la mijloc numele producătorului *Axios* și monograma [A] probabil

[5] N. Conovici, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 2, Călărași, 1986, p. 130—131; idem, SCIVA, 40, 1989, 1, 36.

[6] A.M. Bon, A. Bon, Etudes thasiennes, 4, 1957, nr. 172—182; M. Debidour, BCH, Suppl. XIII, 1986, p. 331.

[7] A.M. Bon, A. Bon, *op. cit.*, nr. 1523. M. Dibidour *op. cit.*, p. 332.

[8] A.M. Bon, A. Bon *op. cit.*, nr. 659, 711—715; M. Debidour, *op. cit.*

prescurtarea numelui lunii *Panamos*. Asemenea ștampile mai sînt cunoscute pentru alți 7 eponimi din perioada I, dar niciodată pentru eponimul Theudoros. Aceasta a făcut ca respectivul eponim să fie datat exclusiv în perioada II (240—205 î.e.n.)[9]. În realitate este vorba de un omonim din perioada I O variantă a aceleiași ștampile, existentă în colecția Ulysse Berar din București a fost publicată de Al. Avram și V. Sandu[10], dar fără a se putea citi numele producătorului din cauza uzurii ștampilei. În felul acesta avem acum atestarea unui nou producător din perioada I, databil înainte de circa 250 î.e.n. după asocierile cunoscute ale producătorului Axios. Eponimul *Hippocles* este și el puțin cunoscut. Aici apare pe o ștampilă circulară cu floare de rodie. O altă ștampilă rectangulară și fără prepoziție a fost publicată de unul dintre semnatarii raportului ca fiind descoperită la Iezeru — Gura Ochinesii, jud. Călărași[11]. În sfîrșit, eponimul Timostratos, la Satu Nou, pe o ștampilă rectangulară, fără prepoziție, mai este cunoscut și pe o amforă a producătorului Hieroteles, descoperită într-un interesant depozit de amfore de la Pietroiu, com. Borecea, jud. Călărași, de asemenea publicat de unul dintre semnatarii acestui raport[12]. Depozitul respectiv se datează înainte de 250 î.e.n. Se confirmă odată în plus contemporaneitatea parțială a celor două așezări, contestată de N. Conovici într-un articol publicat anterior[13].

Din perioada II, și anume de la începutul acesteia (cca 245—240 î.e.n. după calculele noastre) fac parte alte două ștampile rhodiene, purtînd numele eponimilor *Aristeus* și *Pihlokrates*. După asocierile cunoscute de noi, prima a fost lucrată în atelierul lui *Chares*, cunoscut și în perioada I, a doua în atelierul lui *Kreon* contemporan cu precedentul. Dintre celelalte ștampile rhodiene, una aparține producătorului *Mikythos II* din perioada II, cu luna intercalată *Panamos deuteros*, iar celelalte două sînt incomplete, probabil din perioada I. De remarcat că ștampilele eponimilor Hippokles și Timostratos au apărut în umplutura nivelului 8, I a —4,75 m, iar ștampila nedescifrată — probabil a eponimului *Ainesidamos I* (simbol spic) în același nivel, la —4,75 m. Avem motive să presupunem că cele trei ștampile se datează destul de timpuriu, poate înainte de 260 î.e.n. Din același nivel provine de asemenea și o ștampilă aplicată pe toarta unei amfore de Cos, cu numele *Zopy(rou?)*.

Ștampilele din Heraclea Pontică, deși ne-au adus nume noi, nu ne dau elemente sigure pentru datare deoarece poartă exclusiv numele unor producători. Menționăm totuși apariția unei ștampile a producătorului *Aristokrates*, aplicate pe gît, încă din nivelul 8, alături de altele apărute și acum în nivelurile 7 și 6. Se confirmă astfel durata mare a activității producătorului respectiv, întinsă probabil pe mai mult de două decenii.

Ștampilele sinopeene, cele mai numeroase și în recolta acestui an, nu ne-au scutit nici ele de surprize. Pentru prima dată au apărut în săpăturile noastre ștampile amforice aparținînd grupei a patra cronologice (cca 284—263 î.e.n.)[14]. Este vorba de o ștampilă a producătorului *Mitharadates* din timpul astynomului *Metrodoros tou Aristagorou*, al patrulea din grupă

---

[9] M. P. Nilsson, Exploration archéologique de Rhodos, V, Copenhagen, 1909, p. 431/237.

[10] Al Avram, V. Sandu, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 56/39 și fig. 4/1.

[11] N. Conovoci, C. Mușețeanu, SCIVA, 26, 1975, 4, p. 143/12 și fig. 11/2.

[12] C. Mușețeanu, N. Conovici, A. Atanasiu, Dacia, NS, 22, 1987, p. 182 și fig. 2/18—19, 5/4.

[13] N. Conovici, Cultură și civilizație..., p. 129—141.

[14] idem, SCIVA, 40, 1989, 1, p. 29—44.

după cronologia unuia dintre semnatari și de o alta a producătorului *Protos* din timpul lui *Demetrios III tou Heroxenou*, aflat către mijlocul grupei după aceeași cronologie. Prin aceasta se dovedește că începutul așezării getice de la Valea lui Voicu trebuie plasat înaintea datei de cca 280 î.e.n. sau în jurul acestei date, dacă nu vrem să admitem că cele două amfore au pătruns în așezare mult mai tîrziu decît data lor de fabricație. În aceeași măsură se adevărește un fapt la care trebuia să ne așteptăm, anume acela că în primii ani ai așezării importurile din lumea elenistică vor fi fost mult mai slabe. Ștampila din timpul lui Metrodoros tou Aristagorou a apărut în umplutura corespunzătoare nivelurilor 7 sau 8, la —4,20 m, iar cealaltă în nivelul 5.

Pe ștampilele sinopeene apărute în 1989 apar numele a 22 astynomi. Cinci dintre aceștia sînt pentru prima dată atestați la „Valea lui Voicu": *Metrodoros tou Aristagorou*, *Demetrios tou Heroxenou*, *Hikesios tou Antipatrou*, *Kallisthenes tou Hestiaiou* și *Pythochrestos tou Apollonidou*. Cu aceștia, numărul astynomilor sinopeeni atestați la „Valea lui Voicu" se ridică la 41, dintre care doi din grupa a patra și restul din grupele 5—6. Mai apar în plus trei ștampile de producători fără numele astynomilor: *Kerameus Theudoros tou Poseidoniou Thes* (simbol — capul lui Herakles, dr.), *Kephalion Dionysdorou* (simbol — cap, st.) și *Chabrias* (simbol — ciorchine). Toate aceste nume aparțin unor producători care au activat în grupa V-VI și datează din timpul unor astynomi al căror nume apar pe ștampile separate: *Appolodoros tou Dionysiou*; *Phemios tou Theopeitou* ș.a. Este interesant de menționat că primele trei dintre ștampilele cu nume de producători au apărut în nivelurile 7 și 8, în care au apărut și ștampile ale lui *Apollodoros tou Dionysiou*. Cel puțin una dintre cele trei ștampile datează din timpul astynomului respectiv, a cărui activitate se plasează pe baza analizei comparative a succesiunii gravorilor de ștampile, la începutul grupei V-VI (cca 260—250 î.e.n.). Din aceeași perioadă timpurie datează și astynomii *Antipatros tou Nikonos*, *Zenis tou Apollodorou*, *Hikesios tou Bakchiou*, *Kallisthenes tou Hestiaiou*, *Mantitheos tou Protagorou*, *Naupon tou Kallisthenou* și *Pythochrestos tou Apollonidou* ale căror nume apar pe ștampile descoperite în nivelurile 7 și 8, împreună cu alții cunoscuți din săpăturile mai vechi în aceleași niveluri. Avem acum certitudinea că toți astynomii din primele două decenii ale grupei comune V-VI sînt reprezentanți la „Valea lui Voicu". Cum majoritatea lor apar în mai multe exemplare, analiza combinatorie a ștampilelor ne va conduce la stabilirea cronologiei relative a unei părți importante a astynomilor din grupa amintită, marcînd un pas nou în fixarea cronologiei definitive a ștampilelor de Sinope. În momentul de față sîntem pe cale de a stabili componența unei grupe a V-a a ștampilelor de Sinope care să cuprindă toți astynomii atestați la „Valea lui Voicu" și în alte așezări indigene sau grecești din spațiul vest-pontic. Grupa a VI-a va fi formată din astynomii care nu sînt deloc sau prea puțin atestați în acest spațiu. Componența celor două grupe va fi însă total diferită de cea propusă de B.N. Grakov în 1928[15]. Pe măsura extinderii cercetărilor la „Valea lui Voicu", eventual și la „Vadul Vacilor" vom obține o imagine mult mai exactă a amplorării importurilor de amfore elenistice în această zonă dunăreană și totodată se vor putea aduce contribuții importante la cronologia ștampilelor amforice sinopeene.

[15] B.N. Grakov, *Drevne grečeskie keramičeskie klejma s imenami astinomov*, Moscova, 1928.

Deocamdată unele rezerve se impun, mai întîi datorită „surprizelor" apărute în campania acestui an și în al doilea rînd din cauza faptului că nivelurile 6—8 nu au încă o delimitare stratigrafică precisă, cel puțin în partea de sud a incintei. Numeroasele deranjamente și inversări de straturi survenite aici lasă posibilitatea ca ștampilele amforice din nivelurile cele mai vechi să nu fi fost descoperite în pozițiile lor originale. Afirmăm acestea deoarece ne surprinde numărul relativ mare al ștampilelor din grupele V-VI aflate în nivelurile 7 și 8 atunci cînd avem și ștampile sinopeene mai vechi cu circa două decenii (de la începutul grupei a IV-a).

Avînd în vedere grosimea mare a stratului arheologic corespunzător nivelului 8 și pe de altă parte sărăcia lui relativă în materiale arheologice, la care se adaugă și impresia noastră provizorie că ridicarea zidului de incintă are loc abia odată cu nivelul 7, ne așteptăm ca odată cu extinderea cercetărilor din nivelul 8 să obținem noi date în legătură cu începutul locuirii getice de aici. Dacă în prezent am ajuns să dispunem de elemente cronologice precise care ne indică deceniul al treilea sau chiar al doilea al sec. III î.e.n., nu este exclus ca în viitor să putem afirma că așezarea s-a înfiripat încă de la sfîrșitul sec. IV î.e.n., deși afirmarea ei ca centru fortificat al unei comunități tribale a putut avea loc mult mai tîrziu, în deceniul al patrulea al sec. III î.e.n., așa cum ne indicau și datele obținute anterior prezentei campanii.

În continuare vom face cîteva mențiuni în legătură cu ceramica autohtonă descoperită în acest an. Datorită lipsei unor complexe bine definite, cu excepția celor din S.III, ceramica autohtonă apărută în 1989 este destul de puțin numeroasă și foarte puține vase se întregesc. Se poate afirma însă că, spre deosebire de alte așezări getice contemporane de la nordul Dunării, ceramica getică de la „Valea lui Voicu" este mult mai puternic influențată de ceramica elenistică, mai ales în ceea ce privește categoria lucrată la roată. Ceramica lucrată cu mîna se menține însă la formele tradiționale, comune întregii arii locuite de geto-daci și chiar mai departe, în spații locuite de alte triburi tracice.

Despre materialele arheologice mărunte, din lut, metal, os și piatră am amintit în paginile precedente.

Oasele de animale recoltate, foarte numeroase, vor fi înaintate, ca și precedentele, laboratorului de antropologie și paleozoologie din Iași. Semnalăm totodată descoperirea, pentru prima dată în așezarea de la „Valea lui Voicu" a unui *femur uman*, în cuprinsul nivelului 6. Acesta pune problema existenței și în această perioadă, sec. III î.e.n., a unor ritualuri cuprinzînd sacrificii umane la geto-daci[16].

Marea cantitatea a ceramicii elenistice (ceramică de uz curent, de lux, amfore), alte produse ale lumii elenistice (teracote, piatra de rîșniță, monede de bronz mărunte), ar putea ridica problema existenței în așezarea noastră a unui mic nucleu de populație greacă, posibil rezidentă permanent sau cel puțin periodic. Sînt acestea cîteva elemente care ar putea dovedi existența la „Valea lui Voicu" a unui adevărat *emporion* elenistic. Această problemă deosebit de importantă pentru istoria geto-dacilor merită a fi urmărită mai îndeaproape, prin coroborarea datelor arheologice cu mărturiile izvoarelor scrise privitoare la regiunea din imediata apropiere a Dunării.

[16] Valeriu Sîrbu, Dacia, NS, 30, 1986, p. 91—108, M. Babeș, SCIVA, 39, 1988, 1, p. 3—31.

În concluzie, cercetările din 1989 au adus informații noi și foarte importante privind etapele de locuire, cronologia și sistemul de fortificație al așezării.

Prin cercetări de suprafață au mai fost adunate numeroase monede romane, sigilii de plumb și alte obiecte mărunte din perimentrul cetății romane și romano-bizantine de la Izvoarele — „Cale Gherghi" (Sucidava moesică).

LES FOUILLES ARCHEOLOGIQUES DANS L'ETABLISSEMENT GETIQUE FORTIFIE DE SATU NOU, LA COMMUNE OLTINA, DEPARTEMENT DE CONSTANTZA — CAMPAGNE DE RECHERCHES *1989*

Résumé

M. IRIMIA, N. CONOVICI

Pendant l'année 1989 on a continué les fouilles archéologiques dans la I-ère section de 50 × 2 m et dans la zone voisine vers l'ouest, jusqu'au bord du ravin ayant environ 6mde large et 35 m de long. Les fouilles sont arrivées jusqu'à la profondeur de 4,80 m, en examinant partiellement le III-e niveau de logement. On a mis à bonne fin l'investigation d'une habitation de surface, correspondant au VII-e niveau, et dans les environs, on a découvert, entre autres, trois récipients in situ et une pierre de moulin à bras hellénistique.

Parmi tant d'autres complexes archéologiques, les auteurs mentionnent une grande plate-forme pavée de dalles en pierre du IV-e niveau et un âtre de grandes dimensions, situé sur un support d'argile jaune et de débris d'un âtre plus ancien, du carré 6 b. Près de l'âtre, on y a trouvé le fessé d'un pilier. On présente les matériels céramiques, surtout les anses d'amphores estampillées, ce qui permet la datation des niveaux IV-e et V-e. Dans le carré 1 a de la I-ère section, on a découvert-vers les 4,80 m de profondeur, un âtre fragmentaire (morcelé) correspondant au VIII-e ou au IX-e niveau.

Pour ce qui est des nivcaux VI-e – VIII-e, les fragments d'amphores de Sinope et Héraclé Pontica dominent.

Pendant l'année 1989, on a exécuté vers l'extrémité est du plateau, la III-e section, ayant 13 × 1,50 m, perpendiculaire sur le mur d'enceinte. Ici on a découvert seulement trois niveaux d'habitat, placés en entier au III-e siècle av. J.-C. L'absence des niveaux du I-er siècle av. J.-C, pourait s'expliquer par l'érosion naturelle du terrai net par un faible peuplement de la zone. Entre les complexes archéologiques découverts, il faut mentionner les restes des habitations de surface et deux fours pour le pain en dalles de pierre et des fragments d'amphores utilisées dans le substrat de l'âtre.

Dans une position stratigraphique bien conservée, on a découvert un petit dépôt monétaire ferme de deux tetradrachmes et trois drachmes en argent, de type Alexandre le Grand (roi de Macédoine), postumes, déposées dans un cruchon fait à la main. Il s'agit des monnaies datées du III-e siècle av. J.-C., probablement après 275 av. J.-C.

C'est toujours dans la III-e section que l'on a surpris le bout Est du mur d'enceinte, directement placé ici sur une couche épaisse de glaise jaune, foulée et très dure: ce qui manque c'est l'agglomération de pierres et de glaise au fondement du mur, présente dans la I-ère section. Le mur a une épaisseur de 2 m, étant executé, dans ce secteur en dalles de calcaire et de grès jointes et superposées, sans emplectone mais enduites d'argile.

L'inventaire archéologique

La grande variété de la céramique hellénistique de luxe attire l'attention. En 1989,on a découvert 85 anses et cols d'amphores estampillées, un „dipinto" sur un fragment d'amphore de Sinope ainsi qu'une anse estampillée de Rhodos dans le site „Vadu Vacilor". Les estampilles de „Valea lui Voicu" se placent comme suit. 54 Sinope, 20 Héraclée Pontica, 8 Rhodos, 1 Thasos, 1 Cos, 1 non identifiée.

L'estampilles de Thasos, la première, jusqu'à ce moment, de „Valea lui Voicu", porte le nom du magistrat éponyme Alkimos et on la date des années 70 du III-e siècle av. J.-C.

Les estampilles d'amphores rhodiennes apportent des informations importantes tant pour la chronologie de l'établissement que pour la connaissance des premières estampilles de ce type-là.

On y remarque aussi la découverte de deux estampilles d'amphores de type Sinope du IV-e groupe chronologique (d'environ 284—263 av. J.-C.) ainsi que des exemplaires des V-e et VI-e groupes qui apportent de nouvelles informations quant à la chronologie desestampilles amphoriques sinopéennes. En même temps, celles-ci nous permettent la datation du commencement de l'habitat gétique à Satu Nou, le site „Vale lui Voicu", dans la troisième ou même la deuxième décennie du III-e siècle av. J.-C.

La grande quantité de céramique et d'autres produits hellénistiques pourrait soulever la question de l'existeene, dans cet établissement, d'un noyau de population grecque résidente en permanence ou présente pendant certaines périodes.

URBANIZAREA DOBROGEI ROMANE

RADU FLORESCU

1. PREMISE TEORETICE

1.1. Discuția care urmează are drept obiect *urbanizarea romană* a Dobrogei, adică a zonei dintre Dunărea de Jos și Marea Neagră, inclusă în antichitatea romană în provincia Moesia Inferior. Aceasta reprezintă un proces istoric constituind un aspect al celui mai amplu, de romanizare. Romanizarea începe odată cu transformarea în provincie romană a acestei părți de teritoriu dacic și, în timp, capătă aspectul de proces de etnogeneză a românilor; limita lui superioară nu poate fi stabilită cu tot atîta claritate, pentru că între starea inițială de daco-romani — respectiv moeso-romani și aceea finală de români, poate fi sesizată altă stare intermediară de daco-romanici — respectiv moeso-romanici. Aceasta se formează la nivele cronologice și în condiții diferite pe întreg cuprinsul teritoriului dacic, iar discuția acestui proces complex depășește cadrul articolului de față. În ceea ce privește teritoriul dacic se înțelege prin acest termen acea zonă geografică pe care s-au constituit provincii ale Imperiului roman și care a fost cucerită de acesta din urmă de la daci sau geți.

1.2. În general, în cele ce urmează, prin proces de urbanizare, se înțelege acel proces istoric în cursul căruia ansamblul așezărilor de pe un teritoriu dat capătă o formă complexă, ierarhizată și diversificată funcțional, conformă modelului general definit de André Leroi-Gourhan[1]. Potrivit acestui model, într-un moment caracteristic al procesului de urbanizare, teritoriul considerat apare dominat de un centru important, economic, social, politic-administrativ, religios și militar — o capitală[2]. În jurul acestei capitale gravitează alte centre, de importanță locală, orașe sau tîrguri; la rîndul lor acestea polarizează activitatea așezărilor rurale, mai mari sau mai mici, mai compacte sau mai dispersate. În raport de mărime și importanță, într-o asemenea rețea urbană, toate așezările sînt caracterizate printr-o stratificare, mai complexă sau mai simplă și prin diversificarea funcțională a ariei lor, distingîndu-se zone publice și private, zone de cult, zone administrative, comerciale, meșteșugărești, ș.a., de asemenea, mai mult sau mai puțin accentuate.

---

[1] André Leroi-Gourhan, *Gestul și cuvîntul*. București, 1983, vol. 2. p. 135–164

[2] André Leroi Gourhan, *ibidem*

1.3. Specialiștii în antichități au elaborat, încă de mult, un model de oraș specific, adecvat societății antice, cunoscut sub denumirile autentice de *polis*, *civitas*, *municipium* — modelul municipal. Construit pe baza izvoarelor literare, mai ales a celor cu caracter juridic, acest model se corelează perfect cu acela general amintit anterior. Descoperirile mai noi— arheologice și epigrafice — au detaliat și circumstanțiat acest model, determinînd apariția a numeroase variante regionale și locale. La nivelul cel mai general „cetatea antică" este un oraș-stat constituit din cetățeni liberi, bucurîndu-se de „libertas" — autonomie deplină internă și externă — conducîndu-se singur și folosind un teritoriu propriu avînd aceeași condiție ca și așezarea urbană propriu-zisă, care, de altfel, este capitala și cel mai însemnat centru dintre mai multe care structurează teritoriul.

Perioada în care se dezvoltă procesul de urbanizare romană în provinciile dacice este caracterizată de modificări importante ale modelului „cetății antice". Încă de la crearea statelor elenistice, *polis*-ul grecesc pierduse autonomia externă[3]. Roma construise imperiul ei ca pe o ierarhie de cetăți, bucurîndu-se de autonomie internă largă. În cadrul acestei ierarhii dăinuia o mare varietate de condiții juridice — atît de principiu cît și locale. Momentul cînd teritoriile dacice sînt transformate în provincii este marcat, pe de o parte, de începutul pierderii autonomiei interne a orașelor, pe de alta, sincron și corelat, de începerea ștergerii acestei diversificări[4], mai degrabă formale din punct de vedere politic, dar importantă pe plan cultural. În sfîrșit, provincia Dacia fiind printre ultimile create, toate mecanismele de asimilare folosite de Imperiu — colonizare, urbanizare, romanizare — atinseseră forme optimizate funcțional. În acest context, procesul de urbanizare romană a provinciilor dacice apare mai degrabă, ca unul de integrare a teritoriilor și comunităților nou cucerite în acel mare sistem teritorial, structurat pe o ierarhie de orașe, care era Imperiul roman și nu ca unul de dezvoltare a unei rețele de orașe-state autonome.

1.4. Corelativ conceptului de *teritoriu dacic*, prin provincia Dacia și, corespunzător, Moesia inferior, se înțeleg ariile geografice delimitate de Ptolemeu ca aparținînd acestor provincii, chiar dacă aceasta contravine opiniei general acceptate ca urmare a argumentării lui Pârvan[5]. În această viziune, problema urbanizării apare mai complexă și mai dificilă dar, poate mai interesantă și mai fecundă.

2. PREMISELE ISTORICE. FORME DE URBANIZARE ANTERIOARE ROMANILOR

2.1. Cucerirea teritoriilor dacice de către romani este un proces de oarecare durată. În cursul desfășurării lui, romanii au pătruns în diferitele zone dacice la date diferite și în condiții care au variat. În consecință și organizarea politică și administrativă a noilor cuceriri a îmbrăcat forme diverse, cu caracter local, modificîndu-se în timp, o dată cu întregul sistem.

Cel mai vechi contact dintre romani și geți datează din anii 73—71 î.e.n. cînd M. Licinius Lucullus conduce o campanie împotriva moesilor —

[3] A.B. Ranovici, *Elenismul și rolul său istoric*, București, 1953, p. 35

[4] Joachim Marquardt, *Organisation de l'Empire romain*. Paris, Ernest Thorin, 1889, p. 114—115; cf. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 40

[5] V. Pârvan, *Getica*. București, 1982, p. 249/148—251/149 și p. 203—205; cf. R. Florescu *Granițele Daciei după Ptolomeu*, Drobeta 5 (sub tipar)

pe care izvoarele îi identifică cu geții — pe care-i învinge și stabilește cu ei, tot după izvoare, legături de alianță.[6] Generată de implicarea moesilor și a altor neamuri de pe coasta de vest a Mării Negre în conflictul dintre romani și Mithridate VI al Pontului, această campanie a afectat și cetățile grecești, care, ulterior servesc drept baze trupelor romane operînd în zonă, deci apar în relație de dependență față de romani (*civitates stipendiariae*)[7]. Deși acest sistem de relații romano-moesico-grecești nu a durat decît zece ani — pînă la răscoala moesilor, nu a cetăților grecești, împotriva proconsulului Macedoniei Caius Antonius Hybrida[8] — a avut calitatea de a statornici nu numai raporturile dintre Imperiu și localnici, ci și statutul formațiilor politice ale acestora din urmă, a căror suveranitate teoretică era recunoscută prin însăși faptul integrării lor în sistemul de alianțe. Faptul că izvoarele folosesc cinonimul plural *moesi*[9] arată că, în concepția romanilor, partenerii lor erau considerați ca o *civitas*, sau ca un ansamblu de cetăți. Acest fapt prefigurează un anumit aspect al politicii romane de urbanizare în Moesia.

---

[6] Apian. *Iliria*. 29.84; Florus, *Războiul cu tracii* X, 39, III, 4, 1; Plinius, N.H XXXIV, 7 (18), 39; IV, 13 (27), 92; Titus Livius, CIII; Strabo, VII, 6, 1, (C. 318); Servius, *in Aen*. VII, 604; Salustiu, *Istorii*. IV. 18.

[7] Apollonia a fost ocupată și prădată — Plinius, N.H.IV, 13 (27), 92; Apian, *Iliria*. 29, 84; Strabon, VII, 6, 1, (C. 318) La Dionysopolis cîțiva ani mai tîrziu, proconsulul Caius Antonius Hybrida, iernează cu trupele IGR, I; 13, 15—17; lîngă Histria este învins de aliații răsculați; este evident că Histria nu era printre aliați și constituia baza lui Hybrida — Dio Cassius, XXXVIII, 10, 1. Este posibil ca, în aceste împrejurări, Callatis să fi făcut cauză separată, de unde încheierea unui foedus, binecunoscut — SAUCIUC — SAVEANU Theophile, *Callatis IV*, Dacia, 3—4, 1927—1932, p. 456—458. Încercarea de a data mai tîrziu de jumătatea sec. I î.e.n. monumentul, se lovește irefutabil de arhaismul limbii latine folosite. Cf. Scarlat Lambrino, CRAI, 1933, p. 278—288.

[8] Un singur izvor Cassius, Dio XXXVIII, 10, 1—3, dă unele detalii cu privire la episodul avînd drept erou pe Antonius Hybrida. Textul distinge trei aspecte: Hybrida a nemulțumit pe *aliații* din Moesia (ca și pe dardani, din Macedonia), precum și pe supuși; a fost învins „lîngă cetatea Histrienilor": l-au învins bastarnii veniți în ajutorul acestora. Două probleme sînt de clarificat. Pe cine desemnează demonstrativul „acestora": pe cine desemnează termenii de aliați și cei de supuși. Pentru prima problemă pare afară de îndoială că „aliații" adică subiectul logic, constituie corelativul lui „acestora." Problema identificării aliaților este însă mai complicată. Încă de la mijlocul secolului trecut Mommsen (Römische Geschichte, V, p. 11. n.1) considera că *„aliații"* sînt cetățile grecești din Pontul sting. Dacă calificativul ar putea fi admis pentru Callatis, pentru celelalte cetăți nu există nici un temei de a-l admite, iar pentru Apollonia, există chiar o indicație contrară — cetatea a fost cucerită și prădată de Lucullus (cf. mai sus nr. 7). În context „aliații" sînt echivalenți ca valoare semnatică și simetrici, din punct de vedere al structurii logice a pasajului, cu dardanii. Dacă se lărgește referința la întreg contextul istoric, apare clar că, pe de o parte Lucullus se luptă cu o coaliție în care locul principal îl au moesii: el ajunge pînă la Istru „unde sînt cele șase orașe vecine cu moesii". În general toate izvoarele vorbesc despre moesi și traci ca învinși de Lucullus. (v mai sus, n. 7) Cît despre cetățile grecești, cu excepția lui Eutropius, care face distincția între Apollonia dărîmată și celelalte care sînt numai *luate*, așa dar predate, toate celelalte izvoare vorbesc despre jaful Apolloniei. Trebuie remarcat că atît în vremea evenimentelor despre care este vorba, cît și în vremea contemporană autorilor celor mai tîmpurii care ne păstrează amintirea evenimentelor, termenul de Pontul sting pentru desemnarea cetăților de pe litoralul de vest al Mării Negre, era deja în circulație (Strabo, VII, 7, 1 (C. 320) XII 3, 2) așa încît este greu de crezut că din confuzie, sau prin contragere, Cassius Dio a desemnat pe greci prin expresia „aliații din Moesia". În ceea ce privește cea de a doua expediție însemnată, aceea a lui Crassus, și aceasta este îndreptată împotriva bastarnilor și *moesilor*, dar pe traseu sînt supuse și orașele grecești. De altfel, starea economică și militară a acestora — cel puțin a celor din nord—nu le-ar fi îngăduit nici măcar visul unei împotriviri. Pentru asigurarea unor operații de poliție, grecii de la Histria plătesc pentru a primi mercenari de la regele Rhemaxos iar ca să aibă liniște dau tribut regelui Zamoldegicos și aceasta într-o vreme mai prosperă decît jumătatea secolului I.e.n. (cf. D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 186—221). Rămîne așadar mai probabil că aliații din Moesia erau moesii înșiși.

[9] Apian, *Illiria*, 29, 84; 30, 85—88; unde apare ca subunitate a Illiricului; Florus, *Bellum moesicum*. II, 26; IV 12, 13; Servius, *Aen*, VII 604, Sallustiu. IV, 18.

În perioada ce urmează revoltei moesilor împotriva lui Caius Antonius Hybrida, sistemul de raporturi politice instaurat de Lucullus la Gurile Dunării, cunoaște o eclipsă și modificări importante. Nici o mențiune din izvoare nu ne permite să afirmăm că și cetățile grecești din Pontul stîng s-au revoltat împotriva proconsulului roman[10]. Este probabil că raporturile juridico-politice dintre romani și acestea și-au păstrat, teoretic, valabilitatea dar au căzut în desuetudine. Intercesiunea cetății Dionysopolis între regele Burebista și romani — recte Pompei — prin reprezentantul ei Acornion, ar indica tocmai existența unor relații facile între această cetate și puterea din sudul Balcanilor.[11] Moesii, în schimb, apar încă de la început orientați către alt sistem de alianțe și anume cu o formație politico-militară de dincolo de Dunăre, desemnată de izvoarele romane sub numele de bastarni.[12] În această perspectivă, pătrunderea regelui Burebista în spațiul dintre Dunăre și Mare și integrarea acestuia din urmă în marele stat dacic apare ca o continuare firească. Analiza izvoarelor — literare, epigrafice și arheologice — nu permite să se afirme nici că cetățile grecești din Dobrogea ar fi opus rezistență instaurării autorității lui Burebista asupra lor, nici că ar fi suferit un asediu și consecințele neplăcute ale unei astfel de operații militare.[13] Lipsa unei forțe militare corespunzătoare în aceste cetăți face puțin probabilă rezistența lor față de regele dac.[14] Informația clară din decretul lui Acornion[15], după care se înscriu pe linia unei îndelungate tradiții ale cetăților grecești de la Gurile Dunării[16], fac plauzibilă o integrare pașnică a acestora în statul lui Burebista. Din punctul de vedere al problemei în discuție, esențial este faptul că cetățile grecești își păstrează individualitatea și o relativă autonomie în cadrul statului dac. Este probabil că și celelalte formații politice din Moesia și de la Dunăre nu s-au topit în cadrul unor noi structuri politico-administrative ci au supraviețuit ca părți distincte ale marelui regat. Acesta pare să fi fost cazul general dacă se ia în considerare faptul că după

[10] conf. mai sus n. 8

[11] IGBR, 1: nr. 13, 33—37

[12] Dintre cetățile de pe malul de vest al Mării Negre știm precis că Mesembria a avut lupte cu marele rege dac, iar Dionysopolis i-a fost aliată. (IGBR 1: 13 și 323). Textele izvoarelor literare sînt lipsite de detalii și precizări. Dion Chrisostomul d.e. amintește că în jurul datei de 55 î.e.n. Olbia a fost „luată" de geți, împreună cu celelalte cetăți din Pontul stîng. S-a văzut că Dionysopolis s-a raliat de bună voie lui Burebista, de unde rezultă tocmai lipsa de precizie și circumstanțiere ale textului lui Dio Chrisostomul. Cu acest eveniment au fost asociate mai multe mărturii epigrafice imprecis situate în sec. I î.e.n.: decretul pentru Aristagoras fiul lui Apatourios de la Histria (Pippidi, *loc. cit.*, p. 270—286, cf. Alexandra Ștefan — St. Cl., 13, 1971, p. 28—45 mai ales pl I, II, III) lista de preoți de la Odessos — IGBR, 1 46, care este mai verosimil din vremea împăratului Tiberiu: decretele privind paza orașului de la Tomis — I. Soian, *Tomitana*. București, 1962 p. 78—90 cf. Em. Condurachi, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 515—523 care o asociază cu luptele tomitanilor împotriva lui Burebista și D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 283 n. 72, care respinge cu hotărîre orice asociere a evenimentelor de la Tomis menționate de decretele amintite cu raporturile Tomisului cu Burebista, dar nu bagă de seamă că argumentul pe care se întemeiază: „din pricina lipsei de raport între gravitatea pericolului și modicitatea mijloacelor de a-l evita".
constituie un semnal important pentru întreaga problemă a relațiilor cetăților grecești din Pontul Stîng cu suveranii autohtoni în această vreme de sfîrșit a elenismului, cînd tocmai forțele militare și mijloacele de apărare ale cetăților grecești, clar deficitare, le pun în imposibilitatea de a susține o politică externă proprie, independentă. În sfîrșit inscripția lui Metocos al lui Tarulas de la Apollonia, IGBR, 1,400, ca și aceea a armatorului callatian (AEM VI, 1882, p. 10 nr. 16) sînt datate de Mihailov (IGBR, loc. cit.) și de Pippidi mult mai tîrziu decît vremea lui Burebista (Pippidi, DID I, p. 277 n. 49 p. 284 nr. 73)

[14] Cf. mai sus n. 8 și 13, pasajele privind Histria, respectiv Tomis.

[15] Cf. mai sus n. 11

[16] Cf. ISM 1 : 8 (Zamoldegikos), 12 (Dioskourides fiul lui Strouthion), 15 (Rhemaxos) precum și 16, 53; Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924 p. 139 (Cotys al lui Rhoemetalces).

mărturia izvoarelor literare, după moartea lui Burebista regatul său s-a împărțit în patru sau cinci formații mai mici[17], și că tot patru sau cinci — sînt și centrele de emisiune ale monedei dacice, anterioare reformei monetare a lui Burebista care a generalizat emisiunea de denari (imitații) romani[18]. Este remarcabil paralelismul cu situația din Dobrogea, unde apar trei formații politice în calitate de moștenitoare ale regatului lui Burebista, respectiv regatele lui Roles, Dapyx și Zyraxes. Coincidența celor trei regate moștenitoare ale lui Burebista cu cele trei etnonime cunoscute de Ptolemeu în Dobrogea — coincidență nu numai de situație ci și geografică[19] — ar putea să nu fie întîmplătoare, chiar dacă în epocă romană mai apar și alte formații de tip *civitates* în zonă[20].

Moartea lui Burebista a deschis o perioadă de fărîmițare și de dispute intestine pentru moștenirea marelui rege. Formațiile locale făcînd încă parte nominal din regatul dacic, dar dispunînd de o largă autonomie, fac propria lor politică. În Dobrogea, în timp ce unii, reuniți într-o coaliție războinică în jurul regelui bastarn, reiau activitățile militar-prădalnice, alții — cetățile grecești și regatele sudice, se orientează către alianța cu romanii de natură să le asigure o dezvoltare normală și o economie înfloritoare. Expediția lui Crassus din 27 î.e.n. dezagregă coaliția războinică din nordul Dobrogei și îi izolează pe bastarni, zăgăzuiește activitățile prădalnice, impune din nou autoritatea romană și organizează autoapărarea noilor supuși într-o manieră romană. În acest scop crează două comandamente *Praefectura Orae Maritimae* și *Praefectura civitatium Moesiae et Treballiae*.[21] Importanța acestor măsuri din punctul de vedere al discuției prezente este că permite precizarea ipotetică a regimului cetăților grecești, pe de o parte, pe de alta pe cel al teritoriilor și populațiilor din interiorul Moesiei. În primul caz, este clar că cetățile grecești au căpătat statut de *civitates stipendiariae*, pentru că doar în această calitate puteau fi supuse unui comandament militar roman cu caracter permanent.[22] O inscripție fragmentară recent descoperită la Callatis, pare să ateste existența acolo a unei garnizoane romane[23], așa dar pierderea calității de *civitas foederata*, cîștigată în urma campaniei lui Lucullus.[24] În cel de al doilea caz, subordonarea unui comandament a cetăților moesice și triballice coincide cu situația lor de supuse prin luptă. Paralelismul soluțiilor — *praefecturi* — în ambele cazuri este un argument pentru paralelismul de statut juridic.

Odată cu constituirea provinciei Moesia, teritoriul dintre Balcani, Dunăre, rîul Ciubrița și Mare a fost transformat într-un regat clientelar, guvernat de o dinastie din rîndul tracilor sapaei[25]. În cadrul noii formații politice, vechile mici formații locale au căpătat aspectul unor *civitates* indigene — adică a unor comunități teritoriale pe cale de urbanizare. În tot acest răstimp cît durează regatul clientelar, cetățile grecești rămîn subordonate Prefectului țărmului mării, adică fac parte din teritoriul direct controlat de Imperiu.[26] În anul 46, odată cu desființarea regatului și cuprinderea

---

[17] Strabo, VII, 3, 11, (C 304)

[18] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Buc., 1973, p. 345—349.

[19] Așezarea Moesiei Inferioare, 4: de la sud spre nord: oinensii, obulensii și troglodiții corespunzînd respectiv lui Rholes, Dapyx și Zyraxes (Cassius Dio, LI, 26—1—5).

[20] Civitas Ausdecensium cf. CIL III, 14437, 2.

[21] Cf. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Buc., 1977, p. 25; Dessau ILS. 1348.

[22] Marquardt *Op. cit.* I, p. 106 cf. Al. Suceveanu, *Op. cit.* p. 37—40

[23] Inedită, în Muz. Callatis.

[24] Cf. Al. Suceveanu, *Op. cit.*, p. 15 cf. D.M. Pippidi, St. cl. 15 973, p. 57—67.

[25] Cf. Al. Suceveanu, *Op. cit.*, p. 18

[26] Id., *ibid.* p. 18; R. Vulpe, DID 2, p. 35

întregului teritoriu dintre Dunăte și Balcani în provincia Moesia, Dobrogea mijlocie și de nord nu este nici ocupată, nici organizată administrativ. Explicația acestei situații nu trebuie căutată exclusiv în considerente de natură militară ci și în natura peisajului de pe atunci, în care se pare că domina pădurea. Pe de altă parte, trebuie ținut seama și de faptul că frămîntările secolului I î.e.n. contribuiseră substanțial la scăderea populației și la frînarea dezvoltării.[27] În sfîrșit, nu trebuie uitat că Prefectul litoralului reprezenta în aceste condiții o forță suficientă pentru a controla tot acest teritoriu, în care singurele comunități de oarecare importanță erau reprezentate de cetățile grecești. În această perioadă trebuie situate primele colonizări — de tip spontan sau prin transfer de populație, cum este cazul bessilor — care procedează la defrișări și pun în valoare solul dobrogean, constituind rețeaua de bază de așezări a acelor teritorii cvasimunicipale de care vorbea Vasile Pârvan.[28]

Începînd cu primii împărați Flavieni, o serie de măsuri administrative și militare au ca scop extinderea organizării romane propriu-zise către estul provinciei: stabilirea de garnizoane la Sexaginta Prista, Durostorum, Abrittus, Carsium, Troesmis, Histria, înființarea flotei dunărene; scindarea provinciei, la 86 e.n. în două provincii mai mici Moesia Superior și Moesia Inferior.[29] Lipsesc precizările corespunzătoare din izvoare, dar atît cît putem judeca pe baza mărturiilor literare, epigrafice și arheologice, organizarea romană dincolo de linia Durostorum, Abrittus, Odessus, inclusiv teritoriile aferente, constă mai ales din instalarea de garnizoane și comandamente, iar linia aceasta corespunde celei dintre moesi și tracii sudici, pe de o parte, și geți pe de alta.[30] Așadar, întreaga zonă getică a Moesiei inferioare rămîne în afara rețelei de garnizoane, depinzînd se pare, de două comandamente militare: *Praefectura* litoralului și *Praefectura* flotei. dunărene, ale căror competențe se întîlnesc la Gurile Dunării.

2.2. În preajma anului 100 e.n., în cadrul măsurilor de pregătire a marelui război cu dacii, împăratul Traian extinde rețeaua de garnizoane de-a lungul întregului mal al Dunării și, probabil, și pe o linie mediană — Abrittus, Tropaeum, Ulmetum, Libida, Aegyssus — și stabilește după încheierea războaielor cu dacii, două legiuni: una la Durostorum alta la, Troesmis.[31] Stabilirea sediului guvernatorului la Tomis, precum și ansamblul de măsuri inițiate de Traian, privind delimitarea teritoriilor cetăților grecești și confirmarea unor privilgii ale acestora[32], completează actele de reorganizare a provinciei. După încheierea războaielor dacice, Moesia Inferior se prezenta ca fiind împărțită în trei mari districte: unul de limbă greacă, pus sub autoritatea directă a guvernatorului, era constituit din circumscripții urbane — vechile cetăți grecești și cele două noi colonii de limbă greacă, Nicopolis ad Istrum și Marcianopolis amîndouă întemeiate în zona în care, ca și în sud, se dezvoltase aristocrația tracică de cultură elină[33] — și două districte militare, depinzînd de cele două garnizoane legionare și împărțite

[27] R. Florescu, SCIV 7, 1956, 3—4 p. 372

[28] *Începuturile vieții romane la Gurile Dunării*. Buc. 1974, p. 70—72, 80—82.

[29] R. Vulpe *Op. cit.* p. 71 și urm.

[30] A. Aricescu *Op. cit.*, p. 47—70; Gr. Florescu, Dacia N.S.I., p. 237—245; R. Florescu, SCIV, 7, 1956, 3—4, p. 376 urm; cf. CIL III, 14437, 2.

[31] A. Aricescu *Op. cit.*, p. 31—47

[32] Al. Suceveanu, *Op. cit.*, p. 42—43, 47—48, 54—56

[33] B. Gerov *Romanizmăt mejdu Dunava i Balkana*. Partea I. De la Augustus la Hadrian. An. Univ. Sof, fac, ist, fil, 45, 1948—1949, 105—120, 113—116.

în tot atîtea circumscripții. Este evident că această organizare militară și administrativă era un factor de influență important în dezvoltarea — respectiv în urbanizarea provinciei. În această perspectivă structura teritorială, a rețelei de așezări pe care o suprapune, cu gradul ei de diversificare și nivelurile de dezvoltare, în momentul în care organizarea administrativă amintită este implantată, face funcție de bază.

În zona getică — singura care ne interesează direct — distingem, în primul rînd, cetățile grecești, ca singure unități urbane propriu-zise. Dintre acestea cele din nord — Histria și Tomis — deși toate se prezentau serios debilitate de nesiguranța și frămîntările care au caracterizat istoria sec. I. î.e.n. în Dobrogea, par ca deosebit de afectate, fiind calificate de un izvor relativ contemporan drept „orășele".[34] În timpul celui un secol și ceva de stăpînire romană orașele s-au dezvoltat, Tomis, sediu al guvernatorului și cel mai important port din zonă, cunoscînd o creștere rapidă. În schimb Histria, care ajunsese să nu mai aibă nici ziduri de incintă[35] și care era frînată în dezvoltarea ei de formarea cordonului litoral, stînjenind navigația, a rămas pînă la sfîrșitul epocii romane un simplu centru local. Marele ei teritoriu a funcționat doar ca o zonă în care erau valabile privilegii și drepturi de uzufruct putînd fi folosite de cetate, în ansamblu, sau de cetățenii ei, individual. Exploatarea agricolă a teritoriului era însă asigurată printr-un număr important de sate-*vici* — noi de coloniști, autonomi în raport de cetate, pe baza cărora s-a și constituit un organism administrativ special, paramunicipal — *Regio Histriae*. E cunoscută acea *villa* lui Aelius L..., bouleuta Histriae aflată pe teritoriul acestei cetăți. Informația nu este tot atît de circumstanțiată în ceea ce privește teritoriul cetății Tomis, unde nu este exclus să fi existat forme hibride de organizare a teritoriului, generînd soluții administrative mai puțin obișnuite. În ceea ce privește cetatea Callatis, avem certitudinea că dispunea de un teritoriu precis delimitat și cu o structură funciară compactă, în raport de care se situau așezări rurale vechi, avînd raporturi precise cu cetatea.[38]

Dintre comunitățile traco-getice mai vechi, una singură ne este atestată ca existînd în vremea romană cu statut de civitas peregrină, probabil *stipendiaria* — *Civitas Ausdecensium*.[39] La Troesmis, comunitatea getică este atît de puternică încît se dezvoltă separat de canabele legiunii, deși pe teritoriul acesteia, în imediata apropiere, caz neîntîlnit în alte provincii unde mai sînt cunoscute asemenea așezări duble. Trebuie admis că era asimilată unei civitas peregrine, deși statutul ei ca și organizarea internă rămîn să fie precizate. Vorbind despre Aegyssus, Ovidiu o numește *urbs*[40] într-o vreme în care făcea probabil parte din regatul clientelar trac. Cercetările arheologice au putut sesiza pe locul cetății romane tîrzii, în afară de mai multe nivele romane timpurii și trei nivele preromane, dintre care ultimele două sînt în raport cu ziduri din piatră legată cu pămînt[41]. Nu se poate însă preciza care este relația între așezarea romană de sub cetatea romană tîrzie și castrul roman timpuriu și, în continuare, cannabele acestuia. La Capidava

[34] Strabo, VII, 6, 1, (C. 319)
[35] ISM, 1: 54; cf. mai sus n. 13
[36] Al. Suceveanu, *Op. cit.*, p. 43—45
[37] ISM, 5: 90 — descoperit la Ulmetum.
[38] Al. Suceveanu, *Op. cit.*, p. 55
[39] CIL III, 14437, 2; cf. Suceveanu *Op. cit.*, p. 74
[40] Pontice I, 8, 11—14
[41] A. Opaiț, A. Sion, I. Vasiliu, MCA, 14, p. 267—268.

este evident că așezarea militară a asimilat comunitatea locală.[42] Probleme similare se pun cu siguranță și pentru alte așezări antice din Dobrogea: Sucidava, Sacidava, Axiopolis, Carsium, Cius, Ibida. Informația existentă este prea restrînsă și schematică pentru a putea încerca vreo precizare.

În plină epocă romană sînt cunoscute mai multe sate — *vici* — care, după nume cît și după componența populației, apar ca așezări noi, rezultat al unei colonizări „spontane", dar nu totdeauna lipsite de legătură cu politica față de cei cuceriți, cum de exemplu este cazul acelor *bessi consistentes*. Este probabil că cele mai multe dintre aceste așezări noi — vicus Quintionis, vicus Secundini, vicus Clem..., vicus Verobrittiani, vicus Ulmetum, vicus Novus, vicus Petra, vicus Scaenopesis[43], ș.a. — au fost întemeiate tocmai în această etapă cuprinsă între cucerire și reorganizarea administrativ-militară de la sfîrșitul secolului I e.n.[44]

Imaginea schițată mai sus implică suprapuneri și intersectări de jurisdicții — municipală, a fiscului și militară — neobișnuite în practica administrativă romană, sau, mai degrabă, ne mai întîlnite în structura administrativă a altor provincii. Pentru înțelegerea acestor particularități este necesar să se renunțe la clișeul tradițional, generat de raportarea principiilor dreptului roman la realitățile societății moderne și să se reconstituie peisajul, organizarea funciară și agrotehnica tradiționale în teritoriile dacice, înainte de romani. Este sigur că în perioada la care ne raportăm peisajul era sensibil diferit; pădurile acopereau o parte mult mai mare a Dobrogei, în schimb zavalurile — văile seci de astăzi — erau ocupate de rîuri și văile lor constituiau zone de fertilitate deosebită; pe de altă parte clima era blîndă — mai caldă și mai umedă — iar solurile mai fertile.[45] În raport direct cu numărul și mărimea așezărilor, solul avea regim devălmaș. O indicație în acest sens o constituie și faptul că de la începutul stăpînirii romane avem o

---

[42] Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu *Capidava Monografie arheologică I.*, p. 16—21, cf. Al Suceveanu, *Op. cit.*, p. 66—68. Discuția asupra acestei probleme comportă două aspecte: localizarea unității denumite *locus* și semnificația termenului de *locus*, respectiv de *princeps loci*. O dezbatere exhaustivă nu își are locul și spațiul necesar aci. De reținut că princeps are accepții diferite, chiar și accea de *omnibus honoris junctus*, pentru *princeps municipi* — cf. MARQUARDT *Op. cit.*, I, p. 279 n. 2 — ceea ce scoate în evidență ideea de proeminență, mai de grabă decît aceea de conducere unică, necolegială, aceasta din urmă, cînd eventual apare, fiind o consecință a celei dintîi. În ceea ce privește noțiunea de obște, aceasta este definită, în primul rînd de regimul solului, în termeni generali putînd fi desemnată printr-o pondere sporită a proprietății comune asupra acestuia în raport cu proprietatea privată. Formațiile de acest fel, preromane, tradiționale, sînt caracterizate și de altă trăsătură: structurile sociale bazate pe consangvinitate, pentru care termenul frecvent întîlnit este *gens* (respectiv *princeps gentis*), termenul de *locus* în măsura în care exclude orice referință la vreo formație consangvină, pare să fie indicat tocmai pentru o neo-formație, de epocă romană, incomplet evoluată ca nivel de urbanizare așa dar putînd păstra forme de proprietate devălmașă. Pentru întreaga discuție vezi și R. Florescu, SCIV 7, 1956, 3—4, p. 379—382).

În ceea ce privește localizarea acestui *locus*, dacă acceptăm trăsăturile de centru în curs de urbanizare — avînd deci și un teritoriu corespunzător — nu există nici o indicație despre un asemenea centru lîngă Ulmetum, cu excepția *vicus*-ului Ulmetum însuși, *ipso facto* altceva decît un *locus*. Ar fi mai plauzibil deci să îl situăm la Capidava unde inscripțiile — argument *e silentio* — nu atestă altfel de formație administrativă sau eco-socială (*vicus, pagus, canabae*) Ar fi deci vorba de un proces de osmoză, ducînd la contopirea diferitelor structuri sociale și administrativ-juridice într-o singură organizație.

[43] Cf. Al Suceveanu, *Op. cit.* p. 44—45, 51, 67, 69, 72, 74

[44] Id., *ibid.*, p. 42—47

[45] Cf. R. Florescu, *loc. cit.*, p. 374 cu corectarea privind clima, care datorită tocmai extensiei mari a pădurilor ca și mișcărilor epirogenetice care asigurau alt nivel al pînzei freatice, trebuie să fi fost mai blîndă și mai umedă.

singură hotărnicie propriu-zisă[46] — aceea a cetății Callatis. Toate celelalte — mai multe — datează dintr-o etapă sensibil mai tîrzie.[47] În același sens ar pleda și două hotărnicii cu caracter oarecum neobișnuit — aceea a cetății Ausdeecensiilor, care prevede obligația, pentru daci — nu pentru altă *civitas* echivalentă cu aceea hotărnicită — de a părăsi teritoriul hotărnicit și aceea prin care villa Messiei Pudentilla este delimitată de teritoriul vicanilor Buteridavensi.[48] Cele două formulări exprimă aspecte diferite ale aceluiași proces — ieșirea din devălmășie. În primul caz se poate presupune chiar o „ținere locurească", organizare pe loturi izolate și frecvent schimbate, nu pe zone compacte, parcelate, a terenului arabil. Este o posibilitate care nu trebuie neglijată și care are meritul că permite înțelegerea coexistenței în aceeași zonă a unor jurisdicții diferite, fără să se suprapună sau să se interfereze.

3. URBANIZAREA ROMANĂ A DOBROGEI

Schițarea reconsituirilor de mai sus a avut drept obiectiv surprinderea situațiilor pe care s-a grefat urbanizarea romană. S-a încercat astfel să se demonstreze că, în momentul cuceririi romane, Dobrogea era deja afectată de un proces de urbanizare cu trăsături specifice: o varietate relativ mare de tipuri de așezări, aflate la niveluri de dezvoltare diferite, constituite într-o rețea nu foarte coerentă prin interrelații relativ laxe. Această rețea era profund afectată atît în componentele ei, cît și în ansamblu, în coerența și omogenitatea acestuia, de criza prin care trecea zona dintre Dunăre și Mare, datorită deselor invazii prădalnice pe care le suferea, pe de o parte, iar pe de alta faptului că a constituit vreme îndelungată teatrul unor conflicte internaționale.

3.1. În evaluarea procesului de urbanizare romană a provinciilor dacice, se poate accepta ca termen inițial data la care un teritoriu începe să fie organizat militaricește și administrativ: stabilirea de garnizoane și repartizarea de districte și circumscripții de competență administrativă comandanților militari. Doar începînd de la acest moment apar condițiile necesare pentru constituirea formelor de organizare socială tipic romane: *conventus, collegia, vici, viliae*. În această perspectivă, începutul procesului de urbanizare romană în Dobrogea trebuie fixat în jurul anului 100 e.n. Această dată marchează pentru ansamblul Moesiei — îndeosebi pentru partea provinciei organizată roman încă din 46 e.n. — încheierea etapei de formare a rețelei de așezări urbane. În adevăr, în scurta perioadă de pregătire a războaielor dacice, precum și în cursul duratei acestora, Traian deduce două colonii de limbă greacă — Nicopolis ad Istrum și Marcianopolis[49] — în zona de sud a provinciei, ridică la rang de *colonia* așezările dezvoltate pe lîngă principalele garnizoane — Bononia, Ratiaria, Oescus, Sexaginta Prista — de

[46] R. Florescu, *Op. cit.*, p. 386—391 și Al. Suceveanu, *Op. cit.* p. 42—43.

[47] ISM. 1; 369, 370, 372 — ultima datată în sec. 3 — hotarele casienilor și pesterilor: 360 — datată în 198—202, hotarul dintre vicus Buteridava și Messia Pudentilla; 350 — datată în sec. II hotarul dintre vicus C...COS și vicus PARSAL...; I.S.M. 5: 8 — datată în 229, hotarele Capidavei; cf. 57a și b; 59 datată în sec. II, hotarele domeniului lui Tib. Cl. Firminus; 60 — datată în sec. III hotarele unui domeniu din zona Ulmetum; C.I.L., III, 14437, 2 — datată în 177—179 hotarele cetății Ausdecensiilor.

[48] ISM I : 360

[49] Cf. mai sus n. 33

unde dislocă marile unități care le ocupau[50] și precizează statutul — juridic și funciar — al orașelor grecești de pe țărmul dobrogean al Mării Negre.[51] Pentru Histria, domnia lui Traian coincide cu perioada în care aria orașului se dublează și, pentru a i se asigura apărarea, se construiește un nou zid de incintă, de tip roman. Odată cu aceasta se implantează a nouă planificare urbană, de tip tradițional, hippodamic, și continuînd pe aceea originară a cetății.[52] Compararea informațiilor privind cetatea Callatis cu cele privind Histria, în această vreme, sugerează traiectorii de dezvoltare cu același sens, dar diferite ca traseu în condiții și circumstanțe diferite. Atît din *orothesia* sa, cît și din celelalte informații arheologice sau literare privind scurta perioadă în discuție, Callatis apare ca un oraș deplin dezvoltat, apărat de un zid de incintă de tip elenistic, continuînd să fie păstrat în funcție și în epoca romană.[53] Zidul a fost reparat de M. Valerius Bradua în 171—172, dar nu a fost refăcut integral decît în sec. 4 e.n.[54] Viața internă a cetății continuă fără diferențe în organizarea ei internă. În ceea ce privește teritoriul, în vremea lui Traian se procedează la o delimitare precisă a lui, cu pichetare prin pietre de hotar. Traseul limitelor este atît de geometric — după cum rezultă din orothesie — încît a putut sugera unor cercetători existența unei organizări funciare centuriate.[55] La Histria, orașul, simplu tîrg la sfîrșitul secolului I î.e.n.[56], crește considerabil atît ca arie cît și ca potențial Tocmai această creștere și perspectivele ei le exprimă noul zid de incintă împreună cu planificarea urbană corespunzătoare, așa cum a fost menționat mai sus. În cursul acestor creșteri, cetatea continuă să-și păstreze instituțiile tradiționale, dar inscripțiile atestă neîndoielnic, pătrunderea unor elemente romane între locuitori, în corpul civic și pînă la conducerea orașului.[57] Ca și la Callatis, romanii delimitează teritoriul orașului; dar faimoasa orthesie a lui Laberius Maximus are un caracter de excepție;

1. prin formula epigrafică folosită, orothesia este o decizie a guvernatorului nu un arbitraj într-un litigiu de hotărnicie — mai probabil extras din edictul dat la intrarea în funcția de guvernator al Moesiei a lui M. Laberius Maximus;

2. prin folosirea unor repere geografice imprecise, nu prin descrierea unui traseu măsurat, orothesia are caracter de delimitare de principiu a unei zone în care sînt valabile privilegiile și imunitățile prevăzute în celelalte scrisori ale precedenților guvernatori, pe care implicit le confirmă, nu cel al unei operații reale de hotărnicie în teren;

3. prin toponimia parțial latină atestă o stare de lucruri diferită de aceea de la Callatis și anume o pătrundere atît de puternică a coloniștilor de limbă latină într-o zonă puțin frecventată de histrieni, încît toponimia acesteia suferă amprenta noilor veniți.[58]

---

[50] R. Gerov *Op. cit.*, partea 2, p. 3, 78—83, 74—81, 82—85; D. Tudor și colab. ECR *sub voce*: Sexaginta Prista, Durostorum, Oescus.

[51] Cf. mai sus n. 32

[52] Al. S. Ștefan, RMMMIA 1974 2, p. 50

[53] Al. Suceveanu, *Op. cit.* p. 55—57; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, MCA, 8, p. 440—442

[54] R. Vulpe *Op. cit.* p. 166

[55] Al. Suceveanu, *Op. cit.* p. 55

[56] Cf. mai sus n. 34

[57] Al. Suceveanu *Op, cit.*, p. 41—42

[58] Cf. R. Florescu, *loc. cit.*, p. 383; Al. Suceveanu *Op. cit.*, p. 42 urm; I.S.M. 1; 67—68

Această situație a teritoriului se corelează în mod cît se poate de coerent cu apariția unui organism administrativ special, diferit de magistraturile din cetate, a cărui arie de competență cuprinde tocmai zona rurală: *Regio Histriae*.[59] Această administrație separată este congruentă și cu celelalte realități documentate epigrafic în zona rurală: patru sau cinci *vici*, populate cu romani — coloniști spontani — și bessi, cunoscînd forme de administrație locală de tip roman — *magistri* — și avînd inițiative proprii separate de cele ale cetății.[60] Un asemenea ansamblu de raporturi funciare nu pare a fi fost posibil decît într-un regim de „devălmășie absolută", caracterizat nu numai de lipsa parcelării solului exploatat și din constituirea loturilor agricole prin „stăpînire locurească", ci și prin lipsa hotarelor intercomunitare. Ipoteza aceasta este coroborată de însuși termenii orothesiei istriene; nu pomenește decît un singur vecin — *dominium Argamensium* — și cuprinde în interiorul limitelor definite păduri și lacuri, adică domenii care nu pot fi stăpînite și exploatate individual decît în mod cu totul excepțional.[61]

Față de acest dublu aspect al dezvoltării cetăților grecești în prima fază a urbanizării romane, ilustrat de diferența dintre situația Histriei și a Callatidei, Tomis se pare că se situează mai aproape de Histria, dacă se judecă după decretul pazei unde este vorba de o gardă permanentă a orașului de 40 de oameni.[62] Nu sînt cunoscute nici un fel de informații despre Argamum în această vreme — cu excepția menționării unui *dominium* al acestei cetăți în orothesia histriană. Este probabil că și situația acestei cetăți se apropia tot de aceea a Histriei.

Realități întrucîtva asemănătoare sînt documentate, mai ales de mărturiile epigrafice aproape pretutindeni pe teritoriul Dobrogei romane: *vici* cu *magistri*, unii chiar cu *ordo*, cu populație de coloniști romani și bessi sau lai — populații tracice aduse din sud, în teritoriile Tomis-ului, al cetății Troesmis, al celei de la Aegyssus și al celei de la Capidava.[63] Între *vici* din teritoriile urbane și cele din teritoriile militare, documentele trădează o diferență semnificativă — în timp ce în primele apar aproape fără excepție, doi magistri, în cele din teritoriile militare apare de regulă un singur *magister*.[64] Comparația celor cîteva pietre de hotar cu inscripții descoperite dezvăluie, de asemenea, situații apropiate de aceea din teritoriul Histriei. Astfel dacă formularea neutră a celor doi (trei) stîlpi de hotar de la Capidava și Ulmetum[65] corespunde obișnuitei hotărniciri între două teritorii, în principiu de același nivel juridic-organizatoric-cadastral, aceea unilaterală delimitînd hotarele aparținînd lui Tiberius Claudius Firmus, de la Ulmetum[66], în care

[59] ISM 1: 329; V, 124.

[60] Al. Suceveanu, *Op. cit.*, p. 42; ISM 1: 324—332; 342—349; 350; 351—352; 358; 359; 368; 369—371; 378;

[61] ISM, 1, 67—68, r. 23—27

[62] ISM 2, 2.

[63] În zona Tomis: ISM, 2: 124, 128, 129, 130, 133 (vicus Narcissiani), 134, 136 (Vicus Clementianensis) 137, 138—140, 141 (vicus Turris Muca...), 142, 143, 160, 161; în zona Axiopolis — ISM 5: 4 în zona Capidava — 6, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, (vicus Scaenopesis) 56, 62, 63 (vicus Ulmetum) 64, 65, 66, 67, 68, 59, 70 zona Carsium — 115 (vicus Vergobrittiani), 129, 134 (cannabae) 135, 144, 145 (Troesmenses), 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158 (quinquennalis canabensium et decurio Troesmensium), 163, 164, 165, 166 zona Noviduunm — 222 (vicus Petra), 233 (vicus Novidunum?) 268, 296, cf. și Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia, N.S. 30, 1986, 109—120 (Vicus Classicorum — tot cu un singur magister).

[64] Cf. ISM, 5: 6, 15, 21, 22, 56, 62, 63, 64, 69, 115.

[65] ISM, 5: 8, 58.

[66] *Ibid.*, 59.

partenerul — vecinul de hotar — nu este menționat, apare ca tipică pentru o proprietate constituită prin desțelenire, din *ager publicus* cu regim de devălmășie absolută. Diferită apare în schimb hotărnicia dintre *vicani Buteridavenses* și *Messia Pudentilla*[65] în care se delimitează o *villa* sau *praedium* — deci o proprietate privată — de un teritoriu de *vicus*. Indiferent dacă acesta din urmă era sau nu subdivizat în ținuturi private, este clar că în concepția instanței cele două unități funciare apar ca fiind de nivel egal și cu regim juridic omolog. Din nou apare un fenomen de devălmășie, sau mai precis, de ieșire din devălmășie. Cu totul excepțională, din acest punct de vedere este hotărnicia dintre Civitas Ausdecensium și daci — în general (?), dar care cuprinde o dispoziție extrem de sugestivă: *opus hoc excessent daci, termini territorii civitatis obligati sint*! Nu este vorba în acest document numai de ieșirea unei comunități cu caracter urban din devălmășia absolută constituind regimul ancestral al unui teritoriu, ci și de faptul că drept vecin de hotar nu este indicată altă — sau alta — comunitate ci este folosit un etnonim foarte vag. Am avea așadar documentat alt aspect al devălmășiei absolute și respectiv al ieșirii din acest fel de devălmășie — și anume acela al lipsei totale de stabilitate a ținerilor, care, exploatate în sistemul moinei sălbatice sînt lăsate să se înțelenească după secătuire, în timp ce sînt defrișate, sau desțelenite alte loturi, acolo unde condițiile de sol par mai favorabile, fără nici un fel de considerație față de precedente sau de drepturi deja cîștigate. Dar inscripția ridică și alte probleme. Etnonimul *daci* constituie o determinare de maximă generalitate într-o zonă organizată funciar pe unități precis definite precum *vici* și *villae* (sau *praedia*). Acest *daci* arată că populația respectivă nu era organizată pe asemenea unități. Fenomenul pare să capete o nouă lumină dacă se ia în considerare faptul că în zona Tulcea—Isaccea—Niculițel—Babadag, în care apar documentate epigrafic doar două astfel de unități cadastrale — vici — cercetări de teren care nu au epuizat toate posibilitățile, au identificat cel puțin zece sate daco-romane, cele mai multe caracterizate de descoperiri de ceramică atît romană cît și de tradiție dacică. Pare deci, mai probabil că satele dacice, agrar pastorale, cu organizare internă devălmașe, egalitară și patriarhală, nu aveau existența recunoscută oficial, cadastral și juridic. *Vici* întîlniți în inscripții sînt formații de drept roman, cu organizare de tip roman, decurgînd din popularea lor cu un număr suficient de important de cetățeni romani — așa cum de altfel o documentează și inscripțiile.[70]

Iată așadar că, atît la Histria, cît și în restul teritoriului Dobrogei romane, se profilează un proces multilateral de structurare pe unități cadastrale și administrative de tip roman, de ieșire din devălmășie, de urbanizare. În cadrul lui pare posibil să se distingă mai multe etape. Dacă începutul poate fi situat în vremea lui Traian, concomitent cu organizarea militar-administrativă a *limes*-ului dunărean și a zonei dobrogene în general, alt termen, marcînd încheierea etapei poate fi situat în vremea ultimilor Antonini. În această scurtă perioadă pot fi surprinse cîteva fenomene semnificative: în vremea împăratului Marcus Aurelius sînt ridicate la rang de oraș cîteva localități importante de pe — sau din apropierea — hotarului dunărean: Durostorum, Tropaeum Traiani, Troesmis — tot din această vreme apar noi atribute în titlul oficial al cetăților grecești — la Histria, cel de

[67] ISM, I: 359, 360.
[68] CIL, III, 14437, 2.
[69] V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*. Tulcea, 1983, p. 75, 81, 83, 84.
[70] Cf. mai sus n. 63

„lamprotate", la Tomis ce de *„metropolis tou Pontou"* și de *„lmaprotate metropolis."* Cercetarea modernă nu este în măsură să precizeze dacă aceste din urmă atribute sînt atribuite onorifice sau exprimă o modificare reală în condiția cetăților care le poartă.[71]

Alte fenomene — cu o desfășurare cronologică mai largă — se axează pe aceeași perioadă: *terminationes* și inscripții votive dedicate împăraților de oficialitățile satelor. Din Dobrogea sînt cunoscute trei (patru) *terminationes*[72], adică documente consemnînd delimitarea unor unități cadastrale ca urmare a unei hotărîri administrative, în afara unor *termini*[73], pietre de hotar așezate în împrejurări necunoscute. Cele trei *terminationes* pot fi datate relativ precis și anume: una în vremea împăratului Marcus Aurelius, alta în vremea împăratului Caracalla, a treia în vremea lui Alexandru Sever. Cei trei termini nu pot fi datați precis, chiar dacă, după criterii paleografice, par a se situa în aceeași restrînsă perioadă.

În paralel trebuie semnalată apariția unei numeroase serii de altare votive, puse în sănătatea împăraților, de comunități sătești, prin conducătorii lor oficiali — magistri, de obicei. Seria cuprinde 43 de altare[74]; dintre acestea, șapte sînt datate vag: sec. 2 e.n.; alte opt datează din vremea domniei lui Antonius Pius (nici un altar nu poate fi sigur datat anterior acestei domnii); *patrusprezece* monumente aparțin domniei lui Marcus Aurelius; numai patru datează din vremea lui Commodus; cinci au fost înălțate în vremea împăratului Septimiu Sever; în vremea restului dinastiei Severilor se mai datează încă trei monumente, alte trei în restul sec. 3 e.n., pînă la dominat. Fără îndoială, numărul acestor monumente în fiecare domnie — sau grup de domnii — trebuie pus în raport atît cu acțiunea împăraților în provincii Antonius Pius, Marcus Aurelius, Septimius Severus — cît și cu împrejurările istorice mai calme și favorizînd dezvoltarea prosperă, sau mai agitate, cu efect inhibitor. Nu este mai puțin adevărat că, în timpul domniei lui Marcus Aurelius, invazia costobocilor are consecințe dezastruoase pentru Dobrogea romană, totuși numărul cel mai mare de mărturii datează tocmai din această vreme.

Așadar, se poate afirma că în vremea împăratului Marcus Aurelius s-a încheiat etapa de formare a rețelei urbane fundamentale a Sciției Mici: patru cetăți grecești — Histrie, Callatis, Tomis, Argamum — cu regim de *civitates stipendariae*, bucurîndu-se de dreptul de a se autoadministra, și cu întinse circumscripții pe care le folosesc diferențiat, de la cetate la cetate; o *civitas* indigenă, tracică, în sudul zonei — *civitas Ausdecensium* — cu regim similar celor grecești, dar poate cu forme de autoadministrare mai restrînse; sigur patru, probabil șase municipii — Durostorum, Tropaeum, Troesmis, Noviodunum, Aegissus și, verosimil, și Ibida — capitale ale unor importante districte; în sfîrșit trei teritorii rurale bucurîndu-se de forme de autoadministrare prin organe proprii de tip municipal; Capidava, Regio Histriae și Barboși. În teritoriul acestor întinse circumscripții cu funcții multiple — cadastrale, administrative, fiscale, și, de multe ori, militare — sînt atestați numeroși *vici*.[75] Unele dintre aceste sate au populație amestecată, dominată de elemente romane și sud tracice — bessi și lai. În satele de acest tip, documentele epigrafice atestă existența unor organe de autoadministrare de tip roman, cu

[71] ISM 1: 91, 2, 92.

[72] Capidava-Ulmetun — ISM, 5: 8 și 15; Vicus Buteridava-Messia Pudentilia — ISM, 1: 359—360 Civitas Ausdecensium — CIL, III, 13447, 2.

[73] Cf. mai sus n. 64—68

[74] cf. mai sus n. 60 și 63

[75] v.n. prec

diferența notabilă că, în timp ce în satele din teritoriul Histriei și Tomisului magistrii apar cîte doi, după tradiția colegială a municipiilor romane[76], în cele din teritoriile militare ale Capidavei, Cius, precum și al nou apărutului Vicus Classicorum, apare constant un singur magistru, mai probabil numit de autoritatea militară, nu ales. Dar în afara satelor de drept roman, cercetări de topografie arheologică au semnalat existența a numeroși *vici*, în care populația dacică este predominantă. Cercetările de suprafață au surprins numai în unele cazuri și mărturii mai vechi decît epoca romană în nivelele inferioare ale acestor așezări[77]. În afara satelor, cercetări recente au surprins și un număr important de *villae* — exploatări agricole izolate practicînd forme de producție dezvoltate superior, legate de piață. Puține dintre aceste ferme au fost săpate[78]. Cîteva sînt cunoscute numai prin atestări epigrafice[79]. Fără a putea trasa o schiță cuprinzătoare a dezvoltării lor apar cîteva fapte importante: o relativ mare varietate tipologică — *villae*, folosite și ca rezidență a stăpînilor, dintre care unele sînt pomenite cu oarecare mîndrie în epitafe: *obiit ad villam suam*; altele constituite numai din instalații productive și locuințele muncitorilor; *villae* cu specific agrar, altele cu specific pastoral-zootehnic; în unele *villae* au putut fi sesizate ateliere ceramice, în altele instalații de redus minereul de fier[80]. În sfîrșit, documentele epigrafice atestă existența a două *villae* ale căror domenii au făcut obiectul unor hotărnicii. Sînt probabil exploatări afectate unor culturi speciale — pomi sau viță de vie — comportînd o anumită stabilitate a organizării funciare. În sfîrșit, într-o asemenea zonă de *villae*, inscripții documentează existența unui sanctuar: al lui Iupiter Dollichenus, la Valea Teilor[81]. Toate aceste *villae* se înscriu în limitele secolelor 2—3 e.n. Din cele 37 *villae* identificate în teren, au fost cercetate intensiv prin săpături doar șase, dintre care două aparținînd secolelor 4—5 e.n. Din cele patru rămase: *viila* de pe Valea Capaclia, lîngă Niculițel, cea din satul Niculițel, cea de lîngă satul Horia, ultima de la Izvorul Maicilor, de lîngă mînăstirea Cilic-Dere la toate au fost suprinse două nivele de locuire, respectiv două faze constructive — prima de la începutul sec. 2 e.n. pînă după jumătatea acestui secol; a doua ocupînd sec. 3 e.n., de la început și pînă după mijlocul lui. Tot săpăturile au demonstrat marea varietate de orientare și specializare a producției acestor unități și corelarea acesteia cu piața. Aceste trăsături caracterizează *villae*-le romane din Dobrogea ca pe niște factori de urbanizare. Aspectul de factori de urbanizare iese în evidență și din tehnica constructivă și arhitectura *villae*-lor. Chiar atunci cînd sînt reduse la instalații și locuințe ale muncitorilor, sînt realizate în zidărie, vizînd eficiența și economicitatea, după planuri raționale.

Această situație complexă, cu un grad înalt de diversitate formală și funcțională și comportînd ierarhizări complexe, este rezultatul unei dezvoltări la fel de complexe, ale cărei etape istorice și aspecte particulare se lasă numai cu greu și parțial surprinse. În jurul anilor 100 e.n., adică în momentul organizării militare și administrative a Dobrogei de către romani,

[76] ISM, 1: 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 344, 345, 346, 347, 349; dar cu un singur magister în vicus Celeris — ISM, 1: 351; în vicus-ul anonim de la Neatîrnarea — ISM, 1: 368; în vicus Narcissiani din teritoriul Tomisului ISM 2: 133 în vicus Clementianensis tot din teritoriul orașului Tomis — ISM 2: 134 și 136.

[77] V.H. Baumann, *Op. cit.* p. 71, 75

[78] Id., *ibid.*, p. 76—123

[79] Id., *ibid.*, p. 50, cf. ISM, 2: 180; 1: 359, 360; 5: 29, 33, 59.

[80] Id., *Ibid.*, p. 87—92

[81] ISM, 5: 245.

este probabil că pătrunderea tracilor sudici — bessi și lai — în spațiul dintre Dunăre și Mare, era un episod deja depășit[82]. În aceeași perioadă — sec. I e.n. — trebuie să fi pătruns și primii romani în așezările mai importante getice, în deosebi în cetățile de pe malul Dunării, ca și în cetățile grecești de pe litoral[83]. Următoarele decenii — ultimii ani ai lui Traian și domnia lui Hadrian — reprezintă perioada de sporire și consolidare a acestei colonizări spontane, căreia i se adaogă aportul veteranilor, determinînd un adevărat flux demografic. Tot în această vreme se constituie formele tipic romane de organizare a locuirii și exploatării teritoriului. S-a putut vedea mai sus că la începutul sec. 2 e.n. apar primele forme romane. Cele mai vechi inscripții menționînd *vici* cu organizare romană de tip municipal datează din vremea împăratului Antoninus Pius[84], dar constituirea lor trebuie să fie imediat anterioară. În sfîrșit, cele mai vechi inscripții care prin formula epigrafică folosită atestă existența unui *conventus civium Romanorum* și menționează un *ordo* la Troesmis, datează din aceeași vreme.

---

[82] Al. Suceveanu, Em. Zah SCIV, 22, 1871, 4 p. 567—579. Față de ipoteza dezvoltată în acest articol trebuie adăugate următoarele observații:

a) Faptul că bessi sînt după Vegetius, mari experți în mineritul aurului și argintului și, în același timp, specialiști în mineritul cu galerii într-o vreme în care exploatarea aurului aluvionar și aflorismentelor este mai frecventă, nu constituie un argument în favoarea afirmației că aceștia ar fi și specialiști în exploatarea minereurilor de fier sau de alte metale, deși este probabil că efectiv erau specialiști în minerit în general.

b) Deși Ovidiu vorbește de bessi, nu-i localizează în termeni expreși în jurul orașului Tomis. Judecînd prin comparație, trebuie observat că nu vorbește nici o dată de bessi singuri ci totdeauna în asociație cu geții. (Tristia III, 10, 5 — unde sînt asociați și cu sarmații; IV, 1, 67). Procedeul acesta al asocierii mai multor grupuri de barbari — vizînd probabil efecte emoționale — este relativ frecvent (iazigi, colni, meterei și geți pentru populațiile de dincolo de Dunăre în general — Tristia II, 191; bastarnii și sarmații pentru populațiile din vecinătatea Potului Euxin, II, 198; sarmați și geți, III, 3, 6; guri tracice și scitice în jurul poetului III, 14, 47; sarmații și geții IV, 1, 94; în ținutul tomitan — Tomitana regio — sarmați și geți — V, 7, 13; limba getică și sarmatică — V, 12, 58; Pontice: sulițele bistoniene — lăncile sarmatice — I, 3, 59, 60; sarmați și geți — III 2, 37), și așa cum se vede, nu dă nici o indicație topografică circumstanțiată. Așadar, pe baza mențiunilor din Ovidiu, nu se poate spune că acesta i-a cunoscut pe bessi în jurul Tomisului, ci pur și simplu că i-a cunoscut printre locuitorii Pontului sting.

c) O inscripție datînd din sec. I î.e.n. descoperită la Mesambria (IGBR. I: 344) menționează încă din această vreme lupte armate între această cetate și bessi. Ținînd seama de aceste observații se poate imagina, privind pe bessi, alt scenariu decît cel propus de Alexandru Suceveanu și anume: din cauze care rămîn să fie precizate, bessii — sau o parte a lor — se află în mișcare încă din sec. I î.e.n. în această vreme fiind atestată prezența lor în circumstanțe agresive, în jurul Mesambriei; în perioada 8—11 e.n. sînt cunoscuți în Dobrogea; este posibil ca prezența lor în această zonă să nu fie lipsită de legătură cu luptele din anul 11 dintre bessi și romani (expediția lui Piso) dar nu există nici o indicație pertinentă în izvoare în această privință; este de asemenea posibil ca, încă din această vreme, bessii să se fi interesat de zăcămintele de fier din Dobrogea, ca despre o posibilă nișă eco-socială a unei populații cu economie cunoscînd un anumit grad de specializare, în circumstanțe noi; în decursul colonizării din vremea secolului I e.n., bessii au fost antrenați în constituirea acelor unități eco-sociale (vici), pe care le vom cunoaște într-o etapă mai tîrzie; datorită acestei participări inițiale la procesul de colonizare spontană bessii se bucură de situații relativ echivalente cu cetățenii romani *în cadrul acestor sate*, nu ca statut juridic personal de altfel nu există nici o indicație documentară cu privire la statutul inferior *deditici* — al bessilor și atribuirea acestui statut pe baza analogiei formale a formulelor epigrafice din inscripțiile privind pe bessi, pe de o parte, și cele privind pe lai, pe de alta nu constituie un argument. Ipoteza schițată mai sus se întemeiază pe aceleași informații ca și cele precedente și a fost construită tot prin raționamente probabilistice, dar față de acestea prezintă avantajul „briciuiui lui Occam": *non sunt multiplicanda entia* (deportarea din anul 11, a doua colonizare de la începutul sec. 2 e.n., situația de deditici) *praeter necessitatem*.

În perioada imediat următoare, adică în vremea domniei împăratului Marc Aureliu, vreme de circa încă o generație, aceste realități se consolidează și se maturează, ajungînd să caracterizeze o societate urbanizată. Dar cîteva trăsături specifice singularizează Dobrogea romană. Astfel, municipiile se dezvoltă pe lîngă o garnizoană și în funcție de aceasta și de serviciile pe care le asigură: Troesmis pe lîngă legiunea V Macedonica; Durostorum pe lîngă legiunea XI Claudia; Tropaeum pe lîngă o vexillatio a legiunii XI Claudia[85], Aegyssus ca și Noviodunum, pe lîngă o *statio* a Classis Flavia Moesica[86], despre Ibida nu avem informații. Ultimele două cetăți ridică probleme cu privire la regimul lor juridic. În raport de ultimele descoperiri, situația cetății Aegyssus poate fi reconstituită iptetic. Drept știri epigrafice directe nu dispunem decît de o menționare a unui *vicus I urb (anus)*, a cărui descoperire în zona Aegyssus însă a fost recent contestată.[87] În schimb cercetările arheologice de pe dealul cetății de la Tulcea au identificat aci cetatea romană tîrzie, cu aspect evident urban, încinsă de fortificații tipice romane tîrzii; sub vestigiile romane tîrzii apar mărturii consistente mai vechi pînă în perioada preromană.[88] Situația prezintă asemănări remarcabile cu aceea de la Noviodunum, unde, o așezare anterioară organizării provinciei, s-a dezvoltat într-un municipiu. Spre deosebire de Troesmis, această așezare nu este una dublă din punct de vedere topografic iar informațiile despre eventual două formații, din punct de vedere juridic, lipsesc, deși este clară condiția municipală a așezării în epoca romană. De asemenea se repetă situația specifică a dezvoltării orașului roman tîrziu pe locul orașului roman, în continuitate cu acesta.[89] Două descoperiri încă mai recente aduc noi lumini asupra situației cetăților fluviale dar care pare să devină mai complexă. Astfel, a devenit sigur că Noviodunum a avut regim de municipiu. Dar această cetate era în același timp și principala bază a flotei moesice. Cercetările aerofotografice indică însă o singură fortificație și coincizînd, o singură arie urbană. Se pune așadar problema castrului flotei precum și a raportului teritorial dintre acesta și așezarea — eventual așezările civile aferente. O situație întrucîtva asemănătoare a apărut și la Murighiol — Independența. Aci, de asemenea, fortificația romană tîrzie ocultează situația anterioară. Inscripții folosite, la un moment dat, ca material de construcții în zidul de incintă, menționează un *vicus classicorum*. Cele opt documente epigrafice atestă existența unei unități socio-ecologice corelative castrului-stațiune a flotei, unitate cu valoare administrativă dar, mai probabil fără existență juridică recunoscută. Faptul a declanșat o amplă dezbatere abordînd întreaga problemă a locuirilor corelative fortificațiilor — *canabae* sau *vici* — ca și aspectul „așezărilor duble" legate de acestea, prilejuind ultimului intervenit în discuție[90] interesante contribuții. Așa cum acesta tocmai o remarcă, tex-

[85] A. Aricescu, *Op. cit.*, p. 38

[86] Id., *ibid.*, p. 89—90.

[87] Cf. CIL III 14441, Em. Doruțiu-Boilă, SCIV 15, 1, p. 131. Existența unei *civitas* indigene diferită de așezarea militară, presupusă prin analogie cu Troesmis (SUCEVEANU Op. cit. p. 58) nu ne este prin nimic sugerată, iar cunoștințele topografice, în mare parte ocultate de orașul modern, situează aglomerația antică, precoce urbanizată cel puțin ca arhitectură, pe dealul Cetății — cf. n. 41.

[88] Cf. mai sus n. 41

[89] Id., *ibid.*, Al. Barnea, *Cu privire la statutul juridic al orașului roman Novidunum*, comunicare prezentată la Pontica '87. cf. Al. S. Ștefan, Actes du IX Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia 6—13 septembrie 1972, București—Köln, 1974, p. 100 și urm.

[90] Al. Suceveanu, M. Zahariade, Dacia, N.S. 30, 1986, p. 109—120.

tele literare sau juridice nu cuprind mențiuni despre aceste așezări — decît cel mult la modul aluziv — așa încît situația trebuie judecată doar pe baza indicațiilor aluzive și eliptice din inscripții. Există însă posibilitatea comparării situațiilor de ansamblu așa cum ele se reflectă în monumentele epigrafice, cu ansamblul datelor de topografie arheologică, mai ales așa cum acestea sînt surprinse de cercetările aerofotografice. O primă observație: situațiile juridice complexe se reflectă în ansambluri topografice complexe. Astfel, așezările cu regim juridic de municipiu — Oescus, Novae, Durostorum, Nicopolis ad Istrum, Tropaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum — precum și cu o organizare militară paralelă, sînt caracterizate tocmai de un grad variabil de complexitate topografică, în raport direct cu complexitatea structurală. Din acest punct de vedere se pot distinge trei — eventual patru — nivele. Primul, cel mai simplu, ar fi caracterizat de structuri teritoriale simple și clare, dar de mari dimensiuni. Exemplul cel mai concludent în acest sens ar fi Abrittus.[91] Al doilea nivel de complexitate este reprezentat de municipiile coexistînd cu unități auxiliare cum este cazul celui de la Noviodunum crescut în jurul bazei flotei, unde inițial aria așezării continuă, probabil pe cea a castrului flotei, dar în epoca tîrzie, se restrînge la o fortificație puternică grupînd ambele funcții.[92] Un grad de complexitate încă mai înalt îl prezintă muncipiile care apar încă din primii ani ai existenței lor ca atari, cu deplinătatea regimului juridic corespunzător, și pe lîngă care există și o garnizoană — Tropaeum Traiani și Nicopolis ad Istrum.[93] Dar cel mai înalt grad de complexitate îl prezintă municipiile care au coexistat cu o garnizoană de legiune — Durostorum și Troesmis, Novae și Oescus. Chiar și în aceste cazuri se pot face discriminări încă mai fine. Astfel, în cazurile așezărilor de la Oescus și Novae, unde municipiile s-au instalat pe locul fostelor legiuni dislocate și pe lîngă care, ulterior, după retragerea aureliană, au fost aduse alte legiuni, apar marile fortificații dublate.[94] În schimb la Durostorum și Troesmis ne sînt atestate două vetre distincte de așezare[95], aci garnizoanele coexistînd continuu cu municipiile, ba chiar cu așezări duble, conform modelului canonic al sediilor de legiune. Cel mai bine cunoscut este cazul de la Troesmis. Aici apar într-un cadru de locuire de-a-dreptul vast, două centre fortificate distincte, aparținînd amîndouă epocii romane tîrzii. La întrebarea: care dintre ele corespunde castrului de legiune, nu s-au dat decît răspunsuri conjectuarale și contradictorii În realitate, nici una dintre cele două fortificații nu corespunde ca suprafața unui castru de legiune, nici măcar în epoca tîrzie. Ele împreună nu ating mărimea municipiilor cunoscute în provincie. Fiecare în parte se situează în

[91] T. Ivanov, *Abritus*, Sofia, Nauka i isskustvo 1965

[92] Cf. mai sus n. 89; Al. S. Ștefan, *Op. cit.*

[93] Al. Barnea, I. Barnea, I. Bogdan Cătăniciu, M. Mărgineanu Cîrstoiu, arh., Gh. Papuc *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*. Bucur:ști, 1979, p. 49, pl. 40. Milko Bichev *Arhitecture in Bulgaria*. Sofia, Foreign Language Press, 1961, fig. 7

[94] T. Ivanov, Actes du IX Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6—13 septembre 1972, București—Köln Ed. Academiei — Böhlau Verlag, 1974, p. 59—67, fig. 1 și 6.

[95] Em. Doruțiu-Boilă, Dacia, N.S. 22, 1978, p. 245—247 unde autoarea nu observă că formula Traianenses Tropaenses, folosită de dsa, drept argument pentru atribuirea dreptului municipal orașului de la Adamclisi încă din vremea lui Traian, are aceeași valoare semantică, pe plan juridic, ca și ordo troesmensium; cf. Al. Suceveanu în Dacia, N.S. 30 *loc. cit.*; Al. S. Ștefan. *Op. cit.* p. 95—100, unde în pl. 1 restituie rețeaua de ziduri din cetatea de est, polemizînd cu Baudry și contestînd existența unora dintre edificiile restituite de acesta, prin considerarea drept ziduri a rețelei de șanțuri de căutare trasate de Baudry și Desjardins; deasemenea nu semnalează traseul mai vechi al castrului de legiune.

ordinul de mărime al fortificțiilor tîrzii construite pe locul castrelor auxiliare. Este o situație insolită și tulburătoare. Observarea atentă a aerofotogramelor publicate[96] dezvăluie o împrejmuire patrulateră regulată a cărei latură lungă are circa 500 m, în mare măsură suprapusă sau intersectată de șanțurile tîrzii care o ocultează atît prin modificarea terenului, cît și prin contrastul mai puternic al semnelor din teren pe fotogramă Dar surprinderea acestei structuri teritoriale, evident anterioară cetăților tîrzii, aduce o lumină nouă: acesta este castrul de legiune și de o parte și de cealaltă sînt situate cele două așezări civile — *cannabae* și *vicus* — amîndouă devenite ulterior municipii. Dacă acordăm credit restituirii lui Baudry[97], în acest caz cetatea de est reprezintă fortificația în care își avea sediul guvernatorul și garnizoana unității Milites II Constantiniani, în timp ce în cea din vest era situat comandamentul și vexillația întîia a Legiunii II Herculia[98]. Fără îndoială toate aceste interpretări nu depășesc stadiul ipotezelor. Ele sînt confirmate însă de situații asemănătoare întîlnite în apropiere: la Durostorum, unde suprapunerea orașului modern Silistra, estompează claritatea raporturilor între componente și la Apulum, unde cele trei unități se delimitează clar; castrul, cannabae-le și orașul civil.[99]

Destul de diferită apare situația celorlalte fortificații — de trupe auxiliare — unde apare clar o singură fortificație și o singură așezare. Problema care se pune în aceste cazuri este aceea a raportului între fortificație și așezare, în situația în care ne sînt cunoscute mai bine doar realitățile romane tîrzii, iar componentele și raporturile din vremea Imperiului timpuriu doar indirect, estompate de suprapunerile tîrzii.

În general situațiile în discuție ne apar ca simple și cantitativ mult mai reduse decît cele analizate anterior: la Capidava, fortificația romană tîrzie suprapune exact, aproape, pe cea romană timpurie, iar așezarea civilă — vicus? — rămîne nefortificată în ambele etape — romană timpurie și romană tîrzie. Relativ asemănătare este și situația cetății Dinogetia: pe popina Bisericuța, în punctul cel mai înalt al unui sat — vicus? — daco-roman, continuare a unei așezări rurale dacice, a fost construită o fortificație romană tîrzie de suprafață comparabilă cu a Capidavei; așezarea civilă a continuat să existe în afara zidurilor.[100] Însfîrșit, fortificația de la Murighiol[101] apare, de asemenea, corelată cu o așezare civilă deschisă, dar suprafața ei, în perioada romană tîrzie, apare o dată și jumătate mai mare decît cea a Capidavei și Dinogetiei. Se poate pune întrebarea în ce măsură această augmentare a ariei fortificate nu a fost determinată de înglobarea unei păr-

[96] Cf. n. de mai sus.

[97] De fapt restituirea lui Baudry nu constituie o simplă întregire a fragmentelor de ziduri (cf. Al. S. Ștefan. *Op. cit.* p. 97—98 și BMI, 40, 1971 4, p. 44, unde între altele observații critice, întemeiate pe planul de situație al cetății de est ridicat de Baudry se spune „Planul acestei bazilici (a treia, cea mai de sus) ale cărei dimensiuni au fost chiar calculate... nu are punct de plecare real decît un fragment de zid cu orientarea sud-vest, cu doi mici contraforți spre sud și începutul unui zid perpendicular aproape de extremitatea sa vestică..."), ci o corelare a acestora cu observațiile și fragmente discontinui srprinse în rețeaua de șanțuri care se văd pe aerofotogramă așa încît dacă putem avea îndoieli cu privire la traseele precise și la dimensiunile acestora, negarea absolută a restituirilor lui Baudry care nu se regăsesc pe planul de situație, nu este mai temeinicită decît acceptarea fără nici o rezervă a acelorași restituiri.

[98] A. Aricescu, *Op. cit.* p. 111—113

[99] I.I.Russu, *Apulum*. Apulum, 3, p. 145—159 Gr. Florescu *Apulum*, *Ibid.*, p. 162—169.

[100] R. Florescu, *Capidava*, București, 1964. M. Comșa în Pontica XXI-XXII p. 327

[101] Cf. mai sus n. 82; cf. Exp. Bujor, MCA 6, 1957, p. 328—329 Id., SCIV 6, 955, iul—dec., 3—4 p. 572 fig. 1.

ți a așezării civile — a acelui *vicus classicorum* — deși există și alternativa că, întrucît fortificația de la Murighiol servea drept bază a flotei, avea nevoie de alte dimensiuni decît o cetate de limitanei. Oricum, și aci avem de-a face cu paralelismul simplu și clar fortificație — așezare.

Așadar, comparînd situațiile analizate mai sus, apare o diferență concludentă de grad de complexitate între situațiile așezărilor corelate cu garnizoane auxiliare și cele corelate cu sediile unor legiuni. În cazul acestora din urmă se poate discrimina o pluralitate de situații complexe care analizate comparativ corespunzător, par să scoată în evidență probleme deosebit de interesante de antichități romane provinciale. Astfel în cazurile așezărilor duble de la Troesmis, Durostorum și Apulum apare clară diferența dintre *cannabae* și așezarea civilă — *vicus*[102]. În toate cele trei cazuri ne sînt atestate *municipia Aurelia* corelate cu vechile așezări. La Apulum este sigur că municipium Aurelium își datorează rangul împăratului Marcus Aurelius[103], Același lucru pare posibil și pentru *municipium Aurelium Troesmis*[104], ca și pentru Durostorum, deși alte păreri susținute cu argumente neperemptorii ar înclina pentru datarea înălțării în rang a localității în vremea Severilor[105]. Cea de a doua unitate urbană de la Apulum primește de asemenea, regim de municipiu în vremea Severilor.[106] Nu avem informații pertinente cu privire la celelalte două localități. Opinia curentă cu privire la cele două municipii de la Apulum este că primul a căpătat acest regim satul *cannabaelor* și apoi *vicus*-ul civil.

Condițiile de descoperire a inscripțiilor nu sînt concludente din acest punct de vedere. Există argumente importante în sensul unei reconstituiri a situației exact invers: ajunge municipiu mai întîi *vicus*-ul și apoi *cannabae*-le. Cel mai important argument este acela că, ori de cîte ori ne sînt cunoscute, în alte părți, asemenea așezări duble corelate cu o garnizoană de legiune, de fapt *cannabae*-le nu primesc statut de municipiu, în schimb, vici alăturați ajung mai devreme sau mai tîrziu, la acest regim juridic. Ridicarea la rang de municipiu din vremea Severilor ar privi deci *cannabae*-le de la Apulum, ar constitui un fapt fără precedent și s-ar explica tocmai prin acel context reformator din vremea Severilor în care se înscriu și Constitutio Antoniniana și admiterea menajurilor militarilor în castre[107].

În această viziune se ridică problemele regimului *cannabae*-lor, cea a factorilor care au determinat apariția lor în paralel cu așezări civile pe ace-

---

[102] Cf. mai sus n. 63, 82, 95, precum și Al. Suceveanu. *Op. cit.* p. 62—65 și bibl. de mai sus n. 99.

[103] Cf. I.I.Russu. *Op. cit.*, loc. cit. Dar și Russu ca și Florescu (și Daicoviciu, Dacia, 7—8, p. 365 urm.) consideră că Municipium Aurelium era dezvoltat din cannabe, concluzie pentru care nu există alt temei decît descoperirea unor inscripții cu referiri la onoruri municipale din unitatea în discuție, în cartierul Partoș. De fapt nu există nici un indiciu topografic permițînd identificarea acestui Municipium Aurelium în teren. Din punct de vedere al informației științifice actuale despre instituțiile politice ale Daciei romane, și despre instituțiile politice ale Imperiului roman în general, este mai normal să fi căpătat rang de municipiu în vremea împăratului Marcus Aurelius așezarea civilă, nu cannabaele.

[104] În afara faptului că *ordo troesmensium* trebuie să aibă aceeași valoare semantică precum Traianenses Tropaecenses — adică să fie un nume colectiv pentru o comunitate recunoscută juridic, se mai adaugă faptul că în inscripțiile pomenind magistri din vici cunoscuți în Dobrogea ca și în inscripțiile onorifice, dedicate singular sau în nume colectiv, nu apare mențiunea unui *ordo (decurionum)*, în sfîrșit la Troesmis este cunoscută inscripția lui C. Egnatius din Ancyra, decurio municipi, veteran de legiune, care nu poate fi datată mai tîrziu de a doua jumătate a sec. II e.n. (I.S.M., 5, 183).

[105] Em. Doruțiu-Boilă. *Op. cit.*

[106] Cf. I.I.Russu. *Op. cit.*

[107] J. Marquardt. *Organisation Militaire chez les Romains*, Paris, 1891 p. 307 n. 6

lași teritoriu dar cu administrație și cu amplasament teritorial diferit, aceea a existenței cannabae-lor pe lîngă castrele auxiliare și a eventualului paralelism dintre acestea și așezările civile și în aceste teritorii. În acest sens trebuie relevate încă două observații: *cannabae*-le apar, de regulă, pe lîngă castrele de legiune; apar și *cannabae* pe lîngă castre auxiliare — Castra Regina Dimum — dar cel puțin în cazul de la Castra Regina știm că acolo era cantonată o unitate de *cives romani*[108]. A doua observație se referă la numele *canabaelor*, pentru care nu se folosea un toponim, ci erau raportate la numele legiunii, spre deosebire de numele localităților în care erau instalate garnizoane auxiliare care-și păstrau toponimul tradițional sau căpătau unul nou, care, chiar dacă se referea la garnizoană, o făcea într-o formă colocvială nu „oficială" (c. *vicus classicorum*).

Dacă ținem seama de toate observațiile și analizele de mai sus, apare ca foarte probabil că așezările de tip *cannabae* nu apar decît pe lîngă trupele de cetățeni romani. Conform dreptului roman, raporturile juridice civile ale soldaților cetățeni romani, nu au recunoaștere legală. Ele pot fi cel mult tolerate sub autoritatea unui organ de stat. Este ceea ce se întîmplă în cazul raporturilor matrimoniale și patrimoniale ale soldaților din legiuni, dar și din alte unități de cetățeni romani, și numai pentru acestea. Spre deosebire de legionari, soldații din trupele auxiliare, guvernați de dreptul peregrin, puteau contracta căsătorii cu peregrine în forme tradiționale locale, *nequiritare*. Ca atare, nu era necesară o formație specială, pusă sub autoritatea și protecția totodată, autorității militare, altfel decît erau toate așezările peregrine din zona de competență a unității. Joachim Marquardt a surprins acest aspect comparînd formulele privind concedarea dreptului de căsătorie în diplomele militare ale soldaților din trupe auxiliare, în comparație cu cele ale soldaților din flotă care, deși de condiție socială inferioară, erau totuși cetățeni romani, pentru primii, formula sună: „conubium cum *uxoribus*, quas tunc secum habuisse", iar pentru soldații flotei: „ipsis filisque, quos susceperit ex *mulieribus*, *quas secum concessa consuetudine vixisse probaverint*" precum și „conubium cum iisdem quas tunc secum habuisse"[109].

Iată, așadar, cum s-ar putea formula răspunsurile la două foarte importante întrebări ridicate anterior: „*Cannabae*-le sînt așezări din punct de vedere juridic tolerate sub autoritatea prefectului legiunii, în care locuiesc persoane, în general de drept roman, dependente prin raporturi de drept civil, nerecunoscute legal, dar tolerate sub garanția și autoritatea conducerii militare, de soldați romani, cetățeni cu drepturi depline". Se înțelege dar că ele nu apar decît pe lîngă legiuni sau alte unități de cetățeni romani. Pe lîngă castrele trupelor auxiliare nu se dezvoltă cannabae ci vicus-uri de drept peregrin, supuse și acestea autorității comandantului militar, dar în cadrul cărora raporturile de drept civil peregrin nu sînt îngrădite de precarități decurgînd din regimul juridic de tip quiritar. De aici și incapacitatea funciară a *cannabae*-lor de a se transforma în *municipia*. Cazul de la Apulum nu poate fi înțeles decît în contextul severian de lărgire generalizată a dreptului de cetățenie, dar și, probabil, în condițiile concrete ale localității, în care numărul de cetățeni romani nelegați prin raporturi de drept privat de soldați trebuie să fi fost precumpănitor. De altfel, în general, în judecarea tuturor acestor probleme, în afara aspectului juridic, trebuie neapărat luat în considerare și aspectul concret al faptelor discutate, condițiile locale și dinamica lor în

[108] V: ILS 7111=CIL XIII 1470[19], ISM 1,67; Zahariade, Sucevеanu, Dacia NS 30, nr. 48-49.

[109] J. Marquardt, *Op. cit.*, p. 307, n. 6 și 308 n. 2

timp, între altele *regimul real* al solului. Aşadar, trebuie să admitem că municipiile de la Noviodunum — sigur — şi Aegyssus — probabil — erau singurele aşezări şi singure au căpătat regim de municipiu. Regim de municipiu pare să fi avut şi Ibida, judecînd atît după mărimea fortificaţiei cît şi după apariţia fortului anex.[110] Aşa cum s-a văzut în cazul oraşului Troesmis, în perioada tîrzie apare şi tendinţa de rezumare la fortificaţiile militare şi la înlocuirea fortificaţiilor urbane de zid cu altele de pămînt, atunci cînd există un nucleu fortificat puternic de caracter militar. Mai puţin clară, aceeaşi situaţie apare şi la Noviodunum. La Ibida, fortificaţia urbană este de departe mult mai importantă decît cea militară, şi apariţia ei, arată că nu avem de a face cu un simplu vicus, fie el cît de dezvoltat, aşa cum se întîmplă în cazul atîtor castre auxiliare tîrzii.

Una din trăsăturile specifice ale oraşelor din Dobrogea — şi chiar din Moesia Inferior în general — o constituie coexistenţa unităţilor urbane cu garnizoane fortificate. Cazurile de la Troesmis şi Durostorum, discutate anterior sînt concludente. La acestea trebuie adăugate cele de la Nicopolis ad Istrum, Tropaeum Traiani şi Ibida, unde pe lîngă fortificaţia romană tîrzie urbană, apare şi un mic fort militar. La Tropaeum este cunoscută existenţa timpurie a unei *vexillatio a* legiunii XI Claudia; la Nicopolis ad Istrum este posibil să se fi instalat o garnizoană după trecerea oraşului în componenţa provinciei Moesia Inferior, la sfîrşitul sec. 2 e.n. Prin toate aceste trăsături, oraşele romane din Dobrogea se deosebesc de cele din restul provinciei Moesia Inferior. Într-adevăr, Novae, Oescus, Sexaginta Prista, au devenit de timpuriu colonii, noile oraşe instalîndu-se în locul unor garnizoane de cetăţeni romani — legiuni la Oescus şi Novae, flotă la Sexaginta Prista. Problema raporturilor acestor oraşe cu eventuale garnizoane coexistente după dislocarea trupelor de cetăţeni romani, rămîne încă de clarificat prin cercetări ulterioare.

Un aspect deosebit al problemei îl constituie, în raport de data promovării la rang de oraş, temeiurile pe care s-a produs aceasta. Chiar dacă admitem că această promovare era determinată de gradul de romanizare a populaţiei, două detalii: promovarea aşezărilor la grad de oraş simultan, în cadrul unor adevărate promoţii, şi criteriul de apreciere al gradului de romanizare, rămîn de clarificat. Nivelul cronologic al primei promoţii de oraşe din Moesia Inferior: Oescus, Sexaginta Prista, Marcianopolis, Novae (?), (Nicopolis ad Istrum), Tropaeum Traiani, situat în vremea lui Traian şi în legătură cu războaie dacice şi cu organizarea noii provincii a Daciei, coincide în Dacia doar cu organizarea Coloniei Ulpia Dacica. Dacă admitem că podul dublu de pe Columna lui Traian pe care trec trupele romane în Dacia, la începutul primului război dacic (ca şi de altfel după reîntoarcerea din Moesia; cum tot din zona acestui pod, pleacă expediţia navală spre Moesia în toamna lui 101), este cel de la Vadin-Orlea[111], pare cît se poate de probabil faptul că Oescus a jucat un rol de seamă în desfăşurarea celor trei campanii ale primului război dacic, aşa încît se poate admite că marele sacrificiu solemn, cu folosirea a şase altare, petrecut într-un oraş provincial, în care conlocuiesc cetăţeni romani şi peregrini în costume dacice, dar între care nu pot fi distinşi *pileati* reprezentat în scena Cich. XC, XCI (R.F.

[110] Al. S. Ştefan, *Op. cit.* n. 89 p. 104—106

[111] D. Tudor, *Les ponts romains du Bas Danube*, Buc. 1974, p. 19—30, cu observaţia că datarea acestui pod în vremea campaniei lui Cornelius Fuscus, nu se bazează pe nici un indiciu sau criteriu, în schimb, podul pe care trece în Dacia armata romană la începutul primului război dacic (Cich. IV, V) pe Columna lui Traian, este un pod dublu de vase, ca şi cel de la Vadin — Orlea.

Pl. 2.1.4.2) nu este altceva decît ceremonia de întemeiere a Coloniei Ulpia Oescus prin înălțarea la rang a fostului Oescus Triballorum. Apare astfel probabil că toate celelalte ctitorii ale lui Traian din Moesia sînt legate de epidoade ale războaielor dacice — Nicopolis as Istrum și Tropaeum Traiani de episodul Moesic — locuri ale celor două bătălii — ca și, de altfel Sexaginta Prista — locul de debarcare al lui Traian în Moesia — și probabil Novae — castrul de zid atacat de daci la trecerea Dunării din scena Cich. XXXII (R.Fl.1.2.1.2.). A doua promoție de orașe se situează în vremea lui Hadrian cînd sînt create, în Dacia municipiile Drobeta, Napoca, Romula, iar în Moesia Inferior, Cannabae-Aeliae la Durostorum și Abrittus. Pare evidentă legătura atît cu reorganizarea tripartită a provinciei, cît și cu vizita din 123—124 în provinciile dunărene. Dar, în măsura în care arderea podului de la Drobeta presupune lupte importante acolo în vremea războaielor sarmantice din 117—118, ne putem întreba dacă nu trebuie legate tocmai astfel de evenimente de noile „întemeieri" de municipii. În sfîrșit cea de a treia promoție, din vremea lui Marcus Aurelius-Apulum, Napoca (colonia), Troemsis, Durostorum — în cadrul căreia cele mai vechi date posibile sînt 168—170, par să se lege de conflictul cu costobocii. Ultima promoție din vremea Severilor și care se dovedește foarte substanțială, trebuie mai degrabă legată de politica lor de lărgire generalizată a dreptului de cetate, care-și va găsi expresia ultimă în Constitutio Antoniniana. Strînsa corelare a factorului militar cu urbanizarea, constituie un ansamblu de trăsături asemănătoare între Dacia și Dobrogea, dar care se regăsesc mai puțin în celelalte provincii, începînd chiar cu partea de vest a Moesiei Inferior. Altă trăsătură asemănătoare între cele două provincii, este aceea a teritoriilor cu auto-administrare de tip municipal, dar așezate sub autoritate militară. Fără a elimina toate lacunele, în Dobrogea pot fi amintite cel puțin două asemenea formații — Capidava (împreună cu Ulmetum) și Cius. Se poate admite, cu titlu ipotetic și provizoriu, că și alte centre militare se aflau în fruntea unor astfel de organizații — Carsium, Axiopolis, Sacidava, Hamyris-Salmorus — după cum în Dacia ne sînt cunoscute întinse zone în care nu lipsesc așezările mari și bogate dar unde nu se întîlnesc unități urbane cu regim municipal recunoscut. Dintre acestea una singură ar putea fi comparată cu o unitate dobrogeană — Regio Ansamensium a cărei paralelă ar putea fi, *mutatis mutandis* Regio Histriae[112].

În cadrul marilor circumscripții teritoriale — orașe sau organizații qvasi-municipale, coexistența a trei tipuri de locuiri (așezări): vici de tip roman, sate indigene, dacice și villae, tot de tip roman, ridică, de asemenea, pe de o parte, probelma genezei acestor forme de habitat, pe de alta aceea a corelării regimurilor juridice diferite pe care fiecare astfel de formă le presupune. Informațiile cu privire la vici indigeni, dacici, sînt încă sărace reduse la semnalarea topografică a lor. În cîteva cazuri este plauzibil să fi existat încă înainte de cucerirea romană[113]. În schimb, altele pare probabil că au apărut abia în cursul sec. 2 e.n.; ar fi deci o consecință a sporului demografic natural, determinînd un flux demografic favorizat de condițiile de dezvoltare pașnică asigurate de administrația romană. Formele de autoadministrare de tip municipal întîlnite în cannabe și în vici, au toate aceeași origine — *conventus civium Romanorum*. Ca atare trebuie să le atribuim o apariție

[112] Cf. CIL, III, 825—827; Année epigraphique, 1957, nr. 328, 329.

[113] Mai ales cele cu nume indigene precum Troesmis, Noviodunum, Cius, Carsium, ș.a.m.d.

spontană, determinată de înmulțirea cetățenilor romani cu regim de *consistentes* și de inserția lor în structuri economice și sociale locale stabile și durabile. Recunoscute de autoritatea romană — de obicei militară — care le concede o parte din componentele ei administrative, aceste forme pregătesc trecerea la regim municipal[114]. În Dobrogea, aceste forme au o trăsătură particulară: în mai multe vici apar pe nivel egal cetățeni romani și traci sudici[115]. În literatura de specialitate acești traci sudici — bessi — apar ca populații sudice deportate de romani în urma unor revolte, sau — lai — ca populații cu diminuții de regim sau de nivel social[116]. Asocierea lor cu cetățeni romani în cadrul unor, de fapt, *conventa civium Romanorum* face inacceptabilă o asemenea interpretare, cu atît mai mult cu cît, în aceste *conventa*, indigenii daci, despre care astăzi știm precis că erau prezenți în număr suficient de mare în aceleași zone în care ne sînt atestate amintitele *convent...*, nu apar deloc. Așadar, nu este vorba de o poziție inferioară ci, mai degrabă, de una privilegiată. Cîteva descoperiri, arheologice și epigrafice par să arunce o lumină asupra acestei probleme: mormîntul cu car de paradă de la 2 Mai[117], garniturile de car de paradă descoperite la Izvorul Maicilor[118] și cele două pietre de mormînt puse de tracul elenizat Attas Possei[119] descoperite una la Dulgheru, cealaltă la Ulmetum. Primele două sînt curent întîlnite la aristocrația tracică din sud, elenizată, deținătoare de *villae* de felul celei de la Ceatalka, lîngă Stara Zagora. Attas Possei este, el însuși un astfel de trac elenizat și prezența lui la Ulmetum, unde apare asocierea caracteristică de cetățeni romani și bessi, pare firească.

Așadar bessi și lai din Dobrogea, indiferent de condițiile în care au fost colonizați în zonă, apar ca grupuri privilegiate, avînd conștiința unei identități socio-culturale de nivel superior, comparabilă cu aceea a cetățenilor romani, implicați poate ca și aceștia în viața militară de pe frontieră și fiind recunoscuți de autoritatea romană ca atari. Din rîndurile acestei populații mixte romano-tracice se desprind proprietarii acelor *villae* amintite mai înainte.

Situația descrisă mai sus implică întîlnirea și suprapunerea pe aceleași teritorii a trei sau patru nivele de regim juridic. La bază se află indigenii — — dacii — din sate, populație provincială tributară, probabil cu regim de *atributti*. Condiția lor ne este concludent ilustrată de bine cunoscuta inscripție din Hora Daghei — semnificativă însăși denumirea de *Hora* = = teritoriu, nu *vicus* sau eventual etnonim — care enumeră obligațiile la care acești țărani băștinași sînt supuși[120]. Deasupra, cetățenii romani și bessi sau lai, avînd toți același regim de *consistentes* și fiind grupați în *conventa*, de nivel egal prin raport cu țăranii daci, dar nu și din punct de vedere juridic, *stricto sensu*. În sfîrșit, tot acest sistem de drepturi, regimuri, privilegii și obligații este adesea raportabil la un teritoriu aflat în administrație militară, adică al cărui beneficiar principal ar trebui să fie, cel puțin teoretic, unitatea militară de care depinde. Nu se poate imagina o situație în

[114] Cf. cazurile de la Troesmis și Noviodunum.

[115] Între altele vicus Quintionis — cf. sus mai n. 60 Ulmetum — mai sus n. 63; vicus Secundini — mai sus n. 60

[116] Cf. Al. Suceveanu, *Op. cit.* p. 44; Al. Suceveanu — Em. Zah, *Op. cit.* cf. mai sus, n. 82.

[117] V.H. Baumann, *Op. cit.* p. 66, 87.

[118] Id., *ibid.*, p. 87.

[119] ISM 5: 78, 128.

[120] ISM 1: 378.

care toate aceste elemente să poată coexista, decît dacă se acceptă ca premiză faptul că, împotriva consuetidudinilor ilustrate de situația din alte provincii, romanii au moștenit de la daci, în Dobrogea, o situație mult mai vagă: un teritoriu masiv împădurit, cuprinzînd și multe pășuni, în regim de devălmășie absolută, chiar fără hotare intercomunitare, congruent cu un indice demografic relativ jos și cu o tehnică agricolă de nivel scăzut. În ciuda creșterii demografice relativ rapide, defrișările relativ masive, îmbunătățiri agrotehnice, diversificarea producției, chiar în mediu rural, precum și politica de încurajare a proprietății și producției mici și mijlocii, au menținut această situație relativ avantajoasă pînă la constituirea premiselor de municipalizare — recte de urbanizare. Aceasta a făcut posibilă coexistența unor regimuri juridice aparent incompatibile, dar care afectau parcele diferite și putînd varia ca localizare în cadrul aceleiași mari circumscripții teritoriale. Aceasta crea probleme pentru fiscalizarea provinciei care, în general, se baza pe așezarea impozitelor în raport de un cadastru precis. Dar administrația financiară romană cunoștea și așezarea impozitelor în raport de produsul obținut. Este probabil că tocmai pe această cale se puteau acorda și acele privilegii cetățenilor romani — precum și bessilor și lailor asociați — absolut necesare pentru stimularea desțelenirilor și defrișărilor. În principiu, nu trebuie exclusă ideea că, spre deosebire de practica curentă, în Dobrogea romană solul a urmat regimul persoanei și nu persoana pe cel al solului.

Tot o problemă de fiscalizare ridică și exploatarea metalurgică de la Izvorul Maicilor. După cum se știe, asemenea activități erau strict controlate de stat iar solul metalifer era proprietatea fiscului[121]. Din Dobrogea de Nord nu sînt cunoscute nici un fel de elemente de organizare specifică. Este probabil că, dată fiind întinderea mică a zonei metalifere și importanța redusă a exploatărilor, organizarea fiscală a acestei activități era acoperită de organele obișnuite.

Deținem foarte puține informații despre aspectul orașelor și al satelor de drept roman din Dobrogea. Sub ruinele vizibile de la Troesmis, datînd din epoca romană tîrzie nu se disting dispozițiile arhitecturilor mai vechi. În zona extramurană, cercetările de topografie aerofotografice au omis identificarea urmelor unei rețele ordonate de străzi[122]. Tot o rețea ordonată de străzi, de tip hipodamic, a putut fi identificată și la Histria[123]. Aceste săpăturile au sesizat și construcții congruente cu rețeaua, între care un important edificiu termal[124]. Inscripții și *membra disiecta* de arhitectură permit să se afirme că în cetățile de pe litoral, împărații — la Histria, Antonius Pius, la Tomis, Marcus Aurelius, la Callatis (?), Antonius Pius și Marcus Aurelius — au ctitorit edificii publice, monumentale. Descoperirile de alte *membra disiecta* de arhitectură, atestă bogăția și varietatea aspectelor urbanisticii cetăților grecești de pe litoral, chiar dacă stilul acestor elemente este de marcat de provincialism[125].

[121] V.H. Baumann *Op. cit.* p. 90—92; J. Marquardt *De l'organisation financière chez les romains*. Paris, Thorin, 1888, p. 326.

[122] cf. Al. S. Ștefan, *Op. cit.* p. 97.

[123] Id., RMM, MIA, 1974, 2, p. 39—51; *Ibid.*, 1975, 2, p. 51—62; *Ibid.*, 1976, 1, p. 43—51.

[124] Al. Suceveanu. *Histria VI. Les thermes romains*. Buc. — Paris, Ed. Acad. — de Boccard, 1982.

[125] Histria: ISM 1: 147, 148 — Hadrianus; 150, 151, 152 — Antoninus Pius; Tomis: ISM 2: 55 — anii 151/152 — 153/154, 64 — anii 161—169; 65 — anii 161—163, 84 anii 201: inscripția ISM 2: 55 a fost atribuită de unii cercetători Callatis-ului.

Tot *membra disiecta* de arhitectură descoperite în zidurile de incintă ale fortificației tîrzii de la Capidava[126] atestă și existența unor centre monumentale în cannabaele castrelor și satele de pe limesul dunărean. Monumente epigrafice atetsă existența unor edificii publice în vici de tip roman din interiorul provinciei: un *auditorium* la Vicus Quintionis[127], *balneum* la Vicus Petra[128], și un templu al lui Iupiter Dolichenus într-o zonă de *villae*, la Valea Teilor[129]. Dezvelirea *villae*-lor de la Horia și Niculițel permite să se aprecieze construcția solidă, în zidărie, prezența unor instalații și a unor dotări urmărind confortul, în sfîrșit, existența unei preocupări pentru aspectul arhitectural și decorația construcțiilor, care însă se situează la un nivel rustic.

Domnia împăratului Marcus Aurelius a încheiat perioada de constituire a structurii urbane a provinciei, dar în același timp a deschis o etapă nouă, de dezvoltare, sau poate, de maturare a acestei structuri. Această etapă nu s-a mai încheiat firesc, datorită puternicelor turburări de la sfîrșitul sec. 3 e.n. care nu numai că au determinat importante schimbări în organizarea politică, socială și economică a lumii antice dar au și provocat distrugeri masive, determinînd — pentru Dobrogea — ceea ce s-a numit „restaurarea constantiniană", dar care a început încă din timpul tetrarhiei. Noua etapă este caracterizată de dezvoltarea și consolidarea așezărilor urbane, de accentuarea urbanizării unor centre secundare. Detaliul acestor procese nu poate fi circumstanțiat cunoscut datorită, pe de o parte, faptului că așezările din vremea principatului sînt, în general, acoperite de așezări uneori urbane și fortificate, alteori numai forrificate din perioada romană tîrzie, adesea și de așezări moderne, pe de altă parte de faptul că nu se pot discrimina stilistic *membra disiecta* de arhitectură aparținînd sec. 3 e.n. de cele datînd din secolul precedent. Două procese pot fi însă surprinse datorită mărturiilor epigrafice și arheologice. Primul este acela al apariției hotarelor intercomunitare și chiar a celor dintre proprietăți private și teritorii comunitare. Atestat de textele celor trei (patru) hotărnicii menționate anterior, acest proces este de fapt acela de ieșire din devălmășie. Dacă sînt luați în considerare și stîlpii de hotar cu conținutul specific al textelor lor, apare clar că acest proces are un caracter complex și variații de nivel și specific de la zonă la zonă[130]. Cel de al doilea proces se situează la nivelul *villae*-lor unde așa cum s-a semnalat anterior, apare o diversificare funcțional-economică și o îmbogățire a aspectelor de arhitectură și confort[131].

O ultimă problemă pentru această perioadă o constituie regimul municipal și cel al teritoriilor rurale cu autoadministrare de tip municipal. La Troesmis, pentru perioada anterioară — datînd de la Traian la Marcus Aurelius — mărturiile epigrafice[132] atestă existența a două *conventa civium romanorum*, unii așezați în vechea cetate getică: Troesmenses, alții grupați în jurul noului dagăr al Legiunii V Macedonica: Cannabenses. organizarea celor din urmă este bine cunoscută — pe de o parte *ordo* pe de altă un quinquennal, doi magistri și doi edili. Începînd din vremea împăratului Marcus Aurelius, unul dintre cele două *conventa* este ridicat la rang de municipiu.

[126] *Capidava. Monografie arheologică*. Vol. 1 p. 39, 47, 73
[127] ISM 1: 324
[128] ISM 2: 222
[129] ISM 5: 245
[130] cf. mai sus n. 46
[131] V.H. Baumann. *Op. cit.* p. 71–123
[132] ISM 5: 158

Cercetările topografice au putut scoate în evidență faptul că la Troemsis există două nuclee fortificate. După felul în care înscripțiile privind cele două *conventa* se distribuie unele în „cetatea de vest", altele în „cetatea de est", s-a propus ipoteza că prima ar fi vechea așezare getică, refăcută în vreme romană și romană-tîrzie, iar a doua lagărul legiunii. Tot cercetările topografice au scos în evidență faptul că așezarea civilă crește în jurul primei. Ar urma că așezarea civilă este aceea care a fost înălțată la rang de municipiu și că aceasta a absorbit și organizația cannabelor[133]. Noul municipiu are o organizare similară cu a conventus-ului din care s-a dezvoltat, dar apar și quaestorii și probabil, avea doi quinquennali.

Din teritoriile rurale cu autoadministrație sînt cunoscute trei monumente epigrafice, suprinzînd informații cu privire la regimul lor și la organele administrative: monumentul lui Iunius Quadratus de la Ulmetum[134]) cel pomenind un quinquennal și doi magistri de la Noviodunum[135]) și cel pomenind un quinquennal de la Șendreni[136]). Toate trei nu pot fi precis datate, dar sînt sigur din sec. 2 e.n, iar după unele detalii paleografice, din a doua jumătate a secolului. Coroborate cu celelalte mărturi epigrafice privind regimul și autoadministrarea *vici*-lor, în care nu apar niciodată (nici quinquennali, nici quinquennali asociați cu magistri, apare clar că la Capidava și Barboși sînt atestate circumscripții teritoriale mari, cuprinzînd mai mulți vici, administrate de formații comportînd un quinquennal, doi magistri și, probabil, doi aediles, atunci cînd este cazul. Spre deosebire de Troesmis, aceste circumscripții teritoriale au drept capitală un nucleu urban agregat în jurul unei fortificații de garnizoană așa cum apare clar la Capidava, și cum era probabil cazul și la Barboși. În linii mari se poate afirma că toate aceste teritorii ajung, în vremea domniei lui Marcus Aurelius, la acel nivel de dezvoltare urbană la care ajunseseră în etapa precedentă așezările care au căpătat rang de municipiu — Troesmis și probabil și Durostorum și Tropaeum.

Prima perioadă de dezvoltare urbanistică romană se încheie prin marile migrații germance din sec. 3 e.n. În cursul acestora sînt distruse marea majoritate a *villae*-lor identificate pînă acum. Migrațiile par să fi afectat, de asemenea satele de daci, mici așezări de bordeie, lipsite total de posibilități de autoapărare. Nu avem informații despre *vici* de tip roman. Fortificațiile înșirate de-a lungul Dunării suportă și ele șocul migratorilor, cu soarte diferite, ca și orașele de altfel. Despre acestea din urmă, de exemplu, știm că Histria a fost distrusă de un cutremur, în schimb Tomis a rezistat cu succes. Ori cum, împreună cu criza internă migrațiile au făcut ca dezvoltarea provinciei să se oprească, au creat un climat de neliniște, nesiguranță și instabilitate.

3.2. Instaurarea dominatului, o dată cu tetrarhia, a însemnat pentru întreg Imperiul o modificare substanțială a regimului politic precum și a structurilor economice și sociale. În mod special pentru Dobrogea ca și pentru alte provincii ale părții orientale, o dată cu tetrarhia va avea loc o restaurare a întregii structuri urbane. Trăsătura dominantă a acestei restaurări o constituie accentul pus pe fortificarea așezărilor. Toate fortificațiile urbane sînt acum reconstruite. Toate fortificațiile militare — castre și castella —

[133] Cf. mai sus n. 95
[134] ISM 5: 77
[135] ISM 5: 268 — probabil anterior înălțării la rangul de municipiu.
[136] ISM 5: 296

sînt de asemenea reconstruite din temelii, cu detalii și dispoziții noi de caracter marcat defensiv. [137]) Mărturiile epigrafice atestă în multe cazuri inițiativa oficială și sprijinul material al acesteia pentru multe dintre noile construcții.[138]) Dar pentru unele apar și atestări ale efortului comunităților și chiar al modului cum acest efort era repartizat.[139]). În sfîrșit, în afara fortificațiilor urbane și militare apar și alte tipuri de fortificații. În primul rînd apar mult mai multe așezări fortificate decît orașe recunoscute juridic puteau fi identificate la sfîrșitul perioadei precedente.[140]) Apar chiar și sate — vici — fortificate, precum și posturi de poliție rutieră — quadriburgia — cum este cel de la Ovidiu, sau antrepozite fortificate, de felul celui de la Topraichioi.[141]) În sfîrșit așezările din preajma castrelor importante, sau zonele extramurane sînt și ele apărate de valuri și șanțuri, adesea înconjurînd o arie însemnată uneori de cîteva ori mai mare decît aceea a fortificației propriu-zise, ca la Troesmis și Noviodunum.[142]) Este evident că o asemenea măsură generală de fortificare a așezărilor a avut drept consecință modificarea modelelor urbanistice. O trăsătură generală este accentuarea aglomerării în interiorul incintelor întărite. În timp, în cadrul acestei aglomerări se disting variații de la etapă la etapă. Săpăturile de la Tropaeum Traiani au surprins în acest sens o situație concludentă: în sec. 6 e.n. intervalul, inițial liber, este ocupat de construcții. La Histria și la Tomis este curentă în sec. 6 e.n. împărțirea caselor bogate și a edificiilor publice — terme d.e. — în mici locuințe comportînd uneori și un spațiu productiv.[143])

În cadrul tendinței generale de fortificare se manifestă o variație tipologică destul de largă comportînd trei tipuri principale și relativ numeroase variante. Orașele maritime, Callatis, Tomis, Histria și Argamum, situate pe peninsule sau promotorii, sînt caracterizate de fortificații care admit trasee sinuoase, descompuse în segmente de dreaptă de-a lungul coastelor, în schimb barează accesul dinspre uscat cu cîte un front continuu, drept și prevăzut cu multe turnuri: tipul pontic. În interior ca și pe limesul dunărean, cel mai frecvent tip este caracterizat de traseul poligonal al zidului de incintă, care urmărește o curbă de nivel a unei proeminențe, adăugînd construcțiilor defensive avantajele unui teren escarpat. În general, porțile sînt flancate de turnuri iar colțurile sînt de asemenea prevăzute cu bastioane. Latura cea mai expusă constituie frontul, întărit cu mai multe turnuri și bastioane, între care unul de dimensiuni deosebit de importante joacă rol de citadelă. Acest tip denumit moeso-roman comportă aproape tot atîtea variante cîte fortificații îi aparțin — Axiopolis, Troesmis-est, Dinogeția-Noviodunum, Murighiol, Enisala 1, Ibida, Ulmetum, Tropaeum — și se regăsește și în celelalte provincii tracice — Moesia Inferior și Tracia. În

[137] A. Aricescu. *Op. cit.* p. 160 urm; vol. *Capidava*, vol *Tropaeum Traiani*, *Cetatea* p. 63—72;

[138] A. Aricescu. *Op. cit.* p. 160 urm; vol *Capidava* p. 63—72; vol. *Tropaeum Traiani*, *Cetatea*, p. 47—78; Al. Suceveanu, *Histria VI*, p. 75—92; Gh. Ștefan, Dacia 7—8, 1937—1940, p. 408—410 și 424; C. Scorpan, MCA 13, 1978 p. 189—196.

[139] Em. Popescu. *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*. Buc. Ed. Acad. 1976, 3 — anii 285—292, Histria; 170 — anii 315—317, Tropaeum; 233 — anul 369, Cius; 238 — anii 337—340, Carcaliu.

[140] De menționat — Ibida, Aegyssus, Argamum, Axiopolis.

[141] M. Zahariade, A. Opaiț, MCA 14, 1979, p. 335—341; M. Bucovală, Gh. Papuc, MCA 14, 1979, p. 342—348.

[142] Al. S. Ștefan, Actes.

[143] Al. Suceveanu, *Histria* VI. p. 37, urm; M. Bucovală, *L'édifice romain à mosaique de Tomi*, Muzeul de arheologie Constanța, f.d.p. 43

sfîrșit al treilea tip reproduce forma generală și dispozițiile omogene și ritmice ale castrului roman, cu diferența că nu mai prezintă decît o singură poartă — nu patru — și turnurile sînt exterioare — Capidava, Troesmis-vest, probabil Sucidava — tipul dunărean. Este posibil ca Murighiol să reprezinte o combinație a ultimelor două tipuri. Filiația tipului dunărean urcă spre castrele din sec. 3 e.n. și tipul se regăsește în Dacia sudică și în Moesia Superior. Dispozițiile accentuat defensive au avut efecte imediate asupra rețelei stradale: chiar acolo unde au persistat vechile trame — Histria, Troesmis — străzile au devenit mai înguste, locurile publice s-au împuținat — la Tropaeum Traiani d.e. forul nu a putut fi identificat, de-a lungul arterei principale—, iar accesul în cetate a fost lăsat prin o singură poartă, ceea ce a atras după sine restructurarea rețele stradale pe baza unei singure magistrale.[144])

Aria urbană a suferit de asemenea, fluctuații. În cetățile din nord — Troesmis, Noviodunum, chiar Histria — poate fi urmărit clar un proces de restrîngere succesivă a incintei fortificate.[145]) În sud, la Tomis, Callatis, Axiopolis, poate chiar Tropaeum, apar *dublări*, lărgiri ale incintei prin adăugirea unui segment de zid adosat la un colț al celui vechi.[146]) S-ar părea că sînt manifestări ale aceluiași proces în condiții diferite — în nord, unde concentrarea locuirii a fost timpurie și ridicată, nevoiele de apărare impun restrîngerea frontului fortificațiilor, cu consecința firească a accentuării aglomerări. În sud, unde locuirea dispersată, în teritoriu, după vechiul model a continuat mai multă vreme, concentrarea a avut drept efect, pe lîngă aglomerare, lărgirea ariilor urbane fortificate.

Locuirea dispersată — în *vici* și *villae* — a continuat de altfel și în perioada romană tîrzie, dar cu caractere intrucîtva modificate. Astfel, din douăsprezece *vici* precizate topografic, doar două datează din această perioadă. Dintre acestea unul — cel de la Niculițel — este amplasat exact pe locul celui anterior din sec. 2—3 e.n. și apare ca deosebit de important în măsura în care cuprinde și o bazilică creștină în care sînt păstrate moaștele a patru martiri.[147]) Cel de-al doilea — de la Horia — este situat în imediata apropiere a celui anterior sec. 2—3 e.n. — și este fortificat.[148]) Au putut fi precizate de asemenea două *villae* din această perioadă, amîndouă situate într-o zonă anterior populată cu asemenea exploatări agricole — la Telița; la Pod și la Pomîrla. Numărul restrîns, — două în raport cu treizeci și șapte din perioada anterioară — precum și caracterul compact și simplu al arhitecturii lor sînt congruente atît cu procesul de concentrare a locuirii în unități mari, fortificate, oferind condiții de securitate, cît și cu caracterul mai puțin monumental și mai puțin decorat al arhitecturii civile în perioada romană tîrzie.

Cercetările de pînă acum sînt departe de a epuiza potențialul arheologic al Dobrogei. Noi cercetări topografice vor duce cu siguranță la înmulțirea descoperirilor, precum și noi analize și săpături vor mări varietatea lor tipologică și vor diversifica interpretările. Chiar în stadiul parțial și extensiv în care se află acum cercetările, comparația cu etapa anterioară precum și cu situația din alte provincii permite observații interesante. Astfel, este

144 Pentru tipul dunărean de castre, v. Capidava, Troesmis vest, Drobeta, Bioletin (RSFJ). Pentru rețeaua cu magistrală unică v. Tropaeum, Troesmis est, Histria, Ulmetum.

145 Al. Ștefan, Actes. Al. Ștefan RMMMIA — *loc. cit.* 974, 2; 975, 2; 976, 1.

146 Cf. mai sus n. 93

147 V.H. Baumann, *Op. cit.* p. 71; id., Peuce 4, 1973—1975, p. 109—123; Id., Dacia N.S. 16, 1972 p. 189—202.

148 V.H. Baumann, *Ferma*. p. 122

evident, concentrarea locuirii în mari așezări fortificate a contribuit la omogenizarea ligvistică și culturală a populației — fenomen ilustrat din plin de dispariția micilor *vici* indigene dacice, relativ frecvente în perioada anterioară. Această omogenizare a fost încă accentuată de adoptarea unei religii unice — creștinismul.

Aspectul cel mai caracteristic al situației îl constituie însă accentuarea urbanizării în perioada romană — tîrzie. În adevăr, după reformele tetrarhiei și după restaurarea constantiniană, în Dobrogea numărul așezărilor urbane, înțelegînd prin aceasta aglomerările fortificate, depășește treizeci — față de sigur opt, probabil 10, în perioada anterioară. Nu toate sînt studiate și cercetate fie tipologic, fie prin săpături, dar acolo unde asemenea studii există, apare clar, în ciuda aglomerării și a absorbirii unui număr de elemente rurale, caracterul urban al acestor așezări. Astfel la Histria apare concludentă diferența dintre cartierul de locuințe mari, bogat decorate și bogate din centrul cetății[149]) și cele împărțite în *insulae* comportînd fiecare mai multe apartamente de două nivele, cuprinzînd la nivelul solului cîte două încăperi cu funcție de spații de producție, iar la nivelul superior locuința, [150]) așa cum s-a putut preciza în cartierul de vest al cetății. La Tropaeum planul orașului dominat de artera magistrală — așa numita *via principalis* — de-a lungul căreia se înșiră patru bazilici creștine, atestă structura parohială și corporatistă a orașului cu atît mai mult cu cît s-a putut preciza că în preajma a două dintre lăcașurile de cult se aflau locuințe cu instalații meșteșugărești, avînd la nivelul solului spațiile de producție și de valorificare a produselor.[151]) Structura corporatistă și parohială a orașului apare și la Tomis, cu cele cinci bazilici ale sale, dintre care una — aceea cu criptă — este evident centrul unui cartier meșteșugăresc, adăugat orașului roman tîrziu într-o etapă mai tîrzie decît reconstrucția lui de la sfîrșitul sec. 3 e.n.[152]) În sfîrșit, inscripția *paedaturei* măcelarilor din turnul aceleași corporații, constituie o mărturie despre felul cum sarcinile comune erau distribuite în cadrul corpului cetățenesc și anume tocmai prin mijlocirea corporațiilor.[153])

Situația topografică a bazilicii de marmoră — însoțită și de un baptisteriu cu arhitectură tipică — de la Tropaeum, în comparație cu aceea a celorlalte bazilici, constituie o indicație pentru rolul și poziția episcopiilor în orașele Dobrogei romane tîrzii. Constituind centrul unui cartier relativ distanțat de artera magistrală, în apropierea zidului de incintă, episcopia apare ca o funcție specifică orașului, clar discriminată de aceea politico-administrativă. Situații similare se întîlnesc la Callatis și Histria, unde există temeiuri pentru a presupune că bazilica siriană, cu palatul aferent și — respectiv — cea tîrzie, legată de asemenea de o locuință cu structură complexă, constituiau tot sedii ale episcopilor locali.[154])

Arhitectura orașelor își păstrează aspectul citadin. Lăsînd de o parte zidurile de incintă, a căror înălțime, ritmare cu turnuri — de mase și forme diferite — și porți, constituind adevărate accente plastice, le dădeau pu-

[149] I. Stoian, *Histria. Monografie arheologică*, I, p. 324—350; Em. Condurachi, Pontica 4, 1971, pe 173—190.

[150] Gr. Florescu, în *Histria. Monografie arheologică* I, p. 293—324.

[151] Al. Barnea, *Tropaeum I*, p. 79—107

[152] N. Chelută-Georgescu, Pontica, 10, 1977, p. 253—260.

[153] Cf. Em. Popescu, IGL, 8

[154] I. Barnea, *Christian art în Romania*, I, p. 134. Gr. Florescu, în *Histria* I p. 134—162

tere expresivă și prin aceasta, calitatea de adevărată emblemă a orașului, locurile publice sînt marcate de grija pentru funcționalitate urbanistică și pentru aspectul arhitectural. Astfel, rețeaua de străzi este peste tot însoțită de amenajări și instalații vizînd confortul și igiena publică: pavaje, trotuare și canalizări.[155]) La Tropaeum magistrala este mărginită de largi portice continui.[156]) Tipologia edificiilor însă se schimbă. Edificiul public cel mai frecvent întîlnit este bazilica creștină. Tipologia ei a fost studiată și, deși nu este lipsită de varietate, principalul tip este acela al bazilicii elenistice; doar la Tropaeum, apare una în formă de T, iar la Callatis alta de tip sirian.[157]) Detaliile — cripte, atrii, scări monumentale, exonartexuri — decorația interioară, variația dimensiunilor, folosirea placajelor de marmoră și a picturii murale, arată că nu e vorba numai de lăcașuri strict funcționale ci și de arhitecturi reprezentative, adesea bogat articulate și decorate. Cîteva plăci și stîlpi de cancelli sugerează și detalii de amenajare a interiorului iar coloane, capiteluri, resturi și urme de bolți și arce, atestă folosirea unor forme arhitecturale noi, specifice, cum sînt arcadele pe coloane și bolțile. Alt edificiu caracteristic, este casa bogată, cu peristil central, etaj și, uneori, cu capelă particulară, ca la Histria.[158]) În sfîrșit, la Tomis, pe faleza portului antic s-au păstrat în proporții inegale, ruinele amplelor amenajări portuare, comportînd construcții de foarte mari dimensiuni, cu mai multe nivele, adosate falezei, cuprinzînd la nivelele inferioare antrepozite boltite, iar la cele superioare, săli de adunări publice, terme, cu fațade ritmate de ordonanțe de arcade și cu interioare acoperite cu bolți largi, și finisate cu tehnici și în materiale prețioase — placaje de marmoră profilată, pavaje de mozaic policrom.[159])

Toate aceste trăsături, caracterizează o viață urbană puternică și viguroasă, în cadrul căreia apare unele trăsături medievale: fortificare masivă a așezărilor, structurarea lor pe parohii și corporații, dispariția forului ca loc și funcție publice, polarizarea vieții urbane de către autoritatea eclesiastică — dar fără să afecteze rolul de centru economic și social al orașului. Diferențele de nivel urbanistic — de exemplu între Tropaeum și Tomis — atestă existența unei ierarhii a așezărilor și a unor interrelații complexe, clar opuse formelor de viață urbană insulară care mai supraviețuiesc în Occident după marile invazii de la sfîrșitul sec. 4 e.n.[160]) În sfîrșit, concentrarea locuirii în oraș și nu dispersarea ei în *villae* fortificate — ca de exemplu în Pannonia[464]) este o mărturie despre vigoarea economiei urbane din Dobrogea romană tîrzie, unde economia naturală, autarchică nu se va instala decît după ce marea migrație a avarilor și slavilor va mătura centrele urbane de pe Dunăre și din interior, debilitînd pe cale de consecință, și cele cîteva orașe maritime care — ca Tomis, probabil — au reușit să supraviețuiască dezastrului.[163])

---

[155] Id., *ibid.* p. 352—357

[156] Al. Barnea. *loc. cit.*

[157] I. Barnea. *Op. cit.* p. 158, 134

[158] Em. Condurachi. *Op. cit.*

[159] M. Bucovală, *Op. cit.*

[160] Lot Ferdinand, *La fin du monde antique et le début du moyen age.* Paris, Albin Michel, 1968. p. 215—239.

[161] Edith Thomas, *Römische Villen in Pannonien.* Budapest, Akadémia8 Kiado. 1964 p. 389—398.

[162] R. Florescu, *Ghidul arhelogic al Dobrogei.* Bucuresti, 1968, p. 29—30.

L'URBANISATION DE LA DOBROUDJA ROMAINE

Résumé

RADU FLORESCU

L'article, ample, a pour object l'urbanisation de la Dobroudja pendant la période romaine, aspect important du processus de romanisation dans la zone du Las Danube On a en vue, tour à tour, les prémisses théoriques, les prémisses historiques et, finalement, l'urbanisation proprement—dite, la Dobroudja étant parmi les dernières provinces créées, tous les mécanismes d'assimilation utilisés par l'Empire — colonisation, urbanisation, romanisation —, avaient gagné des formes fonctionnellement optimisées.

Dans ce contexte, le processus d'urbanisation dans les provinces daces apparit plutôt comme une intégration des territoires et des communautés nouvellement acquises dans leur grand système territorial, structuré en une hiérarchie de villes, en espèce l'Empire romain. Au moment de la conquête romaine, la Dobroudja était déjà entraînée dans un processus d'urbanisation ayant des traits spécifiques, une variété relativement grande de types d'habitats, appartenant à des niveaux différents de développement constitués en un réseau pas très cohérent. Dans l'évaluation du processus d'urbanisation romaine des provinces daces, on peut accepter pour terme initial la date où l'on commence à organiser le territoire au pont de vue militaire et administratif. Dans cette perspective, le commencement du processus d'urbanisation romaine dans la Dobroudja doit être fixé vers les années 100 apr. J.-C. Cette date marque pour l'ensemble de la Mésie — surtout pour la partie de la province organisée par les Romains dès les années 46 apr. J.-C. — l'chèvement de l'étape de formation du réseau d'établissements urbains.

Le règne de l'empereur Marc Aurèle (Marcus Aurelius) a mis fin à la période de constitution de la structure urbaine de la province et il a ouvert en même temps la période de son développement (de sa maturation).

Une question essentielle, pour cette période, est le régime municipal et celui des territoires villageois à administration autonome de type municipal. La première période de développement urbain romain finit par les grandes migrations germaniques du III-e siècle apr. J. C.

L'instauration du Dominat à côté des changements importants d'ordre politique, économique et social, aboutira aussi, surtout dans la Dobroudja, à la restauration de toute la structure urbaine. Maintenant le trait dominant est constitué par la fortification des établissements. L'urbanisation allait connaître à cette époque un rythme remarquable de développement: le nombre des établissements urbains de la Dobroudja allait dépasser le nombre de 30. Ces traits caractérisent une vie urbaine intense et vigoureuse, témoignage du parachèvement de ce processus de romanisation dans la zone du Bas Danube.

UNELE CONSIDERAȚII PRIVIND SCULPTURA LAICĂ ÎN DOBROGEA ROMANĂ

Z. COVACEF

Pentru a înțelege evoluția unei societăți este necesară cunoașterea tuturor formelor de manifestare ale vieții sale: social, economic, cultural, artistic și religios. În acest scop trebuiesc investigate, pe lîngă dovezile de cultură materială — ce se referă în primul rînd la viața socială și economică — și acele produse ce se constituie în documente concludente pentru manifestările artistice, culturale, spirituale. Dintre acestea, monumentele sculpturale — prin varietatea formelor de prezentare și a tematicii abordate — reprezintă dovezi deosebit de prețioase pentru cunoașterea spiritului societății care le-a creat și gîndit și căreia îi aparțin. În acest sens, studiul artei trebuie să fie cel al deslușirii „unui aspect al psihologiei sociale a poporului care a creat-o"[1].

Cercetările care se fac asupra artei sculpturale antice au în vedere, în general, două aspecte ale acesteia, într-o împărțire — considerăm — arbitrară: arta cu caracter votiv și cea cu caracter funerar. Această împărțire este justificată totuși prin faptul că monumentele sculpturale aparținînd acestor două categorii formează majoritatea descoperirilor. Dar monumentele funerare pot fi încadrate și artei votive, atît prin semnificație[2], cît și — uneori — prin reprezentări; pe de altă parte, arta funerară poate fi încadrată și domeniului laic, mai cu seamă monumentele care-i reprezintă pe defuncți.

Există însă o categorie de monumente cu caracter pur laic, care cuprinde statuile (sau busturile) ridicate împăraților[3], membrilor familiei acestora sau unor personalități din viața publică — politică, religioasă, culturală — a vremii, precum și sculptura triumfală, istoriată, cu semnificație propagandistică. Definind deci caracterul laic al artei sculpturale se desprind două aspecte: unul oficial și altul privat[4].

---

[1] G. Ch. Picard, *L'art romain*, Paris, 1969, p. 7

[2] Mihai Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 187 și urm.

[3] Deși, poate, și acestea pot avea o tentă votivă, legată de cultul imperial.

[4] De altfel și sculptura votivă poate fi considerată ca avînd cele două aspecte — oficial și privat — dacă se are în vedere că monumentele cu caracter votiv sînt rezultate ale unei dispoziții oficiale, sau ale unei inițiative particulare (și în acest caz, în majoritatea cazurilor, fiind vorba de cultele oficiale).

Pentru o analiză a artei sculpturile laice oficiale a Dobrogei romane trebuiesc avute în vedere, în primul rînd, basoreliefurile și statuile ce decorează monumentul triumfal Tropaeum Traiani de la Adamclisi, cărora li se adaugă portretele imperiale aparținînd unor reprezentări statuare independente.

Cît privește sculptura laică privată s-au analizat statuile, busturile, precum și portretele funerare, în rondebosse sau basorelief, descoperite pe tot cuprinsul Dobrogei, majoritatea însă provenind din Tomis.

I. SCULPTURA LAICĂ OFICIALĂ

1. Sculptura triumfală, istoriată.

1. Monumentul triumfal de la Adamclisi, *Tropaeum Traiani* — document de referință pentru etnogeneza poporului român — ridicat de romani pentru glorificarea faptelor de arme și a politicii imperiului, a atras atenția cercetătorilor prin concepția sa arhitectonico-sculpturală și semnificațiile multiple pe care le încorporează[5]. Monumentul constituie un unicat, nu numai prin semnificația sa istorică sau artistică, cît mai ales prin mesajul ideologiei politice[6] de care este încărcat și care ține de *propaganda imperială*[7] ce viza proslăvirea virtuții militare romane și a împăratului[8]. Din punct de vedere al realizării artistice, monumentul reprezintă o manifestare autentică a artei provinciale romane de la începutul secolului II e.n., basoreliefurile reușind să transmită atît o narațiune realist și riguros exprimată, a marilor lupte care s-au dat pe meleagurile sud-dunărene în confruntarea daco-romană, cît și o succesiune de tablouri cu imagini individualizate ale împăratului, dar și ale inamicilor Romei.

Cele 54 metope se ordonează într-o compoziție ritmică cu sens narativ. Existența a șase metope cu figura împăratului Traian, servind drept puncte centrale pentru tot atîtea scene, a condus la împărțirea registrului cu reliefuri în șase segmente egale[9]: I. Iureșul cavaleriei romane și lupta cu infanteria; II. Pregătirea atacului infanteriei romane; III. Lupta infanteriei romane la șes cu pedestrimea regelui Decebal; IV. Adlocuțiunea adresată infanteriei pe înălțimi și în pădure; VI. Supunerea populației învinse cu tot avutul ei și conducerea prizonierilor de război în fața împăratului.

Din șirul de metope se desprind, ca imagini reale cu intenții portretistice, reliefurile cuprinzînd personajele feminine — aflate în ultimul segment —, precum și cele șase reprezentări ale împăratului (vizibile pe metope relativ bine conservate, ex. metopa XLV), (Pl. I, 2) care apare individualizat față de soldații săi doar prin elementele esențiale ale fizionomiei: mic de sta-

[5] De peste o sută de ani cercetarea monumentului triumfal Tropaeum Traiani a generat o bogată bibliografie, din care selecționăm: Gr. Tocilescu, Otto Benndorf, Georg Niemann, *Monumentul de la Adamclissi, Tropaeum Traiani*, Viena, 1895; Conrad Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904; Teohari Antonescu, *Le Trophée d'Adamclissi*, Iași, 1905; G. Ch. Picard, *Les Trophées romains. Contribution de la religion et de l'art triomphal de Rome*, Paris, 1957; Fl. B. Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, București — Bonn, 1965; R. Florescu, *Adamclissi*, București, 1973; Mihai Sâmpetru, *Tropaeum Traiani. II. Monumentele romane*, București, 1984.

[6] G. Ch. Picard, *op. cit.*, p. 391—406

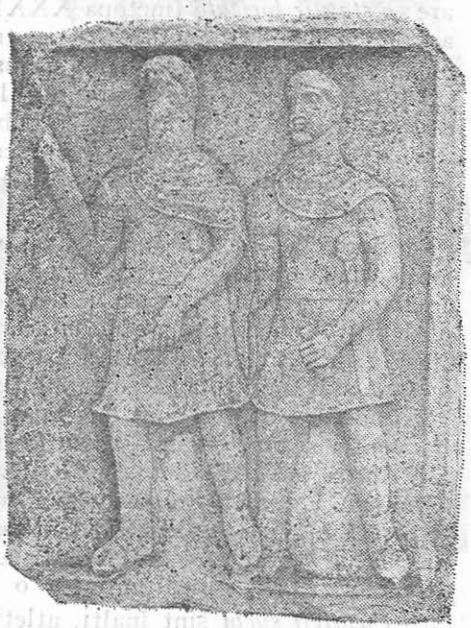
[7] Gabriella Bordenache, în Stc. 1, 7, 1965, p. 215—223

[8] R. Florescu, *op. cit.*, p. 11—12; M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 188

[9] M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 90—91

1

2

3

4

PLANȘA I

tură, îndesat, părul des acoperindu-i cea mai mare parte a frunții, orbitele profunde, bărbia masivă. Imaginile de pe două metope amintesc tipuri statuare: *o statuie loricată* (metopa XXXII) unde se evidențiază decorul platoșei: acvila cu aripile deschise, motiv triumfal utilizat cu predilecție pe toate monumentele artei oficiale, și *o statuie ecvestră* (metopa VI) (Pl. I, 1): împăratul călare, îmbrăcat cu platoșă și hlamidă fluturînd, zdrobește în picioarele calului un luptător vrăjmaș — simbol pentru *virtus Augusti* — reproducere a unei statui bine cunoscute, după cum o dovedește și soclul acesteia figurat în colțul din stînga jos, constituie un motiv curent în lumea provincială[10], inspirat de arta din Pergam[11].

Spre deosebire de metope, basoreliefurile ce decorează merloanele, prezintă tipuri etnice cu trăsături proprii, evidențiindu-se intenția sculptorilor de a releva tipuri somatice deosebite, fiecare cu portretul său caracteristic, cu detalii de port ce merg de la acoperitoarea pentru cap, sau pieptănătura, pînă la încălțări. Se desprind astfel trei tipuri etnice de captivi: *luptători daci*, de statură mijlocie, cu capul mare rotund, rotund-oval, sau oval, avînd fețe pline, și gît gros. Sînt lați în spate, bine clădiți, îndesați (picioarele par mai scurte și mai groase. Patru dintre ei poartă pe cap bonetă (făceau parte deci dintre *pileați*) (Pl I, 3), alți cinci au capetele descoperite (luptători *comati*) (Pl. I, 4). Ca îmbrăcăminte au cîte o cămașă lungă pînă la genunchi, despicată în părți — de la șold în jos —, încinși cu cingători (la unii centuri late, la alții curele cu cataramă), iar pentru partea de jos, pantaloni strînși pe picior (itari). Încălțămintea o constituie opincile.

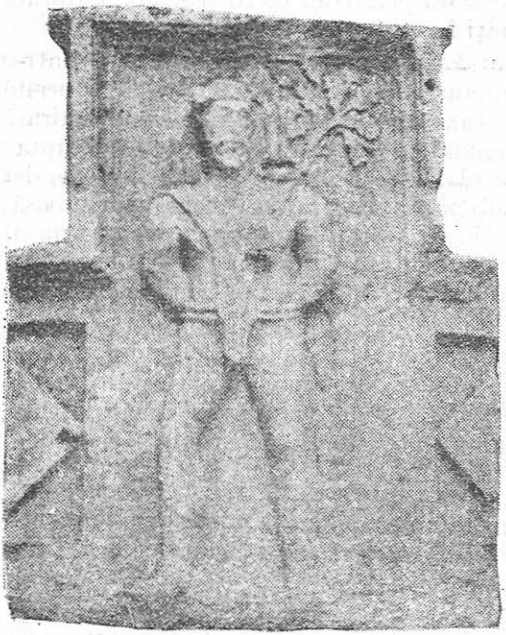
Captivii suebi sînt înalți, atletici sau robuști, au capul mare, lunguieț au oval, neacoperit. Părul este pieptănat; de obicei, spre dreapta și înnodat a tîmplă, sau fără nod. Sînt goi pînă la mijloc sau, peste torsul gol, au un pieptar triunghiular în față, care proteja și umerii și se îmbrăca peste cap. Poartă pantaloni lungi pînă la glezne, strînși pe picior, formînd crețuri, și sînt încinși cu cingători petrecute prin betelie, mai late — din fîșii de pînză, sau mai înguste — din sfoară. Sînt încălțați cu opinci. (Pl. II, 1).

Captivii din cel de *al treilea grup etnic* sînt înalți și zvelți, cu capetele ovale sau lunguiețe, neacoperite. Părul este pieptănat în față și în părți, cu plete largi care acoperă ceafa și urechile. Sînt, în general, mustăcioși și bărboși. Ve mîntul caracteristic îl constituie o haină lungă pînă sub genunchi, cu mîneci lungi, încheiată la piept și desfăcută mai jos — pare-se îmblănită — cu marginile răsfrînte în afară; au pantaloni lungi pînă la glezne, încinși cu curele (probabil din piele) și sînt încălțați cu opinci. (Pl. II, 2).

Dintre mijloacele de expresie artistică utilizate de sculptorii care au realizat reliefurile monumentului Tropaeum Traiani, lipsește opoziția — caracteristică pentru imaginile de pe Columnă, care ilustrează același eveniment istoric — dintre tipul „clasic" al soldatului roman și cel „exotic" al adversarilor[12], luptătorii din ambele tabere fiind la fel de expresiv urîți, diferențiindu-se doar prin atributele exterioare: port, pieptănătură, arme[13].

Ca realizare artistică, monumentul triumfal — cu întreg ansamblul sculptural — este un produs al artei provinciale romane, relevîndu-se două maniere în stilul de redare plastică[14], prima datorată unor sculptori destul de

[10] R. Florescu, *op. cit.*, p. 10; M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 90, n. 2
[11] G. Bordenache, *op. cit.*, p. 217
[12] J.M.C. Toynbee, *The Art of the Romans*, Londra, 1965, p. 58
[13] F. R. Florescu, *op. cit.*, p. 13
[14] M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 189

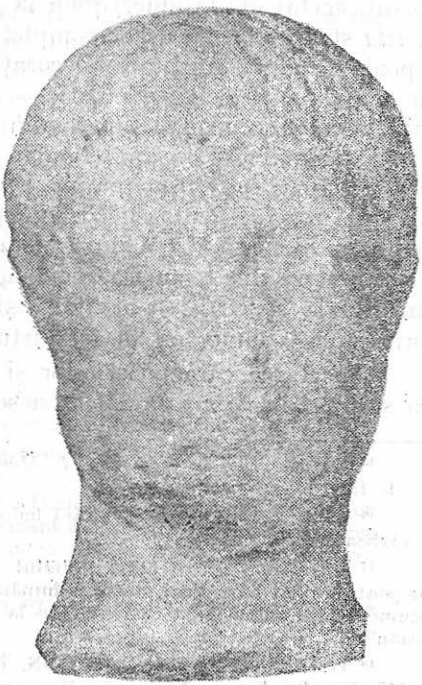
1

2

3

4

PLANȘA 2

experimentați, cea de a doua, caracterizată printr-un lucru stîngaci, datorată unor începători — pietrari transformați în sculptori.

2. Tot reliefului istoric trebuie să i se integreze un fragment dintr-o placă de marmură decorată cu basoreliefuri (0,3 × 0,36 × 0,05 m), descoperită la Capidava[15]. Din relief se mai păstrează: în mijloc — *un trofeu* cu cuirasă și coif, cu două scuturi — unul hexagonal în stînga, altul oval, în dreapta; la bază — și în faza trofeului — este realizat *un prizonier tînăr*, imberb, dar cu păr lung și ondulat care-i iese de sub *pileus*. Fig ra, în general armonioasă, este reprezentată trei sferturi spre stînga. Obrajii sînt proeminenți; nasul are nările largi; ochii sînt mari. Sprîncenele, realizate mai proeminent spre rădăcina nasului sînt lăsate în jos spre tîmple, unde par a se uni cu pleoapele superioare. Gura închisă, cu colțurile marcate, are buza inferioară groasă. Bărbia este plină. În afară de *pileus*, caracteristic populației indigene, din ve mînt se mai distinge: o tunică cu mîneci, deasupra căreia este o manta prinsă pe umărul drept cu o agrafă rotundă, și aruncată peste umărul stîng, spre spate. Trăsăturile stilistice, evenimentele istorice pe care le sugerează[16], determină încadrarea sa la începutul secolului II e.n.[17], cea mai bună analogie constituind-o însuși marele monument Tropaeum Tr iani.

2. Statuaria imperială

1. Între primele monumente pe care le înscriem acestei categorii se numără *o statuie loricată imperială*, descoperită la Tomis[18], de proporții mai mari decît în realitate[19], aflată într-o deplorabilă stare de conservare: se păstrează torsul, acefal, de la umeri pînă la genunchi. Lorica are un decolteu pătrat și *institа* strîmte cu un decor complet aplatizat. Pe umărul stîng este aruncată o poală a mantiei militare. Decorația platoșei constă dintr-un cap de Meduză cu aripioare — de tip elenistic — în partea superioară, dintr-o eșarfă înodată în talie cu un nod simetric în centru și, la nivelul eșarfei de doi grifoni afrontați; mai jos, în axul figurii, este realizată o acvilă între două *cornucopia*. Platoșa se termină cu un șir de *pteriges* rotunjite la capete, decorate cu o simplă rozetă. Pentru decorația platoșei s-au utilizat atît motive de veche inspirație elenistică — Meduza, nodul simetric al eșarfei, grifonii afrontați —, c.t și motive din tematica romană, cu valoare de program și simbol, într-o fină aluzie la *virtus* — acvila — și *felicitas imperii*, *abundantia* cele două cornucopia — invocînd însăși virtutea împăratului.

Cercetarea caracteristicilor și decorației platoșei a condus la încadrarea statuiei în prima jumătate a secolului II e.n., între epoca lui Traian și

---

[15] Gr. Florescu în *Capidava. I. Monografie arheologică*, București, 1958, p. 124—127, nr. 1, fig. 53

[16] Idem, *op. cit.*, p. 125: „Fără îndoială el datează din timpul lui Traian și se referă la războaiele lui cu dacii".

[17] Idem, *op. cit.*, p. 127: „Reliefuł... făcea parte dintr-o friză care decora un edificiu sau poate numai baza unei statui a împăratului Traian, așezată probabil în castru" și „... documentează întemeierea castrului de la Capidava, odată cu cel de la Carsium, de către Traian".

[18] G. Bordenache, în Dacia, NS, 6, 1962, p. 494, n. 10; eadem, în StCl, 7, 1965, p. 217, fig. 4a—b.

[19] Inv. L 14 la MNA. In = 1,30 m. Sînt două fragmente, fără suprafață de contact; lipsește capul, brațele și picioarele.

cea a lui Marcus Aurelius[20], adică în perioada în care „decorarea istoriată a platoșei sublinia subordonarea persoanei împăratului a idealurilor politice susținute de propaganda oficială"[21].

Portretele imperiale descoperite pînă acum în Dobrogea aparțin unor reprezentări statuare și constituie imagini convenționale ale împăraților, în care proporțiile și particularitățile anatomice sînt redate stereotip, iar figura este o replică a imaginilor oficiale în concordanță cu directivele constante ale propagandei imperiale.

2. Un cap de la o statuie a lui *Antoninus Pius*, a fost descoperit mai demult la Tomis[22]. Deși aflat într-o stare precară de conservare[23], portretul păstrează destule elemente pentru identificare[24]. Primul editor[25] a considerat că portretul aparținea unei statui a lui Marcus Aurelius, reprezentat în chip de Dionysos. Gabriella Bordenache[26], analizînd formele generale ale chipului, linia de contact a părului, coroana de frunze, expresia un pic tristă, identifică portretul ca fiind a lui Antoninus Pius, într-o realizare idealizată.

Considerăm că portretul, realizat după canoanele artei grecești, provine dintr-un atelier tomitan; numeroase alte monumente sculpturale tomitane dovedesc că în cetate existau ateliere înfloritoare, de veche și bună tradiție greacă.

Ținînd cont atît de identificarea cu Antoninus Pius, cît și de calitățile artistice, portretul poate fi datat în a doua jumătate a secolului II, e.n., probabil în 160 e.n.

3. O descoperire recentă[27] făcută la Vadu, ne-a adus un nou portret al lui *Antoninus Pius*, într-o realizare de excepție (Pl. II, 3). Portretul, lucrat din marmură albă cu cristale mici[28], a aparținut unei statui sau unui bust al împăratului, după cum o dovedește fragmentul de togă vizibil în jurul gîtului. Particularitățile fizionomice, expresia vagă de tristețe, felul în care este realizat părul — bogat și ondulat — barba stufoasă, de asemeni ondulată, care se unește cu mustața, sînt elemente care conduc la identificarea portretului ca fiind al lui Antoninus Pius[29]. Subliniem, dintre detaliile de realizare, redarea pupilei lîngă pleoapa superioară — sugerînd o privire hieratică (în deplin acord cu pioșenia împăratului); glanda lacrimală este profundă, lucrată cu trepanul (instrument utilizat și-n realizarea părului și bărbii).

---

[20] G. Bordenache, în StCl, 7, 1965, p. 217—218

[21] Cf. G. Bordenache, *loc. cit.*, n. 1: analogie cu statuia lui Traian de la Uffizi și n. 2: Antoninus Pius din Muzeul Dresda sau Marcus Aurelius de la Alexandria.

[22] D.M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1915, p. 104—105, nr. 46, fig. 53; G. Bordenache *op. cit.*, p. 218—219, fig. 5.

[23] Capul este destul de distrus; o spărtură laterală a făcut să dispară timpla dreaptă cu partea respectivă de păr; o altă spărtură, la partea inferioară a bărbii, împiedică aprecierea formei și volumului. Nasul este rupt, rămînînd doar cele două orificii nazale. Erodat de ape, netezit și lustruit uniform; spatele netezit complet.

[24] Max Wegner, *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit*, Berlin, 1939, nr. 10, pl. 8

[25] D.M. Teodorescu, *op. cit.*

[26] G. Bordenache, *op. cit.*

[27] Portretul a fost descoperit de colegii G. Custurea și C. Chera, cărora le mulțumim și pe această cale pentru permisiunea de a ne ocupa de el.

[28] Dimensiuni: In. bustului = 0,41 m; In. cap = 0,28 m; lățimea capului = 0,25 m

[29] Max Wegner, *op. cit.*

Portretul, datat la începutul celei de a doua jumătăți a secolului II e.n., realizat după canoanele artei grecești, provine, foarte probabil, dintr-un atelier tomitan.

4. Un portret al *Faustinei Iunior*, descoperit la Durostorum[30], este lucrat din marmură grecească, cu granulație măruntă și compactă. Bogăția părului este realizată cu dalta, trepanul fiind utilizat doar pentru accentuarea cîtorva detalii[31].

La acest portret atenția este atrasă, în mod deosebit, de pieptănătura complicată care se păstrează destul de bine; părul, despărțit în două printr-o cărare la mijloc, este simetric ondulat în trei șuvițe mari, dintre care cea care încadrează figura, și acoperă în parte urechea, este nu numai ondulată ci și răsucită în genul unei împletituri; o buclă alungită atîrna în spatele urechii și cîțiva zulufi mici sînt lăsați liberi de sub cocul de formă ovală, pe ceafă. În centrul pieptănăturii, printre ondulațiile celei de a doua șuvițe de păr, apare — pe o foarte mică porțiune — o coroniță în spirală.

Pieptănătura neobișnuită, precum și elementele esențiale ale fizionomiei, au permis primului editor[32] să recunoască, fără nici o îndoială, pe Annia Galeria Faustina, soția lui Marcus Aurelius. Analiza minuțioasă atît asupra compoziției, cît și a tehnicii de lucru, a determinat înscrierea portretului în versiunea oficială greacă a imaginilor Faustinei Minor și considerat ca un import[33].

Ridicarea *cannabae*-lor *Aeliae* de la *Durostorum* la rangul de *municipiu* — între 169—176 e.n. — ne determină să considerăm că portretul a fost realizat în această perioadă și se constituie ca un omagiu oficial al noului centru urban față de împărat și de soția sa. Cum Durostorum nu avea, la această epocă, tradiția artistică a Tomisului, este verosimil să se admită că portretul a fost importat de la Atena care, paralel cu Roma, crea imaginile oficiale ale membrilor familiei imperiale, mai ales în epoca Antoninilor.

5. Tot din zona durostoreană, de la Ostrov, provine un portret al lui *Marcus Aurelius Antoninus Caracalla*[34]. Bustul, aflat într-o stare destul de bună de conservare, a fost realizat din marmură de culoare alb-cenușie, cu granulația măruntă. A fost lucrat cu dalta, utilizarea trepanului evidențiindu-se în nuanțarea detaliilor. (Pl. II, 4).

Trăsăturile caracteristice: frunte mică, părul și barba ondulate, sprîncenele încruntate, au permis identificarea portretului cu Marcus Aurelius An-

[30] G. Bordenache, în Dacia, NS, 6, 1962, p. 489—495, fig. 1, 2a, 3a; eadem, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 93—98, fig. 1, 2a, 3a; eadem, în StCl, 7, 1965, p. 219, fig. 6.

[31] Descoperit întîmplător în anul 1955 la Ostrov, potretul a intrat în colecțiile MNA, unde a fost înregistrat la nr. inv. L 62 [illegible]. Piesa prezintă o despicătură pieziș sub bărbie, o serie de mici zgîrieturi și eroziuni au vătămat o mare parte din suprafața figurii; nasul este grav ciuntit; la fel și cocul, de formă ovală, plasat pe ceafă. Înălțimea totală a capului este de 0,26 m.

[32] G. Bordenache, în Dacia, NS, 6, 1962, p. 489—495.

[33] Deoarece unicele analogii, din punct de vedere tipologic și stilistic sînt patru portrete din Muzeul din Atena, provenite chiar din Grecia, s-a considerat că și portretul din Durostorum are aceeași proveniență, cf. G. Bordenache, *loc. cit.* și bibliografia.

[34] Piesa a fost scoasă din Dunăre în timpul lucrărilor de drenaj efectuate la punctul numit „La Regie", de la Ostrov, în vara anului 1978.

tonimus Caracalla, fiul mai mare al lui Septimius Sever, care și l-a asociat la domnie încă din anul 198 e.n.[35].

Figura redă încordarea și vigoarea fizică, aproape sălbatică, „africană" cum s-a spus[36], și ținuta imperială. Numeroasele portrete ale lui Caracalla: statui, busturi, basoreliefuri, au permis — și pe baza bogatei și elocventei documentări monetare — o clasificare a principalelor tipuri iconografice.

Dintre portretele împăratului oferă analogii bune cu bustul descoperit la Ostrov, capul aflat la Galeria Torlonia din Roma, ca și portretul descoperit pe Via Cassia[37] și un bust ce se află în Kansas City, Nelson Gallery — Atkins Museum[38]. Un alt cap, aflat în Metropol Museum of Art, New York[39] și portretul de pe un basorelief din Muzeul Național din Varșovia[40] prezintă cele mai bune analogii cu capul descoperit la Ostrov, permițînd deci identificarea certă cu împăratul Caracalla. Cît privește datarea, monumentele utilizate pentru analogii stabilesc ca limite anii 214—217 e.n. Putem avansa ipoteza că portretul de la Ostrov a fost realizat în cinstea importantului eveniment din anul 214 e.n. cînd acesta a trecut prin Durostorum, spre Orient.

6. Tot de la Durostorum provine un portret al lui *Gordian al III-lea*, destul de mutilat[41], lucrat din marmură albă[42], (PL. III, 1). Este un portret cu chipul imberb și craniul puternic dezvoltat: fruntea mare are eminențele frontale accentuate. Sprîncenele mari și stufoase se unesc deasupra nasului. Ochii sînt mari, cu ambele pleoape marcate. Irisul incizat în forma unui cerc are pupila săpată. Glandele lacrimale sînt realizate cu ajutorul trepanului. Părul este indicat în manieră picturală cu ajutorul unor mici șănțulețe, realizate cu dalta. Deasupra părului este realizată o adîncitură — lungă de 0,71 m, cu șapte orificii — plasate la distanță egală de la o ureche la alta —, destinată a susține diadema imperială cu raze solare din metal prețios — simbolul soarelui, aluzie la *aeternitas imperii*, frecventă în secolul III e.n.[43]

Chiar în această stare deplorabilă de conservare[44], sînt suficiente elemente care au condus la identificarea portretului cu tînărul împărat Gordian al III-lea și poate fi datat în anul 241 e.n.

7. De la Valul lui Traian, din teritoriul tomitan deci, provine un cap de împărat, lucrat din marmură alb-cenușie, într-o realizare îngrijită.[45] (Pl. III, 2).

---

[35] Z. Covacef, în Pontica, 12, Constanța, 1979; In. totală = 0,38 m

[36] H.B. Wiggers, M. Wegner, *Das römische Herrscherbild. Caracalla, Geta, Plautilla, Macrinus bis Balbinus*, 1971; Marianne Bergmann, *Studien zum römischen Porträt des 3. Jahr hunderts n. Chr.*, Bonn, 1977.

[37] B.M. Felleti Maj, în Bullet. comun. di Roma, 72, 1946—48, p. 67.

[38] Marianne Bergmann, *op. cit.*

[39] G.M.A. Richter, Amer. Journal of Arch., 44, 1940, p. 439

[40] Anna Sadurska, *Les portraits romains dans les collections polonaises*, Varșovia

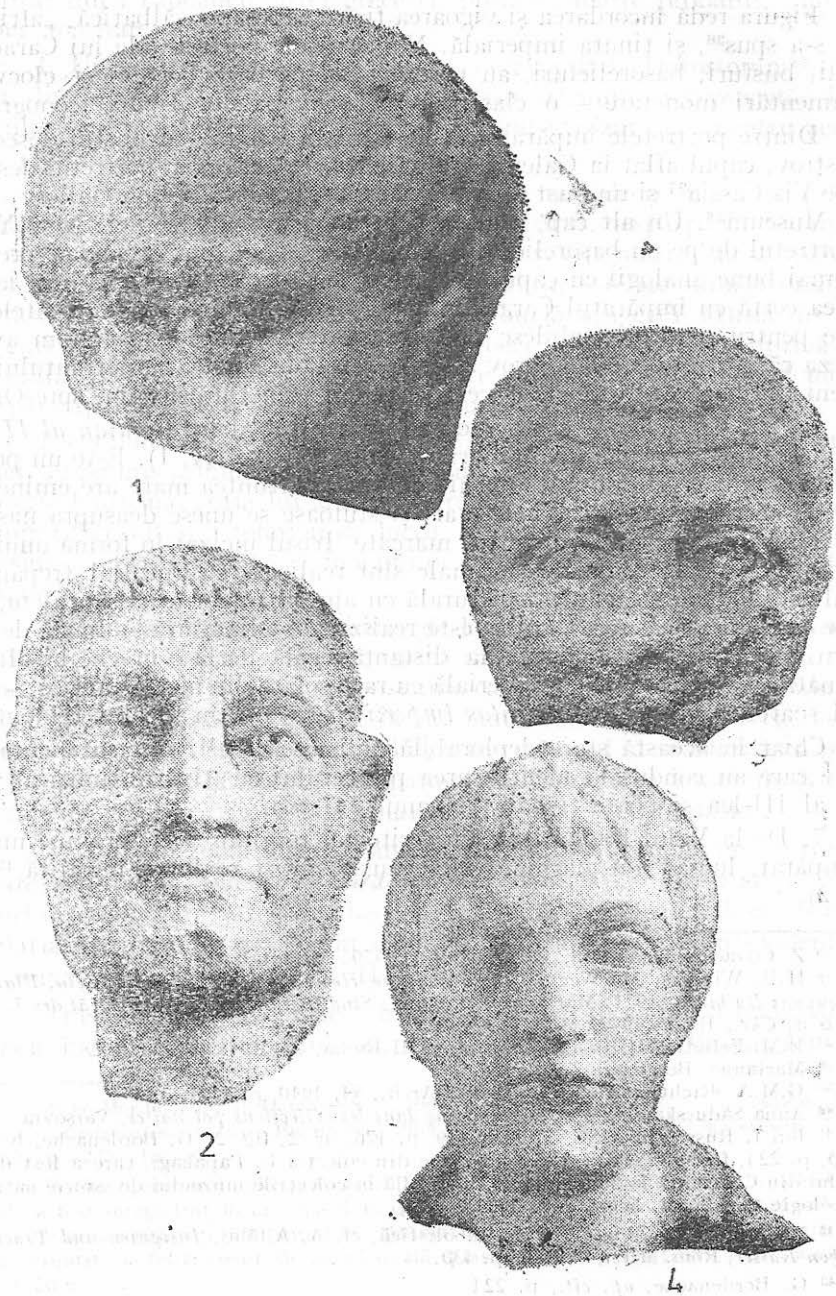
[41] Ion I. Russu, în AISC, 3, 1936—39, p. 176, nr. 2, fig. 2; G. Bordenache, în StCl, 7, 1965, p. 221, fig. 9. Portretul a făcut parte din colecția P. Papahagi, care a fost donată muzeului din Constanța la 30 august 1938. Se află în colecțiile muzeului de istorie națională și arheologie Constanța, la nr. inv. 5210.

[42] In. totală = 0,25 m. Pentru simbolistică, cf. A. Alföldi, *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, Röm. Mitt., L. 1935, p. 130.

[43] G. Bordenache, *op. cit.*, p. 221

[44] Bărbia este spartă, nasul ciobit și prezintă cîteva zgîrieturi pe obrazul drept. Se păstrează capul și o parte din gît. Făcea parte dintr-o statuie întreagă sau dintr-un bust.

[45] Portretul, descoperit în 1966, a apărut într-o serie de cataloage de expoziții: V. Canarache, *Muzeul de arheologie Constanța*, Constanța, 1967; *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 249, G 105, pl. 73; *Civilità romana in Romania*, Roma, 1970, p. 243, G 84. Se află în Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța, nr. inv. 2444. In. = 0,215 m

PLANŞA 3

Elementele stilistice sînt tipice secolului III e.n. și aparțin perioadei imediat anterioare rigidului stereometrism tetrarhic. Părul scurt, fața masivă, nasul mare, sînt cîteva elemente portretistice care au sugerat identificarea cu împăratul *Filip Arabul*[46]. Este de fapt singurul împărat din perioada în care a fost datat monumentul, a cărui vîrstă și trăsături să corespundă cu ale portretului de la Valul lui Traian. Un argument în plus pentru identificarea propusă ar fi de ordin istoric. Se știe că între 245—247 a avut loc cea mai mare invazie a carpilor asupra posesiunilor romane de la Dunăre, învinși în urma unor lupte grele, conduse de Filip Arabul, care va adopta, după victorie, titulatura de Carpicus Maximus.

Victoria împotriva carpilor ca și organizarea unei sărbători fastuoase pentru comemorarea milenarului întemeierii Romei, au determinat omagierea deosebită a împăratului. Credem că portretul din muzeul constănțean, lucrat într-un atelier tomitan, a fost realizat cu acest prilej, putîndu-se data în jurul anului 248 e.n.

8. Un portret, probabil al lui *Aurelian*, a fost descoperit, mai demult, la Durostorum[47]. Lucrat din marmură albă, capul are o față prelungă cu pometii proeminenți. Fruntea înaltă este brăzdată de ușoare cute orizontale și de două cute profunde, verticale, care s-au format între sprîncene. Pe arcadele proeminente sînt realizate sprîncenele stufoase. Ochii sînt mari cu pleoape marcate. Irisul este incizat, iar pupila săpată lîngă pleoapa superioară. Nasul, distrus acum, era mare. Gura închisă are buze groase. Urechile mari, bine lucrate. Părul tuns scurt și redat prin incizii realizate cu dalta formează pe frunte o linie caracteristică în forma unui *M* cursiv; în același mod (mici incizii) este realizată și barba.

Este o lucrare cu remarcabile calități, făcută de un meșter priceput. Precizia liniilor și particularitățile expresiei indică faptul că este vorba despre portretul unui personaj important. Prezintă multe analogii, în forma capului, conturul frunții, al ochilor, cu un alt portret descoperit tot la Durostorum[48]. Toate aceste trăsături — exceptînd forma urechilor — le întîlnim într-un portret al lui Aurelian din Brescia[49]. Ținînd cont de calitățile tehnice și stilistice, poate fi datat între anii 270—275 e.n.

9. Un alt portret imperial, aflat într-o stare proastă de conservare, a fost descoperit de asemenea la Durostorum[50]. Chiar în această stare, portretul a oferit suficiente elemente care au putut fi luate în discuție pentru evaluarea artistică, stilistică și cronologică. Fața masivă este înconjurată de păr și barbă. Părul apare sub forma unei calote brăzdată de o serie regulată de incizii — ce sugerează șuvițele de păr. Pe frunte acesta trasează o linie asemănătoare unui *M* cursiv. Barba, care nu coboară pe gît, este indicată de aceeași rețea de incizii. Ochii, mari, au pleoape grele, reliefate profund, și înfundați în umbra arcadelor orbitale, au privirea ridicată patetic în sus: irisul este indicat de două cercuri concentrice, iar pupila are aspectul unui buton în relief. Orificiul glandei lacrimale este accentuat printr-o lovitură de trepan. În privința ochilor, trebuie subliniată ușoara asimetrie a acestora, prin faptul că ochiul drept este un pic mai mic și oblic față de stîn-

[46] Z. Covacef, *Porträts aus dem 3. Jahrhundert u.Z. in Scythia Minor*, Wiss. Humboldt-Universität zu Berlin, R. XXXI (1982), 2/3, p. 173, fig. 26.

[47] Ion I. Russu, *op. cit.*, p. 174—176, nr. 1, fig. 1.

[48] Cf. nota 50, *infra*.

[49] Cf. M. Bergmann, *op. cit.*, p. 105 și urm., pl. 33/2. Pentru analogii stilistice cf. G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 272—274.

gul. Sprîncenele, mult arcuite și unite, sînt exprimate în relief sub forma unui spic de grîu. Suprafața feței, chiar atît de redusă cum este din cauza spărturilor, indică stilul caracteristic al sculptorului, care redă pielea întinsă pe osatura puternică și masivă, exceptînd o scurtă cută orizontală pe frunte, exprimată plastic printr-un ușor relief în formă de cordon.

Din modul de tratare al părului, limitat la o scurtă zonă în jurul chipului, din faptul că urechile nu sînt nici măcar detașate de craniu, ca și din faptul că spatele este lăsat nelucrat, iar de la jumătate în jos piatra rămîne aproape verticală, s-a dedus că statuia căreia îi aparținea, a fost creată pentru o privire frontală.

Datorită proporțiilor, superioare celor normale, a fost firesc să se considere că este un portret imperial. Tipologic și stilistic portretul se poate confrunta cu imaginile monetare ale lui Claudius Goticul, Aurelian, Tacitus, Florianus și Probus[51]. Maniera de realizare a părului, prin incizii scurte și quasiparalele, dispuse deasemeni în rînduri paralele, începe să se utilizeze încă din epoca lui Filip Arabul și continuă pînă la Constantin cel Mare, cu cea mai mare dezvoltare în deceniile 7 și 8 ale veacului al III-lea e.n.[52]

1. Ultimul portret imperial aflat în colecțiile muzeului din Constanța, provine din descoperirile făcute cu prilejul cercetărilor de la Edificiul roman cu mozaic[53]. (Pl. III, 3).

Portretul păstrează doar partea superioară a feței. Pe frunte sînt realizate două cute profunde, arcuite la ambele capete. Ochii sînt mari, globulari, cu pleoape grele, marcate la partea superioară. Irisul, redat printr-un cerc incizat, are pupila săpată cu trepanul, la fel este realizată și glanda lacrimală. Nasul, din cîte ne putem da seama, era mare. Pomeții sînt proeminenți. Urechile sînt lucrate cu grijă deosebită. Părul este deasemeni redat cu multă minuțiozitate, fiind subliniat începutul de calviție. Pe frunte coboară un șir de șuvițe, ușor ondulate. În același mod, și ușor ondulați, sînt realizați favoriții, care coboară pînă la baza urechii.

Elementele pe care le păstrează acest portret sînt suficiente pentru a stabili stilul caracteristic al sculpturului. Datorită proporțiilor este verosimil să ne gîndim că este un portret imperial, dar partea distrusă și lipsă este prea mare pentru a încerca o identificare. Stilistic, portretul corespunde sfîrșitului secolului III e.n., starea precară de conservare nepermițînd însă confruntarea cu imaginile monetare de epocă[54].

Pentru a urmări evoluția artei sculpturale oficiale în Dobrogea romană doar portretul Faustinei Minor — care este un import — nu poate fi luat în discuție. Din analiza stilistică și tipologică a portretelor imperiale prezentate mai sus, rezultă că acestea erau lucrate în maniera locală, urmînd

---

[50] V. Pârvan, *Arch. Funde im Jahre 1914*, în Arch. Anzeiger., 1915, col. 247, fig. 8; Gr. Florescu, în Dacia, 9—10, 1941—1944, p. 430, fig. 3; G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 272—274; Eadem, în StCl, 7, 1965, p. 222, fig. 11. Portretul are partea centrală a figurii — nas, gură, bărbie — complet distrusă. În afară de acest neajuns, sculptura prezintă diverse zgîrieturi la sprîncana și ochiul drept și, parțial, la sprîncana stîngă. Partea posterioară a capului nu este lucrată deloc. Înălțimea totală, cu porțiunea de gît care se păstrează, este de 0,31 m; înălțimea capului 0,28 m.

[51] G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 273—274.

[52] Eadem, și bibliografia; M. Bergman, *op. cit.*, p. 105 și urm. pl. 23.

[53] Face parte din colecțiile muzeului de istorie națională și arheologie, inv. nr. 7877. Fotografia a fost reprodusă în ghidurile *Edificiul roman cu mozaic* (1967), de V. Canarache și 1987, de M. Bucovală. Cf. M. Bergmann, *op. cit.*, p. 163, pl. 46/6.

[54] M. Bergmann, *loc. cit.*

însă cu fidelitate tipurile lansate la Roma. Chipurile împăraților și ale împărătesele erau cunoscute în provincii în primul rînd prin mijlocirea monedelor. Din descrierile călătorilor, portretele erau completate cu detaliile caracteristice. În această situație portretele imperiale lucrate în atelierele din provincii sînt identificate urmărind atributele principale ale fiecăruia: coafura — în primul rînd, trăsăturile de bază — conformația feței, ochii, nasul, gura—, iar în cazul bărbaților, cînd au barbă, modul în care este purtată aceasta. De la o provincie la alta, de la un atelier la altul, portretele imperiale (ale unui anumit împărat) nu vor fi identice, însă vor semăna tocmai prin trăsăturile esențiale; sînt, cum s-a afirmat[55], portrete tipologice. Fiind identificate însă — pe baza trăsăturilor de bază — acestea devin portrete fizionomico-tipologice.

Studiul portretelor imperiale devine important pentru noi nu numaprin faptul că, prin numărul lor — ce contribuie la îmbogățirea patrimoniului universal — dovedesc poziția Dobrogei în cadrul Imperiului, comparativ cu alte provincii, dar, mai cu seamă, pentru că prin tehnica de lucru — comparată cu monumente similare, laice, private sau votive, definesc maniera atelierelor locale de la Tomis și Durostorum; în primul rînd acestea, deoarece sînt localitățile de unde provine cel mai mare număr de monumente sculpturale, pînă în momentul de față.

II. STATUARIA LAICĂ PRIVATĂ

Sculptura laică privată însumează, în principal, portretele ce se desprind din categoria monumentelor funerare. Acestora li se adaugă cele cîteva statui și busturi acefale.

Pe lîngă *statuaria* care, probabil, avea funcție funerară și care, în situația în care s-a păstrat în întregime ne oferă portrete de un mare verism, sînt de luat în considerație numeroasele portrete, ce constituie imagini ale defuncților, de pe monumentele funerare — edicule, stele, medalioane. Se disting, între acestea, așa-numitele portrete familiale care prezintă de obicei perechea defuncților într-o ipostază relativ idealizată, dar cu trăsăturile specifice redate cu multă fidelitate, chiar dacă nu excelează mijloacele artistice de realizare. Deși caracterizate de ipostaze convenționale, aceste reprezentări sînt poate cele mai veriste, cele mai fidele tradiției realiste ale portretisticii elenistico-romane.

Pentru o analiză a portretelor private, care urmărește desprinderea unor caracteristici somatice, ar trebui avute în vedere și cele care apar pe monumentele ce conțin scena banchetului funerar; acestea însă, prin simbolurile ce sînt evidențiate în imagine și, mai ales, prin dedicație, se situează pe un plan de interferență dintre arta funerară și arta votivă, motiv pentru sare nu le-am inclus artei sculpturale laice.

În ansamblul ei, plastica funerară romană marchează o tendință clară spre portretizarea defuncților reprezentați pe monumente, dar redarea, mai mult sau mai puțin fidelă, a trăsăturilor individuale diferă de la școală la școală, și depinde atît de abilitatea fiecărui meșter, cît mai cu seamă, de tradițiile de stil și iconografie ale fiecărui atelier. Incluzînd aceste ten-

[55] R. Bianchi-Bandinelli, *Il ritratto romano*, Extras din vol. VI „Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale", Roma, 1965, p. 2.

dințe ale plasticii funerare, portretistica rămîne una dintre manifestările cele mai caracteristice ale artei romane și în Scythia Minor, iar portretul constituie un gen specific epocii romane, care nu apare nici înainte, nici după această epocă.

Am grupat monumentele sculpturale laice din Dobrogea pe centre și zone geografice[56]. Fără a intra în amănunte descriptive, vor fi subliniate trăsăturile esențiale ale fiecărui portret, acelea care conduc la individualizări și, desigur, la depistarea certă a unor ateliere. Pornind de la atelier ne propunem să surprindem „școala" locală de sculptură, chiar dacă — pînă în prezent — nu avem decît un nume de sculptor, pe un monument votiv[57], iar în atelierele locale se lucra sub influența uneia sau alteia dintre școlile cunoscute[58].

Pentru *Tomis* cunoaștem pînă în prezent 13 monumente — ce conțin 15 portrete —, precum și un bust masculin și o statuie feminină — ambele acef ale.

1. Primul monument, lucrat în ronde-bosse, este statuia unei adolescente[59]. Trăsăturile chipului (în. cap = 0,194 m) sînt echilibrate. (Pl. III, 4). Fruntea este netedă, iar sprîncenele sînt evidențiate printr-o curbă, reliefată. Ochii, bine desenați, au pleoapele redate prin două semicercuri în relief; irisul este vag incizat, iar pupila marcată printr-un mic orificiu. Nasul este drept, iar gura are buza superioară mai pronunțată, într-o atitudine copilărească. Obrajii sînt bucălați, iar bărbia mică este adusă în față. Două cute ușoare, pornind de la marginea nărilor, creează vagi umbre pe chipul, altfel, senin. Pieptănătura, cu părul tăiat scurt, amintește pe aceea de tradiție iulio-claudiană[60]. Ca tip statuar, statuia adolescentei, drapată aparține tipului *piccola Ercolanese*.

Elementele stilistice și tipologice înscriu portretul în curentul clasicizant de tradiție greacă și poate fi datat la mijlocul secolului I e.n.

2. Pe o stelă funerară se păstrază portretul foarte expresiv și realist al unui bărbat[61]. (Pl. IV, 1) (În. cap = 0,20 m). Chipul are forma oval-ascuțită. Fruntea este brăzdată de două cute orizontale; alte două cute, mai mici, verticale, sînt realizate între s rîncene. Ochii mari, goi, în formă de migdală, au pleoape superioară ușor reliefată. Pomeții sînt proeminenți, iar partea inferioară a feței, scofîlcită, este brăzdată de cîteva riduri adînci. Din mar.

---

[56] Portrete provenite din A) cetățile de pe litoral: Tomis, Callatis, Histria; B) așezările din interiorul teritoriului și de pe *limes*: Adamclisi, Camena, Caraibil, Almalîu, Durostorum.

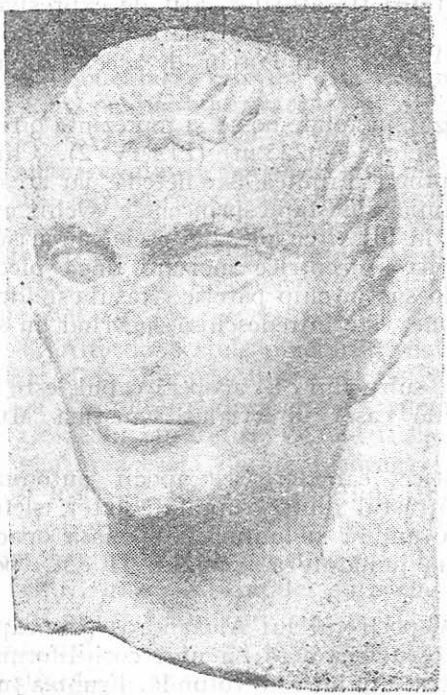
[57] Este vorba despre *Phoibos din Nicomedia*, cel care semnează basorelieful cel mai bine realizat dintre monumentele mitriace descoperite în peștera Adam, cf. D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1965, p. 308.

[58] Școala din Pergam, Alexandria etc. Pentru „școlile" locale, trebuiesc definite, cînd și unde au activat și, ceea ce este mai important, care era maniera de lucru, tehnica abordată. Putem avansa ipoteza existenței unor școli la Tomis (de factură și influență elenică), mai vechi, și la Durostorum, mai nouă, de influență romană.

[59] A. Rădulescu, M. Davidescu, în MCA, 5, 1959, p. 756, d, fig. 3; G. Bordenache, în Dacia, NS, 8, p. 166, fig. 1; Zizi Covacef, *Betrachtungen, die Grabporträte von Tomis betreffend*, Quaderni de „La ricerca scientifica", n. 116, Roma, CNR, 1988, p. 251, fig. 1.

[60] G. Bordenache, *loc. cit.*; A. Voschinina, *Le portrait romain*, Leningrad, 1974, nr. 17, pl. XXVI; Z. Kiss, *L'iconographie des princes iulio-claudiens au temps d'Auguste et de Tibère*, Varșovia, 1975.

[61] Prezentat la sesiunea „Pontica 1973" de către Maria Alexandrescu-Vianu ca dat înd de la începutul secolului I e.n., probabil contemporan cu Ovidiu; părere cu care nu putem fi de acord din motive obiective evidente: primele, de ordin istoric, celelalte de ordin artistic. Cf. Z. Covacef, *op. cit.*, p. 251–253, fig. 2.

1

2

3

PLANȘA 4

ginile nărilor coboară cîte o cută pînă la colțurile gurii; aceasta este închisă, buza superioară apare ca o linie dreaptă, iar cea inferioară este trasă în jos. Părul a fost lucrat din mici șuvițe dispuse în șiruri paralele[62].

Stilul sobru și laconic, austeritatea trăsăturilor, atît de expresive totuși, sînt indicii care conduc clar la perioada cea mai marcantă și mai originală din istoria portretului roman — epoca lui Traian, de aceea propunem datarea piesei între anii 110—120 e.n.

3. Următorul portret este realizat în ronde-bosse și reprezintă o tînără femeie[63]. (In. totală = 0,40 m; In. feței = 0,225 m) (Pl. IV. 2). Chipul, mult idealizat, este de formă ovală, plinuț. Fruntea este netedă, iar arcadele orbitale, arcuite, ușor reliefate, subliniază de fapt sprîncenele. Ochii mari, exoftalmici, cu unghiul extern lăsat în jos și cu pleoape grele, au irisul și pupila indicate prin două semicercuri concentrice incizate lîngă pleoapa superioară; privirea este îndreptată în sus în chip patetic. Nasul este drept, bine desenat. Gura mică, cu buze pline, este întredeschisă sugerînd un surîs vag. Bărbia este plină, masivă.

Pieptănătura, atît cît se vede de sub vălul ce-i acoperă capul, este realizată după moda lansată de femeile casei imperiale: Faustina Minor, Crispina.

Elementele tipologice și stilistice, caracteristice epocii antonine[64]: ochii mari cu privirea patetică, contrastul dintre suprafața feței, șlefuită cu acuratețe — într-un gingaș joc de umbră și lumină — și masa opacă a părului, plasează portretul în a doua jumătate a secolului II e.n., poate între anii 160—170 e.n.

4. De o mare expresivitate este portretul lui Alexandros (In. cap — = 0,29 m), (Pl. IV, 3), realizat în pseudoacrotera cu nișă cochiliformă a sarcofagului ce-i aparținea[65]. Fața personajului este rotundă. Fruntea mică este străbătută, în mijloc, de o cută verticală adîncită profund. Arcadele orbitale sînt pronunțate; sprîncenele, care sînt exprimate plastic, întăresc și mai mult linia arcadelor și măresc orbitele. Ochii mari, globulari, au pleoapa superioară bine reliefată; pupila și irisul nu sînt marcate. Nasul este mare, gros, cu nările largi. Gura mică și rotundă, cu buze groase este închisă și înconjurată de barbă și mustăți. Două cute adînci, care-i creează o expresie de amărăciune, pornesc de la marginile nărilor pînă la colțurile gurii. Mustățile mari și groase, realizate din șuvițe lungi, lăsate în jos, se unesc cu barba. Aceasta este tunsă scurt, buclată și îmbracă bărbia proeminentă, jumătatea inferioară a obrajilor, ajungînd pînă sub urechi. Părul foarte bogat, deasemeni tuns scurt și ondulat, descrie un arc în jurul frunții, iar lateral lățește capul. Acest fel de realizare a părului și bărbii ne indică moda introdusă în epoca Antoninilor. Spre sfîrșitul aceleiași perioade ne conduce și accentuarea expresivității, prin linii săpate adînc.

După moda Romei, în a doua jumătate a secolului II e.n., în toate, provinciile artiștii încep să introducă în lucrările lor elemente de lirism.

---

[62] A. Voschinina, *op. cit.*, nr. 27, pl. XXXVIII

[63] V. Pârvan, în *Arch. Anzeiger.*, 1914, col. 437, fig. 6—7; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, fig. 86—87; Silvio Ferri, *Arte romane sul Danubio*, Milano, 1933, p. 336, fig. 443; Scarlat Lambrino, *Arta grecească și romană în România*, „Arta și tehnica grafică", 1938, p. 14, fig. 17; G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 267—269, fig. 1; Z. Covacef, *op. cit.*, p. 252—253.

[64] Max Wegner, *op. cit.*

[65] V. Barbu, în Dacia, NS, 7, 1963; Z. Covacef, *op. cit.*, p. 253, fig. 3

sau nuanțe de tristețe, dovedind că încep să fie preocupați de personalitatea sa, de spirit. Se poate considera, pe baza acestor elemente, că portretul lui Alexandros a fost realizat în perioada 180—190 e.n.

5—6. Un portret similar apare pe o stelă funerară, alături însă de un portret feminin[66]. (Ambele In. = 0,125 m). Acesta din urmă are deasemeni ața rotundă, bucălată. Fruntea este însă netedă. Se disting arcadele puternice deasupra ochilor globulari cu pleoape grele. Pieptănătura este asemănătoare cu a Crispinei, dar și cu a Iuliei Domna[67] (Pl. V, 1).

Asemănarea dintre portretul masculin și cel al lui Alexandros, prezentat mai sus, în ceea ce privește modul de tratare a părului și a bărbii, ne determină să le considerăm contemporane, ba chiar mai mult, produse ale aceluiași atelier tomitan. Pieptănătura personajului feminin conduce spre o lărgire a perioadei de funcționare a atelierului, și la o datare a piesei între anii 180—200 e.n.

7—8. Alte două stele funerare[68], de dimensiuni mici, oferă portretele defuncților, ale căror trăsături generale, precum și modul de realizare, sînt similare cu cele ale lui Alexandros. Credem că nu greșim dacă le considerăm produse ale aceluiași atelier, putînd fi datate între 180—200 e.n. de subliniat că pentru această datare pledează și dimensiunile și forma stelelor, precum și inscripția ce se află pe una dintre ele[69].

9. Portretul numitei Chrysion[70] (Pl. V, 2) (In cap = 0,22 m), al cărei bust este realizat într-o stelă-ediculă, are fața ovală, cu fruntea lată și obrajii plini. Arcadele orbitale, cu sprîncenele arcuite, sînt bine reliefate, dar fără a umbri ochii, care sînt mari, migdalați și cu pleoapa superioară bine conturată. Nasul este lung și subțire, ușor coroiat, avînd nările fine, pronunțate. Gura mare, fermă — aproape masculină — cu buzele arcuite în mod exagerat, este închisă; colțurile gurii sînt marcate. Bărbia rotundă este trasă spre în față. Pieptănătura este caracteristică pentru începutul secolului III e.n.[71], ceea ce ne-a determinat să datăm portretul între anii 200—220 e.n. Celelate elemente — modul de realizare, îmbrăcămintea și, mai ales, inscripția, confirmă această datare.

10. O pieptănătură întrucîtva asemănătoare întîlnim la un alt portret feminin (In. = 0,32 m), lucrat în ronde-bosse (Pl. V, 3), din păcate păstrat fragmentar[72]. Presupunem că avea fața ovală. fruntea este netedă, bine șlefuită. Pe arcadele pronunțate sînt lucrate, în relief, sprîncenele arcuite. În cavitățile orbitale, adînci, dar neumbrite de arcade, ochii exoftalmici au pleoapele conturate și colțurile exterioare alungite. Irisul este incizat, iar pupila săpată în centrul acestuia. Privirea este îndreptată spre dreapta.

[66] Z. Covacef, *op. cit.*, p. 253—254, fig. 4.

[67] Cum apare aceasta într-un basorelief păstrat la Muzeul Național din Varșovia, cf. Anna Sadurska, *op. cit.*

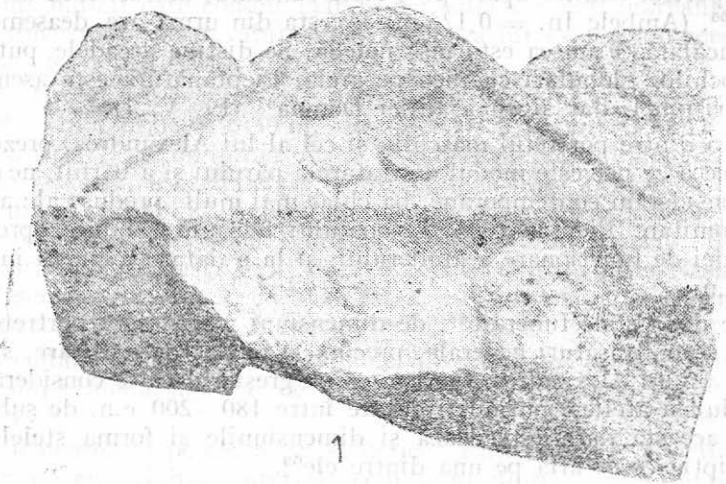
[68] Primul a fost publicat de A. Rădulescu în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, p. 158—159, nr. 11, fig. 11. Cel de al doilea este publicat de Z. Covacef în Pontica, 7, 1974, p. 295—296, fig. 1.

[69] G. Bordenache, în Dacia, NS, 9, 1965, p. 253—154; A, Rădulescu, *loc. cit.*

[70] V. Barbu, op. cit., p. 562—564, fig. 10; Z. Covacef, *Die Grabporträte*, Roma, 1988 p. 253, 255, fig. 5.

[71] R. Paribeni, *Il ritratto nell'arte antica*, Milano, 1934, p. 29—30, pl. CCXCIV.

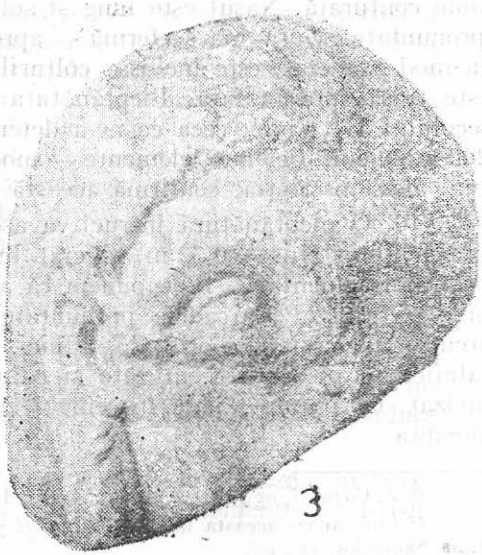
[72] Z. Covacef, *op. cit.*, p. 253, fig. 6.

1

2

3

PLANȘA 5

Caracteristicile acestui portret și mai ales pieptănătura, determină încadrarea sa între anii 220—240 e.n.

11. Statuia cetățeanului din Tomis, (Pl. VI, 1) de tipul „poetului", este bine cunoscută[73], pentru echilibrul analizei pe care o întreprindem, vor fi subliniate trăsăturile esențiale ale portretului (In. cap = 0,26 m). Chipul este al unui om matur. Fruntea este brăzdată de riduri. Ochii, apropiați și ușor strabici, sînt adînciți în cavitatea orbitală. Zbîrciturile naso-labiale sînt profunde. Sprîncenele, lungi și groase, sînt exprimate plastic, iar ochii cu pleoape grele, au pupila indicată printr-un orificiu circular profund. Toată expresia feței este concentrată în privirea îndreptată în sus și în rictusul nervos, atît de precis indicat prin multiplele asimetrii ale obrazului. În contrast net cu caracterul veristic al chipului este tratamentul părului și al bărbii, care evidențiază influențele orientale, mai precis pe cele siriene, amestecate însă armonios cu elemente tipic occidentale[74] (calviția incipientă este după moda romană).

Portretul se inserează curentului artistic care, pe la mijlocul secolului III e.n., se întoarce la realismul caracteristic începutului artei romane, care concentrază expresivitatea în privire, în sprîncene, în cutele de pe frunte și mai ales în asimetria deformantă a anatomiei chipului. A fost datat de primul editor[75] în anul 240 e.n.

15—13. Portretele Matronei și soțului său[76] (In. cap = 0,15 m) se înscriu aceluiași curent (Pl. VI.2). Chipul Matronei, destul de rău conservat, lasă să se vadă fața rotundă cu o frunte îngustă, triunghiulară. Arcadele sînt puternic reliefate deasupra ochilor exoftalmici. Singurul element de încadrare cronologică este oferit de pieptănătură, realizată după moda lansată de Otacilia Severa (244 e.n.). Portretul soțului, mai bine conservat, oferă o serie de elemente particulare. Maniera veristică în care a fost tratat — atît cît a permis tehnica de lucru în basorelief — este caracteristică curentului realist post-severian, care apare pe la mijlocul secolului III e.n. O bună analogie o oferă portretul cetățeanului din Tomis — probabil produse ale aceluiași atelier — fapt ce ne permite să datăm portretele între anii 240—245 e.n. La această stelă avem avantajul de a verifica datarea propusă cu ajutorul inscripției.

14. Ultimul portret feminin tomitan este lucrat deasemeni în ronde-bosse[77] (In. = 0,22 m). Impresionează prin trăsăturile realiste, sugerate prin jocul de umbre și lumini realizate prin șlefuirea marmurei (Pl. VI, 3). figura, mai degrabă rotundă, are fruntea înaltă, netedă. Sprîncenele sînt arcuite pe arcadele pronunțate ce umbresc totuși ochii mari, alungiți pe orizontală și cu pleoape bine conturate. Irisul și pupila sînt indicate prin două cercuri incizate adînc. Pomeții sînt proeminenți. Nasul este fin, drept.

[73] V. Pârvan, în *Arch. Anzeiger.*, 1914, col. 435, fig. 5; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, fig. 66; G.Q. Giglioli, *Cat. del Museo dell'Impero*, Roma, 1927, p. 104 pl. XXVI; Silvio Ferri, *op. cit.*, p. 338, fig. 445; E. Panaitescu, *Monumenti della civiltà romana nella Mesia*, p. 241, fig. 14; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București 1938, pl. XXIX/49; G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 269—272, fig. 2—3; eadem, în Dacia, NS, 8, 1964, p. 166; Z. Covacef, *op. cit.*, p. 256, fig. 7.

[74] G. Bordenache, în Dacia, NS, 2, 1958, p. 269.

[75] Eadem, *loc. cit.*

[76] Maria Munteanu, în Pontica, 7, 1974, p. 161—164, nr. 4, fig. 4; Z. Covacef, *op. cit.*, p. 256—257, fig. 8.

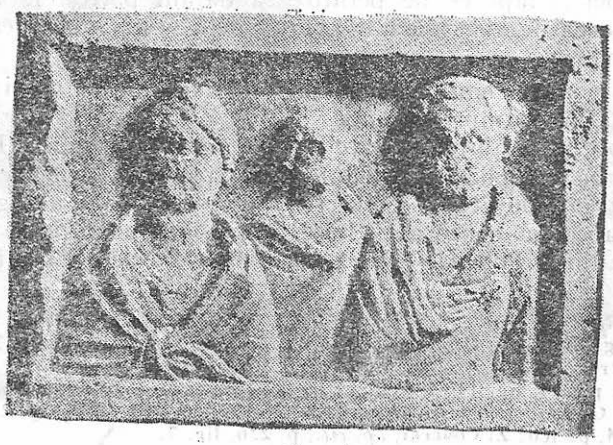
[77] Z. Covacef, în Pontica, 14, lp. 289—296; eadem, în Wiss. Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin, Gesw. R. XXXI (1982) 2/3, p. 173—175; eadem, *Die Grabporträte*, Roma, 1988, p. 257.

1

2

3

PLANȘA 6

Gura închisă. O serie de linii, realizate descendent, creează un aer de melancolică tristețe chipului. Perechile de cute, ce contribuie la individualizarea figurii—, nu au fost săpate ci, așa cum am menționat mai sus, s-au realizat prin șlefuirea marmurei. Bărbia este mică, rotundă.

Trăsăturile chipului, în special pomeții, proeminenți, sînt caracteristic orientale, pieptănătura este însă realizată după moda romană[78]. Maniera realistă de prezentare a portretului, precum și coafura, îndreptățesc încadrarea cronologică la mijlocul secolului III e.n.

15. Cel din urmă portret analizat este al unui bărbat (In. cap = = 0,29 m) și este lucrat în basorelief[79] (Pl. VII, 1). Făcut parcă în muchii, portretul degajă o extraordinară expresivitate. Impresionează, în primul rînd, maniera adoptată de sculptorul tomitan care a delimitat fiecare element al chipului, fără a-l întrerupe însă de ansamblul figurii[80]. Părul bogat și cîrlionțat, sprîncenele stufoase, ochii mari, nasul trapezoidal, buzele groase, senzuale, toate sînt bine desenate și frumos conturate. Barba, foarte deasă, îmbracă toată partea inferioară a chipului. Pielea obrajilor pare întinsă pe osatura masivă, sugerată plastic printr-un joc de umbre și lumini, realizat atît prin cioplire cît și prin șlefuire.

Trăsăturile greco-orientale ale chipului, pomeții dezvoltați, indică faptul că portretul reprezenta un localnic — așa cum apar toate portretele antice descoperite pe teritoriul Dobrogei; stilistic, se alătură ultimelor portrete prezentate, putînd fi datat la mijlocul secolului III e.n.[81]

16. Bustul masculin, acefal[82], pare să fi fost de factură funerară, personajul fiind prezentat în atitudinea tipică pentru acest gen de monumente: cu mîna dreaptă îndoită din cot peste piept, ieșind din faldurile veșmîntului, defunctul ține marginea mantiei. Drapajul este corect și bine realizat Multă veridicitate se constată în executarea mîinii (atît cît se vede din ea și cît s-a păstrat) și mai ales în redarea ridurilor de pe gît. Modul atît de perfect de prelucrare a pietrei permite „să vedem" că bustul a aparținut unui personaj în vîrstă. Credem că nu greșim dacă datăm acest monument în prima jumătate a secolului III e.n., probabil între 230—240, contemporan deci cu statuia-portret a cetățeanului din Tomis și cu stela Matronei și a soțului ei.

17. Statuia feminină, deasemeni acefală[83] (Pl. VII, 2), aparține tipului *grande Ercolanese*. Lipsa capului nu permite o individualizare. Statuia în sine pare să fie o lucrare de serie: disproporția dintre părțile corpului (bustul prea mic în comparație, mai ales, cu picioarele, masive), rigiditatea drapajului, poziția mîinilor — sînt atîtea elemente specifice unui tip anume de monument funerar. Maniera de lucru indică faptul că statuia a fost lucrată într-un atelier tomitan, pe la jumătatea secolului III e.n., mai probabil spre cea de a doua jumătate.

---

[78] M. Bergmann, *op. cit.*, pl. 7/5, 6; pl. 8/1, 2.

[79] Z. Covacef, *op. cit.*, Berlin, 1982, p. 173—175; eadem, *op. cit.*, Roma, 1988, p. 257—258.

[80] Aceeași manieră în tratarea chipului se evidențiază la portretul lui Filip Arabul, cf. *supra*, n. 46.

[81] Datat în anul 250 e.n., cf. Z. Covacef *loc cit* .

[82] I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul Regional al Dobrogei*, Extras din Analele Dobrogei, 18, 1937, p. 7, nr. 13

[83] Deși descoperită de mai mulți ani, statuia a rămas inedită; a făcut parte din lotul de piese din muzeul constănțean la o expoziție organizată la Moscova: *Kultura i iskustva pricernomoria v antichnuiu epohu*, Katalog, Moscova, 1983, nr. 116.

1

2

3

4

PLANȘA 7

Pentru *Mangalia* sînt de luat în discuție trei portrete, toate aparținînd secolului II e.n.

1. Primul, este portretul lui Evrandos[84] (Pl. VII, 3), descoperit în necropola romană de la sud-vest de cetatea antică, realizat într-o ediculă din marmură de culoare albă. Se remarcă la Evrandos, care a murit la 31 ani[85], barba scurtă și părul ondulat după moda antoniniană. Maniera stilistică și tipologică a portretului au determinat datarea la mijlocul secolului II e.n. (probabil între anii 145—150). Pentru această datare — în cazul de față — pledează și inscripția care însoțește monumentul.

2. Al doilea portret callatian este un cap de fetiță (In. = 0,178 m)[86] lucrat în ronde-bosse (Pl. VIII, 1), din marmură albă, fină. Fruntea este înaltă, ochii — sub sprîncenele frumos arcuite — au pupilele redate cu multă grijă. Nasul este erodat. Gura mică, dreaptă, este exprimată printr-o linie cu două mici adînciturі la colțuri, sugerînd un vag surîs. Părul cu bucle mici, vălurite, realizate superficial, îi înconjoară fața; deasupra are o coadă împletită imitînd o diademă[87]. Trăsăturile fine, maniera de lucru, sugerează încadrarea în aceeași epocă în care a fost lucrat și portretul lui Evrandos, adică sfîrșitul primei jumătăți a secolului II e.n.

3. Cel de al treilea monument este capul unui băiat[88], lucrat deasemeni în ronde-bosse (Pl. VII, 4), din marmură albă, cu cristale fine (In.= = 0,14 m). Portretul înfățișează chipul unui băiețandru, cu obrajii bucălați. Pe fruntea mică este săpată o cută orizontală. Ochii, cu pleoapa superioară bine conturată, sub arcadele nu prea puternice, nu au indicat irisul și nici pupila. Gura mică, are colțurile marcate. Două cute adînci, realizate prin șlefuire, pornind de la marginile nărilor pînă la colțurile gurii, sugerează un surîs copilăresc, încrezător. Pe cap, băiatul poartă o căciulă înaltă, de sub care iese părul cîrlionțat, de jur împrejurul feței.

Liniile armonioase, surîsul duios — sugerat printr-un fin joc de umbre și lumini — ne determină să plasăm portretul în cea de a doua jumătate a secolului II e.n. (între 150—170 e.n.). Căciula pe care o poartă indică faptul că băiatul făcea parte dintr-o familie de băștinași.

Pentru cetatea *Histria* aducem în discuție un singur monument: statuia acefală a unui cetățean[89]. Destul de prost conservată, statuia este o piesă de serie, din tipul „magistratului", individualizarea ar fi trebuit să fie dată de portretul care, acum, lipsește (Pl. VIII, 2).

Monumentelor sculpturale laice, descoperite în cetățile pontice, li se adaugă cîteva portrete provenind din diferite centre din *interiorul Dobrogei* și de pe *limes*-ul dunărean.

---

[84] G. Bordenache, în Dacia, NS, 4, 1960, p. 499, nr. 8, fig. 12.

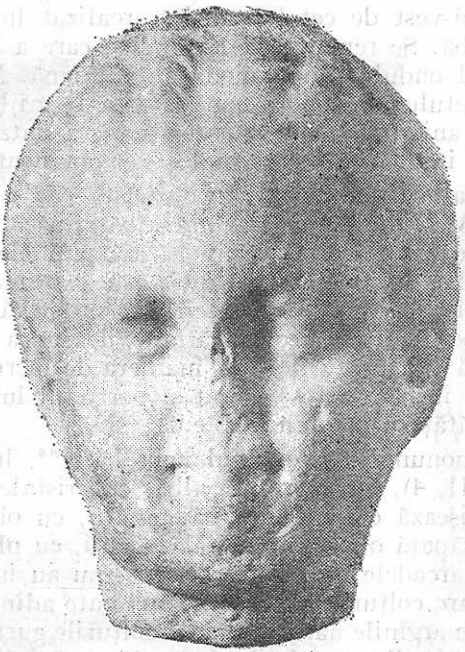
[85] După cum o indică inscripția, cf. G. Bordenache, *loc. cit.*

[86] Inedit

[87] Pentru pieptănătură cf. A. Voschinina, *op. cit.*, cat. 33, pl. LII—LIII.

[88] Inedit

[89] V. Pârvan, *Începuturile vietii romane la gurile Dunării*, ed. 2, îngrijită și adnotată de R. Vulpe, București, 1974, fig. 64; „Cetățean din Histria, sec. II—III e.n., descoperit în piața orașului, căzută lîngă zidul „basilicii forensis" (bursa din Histria)". Și-ar fi găsit locul aici, între monumentele artei sculpturale laice, și stela funerară a unui legionar, fragmentară, care avea reprezentată, în relief adînc, figura unui legionar în picioare. Din relief însă se mai păstrează picioarele, încălțate în cizme scurte și partea inferioară a cuirasei. Datată în sec. II e.n. D.M. Pippidi, în StCl, 8, 1966, p. 51, nr. 12; idem, *ISM*, I, București, 1983, p. 407—408, nr. 288.

1

2

3

PLANȘA 8

1. Prima piesă pe care o aducem în discuție este capul unui efeb (In. = = 0,15 m)[90], lucrat în ronde-bosse din marmură de culoare albă, descoperit la Adamclisi. Capul prezintă chipul unui tînăr cu trăsături regulate și bine proporționate. Fruntea este netedă. Arcade pronunțate deasupra ochilor desenați corect, cu pleoapele conturate. Nu este redat nici irisul și nici pupila. Gura este expresivă, cu buzele arcuite. Are un nas drept cu nările ușor dilatate. Prin șlefuire au fost create cutele largi care pornesc de la marginile nărilor, ca și cele care sînt create la colțurile gurii și care creează o ușoară expresie de bosumflare. Părul scurt este redat prin bucle realizate corect, după scheme clasice. Portretul constituie una din rarele replici din Scythia Minor, derivată din tipurile de atleți greci [91].

Maniera stilistică, imitînd o operă grecească, conduce la perioada lui Hadrian, amator pasionat al artei elenice, în timpul căruia pînă și aspectul exterior al romanilor capătă înfățișare grecească. Propunem să se dateze între anii 130—140 e.n.

2. Următoarea piesă este un portret feminin [92] (In. = 0,165 m), descoperit la Almalîu. Lucrată în ronde-bosse, din marmură de culoare albvineție, piesa a fost șlefuită cu multă acuratețe, în realizarea ei folosindu-se mai ales dalta fină.

Capul prezintă chipul unei tinere femei, cu trăsături gingașe, idealizate. Ochii mari sînt frumos desenați, dar nu au marcată nici pupila și nici irisul. Sprîncenele sînt arcuite pe arcadele pronunțate. Nasul este fin, drept, cu nările ușor dilatate. Gura mică, cu buze pline, este închisă; are o expresie de copil bosumflat. Din părul ondulat, despărțit printr-o cărare mediană, două șuvițe mari îi înconjoară fața. În dreptul urechilor a fost lăsat liber un cîrlionț, apoi, părul strîns în mai multe șuvițe ondulate, este adunat într-un coc în vîrful capului și legat cu o panglică, amintind de pieptănăturile cu *krobylos* din multe reprezentări ale Afroditei[93]. Trăsăturile fine ale chipului, caracterele stilistice și tipologice, înscriu sculptura printre produsele laice realizate în rima jumătate a secolului II e.n.[94].

3. Tot în ronde-bosse a fost lucrat și capul unui bărbat descoperit la Piatra (Camena de azi, jud. Tulcea)[95] (Pl. VIII, 3). Piesa a fost realizată din calcar de culoare albă, compact. (In. = 0,14). Chipul este al unui bărbat în plină maturitate. Din figură se detașează ochii net mari, exoftalmici, cu pupila ieșind parcă din orbită (basedowian), înconjurată de cercul adînc incizat al irisului. Figura este asimetrică; arcada orbitală de deasupra ochiului stîng este mult înălțat în timp ce cealaltă este realizată oblic, atingînd pleoapa bine conturată a ochiului drept. Nasul este borcănat și mic. Asimetria chipului a creat o serie de cute pe frunte și între sprîncene. Părul, ridicat în chip de calotă în jurul capului, și delimitat față de frunte printr-o linie profund incizată, este relizat din șuvițe paralele, îndreptate în sus și rotunjite, avînd aspectul unui colac împletit în jurul capului.

[90] Publicat în cataloagele expozițiilor internaționale din care a făcut parte: *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 251, pl. 71; *Civiltà romana in Romania*, Roma, 1970, p. 243—144, G 86; *Kultura i iskusstva pricernomorie v anticinuiu epohu*, Moscova, 1983, nr. 109.

[91] Anna Sadurska, *op. cit.*, nr. 24, pl. 21

[92] Inedit

[93] G. Bordenache, *Sculture greche e romane*, I, București, 1969, p. 27—28, nr. 31, 32, pl. XV, XVII.

[94] Anna Sadurska, *op. cit.*, pl. 25

[95] Th. Sauciuc-Săveanu, în An. Dob., 15, 1934, p. 109, fig. 4—5

În spatele acestui „colac" părul este ondulat, realizat din șuvițe greoaie care trec de la dreapta spre stînga lăsînd liberă o cărare mediană. Barba este mare, deasemeni ondulată, și acoperă toată partea inferioară a feței, unindu-se cu mustățile lungi și cu părul, în dreptul urechilor.

Tipologic, portretul se înscrie în seria lucrărilor din a doua jumătate a secolului III e.n., caracterizate prin accentuarea laturii spirituale a omului. Toate portretele din această perioadă au chipurile cu ochii triști, larg deschiși, cu privirea fixată în depărtări. Stilistic se înscrie curentului provincial și poate fi încadrat cronologic între 250—270 e.n. Cel mai apropiat centru, unde ar fi putut să fie realizat portretul, este Ibida.

4. Din nordul Dobrogei provine un portret feminin[96], lucrat din marmură de culoare albă cu cristale mari (În. = 0,242 m), aflat într-o stare proastă de conservare[97].

Portretul, deosebit de expresiv, reprezintă o femeie în plină maturitate, cu vădite semne de oboseală pe figură. Pe arcadele orbitale, proeminente sînt realizate sprîncenele, redate plastic printr-o serie de mici incizii paralele. Ochii sînt mari și au pleoapele grele, bine marcate. Irisul semicircular este redat printr-o incizie foarte slabă, iar pupilele sînt săpate adînc lîngă pleoapa superioară, ceea ce face ca privirea să fie îndreptată în sus. Gura mică are buze pline; două incizii verticale marchează colțurile gurii. Alte două cute pornesc de la marginile nărilor și coboară sub obraji. Acestea, ca și cearcănele de sub ochi, sînt redate printr-un joc de umbre și lumini, realizat prin șlefuirea pietrei. Părul, împărțit printr-o cărare mediană, coboară spre urechi, pentru a fi strîns apoi la spate într-un coc mare, care ajungea pînă în creștet. Pentru genul de pieptănătură s-au găsit analogii la pieptănăturile purtate de Iulia Domna și Iulia Maesa[98].

Realismul portretului exprimat prin întreaga suită de cute care brăzdează obrajii, expresia de amărăciune care se degajă din acest chip, au determinat încadrarea sa cronologică în a doua jumătate a secolului II e.n., mai aproape de sfîrșitul său (circa 190—210 e.n.). Este perioada în care, atît la Roma cît și în provinciile cele mai îndepărtate, artiștii încep să se intereseze de personalitatea morală a omului, de starea sa de spirit, introducînd în operele lor elemente de lirism, nuanțe de tristețe, conform gustului elitei romane[99].

Din centrele de pe *limes*-ul dunărean au fost analizate două portrete și un bust, provenind din anticul Durostorum. Desigur că trebuie să fi existat și în celelalte castre și așezări de pe *limes* monumente care să poată fi încadrate artei sculpturale laice private.

5. Prima piesă pe care am avut-o în vedere este portretul unei tinere femei[100], lucrat din calcar dur de culoare albă (În. = 0,37 m)(Pl. IX, 2). Un văl acoperă partea posterioară a capului, lăsînd descoperit, și bine vizibil, părul pieptănat cu multă grijă și, chiar, cu oarecare eleganță. Fața, de formă ovală, are trăsăturile desenate cu multă grijă și realizate cu acurateță. Sprîncenele arcuite sînt stilizate; între acestea s-a format o cută adîncă care urcă pe frunte. Ochii au pleoapa superioară marcată, în schimb nu au

[96] Capul a fost scos la suprafață de plug, la ferma Caraibil (jud. Tulcea), în anul 1968

[97] M. Alexandrescu-Vianu, în Pontica, 3, 1970, p. 379—381, fig. 1—4.

[98] Eadem, *op. cit.*, p. 380.

[99] A. Voschinina, *op. cit.*

[100] Ion I. Russu, *op. cit.*, p. 7—8 (179—180), nr. 6, fig. 6.

incizate pupilele. Nasul este fin; gura mică are buze pline. Cearcănele vagi, ca și cutele care pornesc de la marginile nărilor sau cele de la colțurile gurii, sînt redate printr-un ingenios joc de planuri ample, realizate cu multă îndemînare prin șlefuirea pietrei dure, conferind chipului o deosebită valoare artistică.

Ceea ce atrage atenția în mod deosebit este pieptănătura, realizată destul de complicat. În față, părul este despărțit printr-o cărare — ușor deplasată spre dreapta — de la care pornesc două șuvițe mari formate din fire paralele, ondulate în formă de *S* culcat și alungit, și care se pierd sub văl. Pe o porțiune scurtă, deasupra acestei meșe, părul este pieptănat fără a fi ondulat, iar în creștet este strîns într-un coc format din șuvițe împletite și răsucite. S-au găsit analogii pentru pieptănătură la portrete ale Faustinei Minor[101]; în acest mod își purta părul însă și Faustina Maior[102].

Lucrarea are o mare valoare artistică, impresionînd prin subtilitatea execuției plastice, care exprimă atît de realist o stare sufletească bine definită, de tristețe. Nu numai vălul de doliu pune accentul asupra expresiei chipului, dar întreaga atmosferă emanată de modulările arcadelor, globul ochilor și linia care situează pleoapele într-un plan cu totul special, la care se adaugă mișcarea pomeților. Tipologic și stilistic portretul se încadrează la mijlocul secolului II e.n.

6. Pe un fragment dintr-o stelă funerară[103] din calcar se păstrează portretul unui bărbat în vîrstă (Pl. IX, 1). Figura are o expresie originală. Fruntea este brăzdată de riduri orizontale. Pe arcadele puternice sînt desenate sprîncenele arcuite și unite în formă de acoladă; bine conturate, prin incizii adînci, mai ales la partea superioară, acestea sînt stufoase. La rădăcina nasului sprîncenele sînt marcate printr-o incizie adîncă, orizontală. Ochii sînt mari, cu pleoape reliefate; pe globul ocular este incizat, printr-un semicerc, irisul iar în centrul acestuia este marcată pupila. Nasul este mare, cu nările largi. Gura, cu buze groase, este închisă. Fața este înconjurată de părul scurt, ușor ondulat, unit cu barba, deasemeni scurtă, care îmbracă partea inferioară a feței. Mustățile lungi se unesc deasemeni cu barba. Portretul, foarte expresiv, își găsește bune analogii în lucrări similare realizate în atelierele tomitane în secolul al III-lea[104]. Îl datăm în a doua jumătate a secolului.

7. Ultima piesă este un bust lucrat din marmură alb-gălbuie, bine șlefuită, reprezentînd un bărbat[105]. După modul de realizare — cu soclu pe care trebuia să fie trecut numele celui reprezentat — se poate afirma că bustul nu făcea parte din categoria monumentelor funerare de acest gen, ci, desigur, era bustul unui personaj de vază din anticul Durostorum și a fost ridicat, probabil, spre a fi expus într-un loc public. Din păcate portretul, care ar fi contribuit la individualizarea personajului, nu s-a păstrat. Calitățile artistice determină datarea bustului în a doua jumătate a secolului II e.n. (Pl. IX, 3).

---

[101] *Idem*, p. 8

[102] R. Cagnat, V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, 1, Paris, 1917, p. 504, fig. 276.

[103] Monumentul descoperit la Durostorum, a făcut parte din colecția lui P. Papahagi, si a fost donată muzeului constănțean la 30 august 1938.

[104] Z. Covacef, în Wiss. Zeitschrift der Humbold-Universität zu Berlin, Gews. R. XXXI. 1982 — portretul lui Filip Arabul și cel masculin; eadem în Quaderni de „La ricerca scientifica", n. 16, Roma, 1988.

[105] A făcut parte din colecția P. Papahagi.

1

2

3

PLANȘA 9

*
* *

Trecerea în revistă a monumentelor pe care le-am considerat ca făcînd parte din sculptura de aspect privat impune o primă observație, aceea a bogăției de materiale provenite din atelierele tomitane. Nu este însă cazul întocmirii unei statistici, deoarece nu toate piesele aparținînd acestei categorii au fost luate în discuție[106].

Pe de altă parte, este evident că fiecare portret reprezintă o persoană anume. În analiza pe care am întreprins-o am încercat „să rupem" portretul de ansamblul monumentelor în care apăreau — statui sau stele — tocmai pentru a evidenția individualitatea fiecăruia, chiar dacă tipologic se înscriu în canoanele generale ale artei romane: statuile feminine inserîndu-se tipului *grande* sau *piccole Ercolonese*; cele masculine tipului *magistratului* (statuia histriană, bustul din Durostorum), *a filosofului* (statuia tomitană) etc.; în timp ce stelele prezintă busturile defuncților într-o poză, de asemeni tipică pentru acest gen de monumente. Analiza portretelor independent de monumentele cărora le-au aparținut permite să se desprindă anumite trăsături somatice, care să conducă spre interpretări fizionomice.

Conform epocii căreia îi aparține, fiecare portret se înscrie unui anumit curent artistic, care în Dobrogea romană își păstrează doar caracteristicile generale: stil rece la începutul Imperiului, dinamic în epoca Flavienilor, sobru și laconic în epoca lui Traian, clasic sub Hadrian, portret psihologic începînd din a doua jumătate a secolului II e.n.[107]. Caracteristicile generale, precum și pieptănăturile, au constituit criteriile de bază pentru datare.

Deoarece cele mai multe monumente provin din Tomis, ele constituie veritabile documente care ocazionează o serie de concluzii privind producția artistică a atelierelor tomitane. În primul rînd se evidențiază actiivitatea *meșterului tomitan*, anonim, care funcționa la mijlocul secolului III e.n. Lucrările sale se deosebesc de ale celorlalți meșteri din punct de vedere al tehnicii de redare a figurilor. La portretele realizate de acesta, chipurile par „desenate", fiecare element al figurii este marcat, delimitat, printr-o linie incizată profund: fruntea, sprîncenele, ochii, nasul, gura fiind lucrate cu grijă în cadrul acestor limite, împreună formînd însă un ansamblu armonios și coerent. Acestui *meșter tomitan* îi atribuim portretul lui Filip Arabul și ultimul portret masculin din Tomis (nr. 15).

În privința datării se impune observația că primul portret tomitan pe care-l avem pînă acum este de la jumătatea secolului I e.n., următorul de la începutul secolului II e.n., pentru ca, începînd cu cea de a doua jumătate a acestui secol și pînă la jumătatea celui următor să avem o succesiune continuă de portrete. De aceea între primele trei portrete lisesc elemente de legătură, de continuitate. Începînd însă cu portretul lui Alexandros, de la un monument la altul, există cel puțin un punct comun: fie că este vorba de pieptănătură (Chrysion și portretul feminin următor; Matrona și portretul care urmează), sau anumite trăsături somatice, specifice provinciei, sînt mai evidente în această continuitate (Alexandros și figurile

[106] Multe monumente din această categorie, aflîndu-se într-o stare precară de conservare, nu se pretează la o analiză care să conducă la concluzii stilistice și tipologice.

[107] A. Voschinina, *op. cit.*

masculine de pe următoarele stele; cetățeanul tomitan și soțul Matronei; Matrona și ultimele două portrete feminine) — definind, de fapt, atelierele care le-au produs.

Se poate concluziona că Tomisul a avut o bogată producție portretistică; rare în secolul I e.n., cînd, probabil, abia apăruse și aici moda portretelor, acestea se vor înmulți de la jumătatea secolului următor. Urmărind evoluția portretistică de-a lungul secolelor, am realizat, de fapt, și o trecere în revistă a cîtorva dintre chipurile vechilor locuitori ai Dobrogei — mai cu seamă ai Tomisului — unora cunoscîndu-le, din inscripții și numele.

Este de subliniat faptul că în Dobrogea romană arta sculpturală laică, de aspect oficial, a servit din plin *propagandei imperiale*. Chiar dacă ar fi să luăm în discuție doar reprezentările de pe monumentul triumfal *Tropaeum Traiani*, unde se detașează cele șase imagini ale împăratului Traian (ținînd cont și de singularitatea monumentului în viața artistică a Imperiului), propaganda ideologiei oficiale este evidentă. Adăugăm însă și cele zece monumente imperiale (între care nouă portrete) care completează tabloul acestei propagande. În ceea ce privește atelierele sculpturale care au servit propagandei oficiale, se remarcă cele din Tomis și Durostorum.

Pentru producția sculpturală laică privată se evidențiază net Tomisul și putem afirma că aici se formase un curent special. Stilurile portretistice lansate la Roma, în diferite perioade istorice, cunoscute în capitala provinciei, și prin faptul că în atelierele sale se lucrau portrete oficiale, capătă aici forme originale, datorate influenței artei elenice, cu care sînt îmbrăcate însă tipurile locale. Analogiile cu monumente similare din alte părți ale Imperiului au fost făcute, așa cum subliniam mai sus, doar pentru a stabili epoca, stilul, caracteristicile generale tipologice; arta Dobrogei romane se dovedește însă a fi cu totul originală, trăsătură cu atît mai evidentă în portrete, acestea reprezentînd tipuri locale, cu trăsături personale.

Pentru a transforma observațiile în concluzii certe se impune o analiză temeinică a tuturor monumentelor sculpturale antice din Dobrogea și publicarea unor cataloage — tematice sau pe colecții.

QUELQUES REMARQUES CONCERNANT LA SCULPTURE LAIQUE DANS LA DOBROUDJA ROMAINE

Z. COVACEF

Résumé

On fait une analyse sur l'art sculptural à caratère laïque dans la Dobroudja romaine en précisant, dès le début, ses deux aspects: officiel et privé.

Dans l'analyse faite, on a pris en considération, pour la sculpture officielle: les reliefs du monument triomphal „Tropaeum Trajani" et les portraits impériaux; quant à la sculpture privée: les statues, les bustes ainsi que -spécialement- les portraits funéraires (en rondebosse ou bas-relief).

Il faut souligner le fait que dans la Dobroudja romaine, l'art sculptural laïque d'aspect officiel a pleinement servi à la propagande impériale. Même si on avait pris en discussion seulement les représentations appartenant au monument triomphal „Tropaeum Trajani",

parmi lesquelles se remarquent les six images de l'empereur Trajan (tenant compte aussi de l'unicité du moment dans la vie artistique de l'Empire), la propagande de l'idéologie officielle est évidente. Mais on y ajoute les dix monuments impériaux (neuf étant des portraits) qui viennent compléter le tableau de cette propagande. D'autre part, le nombre de ces portraits prouve la position importante de la Dobroudja à l'intérieur de l'Empire Romain vis-à-vis des autres provinces. En ce qui concerne les ateliers de sculpture qui ont servi à la propagande officielle, on remarque ceux de Tomis et de Durostorum.

Dans l'analyse des monuments de la sculpture laïque d'aspect privé, la première observation qui s'est imposée c'est la richesse des matériaux provenus des ateliers de Tomis. De cette manière, ces monuments constituent de vrais documents qui offrent toute une série de conclusions concernant la production artistique à Tomis. Tout d'abord on met en évidence l'activité de l'artisan autochtone anonyme, qui se manifestait au milieu du III-e siècle. Ses ouvrages sont différents de ceux des autres ouvriers quant à la technique de la représentation des figures. Dans ses portraits, les figures semblent „dessinées". Chaque élément du visage est délimité par une ligne profondément tracée, de sorte que le front, les sourcils, les yeux, le nez, la bouche quoique soigneusement travaillés, forment quand même un ensemble harmonieux et cohérent. C'est justement à cet artisan autochtone, que l'on attribue le portrait de Philippe l'Arabe et le dernier portrait masculin de Tomis (nr. 15).

Pour ce qui est de la datation, une observation s'impose: le premier portrait réalisé à Tomis appartient à la moitié du I-er siècle après J—C, le suivant au début du II-e siècle, de sorte que, durant la seconde moitié du II-e siècle et la première moitié du III-e siècle, apparaissent une succession serrée de portraits. Voilà pourqoi, entre les trois premiers portraits, les éléments de liaison et de continuité manquent. Mais à partir du portrait d'Alexandros d'un monument à l'autre, il y a au moins un point commun: soit la coiffure (Chrysion et le portrait féminin suivant; Matrona et le portrait qui suit), soit des traits somatiques spécifiques à la province et qui sont plus évidents dans cette continuité (Alexandros et les figures masculines représentées sur les stèles qui suivent; le citoyen de Tomis et l'époux de la Matrona; la Matrona et les deux derniers portrait féminins) — éléments qui définissent en fait les ateliers qui les avaient produits.

On a conclu que la ville de Tomis a eu une riche production de portraits. Tout en suivant cette évolution le long des siècles, on a réalisé en plus une illustration de quelques physionomies des anciens habitants de la Dobroudja, de Tomis spécialement, faisant connaître parfois leurs noms aussi, grâce aux inscriptions qui accompagnaient les monuments.

C'est toujours Tomis qui se fait remarquer nettement par la production scupturale laïque privée. On y avait créé un courant artistique spécial. Les styles lancés à Rome dans l'art des portraits, pendant des périodes différentes (styles connus dans la capitale de la province par le fait que dans ces ateliers on exécutait aussi les portraits officiels), acquièrent ici des formes originales, dûes aux influences de l'art hellénique. Mais au-dessous de ces influences, on y reconnaît les types autochtones. Les analogies avec des monuments similaires des autres coins de l'Empire, on les a faites seulement pour établir l'époque, le style, les traits typologiques généraux, l'art de la Dobroudja romaine s'avérant particulièrement original, fait d'autant plus évident dans le cas des portraits. Ceux ci représentent des physionomies locales, aux traits somatiques personnels, spécifiques à cette province.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DIN AȘEZĂRILE ROMANE DE LA COGEALAC

V. LUNGU, O. BOUNEGRU, AL. AVRAM

Multă vreme, teritoriul histrian a rămas în afara preocupărilor colectivului care efectua săpături arheologice în cetatea de pe malul lacului Sinoe. Abia după 1950 cercetarea din punct de vedere arheologic a teritoriului Histriei a început să prindă contur. Ea s-a materializat în efectuarea unor săpături arheologice sistematice în așezări și necropole, din care cele de epocă greacă sau elenistică predomină, precum Tariverde[1], Nuntași, Corbu de Jos[2], Vadu, Istria-sat[3], Histria-pod[4]. Așezările rurale de epocă romană erau, pînă acum un deceniu și jumătate, practic necunoscute[5]. Importante contribuții de ordin arhitectonic, stratigrafic și istoric le-au adus săpăturile din așezările romane de la Fîntînele[6]. Cu toate acestea, în ceea ce privește mediul rural roman din teritoriul histrian, există încă numeroase probleme nerezolvate. Pentru a umple, pe cît posibil, acest gol în documentația noastră, începînd din anul 1982, cîțiva membri ai colectivului de la Histria au inițiat o amplă cercetare pe teren a teritoriului amintit. În urma acestei cercetări, încheiată în vara anului 1988, au fost depistate și cartate, pe lîngă mai multe așezări grecești și elenistice, numeroase așezări și puncte izolate de locuire de epocă romană timpurie și tîrzie[7]. În paralel cu cercetările pe teren s-au efectuat sondaje arheologice în așezările care păreau a fi mai importante, pentru a se aduce precizări de ordin stratigrafic și cronologic[8]. Trebuie subliniat că, datorită numărului mare de așezări rurale din teritoriul histrian, cercetarea lor prin săpături arheologice are

[1] R. Vulpe, SC IV, 6, 1955, 3—4, p. 543—551 ; D. Berciu, C. Preda, Materiale 4, 1957, p. 77—78 ; 5, 1959, p. 318—322 ; 7, 1960, p. 237—281 ; cf. C. Preda, Pontica, 5, 1972, p. 77—88.

[2] M. Bucovală, M. Irimia, Pontica, 4, 1971, p. 41—56.

[3] Vl. Zirra, Materiale, 9, 1970, p. 213—220.

[4] K. Zimmermann ,Al .Avram, Klio, 69, 1987, 1, p. 6—27.

[5] Unele sondaje, fără rezultate deosebite au fost efectuate în așezarea de la Sinoevicus: vezi V .Canarache, SCIV, 4, 1953, 1—2, p. 136—138.

[6] Al S.uceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 559—584.

[7] Pentru aceste periegheze vezi: Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, Pontica, 18, 1985 p. 113—124 ; idem, Pontica, 19, 1986, p. 243—252 ; idem, Pontica, 20, 1987 p. 327—336.

[8] În acest fel a fost cercetată o mică așezare rurală romană din apropierea Histriei ; vezi V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, Pontica, 17, 1984, p. 85—100. Sondaje arheologice au mai fost efectuate de către Al. Avram la Camena (jud. Tulcea), unde s-a descoperit o fermă romană și la Ceamurlia de Sus (jud Tulcea).

deocamdată un caracter extensiv. Se urmărește în primul rînd obținerea unor informații stratigrafice și cronologice din cît mai multe astfel de așezări, rezervîndu-se pentru mai tîrziu dezvelirea în întregime a celor care prezintă o importanță deosebită. În contextul acestor precizări s-au desfășurat și săpăturile de la Cogealac.

Zona comunei Cogealac este cunoscută în literatura arheologică mai veche sau mai recentă prin cîteva descoperiri izolate[9] semnalate întîmplător sau ca urmare a unor cercetări perieghetice. Încă de la începutul secolului, resturi materiale databile în epoca romană descoperite în perimetrul comunei i-au îndemnat pe unii cercetători să postuleze aici existența unei așezări romane situate pe drumul dintre Capidava și Histria, care străbătea Dobrogea centrală[10]. Tot în această zonă, cercetări mai recente au permis și identificarea unei așezări elenistice[11]. În vara anului 1983, în urma unor cercetări perieghetice au fost identificate două așezări rurale romane în care am efectuat săpături începînd din anul 1984 și pînă în 1988.

Prima dintre ele se găsește la aproximativ 400 m nord-est față de comuna Cogealac, în punctul numit „Bent". În acest punct, situat între șoseaua Cogealac-Tariverde și pîrîul Cogealac, terasa pîrîului amintit formează un mic promontoriu[12] cu panta către sud-est. La suprafață, întreaga zonă este acoperită cu fragmente ceramice și pietre de șist verde, mai rar cărămizi și țigle. Pentru precizarea caracterului așezării am amplasat aici două secțiuni de 10×2 m. (notate S_2 și S_4), precum și o casetă (notată caseta 1) de 5×5 m (fig. 1). Din punct de vedere stratigrafic au fost făcute următoarele observații.

Peste pămîntul viu este amenajat un nivel de lut gros de 8—10 cm surprins sporadic doar în partea de sud a secțiunii nr. 2, dar vizibil în profil (fig. 2). Acestui nivel, notat de noi N I, îi corespunde un zid compus din pietre de șist verde legate de pămînt, orientat nord-sud, notat zidul nr. 2. Avînd o lățime de 0,60 m, acest zid este bine păstrat, dar se întrerupe atît în partea de sud cît și spre nord. Deasupra nivelului I se găsea un strat de pămînt de culoare cenușie care, după părerea noastră constituie o nivelare pentru amenajarea următorului nivel de locuire. Atît în nivelul I, cît și în această nivelare de pămînt cenușiu au apărut fragmente ceramice romane, de forme diverse, predominînd oalele-borcan și castroanele (vezi catalogul). Marea majoritate a acestor vase se încadrează cronologic între a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Urmează un al doilea nivel (N II) compus din lut foarte bine bătătorit, vizibil atît în plan cît și în profil pe toată suprafața secțiunii. Judecînd după consistența sa am considerat acest nivel ca fiind podeaua unei locuințe, fapt confirmat nu numai de existența unui zid orientat nord-sud, surprins doar în profilul peretelui de vest al secțiunii nr. 2 dar mai ales de apariția

---

[9] De aici provine un altar funerar (ISM, I, 371) pus de către Valerius Clementinus în amintirea soției sale, Aelia Dionysia.

[10] C. Moisil, BCMI, 3, 1910, p. 141—143; Pârvan, *Cetatea Ulmetum*, I, AARMSI, 2, 1912—1915, 34, p. 532; 581, nr. 3. Pentru descoperirile izolate semnalate aici vezi documentația strînsă în fișa *Cogealac* a Repertoriului Arheologic (mss. Institutul de Arheologie București).

[11] M. Irimia, Pontica, 13, 1980, p. 67, 86 (nr. 5).

[12] În imediata apropiere a acestei așezări romane autorii prezentului raport au cercetat și o așezare elenistică, care va constitui obiectul unui studiu separat. Menționăm să siglele secțiunilor din această asezare sînt reprezentate de numere impare, în timp ce acelea ale secțiunilor din așezarea romană de numere pare.

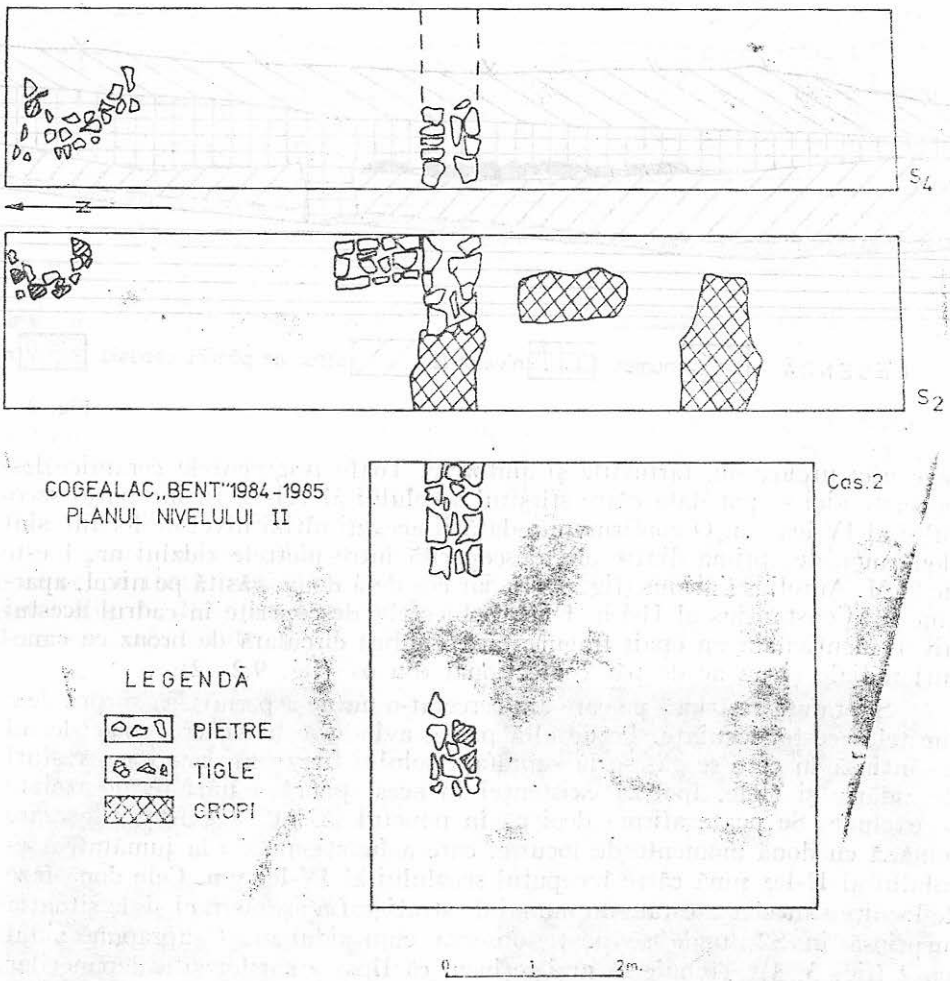

Fig. 1. Cogealac „Bent", plan.

unui zid din șist verde, oricntat est-vest și notat zidul nr. 1. Urmărind traseul acestui ultim zid, am observat că el se păstrează relativ bine în unele porțiuni (fig. 3, 2) dar este parțial sau complet distrus în altele. Mai mult decît atît, după observațiile făcute asupra profilului din secțiunea nr. 2 (fig. 2), unde este bine pusă în evidență groapa de demantelare a zidului, se poate presupune că, într-un moment pe care nu-l putem preciza, zidul nr. 1 a fost parțial demantelat pînă la ultimul rînd de pietre. În capătul nordic al celor două secțiuni a apărut cîte o amenajare de pietre și țigle avînd o formă aproximativ circulară. Funcționalitatea acestor amenajări este greu de precizat, neavînd indicii sigure despre existența unor vetre sau eventual cuptoare. Nu este exclus ca ele să fi constituit resturile unui pavaj care, fiind parțial demantelat, să fi căpătat o formă mai mult sau mai puțin circulară (fig. 1).

În ceea ce privește materialul ceramic descoperit în acest nivel, predomină, ca și în cazul nivelului I, castroanele și oalele-borcan, dar nu lip-

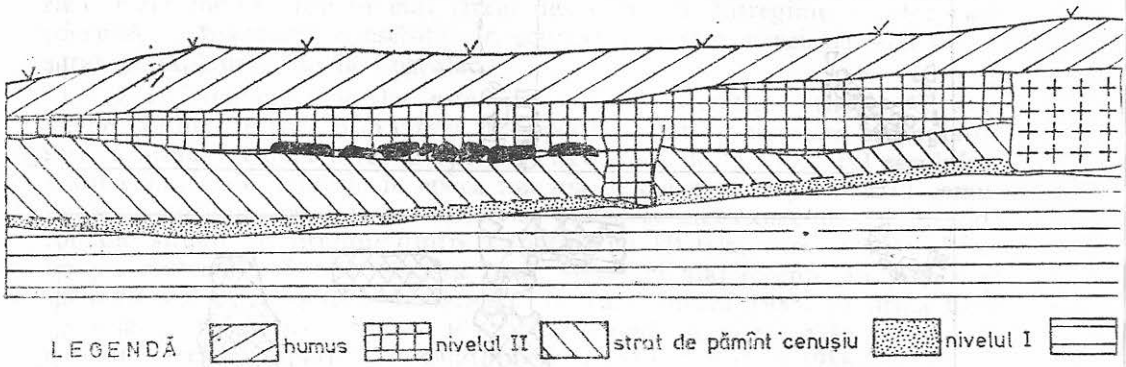

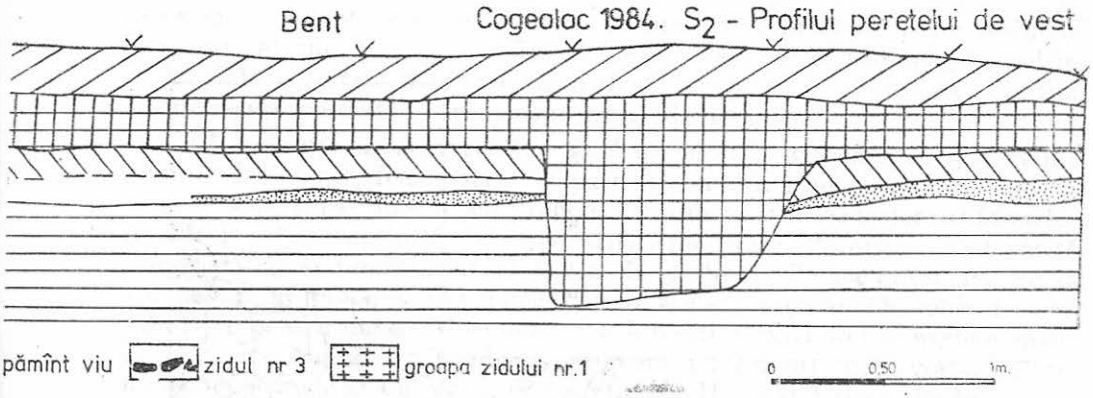
Fig. 2. Cogealac „Bent".

sesc nici urcioarele, farfuriile și amforele. Toate fragmentele ceramice descoperite aici se pot data către sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea e.n. O confirmare a datării acestui ultim nivel de locuire sînt două monede; prima dintre ele, descoperită între pietrele zidzlui nr. 1 este de la M. Aurelius Carinus (fig. 9, 1), iar cea de-a doua, găsită pe nivel, aparține lui Constantius al II-lea. Dintre obiectele descoperite în cadrul acestui nivel, menționăm un opaiț fragmentar, o aplică circulară de bronz cu caneluri radiale și un ac de păr confecționat din os (fig. 9,2—2).

Suprafața restrînsă pe care am cercetat-o nu ne-a permis să surprindem limitele acestei locuințe. Pe de altă parte, avîndu-se în vedere zona destul de întinsă în care se găsesc la suprafața solului fragmente ceramice, resturi de zidărie și țigle, ipoteza existenței în acest punct a unri ferme izolate se exclude. Se poate afirma deci că în punctul „Bent" a existat o așezare romană cu două momente de locuire, care a funcționat de la jumătatea secolului al II-lea pînă către începutul secolului al IV-lea e.n. Cele două faze de locuire sînt clar atestate nu numai de stratigrafia așezării, ci și de situația surprinsă în S2, unde se poate observa cum zidul nr. 1 suprapune zidul nr. 2 (fig. 3, 1). Trebuie să mai reținem că lipsa arsurilor și a depunerilor de cenușă exclude posibilitatea unei distrugeri violente a acestei așezări.

Cea de-a doua așezare cercetată este situată la 1,5 km sud-est de comuna Cogealac, în punctul numit „via lui Ciurea". În acest loc, pe un platou înalt, tăiat de valea pîrîului Cogeleac, de o parte și de alta a acestuia, se observau numeroase fragmente ceramice, pietre și cărămizi, răspîndite pe o suprafață de cîteva hectare. Existența chiar în această zonă a unui presupus izvor, a unui apeduct roman care alimenta cetatea Histria[13], ca și descoperirea la suprafață a mai multor monede din secolul al IV-lea e.n., ne-au determinat să efectuăm aici, în anul 1985, două secțiuni de 10×2 m. Rezultatele acestor sondaje nefiind concludente, în anul 1988 s-au reluat săpăturile, prin deschiderea unei secțiuni de 14×2 m și a unei casete de 4×4m (fig. 4). În cadrul acestor două suprafețe cercetate, imediat sub stratul vegetal, la numai 0,30 m adîncime, a apărut un nivel de pămînt galben-cenușiu bine bătătorit care constituie, fără îndoială, podeaua unei locuințe. Cores-

[13] Este vorba despre un apeduct compus din tuburi ceramice, care a funcționat în paralel cu un altul, din zidărie; vezi Al. Avram, O. Bounegru, SCIVA, 37, 1986, 3, p. 262—267.

$S2_1$ profilul de vest.

punzător acestui nivel a fost surprins un zid din plăci de șist verde legate cu pămînt, orientat est-vest și avînd o grosime de 0,60 pînă la 0,70 m. Traseul acestui zid a fost afectat în partea centrală de lucrările agricole, iar în partea de vest se întrerupe (fig. 5, 1—2).

În partea de est zidul în discuție era suprapus de o dărîmătură de pietre ce ocupa toată jumătatea secțiunii, precum și o mare parte din suprafața casetei (fig. 6, 2). S-a putut observa că în dărîmătură se găseau porțiuni întregi de zid, căzute spre est, ceea ce ar sugera că dărîmătura respectivă

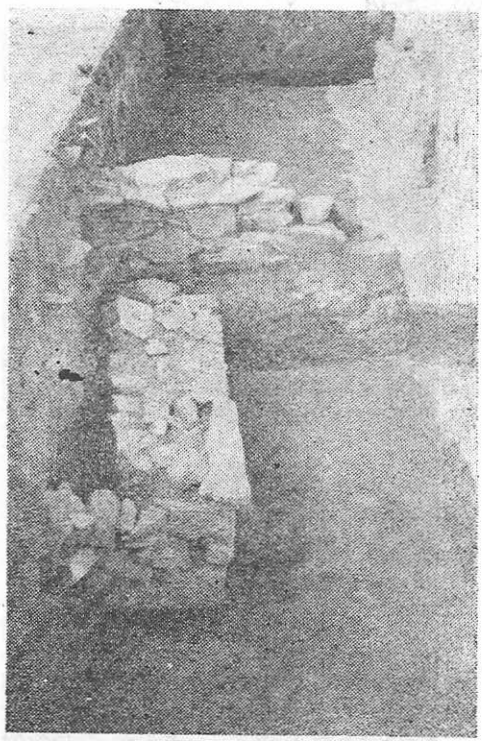

Fig. 3. Cogealac „Bent"; 1 — zidul nr. 2, suprapus de zidul nr. 1; 2 — zidul nr. 1, detaliu.

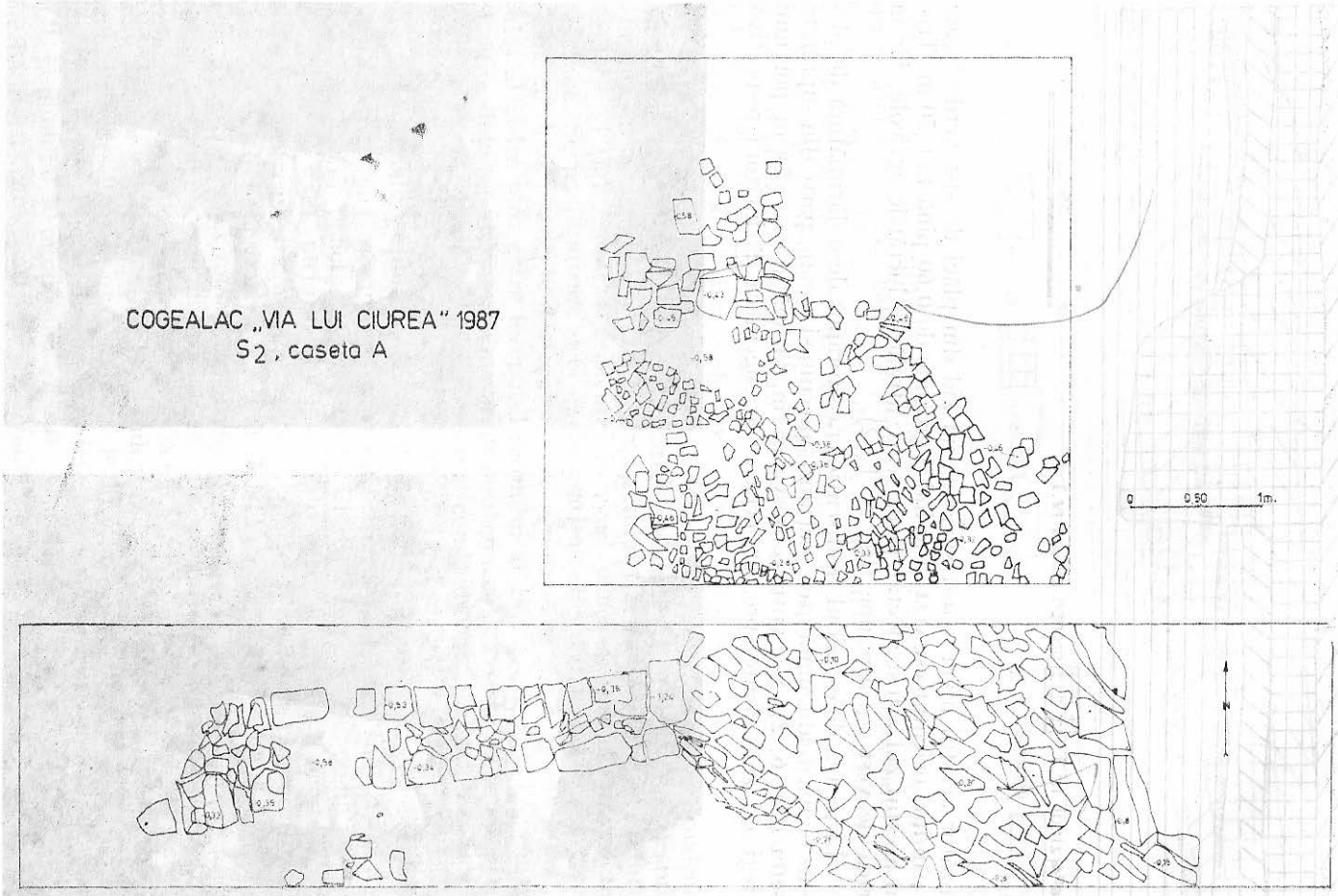

Fig. 4. Cogealac „via lui Ciurea", plan.

reprezenta de fapt peretele exterior al unei locuințe căzut peste resturile peretelui interior (fig. 6, 1). Există indicii care ne îndeamnă să credem că locuința cercetată avea cel puțin două încăperi. Se cuvine să amintim de asemenea prezența unui singur nivel de locuire.

Cît privește datarea acestui nivel și implicit a locuinței, materialul ceramic descoperit, foarte sărac și puțin concludent, nu ne-a oferit indicii în acest sens. Lipsa unor repere cronologice, din punctul de vedere al formelor ceramice, a fost suplinită de descoperirile monetare. Pe nivel a fost găsită o monedă de la Constantius al II-lea, în dărîmăturile locuinței una de la Valens, iar în humus o altă monedă de la același împărat. Deosebit de semnificative pentru datarea locuinței și a întregii așezări sînt monedele găsite la suprafața solului, în imediata apropiere a secțiunii. Este vorba de mai multe monede de la Constans, Constantius al II-lea și Valens. Pe baza acestor descoperiri se poate postula existența în punctul „via lui Ciurea" a unei întinse așezări romane tîrzii, cu un singur nivel de locuire, datată în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n.

Deși cercetările din așezările romane de la Cogeleac nu au avut, din motivele pe care le-am expus la început, un caracter exhaustiv, se impun cîteva constatări. Vom începe cu acelea privind încadrarea acestor așezări în problematica vastă a teritoriului histrian. După cum este cunoscut, pînă în urmă cu două decenii teritoriul propriu-zis al cetății Histria (*territorium civitatis*) era identificat cu acel organism numit *regio Histriae*, menționat

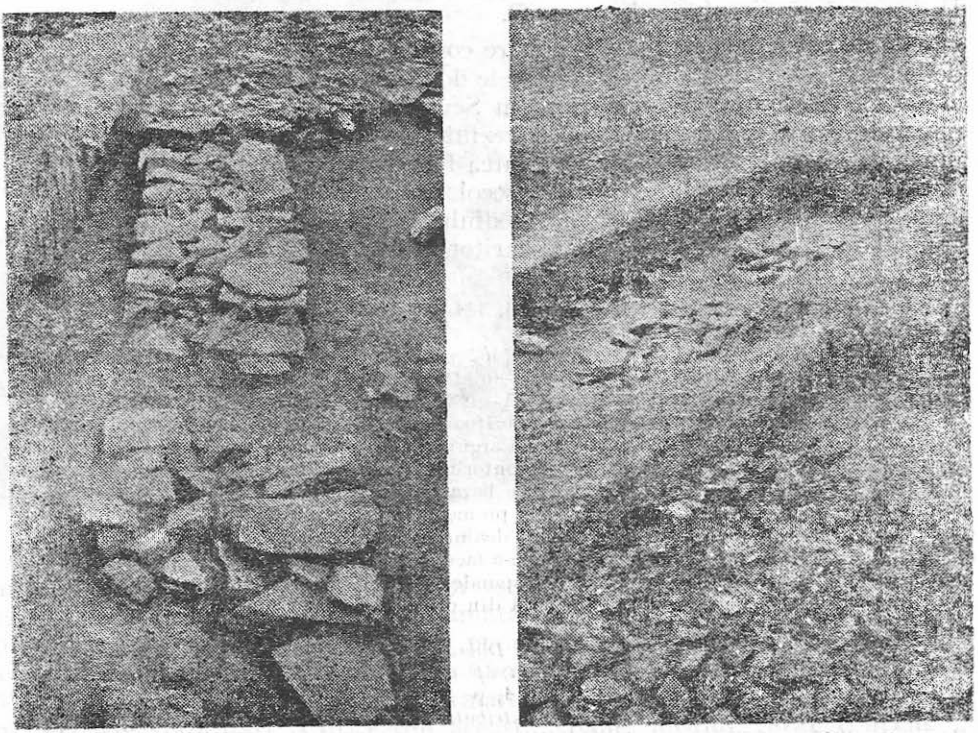

Fig. 5. Cogealac „via lui Ciurea"; 1 — zidul locuinței; 2 — dărîmătura locuinței.

de cîteva epigrafe[14]. În ultima vreme, pe baza reanalizării surselor epigrafice, pare să cîștige tot mai mult teren ipoteza că *regio Histriae* constituia un organism separat de cetate, cu o organizare administrativă proprie și deci distinct de teritoriul cetății[15]. S-a încercat chiar a se preciza și limitele teritoriului propriu-zis al Histriei: spre nord localitatea Sinoe, spre vest Fîntînele, iar spre sud Vadu[16]. În contextul acestor discuții, ni se pare foarte probabil ca așezarea de la Cogeleac — „Bent" să se fi situat la limita dintre *regio Histriae* și teritoriul cetății. Că ea va fi făcut parte din primul organism, alături de *vicus Secundini* și *vicus Quintionis*, menționate epigrafic în acest sens, sau că ea va fi aparținut teritoriului histrian propriu-zis, este greu de postulat în stadiul actual al documentației de care dispunem. Cu atît mai puțin putem preciza caracterul acestei așezări. Oricum, nu credem că ar fi vorba de o mare așezare de tip vican, ci de una de dimensiuni mai modeste.

Oarecum surprinzătoare ni se pare lipsa oricăror indicații despre o distrugere violentă a ambelor așezări romane de la Cogealac. În toate așezările similare din teritoriul histrian, ca și din jumătatea nordică a Dobrogei[17] au fost observate urme de incendiu. Astfel, mica așezare rurală de la Histria pare să fi fost distrusă în a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.[18] De asemenea, una din așezările de la Fîntînele a suferit distrugeri violente atît în a doua jumătate a secolului al II-lea (probabil în urma invaziei costobocilor) cît și la jumătatea secolului următor[19]. Situația surprinsă în cele două așezări de la Cogealac dovedește însă că nu toate așezările rurale au fost afectate de pustiitoarele invazii din secolul al III-lea e.n., unele dintre ele prelungindu-și existența pînă în prima jumătate a secolului al IV-lea fără să fi suferit distrugeri[20].

Nu putem încheia aceste sumare considerații fără a evidenția aspectul de loc neglijabil al modului în care cele două așezări în discuție reflectă două etape ale procesului de colonizare în Scythia Minor. Așezarea romană din punctul „Bent" în care nu există dovezi de locuire anterioare celei de-a doua jumătăți a secolului al II-lea, ar putea face parte din seria de așezări întemeiate în a doua jumătate a acestui secol, eventual chiar în vremea Severilor, cînd se constată un reviriment al mediului rural. Ea constituie încă un argument în favoarea ipotezei că, în teritoriul histrian, procesul de colonizare

[14] ISM, I, 329, 343, 373; ISM, V, 123, 124. Această identificare aparține profesorului D.M. Pippidi, Dacia, III, 1959, p. 393.

[15] Al. Suceveanu, Peuce, II, 1971, p. 162; idem, *Viața economică în Dobrogea romană (sec. I—III e.n.)*, București, 1977, p. 43—46. Pentru argumente suplimentare la această opinie vezi Al. Avram, Dacoromania, 6, 1981—1982, p. 113—120.

[16] Deși anticipăm unele concluzii referitoare la cercetările perieghetice pe care le-am întreprins, se cuvine să amintim că există și argumente de ordin geomorfologic care confirmă această limită. Zona cuprinsă între promontoriul Sinoe — Fîntînele Cogealac — promontoriul Vadu, reprezintă un larg arc de cerc cu baza în coastele fostului golf al Mării Negre, actualul lac Sinoe. Pornind de la cele două promontorii, spre nord-vest și respectiv sud-vest acest arc de cerc este mărginit de un brîu de dealuri, nu foarte înalte, cu pantă către zona de coastă, deci către cetate. Credem că avem de-a face în acest caz cu o micro-unitate geografică distinctă de zonele înconjurătoare, care răspundea perfect cerințelor economice ale Histriei Nu ni se pare de loc întîmplător faptul că din orice punct situat pe acest brîu de dealuri se poate vedea cetatea.

[17] V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 150.

[18] V. Lungu, O. Bounegru, Al. Avram, *op. cit.*, p. 92.

[19] Al. Suceveanu, SCIVA, 31, 1980, 4, p. 566—567.

[20] De altfel, nici D.M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. a II-a, București, 1967, p. 467, nu exclude posibilitatea supraviețuirii așezărilor rurale din apropierea Histriei, chiar după distrugerea cetății, către jumătatea secolului al III-lea e.n.

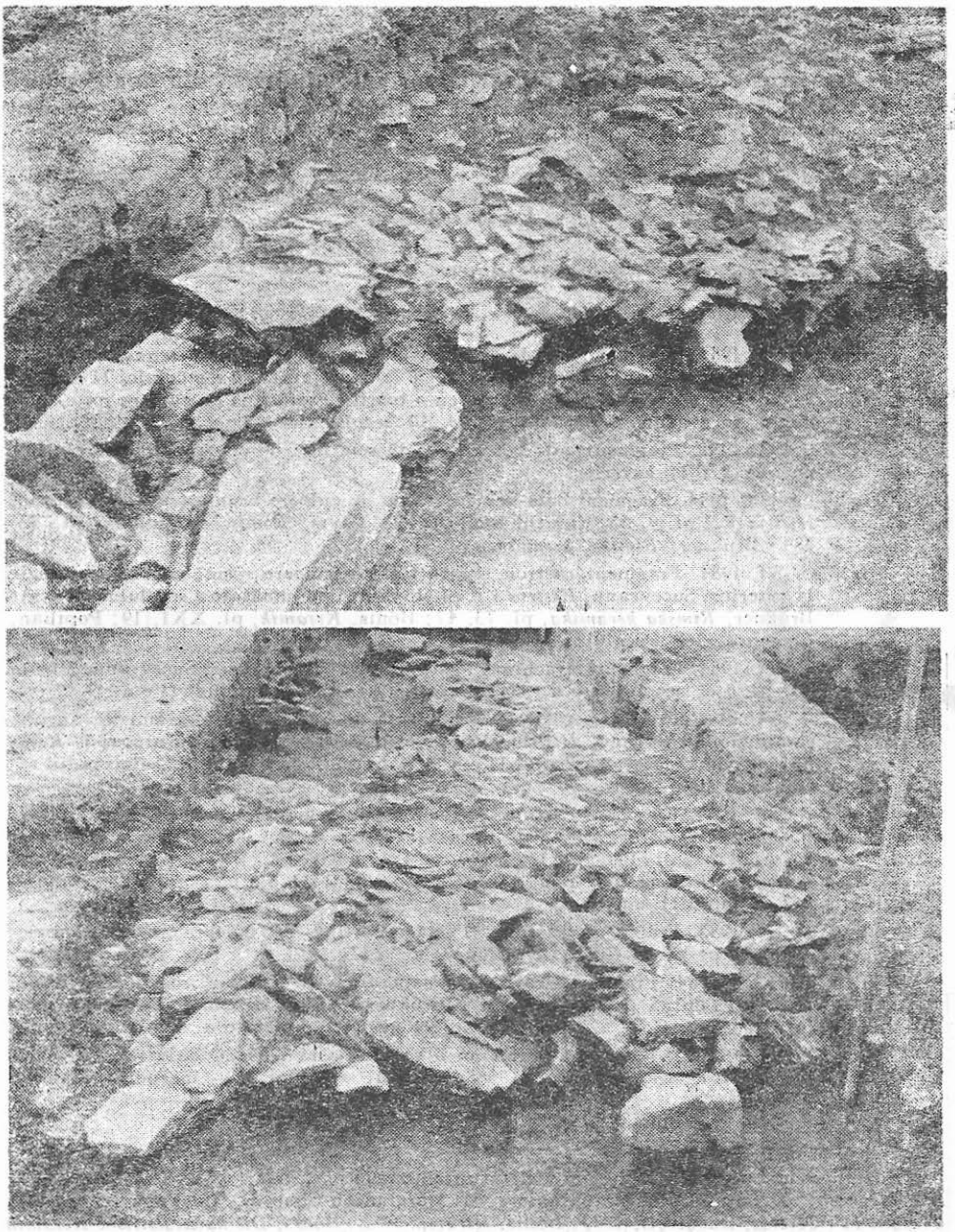

Fig. 6. Cogealac „via lui Ciurea"; 1—2 dărîmătura locuinței.

sau, oricum, cel de întemeiere de noi așezări s-a desfășurat în mai multe etape și a durat pînă către prima jumătate a secolului al III-lea e.n. Cu totul deosebită ne apare situația din punctul „via lui Ciurea", unde avem de-a face cu o așezare întemeiată *ab initio* în prima jumătate a secolului al IV-lea e.n. Avem în acest caz o confirmare în plus a faptului că, la adăpostul relativei stabilități politice din această vreme, mediul rural continuă să constituie un important factor economic și social. Aceasta ar fi una din

explicațiile întemeierii, chiar și în această perioadă a unor așezări rurale, atît în teritoriul histrian, cît și în nordul Dobrogei[21].

Toate aceste constatări ne relevă importanța studierii, din toate punctele de vedere a mediului rural în epoca romană și romană tîrzie, atît pentru problemele vieții economice și sociale, cît și a celei politice.

CATALOG

1 *Ceramică descoperită în punctul „Bent"*[22]

NIVELUL I

Fig. 7,1. S4, 1985. Fragment oală borcan. Pastă semifină de culoare cenușie; caneluri pe corp. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 9, 56 (a doua jumătate a secolului II e.n.).

Fig. 7,2. S4, 1985. Fragment oală-borcan cu o toartă. Pastă fină de culoare roșie-cărămizie. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 11, 40 (secolul II—III e.n.).

Fig. 7,3. S4, 1985. Fragment oală-borcan. Pastă semifină de culoare brun-cărămizie; angobă gri la exterior.

Fig. 7, 4. S4, 1984. Fragment oală-borcan. Pastă de culoare brun roșcată. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 9, 55 (sfîrșitul secolului II); Czyzs, *Römische Keramik*, pl. 32, 384; Brukner, *Rimska keramika* pl. 112, 38.

Fig. 7,5. S4, 1984. Fragment castron. Pastă fină de culoare roșie; angobă cărămizie la exterior. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 13, 1 (prima jumătate a secolului III e.n); Brukner, *Rimska keramika*, pl. 73, 47; Bónis, *Keramik*, pl. XXI, 19; Popilian, *Ceramica*, 768 (secolul II e.n.).

Fig. 7,6. S4, 1984. Fragment strachină. Pastă fină de culoare roșie. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 6, 1 (secolul II e.n.); Gose, *Gefässtypen*, nr. 98 (secolul II e.n.).

Fig. 7,7. S4, 1984. Fragment castron. Pastă fină de culoare roșie-cărămizie; angobă cărămizie. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 6, 6 (secolul II e.n.); Knipovici, *Keramik*, pl. 51, fig. 12, 4 (secolul II e.n.); Robinson, *Pottery*, G, 175 (începutul secolului II e.n.).

Fig. 7,8. S4, 1984. Fragment castron. Pastă fină, de culoare roșie. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 9, 29 (175—250 e.n.); Barnea, *Tropaeum*, fig. 151, NIII, 2, 2 (secolul III e.n.); Opait, Peuce, VIII, 1980, p. 359, nr. 81, pl. XV/12 (secolul II e.n.); Brukner, *Rimska keramika*, pl. 72, 34 (secolul II e.n.); Popilian, *Ceramica*, 862 (sefolul II e.n.).

Fig. 7,9. S4, 1985. Fragment castron. Pastă semifină de culoare roșie cărămizie; caneluri pe corp. Gose, *Gefässtypen*, nr. 233.

Fig. 7, 10. S4, 1984. Fragment castron. Pastă fină de culoare roșie. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 8, 7 (175—250 e.n.); Brukner, *Rimska keramika*, pl. 73, 47 (secolul III e.n.); Gose, *Gefässtypen*, nr. 94 (a doua jumătate a secolului II e.n.).

Fig. 7, 11. S4, 1985. Fragment urcior cu o toartă. Pastă fină de culoare roșie-cărămizie. Gose, *Gefässtypen*, nr. 388 (sfîrșitul secolului II — începutul secolului III e.n.).

---

[21] V.H. Baumann, *op. cit., loc. cit.*

[22] În cadrul acestui catalog am utilizat următoarele prescurtări: Barnea, *Tropaeum* = Al. Barnea, I. Barnea, I. Bodgan-Cătăniciu, M. Mărgineanu-Cîrstoiu, Gh. Papuc, *Tropaeum Traiani I. VCetatea*, București, 1979; Bónis, *Keramik* = E. Bónis, *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I*, Budapesta, 1942; Brukner, *Rimska keramika* = O. Brukner, *Rimska keramik au ●ogoslavenska delu provincije Donje Panonije*, Belgrad, 1981; Czyzs, *Römische Keramik* = W. Czyzs, H.H. Hartmann, H. Kaiser, M. Makensen, G. Ulbert, *Römische Keramik aus Bad Wimpfen*, Stuttgart, 1981; Gose, *Gefässtypen* = G. Gose, *Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland*, Köln, 1976; Knipovici, *Keramik* = T. Knipovici *Die Keramik römischer Zeit aus Olbia in der Sammlung der Ermitaje*, Franl furt, 1929; Poplian, *Ceramica* = = Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976; Robinson, *Pottery* = H.D. Robinson, *The Athenian Agora V. Pottery of the Roman Period*, Princeton, 1959; Rodriguez, *Annona* = J.R. Rodriguez, *La annona militaris y la exportacion de aceite Betico a Germania*, Madrid, 1986; Suceveanu, *Histria VI* = Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romains*, București, 1982.

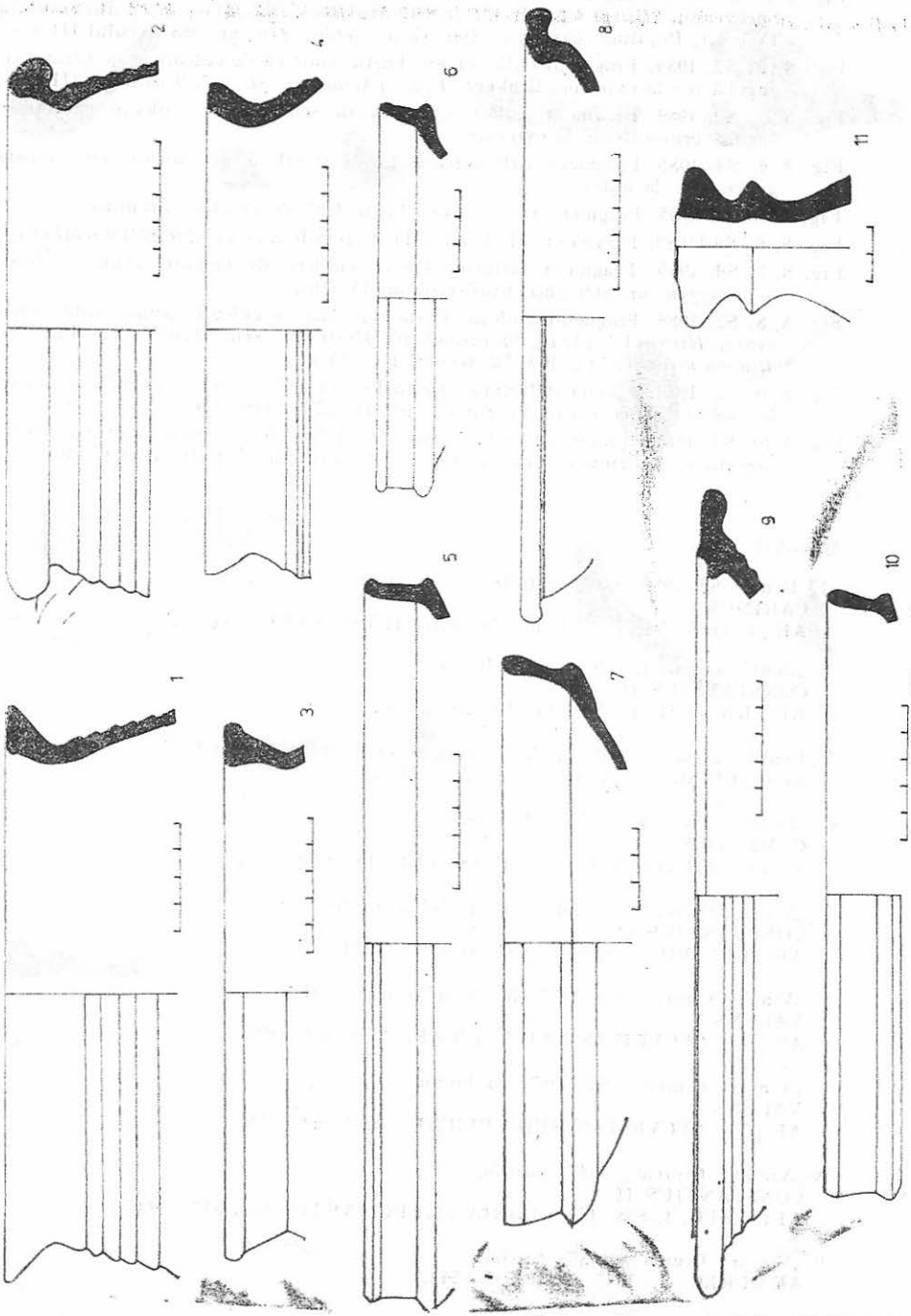

Figure 7

NIVELUL II

Fig. 8,1. S2, 1984. Fragment urcior cu o toartă. Pastă fină de culoare cărămizie. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 15, 16 (sfîrşitul secolului III — începutul secolului IV e.n.); Popilian, *Ceramica*, 496: Gose, *Gefässtypen*, nr. 388 (secolul III e.n.).

Fig. 8, 2. S2, 1984. Fragment oală-borcan. Pastă semifină de culoare roşie-cărămizie; angobă roz la exterior. Brukner, *Rimska keramika*, pl. 110, 9 (secolul III e.n.).

Fig. 8, 3. S2, 1984. Fragment oală-borcan. Pastă semifină de culoare cărămizie; angobă brun-cafenie la exterior.

Fig. 8, 4. S4, 1985. Fragment oală-borcan. Pastă semifină de culcare gri; angobă gri-cenuşie la exterior.

Fig. 8, 5. S4, 1985. Fragment oală-borcan. Pastă fină de culcare cărămizie.

Fig. 8, 6. S4, 1985. Fragment oală-borcan. Pastă semifină de culcare gălbui-cărămizie.

Fig. 8, 7. S4, 1985. Fragment farfurie. Pastă semifină de culcare cenuşie. Gose, *Gefässtypen*, nr. 109 (începutul secolului IV e.n.).

Fig. 8, 8. S2, 1984. Fragment amforă. Pastă semifină de culcare brun-roşcată. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 14, 30 (primele trei sferturi ale secolului IV e.n.); Brukner, *Rimska keramika*, pl. 163, 70 (secolul III—IV e.n.).

Fig. 8, 9. S2, 1984. Fragment farfurie. Pastă fină de culcare roşie; angobă cărămizie la exterior. Suceveanu, *Histria VI*, pl. 11, 22 (secolul III e.n.).

Fig. 8, 10. S4, 1985. Fragment amforă. Pastă fină de culcare orange; angobă cenuşie-cărămizie. Rodriquez, *Annona*, fig. 4, 41 (variantă a tipului Dressel 20).

Monede[23]

1 „Bent"; S4, 1985; între pietrele zidului nr. 1.
CARINUS
AE ↓ Cohen², VI, p. 391, nr. 74. Tip PIETAS AVGG. (fig. 9, 1).

2 „Bent"; caseta 1, 1985, pe nivelul II.
CONSTANTIUS II
AE ↖ RIC, VII, p. 553, nr. 83. Anul 326.

3 „Bent"; caseta 1, 1985; în dărîmătura de deasupra nivelului II.
Neidentificată, dar sigur înainte de anul 425.

4 „Bent"; caseta 1, 1985; în humus.
COMMODUS
Denar bătut pentru Antonius Pius; RMC, IV, p. 692, nr. 16.

5 „Via lui Ciurea"; S2, 1987; pe nivelul locuinţei.
CONSTANTIUS II
AE ↙ RIC, VII, p. 454, nr. 81. Anii 348—351.

6 „Via lui Ciurea"; S2, 1987; în dărîmătura zidului.
VALENS
AE ↓ Tip SECVRITAS REIPVBLICAE. Anii 364—378.

7 „Via lui Ciurea"; S2, 1987; în humus.
VALENS
AE ↓ Tip SECVRITAS REIPVBLICAE? Anii 364—378.

8 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
CONSTANTIUS II
AE ↖ RBC, I, 858. Tip GLORIA EXERCITVS (I). Anii 337—341.

9 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
AE ↖ RBC, I, 1047. Anii 337—341.

[23] Identificarea monedelor o datorăm lui Eugen Nicolae (Institutul de Arheologie Bucureşti), căruia îi mulţumim.

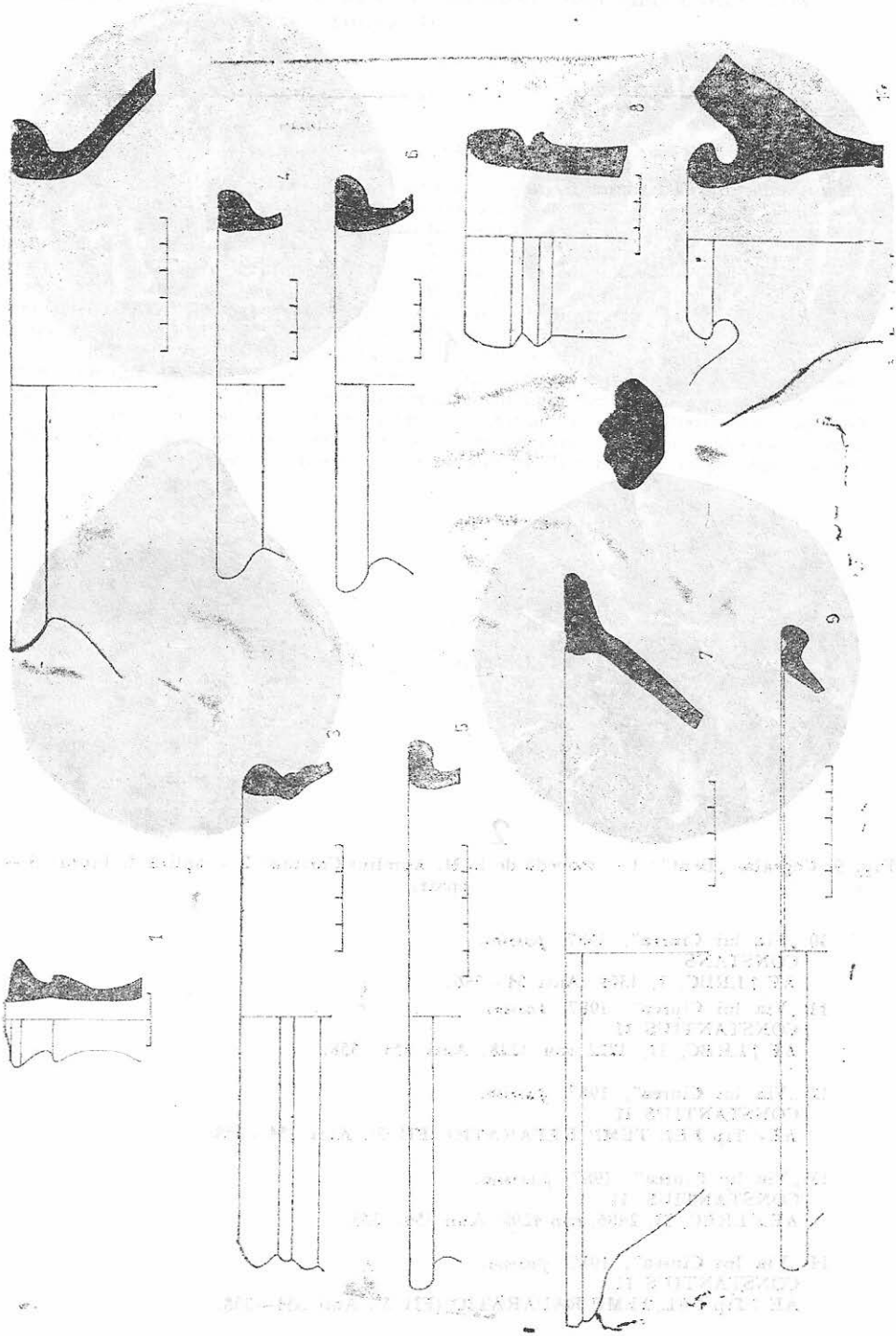

Figura 8

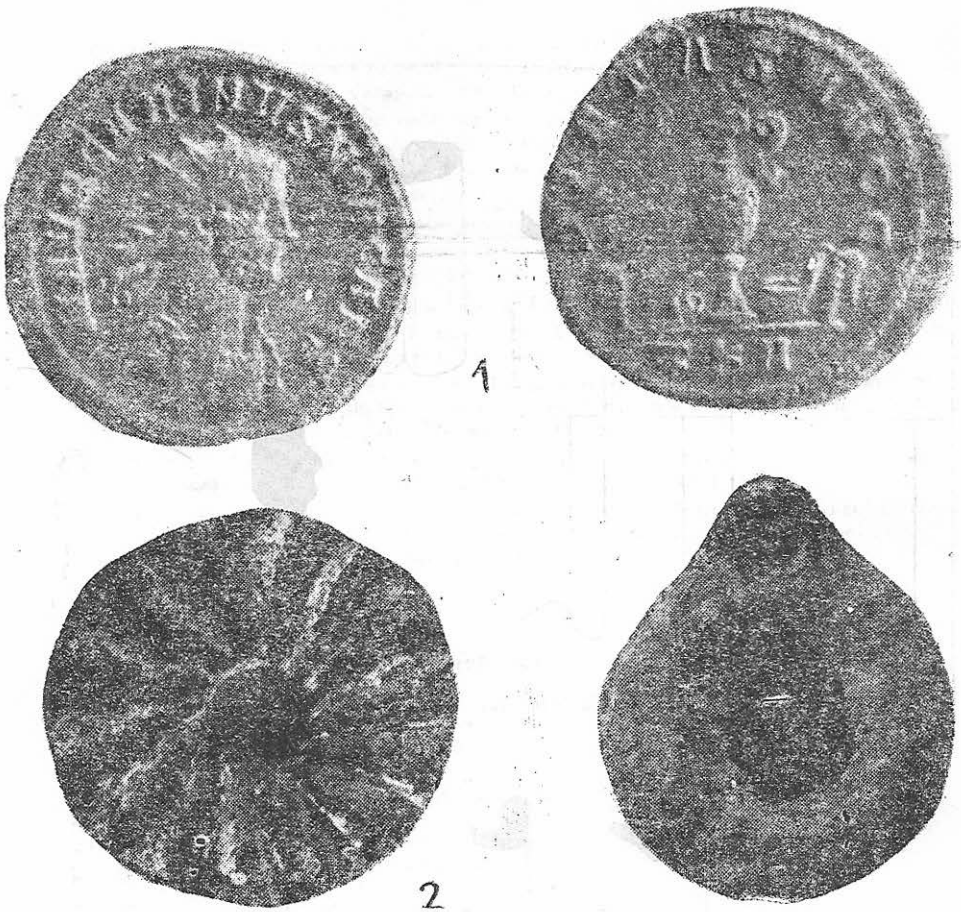

Fig. 9. Cogealac „Bent"; 1 — monedă de la M. Aurelius Carinus; 2 — aplică de bronz; 3 — opaiț.

10 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
CONSTANS
AE ↑ LRBC, I, 1309. Anii 34—346.

11 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
CONSTANTIUS II
AE ↑ LRBC, II, 1222 sau 1228. Anii 354—358.

12 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
CONSTANTIUS II
AE↙ Tip FEL TEMP REPARATIO (FH 3). Anii 354—358

13 „Via lui Ciurea", 1987, *paassim*.
CONSTANTIUS II
AE↙ LRBC, II, 2496, sau 4298. Anii 354—358.

14 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
CONSTANTIUS II
AE ↑ Tip FEL TEMP RAPARATIO (FH 3). Anii 354—358.

15 „Via lui Ciurea", 1987, *passim*.
VALENS
AE ↓ Tip SECVRITAS REIPVBLICAE. Anii 346—378.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IN DEN RÖMISCHEN SIEDLUNGEN VON COGEALAC

Zusammenfassung

V. LUNGU, O. BOUNEGRU, AL. AVRAM

Im Rahmen des Programms der Erforschung des histrianischen Territoriums sowohl durch archäologische Erkundungen als auch durch sondageartige Ausgrabungen wurden in der Nähe der Gemeinde Cogealac (Kr. Constanța) zwei römische Siedlungen untersucht. Die Untersuchungen strebten wohl nicht nach Vollständigkeit, sondern bloss danach, Präzisierungen stratigraphischer und chronologischer Natur zu gewinnen. In einer der zwei Siedlungen, die am Fundplatz „Bent" liegt, wurde eine Wohnung grosser Dimensionen untersucht.Es wurden zwei Siedlungsniveaus festgestellt, wobei das erste in die zweite Hälfte des 2. Jhs. und zum Anfang des 3. Jhs. u.Z., das zweite in die zweite Hälfte des 3. Jhs. und zum Anfang des 4. Jhs. u.Z. gehört. Die zweite Siedlung, die am Fundplatz „via lui Ciurea" liegt und wo eine Wohnung teilweise freigelegt wurde, wies ein einziges Niveau auf, das in die erste Hälfte des 4. Jhs. gehört. Die Bedeutung dieser Siedlungen besteht einerseits darin, dass sie an der Grenze zwischen dem eigentlichen Territorium Histrias (*territorium civitatis*) und dem Gebiete im weiteren Sinne — der sog. *regio Histriae* — liegen, andererseits, dass sie in die letzten Kolonisationsetappen des histrianische Territoriums eingeordnet werden dürfen.

DIN NOU DESPRE GEMA CREȘTINĂ DE LA CONSTANȚA

VIRGIL LUNGU, CONSTANTIN CHERA

Ne propunem ca în rîndurile de față să zăbovim asupra unui obiect de artă minoră care în decursul anilor a constituit motiv de studiu pentru mai mulți învățați români și străini[1]. Fața obiectului îl prezintă pe Iisus Hristos în mărime supranaturală, nud, cu privirea spre stînga și brațele întinse lateral. De o parte și de alta sînt redați în mărime redusă cei doisprezece apostoli cîte șase de fiecare parte. Sub picioarele lui Iisus și ale apostolilor este gravată o linie orizontală. În plan secund, respectiv în spatele lui Hristos se află o cruce în formă de T. În cîmpul superior sînt incizate literele IXΘYC în poziție inversă, litera I dispărînd datorită spărturii (fig. 1). Majoritatea cercetătorilor au identificat scena cu răstignirea Salvatorului. În ultima vreme s-a încercat și o altă interpretare, anume că Hristos este redat în chip de orantă în mijlocul colegiului de apostoli. În sprijinul acestei ipoteze cercetătorul P. Diaconu aduce două argumente de ordin general; primul: „în iconografia creștină nu se cunoaște nici un exemplu de reprezentare a lui Iisus crucificat între cei doisprezece apostoli"[2], oferind ca analogii pentru poziția de orantă a Mîntuitorului — al doilea argument — o gemă similară aflată în colecția Nott de la Roma[3], precum și faimosul opaiț de la Constanța[4].

Mergînd pe aceeași cale a interpretării, intenționăm să ducem mai departe acest demers, oferind și alte argumente care susțin poziția de orantă a lui Iisus în mijlocul apostolilor[5].

Deși au fost publicate mai multe geme cu imagini ale supliciului[6], nici una dintre ele nu a putut intra în istoria imaginilor timpurii ale crucificării creștine. H. Neuman a încercat să includă gema de la Berlin (fig.2) printre cele mai vechi reprezentări ale crucificării, datînd-o în a doua jumătate a secolului al III-lea[7].

---

[1] Bibliografia, ca și condițiile descoperirii la Em. Popescu, *I.G.L.R.*, 1976, p. 89—90

[2] P. Diaconu, în Pontica XVII, 1984, p. 165—166.

[3] P. Maser, în R.A.C., LII, 1976, 3—4, p. 267—268, fig. 4.

[4] I. Barnea, *Arta creștină în România*, Buc., 1979, p. 92, pl. 28, fig. 2.

[5] Oranta ca simbol pe monumentele arheologice creștine ne mai este atestată la Tomis pe un picior de masă; Em. Popescu, *op. cit.*, p. 35—36.

[6] P. Maser, *op. cit.*, p. 257—275, fig. 1—6.

[7] *Ibidem*, notele 9—19 cu întreaga bibliografie.

Reacțiile în lumea științifică a arheologiei creștine n-au întîrziat însă să apară, plasînd subiectul gemei berlineze în mediul iconografiei gnostice[8].

Nici gema din colecția Pereire (fig. 3) deși conține inscripția ... IESOU CHRISTE... și este datată cel mai tîrziu în sec. III nu are vreo contingență cu scena supliciului creștin, fiind atribuită tot mediului magic[9].

Datarea timpurie a imaginii răstignirii a fost infirmată într-o serie de lucrări[10] ale unor cercetători ai creștinismului, unde se conchide cu toată autoritatea: „la sfîrșitul secolului al VII-lea crucea nu era încă reprezentarea unui supliciu" (creștin) sau : „crucifixul nu apare în arta creștină înainte de sfîrșitul secolului al VI-lea"[11].

Cele mai vechi imagini ale crucificării, recunoscute pînă acum, sînt cele de pe ușa basilicii Sfintei Sabina din Roma și de pe așa-zisele plăcuțe ale pasiunii de la Londra[12]. Tot atît de semnificativ este și faptul că nici în catacombe — vechi documente creștine — nu-l întîlnim pe Iisus răstignit.

Privind cu atenție maniera de execuție a gemei de la Constanța se poate observa că mîinile, *ușor flexate*, nu sînt bătute în cuie, ele *neatingînd hasta orizontală a crucii* (vezi fig. 1), iar picioarele se sprijină libere pe linia orizontală.

Știindu-se că în iconografia creștină scena crucificării apare mult mai tîrziu, o parte dintre cercetători au încercat soluționarea problemei prin datarea mai tîrzie a gemei tomitane în sec. IV—V, fără însă a aduce în discuție și o altă interpretare a scenei[13]. Considerăm foarte important ca în elucidarea semnificației iconografice să se țină cont în primul rînd de izvoarele istorico-literare, iar în acest sens am căutat să găsim elemente de congruență între subiectul scenei reprezentate și versete din Noul Testament[14]. Iată ce ne spune Sf. Evanghelie după Matei XXVII: 55, 56[15] despre momentul răstignirii: „Și erau acolo multe femei, privind de departe, care urmaseră din Galileea pe Iisus, slujindu-L. Între care Maria Magdalena și Maria, mama lui Iacov și a lui Iosif, și mama fiilor lui Zevedeu". Așadar nici cea mai vagă indicație privitoare la prezența celor doisprezece apostoli la scena răstignirii. Nici la Marcu[16] nu găsim vreo referire explicită la cei doisprezece, deoarece iată ce se poate citi: „Și erau și femei care priveau de departe; între ele: Maria Magdalena, Maria, mama lui Iacov cel Mic și a lui Iosif și Salomea". Singură Evanghelia după Luca[17] ar cuprinde o aluzie nesemnificativă: „Și toți cunoscuții Lui și femeile care Îl însoțiseră în Galileea stăteau departe privind acestea". Deci și de aici lipsește menționarea expresă despre prezența apostoli-

---

[8] F. J. Dölger, *Ichthys, Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit* Bd. 1, Rom, 1910, p. 324, Bd. 3, Münster, 1922, Taf. 36, Abb. 2 und 2a.

[9] P. Maser, *op. cit.*, p. 263—265.

[10] Creștinii din primele cinci secole au evitat astfel de teme iconografice: cf. A. Grabar *Martyrium*, II Paris, 1946 p. 185—186, L.H. Grondijs, *L'iconographie byzyntine du crucifié mori sur la croix*, 2, Utrecht, 1948, p. 169.

[11] G. Ory, *Originile creștinismului*, Buc., 1981, p. 339.

[12] P. Maser, *op. cit.*, p. 258.

[13] Em. Popescu, *op. cit.*, p. 90; I. Barnea, *op cit.*, p. 92, pl. 28, 1.

[14] Vezi *Biblia sau Sfînta Scriptură*, Institutul biblic și de misiune ortodoxă al Bisericii Ortodoxe Române, 1968.

[15] Vom folosi în continuare formele prescurtate ale tuturor Evangheliilor, după cum urmează: Matei, Marcu, Luca, Ioan.

[16] Marcu, XV: 40.

[17] Luca, XXIII: 49.

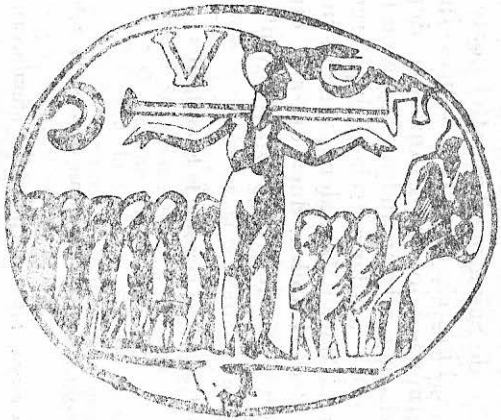

Fig. 1

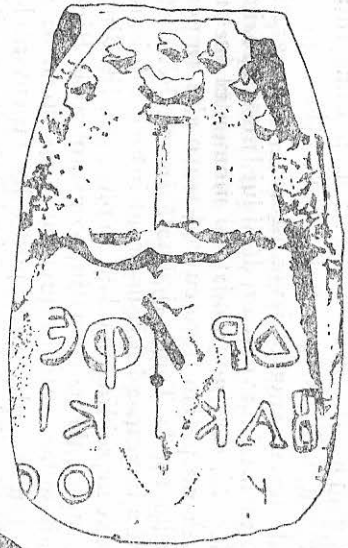

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

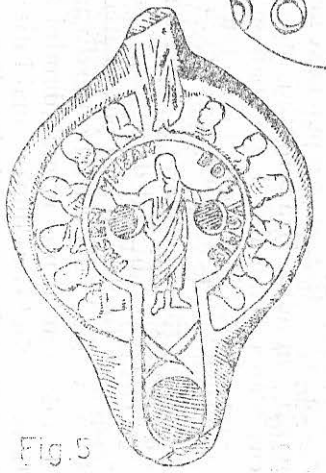

Fig. 5

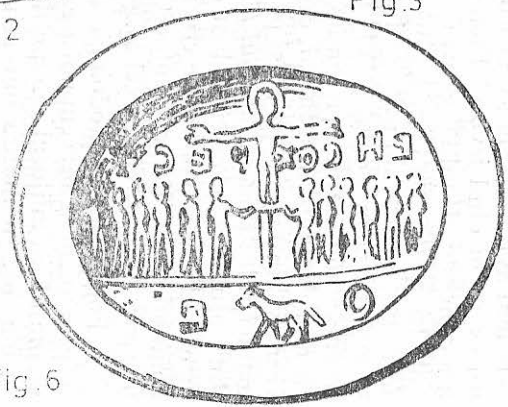

Fig. 6

lor la actul supliciului care, cu certitudine, n-ar fi trecut neobservată[18] și ar fi fost subliniată în consecință.

În fine, pe lîngă cele trei Evanghelii, așa-zise sinoptice, nici cea a lui Ioan nu ne dă lămuriri suplimentare: „Și stăteau lîngă crucea lui Iisus mama Lui și sora mamei Lui, Maria lui Cleopa, și Maria Magdalena". În cocluzie, se poate ușor observa o evidentă discrepanță între izvoarele istorice cele mai avizate și subiectul iconografic al gemei în cauză. Putem oferi însă un exemplu cînd izvorul literar concordă perfect cu subiectul iconografic, așa cum este, de pildă, gema cu crucificarea lui Iisus, alături putînd fi observați Ioan și Maria (fig. 4). Acest fel al reprezentării Mîntuitorului pe cruce între personajele amintite se încadrează tipului de crucificare numit efesian și se datează în secolul al VII-lea. În această circumstanță se poate vorbi, de supliciul creștin, reprezentarea fiind în deplin acord atît cu datarea tîrzie, cît mai ales cu izvorul literar, care ne învederează cu toată limpezimea: „Deci Iisus, văzînd pe mama Sa și pe ucenicul pe care îl iubea stînd alături, a zis mamei Sale: *Femeie, iată fiul tău*! Apoi a zis ucenicului: *Iată mama ta*! Și din ceasul acela ucenicul a luat-o la sine"[21]. Gema siriană este deci un argument indirect ce contrazice crucificarea între apostoli, deoarece distonanța binomului izvor literar — subiect iconografic, în cazul gemei de la Constanța, ne apare în antiteză cu cel al gemei luate ca termen de comparație.

Folosind ca metodologie de lucru raportul izvor istoric — iconografie ne propunem să aducem noi argumente în favoarea redării lui Iisus în poziție de orantă în mijlocul discipolilor săi, căutînd totodată și momentul acestui eveniment. În analiza întreprinsă nu putem trece cu vederea o altă importantă piesă arheologică descoperită tot la Tomis și datată în sec. IV. Este vorba de opaițul ce conține pe disc imaginea lui Iisus orant între cei doisprezece apostoli (fig. 5). Nu putem să nu subliniem odată în plus, similitudinea poziției mîinilor Mîntuitorului cu cea de pe cornalina constănțeană. Binecuvîntarea Domnului de pe opaiț se face într-un moment bine precizat, și anume după Cina cea de taină, cînd se adresează apostolilor cu cuvintele: „Pacem mean do vobis"[22]. A se observa aici perfecta echivalență între poziția de orantă (binecuvîntare) și vorbele rostite de Salvator. Tot astfel poate fi interpretat și subiectul de pe gemă, cu deosebirea că momentul binecuvîntării este cu totul altul și îl putem afla grație pasajelor din Evanghelia după Ioan, versetele din celelalte trei Evanghelii nefiind concludente. Ioan ne indică două momente: primul (duminică seara) — așadar a treia zi după crucificare — cînd Iisus după ce mai întîi se arată Mariei Magdalena, vine în mijlocul ucenicilor spunîndu-le: „Pace vouă!"[23]. Al doilea, după opt zile, cînd de asemenea a venit în mijlocul lor, binecuvîntîndu-i cu aceleași cuvinte[24].

---

[18] Nu ne propunem să discutăm aici istoricitatea faptelor cuprinse în Evanghelii

[19] Ioan, XIX: 25.

[20] P. Maser, *op. cit.*, p. 270–271.

[21] Ioan, XIX: 26–27.

[22] Ioan, XIV: 27 — de fapt „Pacem meam do vobis, pacem mean commendo vobis, non sicut mundus dat, pacem do vobis".

[23] Ioan, XX: 19 — „Și fiind seară, în ziua aceea, întîia a săptămînii (dumineca), și ușile fiind încuiate, unde erau adunați ucenicii de frica iudeilor, a venit Iisus și a stat în mijlocul lor și le-a zis: Pace vouă!".

[24] Ioan, XX: 26 — „Și după opt zile, ucenicii Lui erau înăuntru, și Toma împreună cu ei. Și a venit Iisus, ușile fiind încuiate și a stat în mijloc și a zis: Pace vouă!"

Scena de pe gema tomitană este de corelat în cazul acesta cu cel de-al doilea moment, deoarece atunci cînd Iisus se arată prima dată ucenicilor, din rîndul lor lipsea Toma care, auzind, nu dă crezare întîmplării[25]. După opt zile însă, numărul apostolilor era complet[26], fiind de față și Toma, așa cum reiese cu claritate din Ioan (XX: 26). Lipsa unei inscripții de pe gema de la Constanța de genul „Pace vouă!" este suplinită prin poziția de binecuvîntare a lui Hristos.

Rămîne de elucidat rostul crucii aflate în spatele lui Iisus care, repetăm, nu are nici aici vreo legătură cu supliciul. Ea este crucea gloriei divine, puterea lui Dumnezeu, Cuvîntul. Aceasta era semnificația adevărată pe care o dădeau crucii creștinii în primele secole, așa cum reiese din scrierile Noului Testament[27]. În analizele lor exegetice, cercetători valoroși ai arheologiei creștine au arătat, fără putință de tăgadă, că semnul crucii nu amintea cu nimic de răstignirea lui Iisus Hristos. Teologul Danielou o spune răspicat: „Putem considera ca sigur că semnul crucii de care erau marcați primii creștini, desemna pentru ei numele Domnului, adică Cuvîntul... Semnul crucii a apărut la origine nu ca o aluzie la patimile lui Hristos, ci ca o desemnare a gloriei sale divine...", ca și profesorul de la Sorbona, Adolphe Dupront: „E sigur că dacă crucea este cea a lamentărilor noastre moderne, în secolele trecute crucea era mai cu seamă crucea gloriei"[28]. Deci în nici un caz crucea de pe gemă nu o putem pune în legătură cu momentul crucificării, ci așa cum am văzut cu gloria divină a lui Iisus. Tipul de cruce de pe gemă, cunoscut sub denumirea de „Crux comissa" sau „crucea Sfîntului Anton", constituie un bun element de datare. Precedînd celelalte tipuri de cruci, cea în formă de T[29] este o apariție timpurie, ceea ce ne îndeamnă să încadrăm gema în secolul al III-lea, probabil către sfîrșit, întocmai ca și P. Diaconu[30]. În sprijinul acestei datări poate fi adusă și gema de la Romula, pe care se află o cruce tot în formă de T, de care sînt suspendați doi pești; ea se plasează la sfîrșitul sec. III[31].

Un alt element cronologic care pleadează pentru veacul menționat este acrostihul IXΘYC cunoscut în epigrafia primelor trei secole[32], la care se adaugă mărturiile scriitorilor bisericești Origen, Clement Alexandrinul și Tertullian[33]. Sigla mai apare pe diverse monumente creștine, mai cu seamă pe geme, pentru țara noastră fiind documentată pe un onyx de la Potaissa datat la sfîrșitul sec. III — începutul sec. IV[34].

---

[25] Ioan, XX: 24—25.

[26] Încă înainte de crucificare are loc completarea numărului de 12 al apostolilor, în locul lui Iuda Iscariotul fiind ales, prin tragere la sorți, dintre Iosif și Matia, ultimul, așa cum reiese din Faptele Sfinților Apostoli, I: 23 — „Și au pus înainte pe doi: pe Iosif, numit Barsaba, zis și Iustus, și pe Matia" și mai departe I: 26 — „Și au tras la sorți și sorțul a căzut pe Matia, și s-a socotit împreună cu cei unsprezece Apostoli".

[27] Matei, X: 38; XVI: 24; Marcu, VIII: 34; Luca, IV: 23; *Epistola întîi către corintieni a Sf. Apostol Pavel*, I: 17—18.

[28] G. Ory, *op. cit.*, p. 337—338.

[29] Crucea în formă de T apare de foarte timpuriu; în Palestina comunitatea iudeo-creștină încă dinainte de 135 folosea pe morminte semnul literei T ca o aluzie la cruce, simbol al salvării, după cunoscutul pasaj al lui Ezechiel, IX: 4 (P. Testini, *Archeologia cristiana*, Bari, 1980, p. 229).

[30] P. Diaconu, *op. cit.*, p. 166.

[31] I. Barnea, *op. cit.*, p. 50, pl. 7, 2.

[32] Epitaphium Abercii Hieropolitani 13—15, la N. Dănilă, în Gl. Bis., XLIII, nr. 7—9, 1984, p. 59.

[33] N. Dănilă, *op. cit.*, p. 559, nota 127.

[34] B. Mitrea, în R.I.R., 1946, vol XVI, fasc. 1, p. 51—61; Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 435; I. Barnea, *op. cit.*, p. 48, pl. 6/2.

În contextul analizei noastre este posibil ca și gema de la Roma (fig. 6) să intre sub incidența aceleeași interpretări ca și cea constănțeană, putîndu-se observa că Iisus nu stă suspendat pe cruce, el sprijinindu-și picioarele pe un suppedaneum. Și aici poziția de orantă este evidentă. Deși inițial a fost datată destul de timpuriu, respectiv sec. II[35], o încadrare mai tîrzie se impune așa cum a arătat Dölger[36], considerînd că Hristos nimbat nu poate fi documentat înainte de 340.

Descrierea corectă a scenei de pe intagliul tomitan coroborată cu analiza atentă a pasajelor din Noul Testament ne-au condus la această nouă interpretare, adăugînd astfel un nou subiect la bogata iconografie creștină și anume acela al prezenței Mîntuitorului în mijlocul apostolilor săi, momentul fiind cuprins între cele mai importante evenimente ale biografiei sale-învierea și înălțarea la cer.

DIE CHRISTLICHE GEMME VON CONSTANTA

Zusammenfassung

V. LUNGU, C. CHERA

In der vorliegenden Arbeit nehmen wir uns vor, der Ikonographie auf der in Constanța aufgefundenen und sich jetzt im British Museum in London befindlichen Gemme eine neue Deutung zu geben.

Die Mehrzahl der Wissenschaftler haben die Darstellung auf der Gemme als Kreuzigung des Erlösers in Anwesenheit der Apostel erkannt. Als Arbeitsmethode das Verhältnis historische Quelle — ikonographische Darstellung benützend, bringen die Verfasser Beweise zugunsten der Widergabe Jesus' in Orantenstellung inmitten seiner Jünger, zugleich den Zeitpunkt dieses Geschehens zu bestimmen versuchend.

Folgende Argumente werden gegen die bisherige Deutung angeführt :

— in der christlichen Ikonographie erscheint die Darstellung der Kreuzigung spät und es ist kein Beispiel der Kreuzigung Jesus' in der Anwesenheit der Apostel bekannt ;

— die gleichartige Darstellung Christi auf der Gemme mit derjenigen einer Orantenstellung auf einem Öllämpchen von Constanța aus dem 4. Jh. n. Chr. ;

— die Hände sind nicht angenagelt, sie berühren die waagerechte Haste des Kreuzes nicht ;

— das Kreuz hinter dem Retter ist kein Hinweis auf seine Leiden, sondern das Kreuz der Macht Gottes ;

— die Evangelien beziehen sich nirgends auf die Anwesenheit der Apostel bei der Vollziehung der Kreuzigung ;

— die richtige Beschreibung der Darstellung auf der tomitanischen Intaglie, zusammen mit der aufmerksamen Analyse der Abschnitte aus dem Neuen Testament führen zu der neuen Deutung : die Anwesenheit Jesus Christus' in Orantenstellung inmitten seiner Apostel ; der Zeitpunkt des Geschehens ist zwischen zwei der wichtigsten Anhaltspunkte seiner Biographie anzusetzen : der AUFERSTEHUNG und dem AUFSTIEG GEN HIMMEL (Johannes, XX : 26).

Wir sprechen uns für eine Datierung der Gemme ins 3. Jh. aus, wahrscheinlich gegen Ende desselben, den Kreuztypus in T-Form, wie auch den Akrostychus IXΘYS berücksichtigend ; beide Elemente sind in der frühchristlichen Symbolistik anzutreffen.

[35] P. Maser, *op. cit.*, p. 270.

[36] *Ibidem*, p. 271

RAPORT PRELIMINAR ASUPRA SĂPĂTURILOR ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA MIHAI BRAVU, JUD. TULCEA — AȘEZAREA NR. 2

GH. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

La o distanță de cîteva sute de metri de promontoriul pe care s-a cercetat așezarea 1[1], pe o terasă aflată pe latura sa vestică, s-au localizat vestigii arheologice din mai multe epoci istorice: neolitică, hallstattiană și feudal-timpurie.

O secțiune de control — S1 (75×2 m) orientată nord-sud, a fost trasată pe latura estică a terasei și ne-a oferit următoarele repere stratigrafice-stratul arabil, gros de 0,30—0,40 m, a distrus nivelul feudal timpuriu: între 0,40—0,70 m urmează un strat de culoare galbenă, măzăros, care se continuă cu un pămînt lutos, de aceeași culoare. În nici una din secțiunile plasate pe această terasă nu s-a surprins un strat de cultură cu materiale dintr-o anumită perioadă, descoperirile arheologice limitîndu-se la fragmente sporadice și la cîteva complexe: locuințe, cuptoare menajere sau vetre deschise. (Figura 1)

În S1 s-a găsit o locuință și un grup de trei cuptoare menajere din lut.

Locuința 1. În carourile 2—3 de la —0,30 m au început să apară numeroase fragmente ceramice; la —0,90 a fost surprinsă o parte din podeaua unei locuințe (2,80×2,00 m) și un cuptor construit din piatră (0,80×0,50 m și înălțimea de 0,30 m). Inventarul se compune în exclusivitate din fragmente ceramice ce ilustrează două categorii: ceramica de bucătărie și ceramica fină.

Ceramica de bucătărie. Toate materialele aparțin unei singure forme — borcanul — lucrat dintr-o pastă cu microprundișuri, cochilii, ceramică pisată, mică, arsă incomplet. Buza este evazată, cu o șănțuire pe mijloc, cu marginea teșită oblic sau rotunjită, dar întîlnim și exemplare cu buza răsfrîntă spre exterior și rotunjită; cele cu buza evazată prezintă uneori pe fața interioară o bandă de linii în val. Decorul caracteristic este reprezentat de o combinație de benzi de caneluri orizontale cu benzi în val dispuse succesiv pe tot corpul vasului, fără a se respecta o anumită asociere; mai rar întîlnim un singur motiv reprezentat de incizii sau caneluri orizontale trasate pe toată suprafața vasului (Pl. VI/1—7, XVII/1—3, 5—6).

[1] În așezarea nr. 1 s-au dezvelit cîteva bordeie cu un inventar destul de sărac.

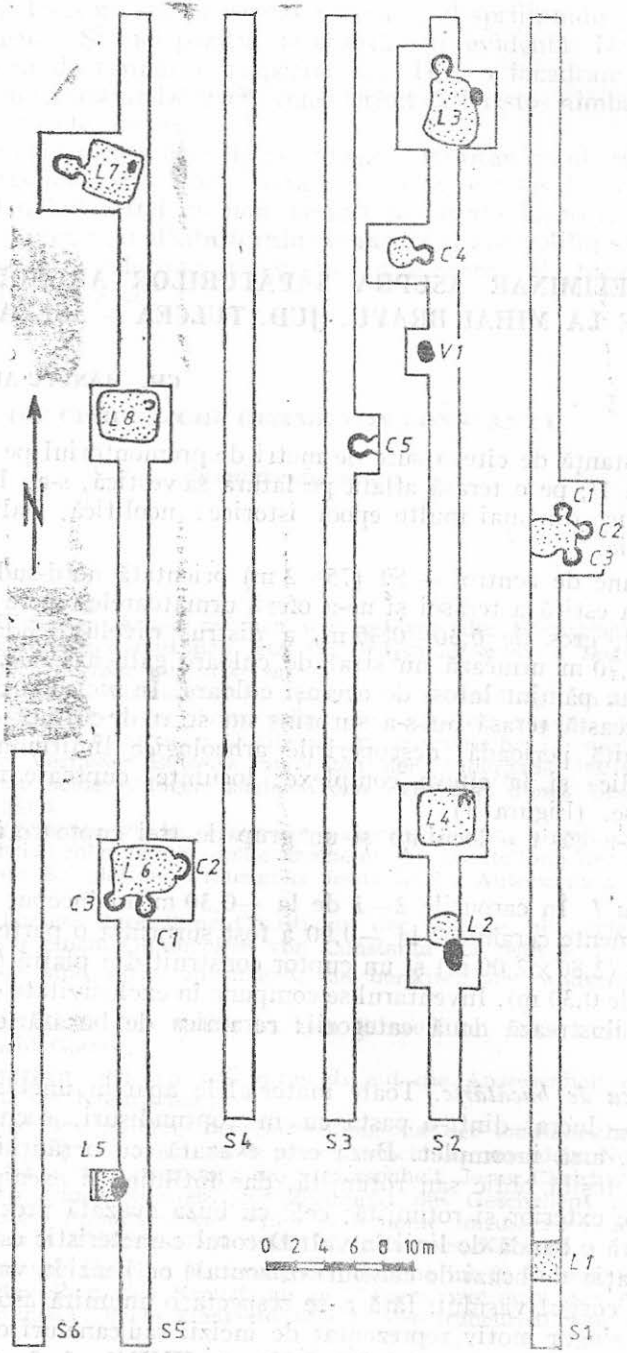

Figura 1 — Planul săpăturilor de la Mihai Bravu

Un singur vas are pe fund o marcă de olar (o cruce înscrisă într-un cerc) (Pl. VI/8, XVII/4).

Ceramica fină. S-au găsit doar patru fragmente — o pansă de borcan de culoare galben-portocalie și trei cenușii, ce ilustrează oala cu toartă și borcanul (Pl. VI/9, 10).

1. *Oala cu toartă* — are buza puțin evazată, cu marginea rotunjită, zonă de unde se prinde o toartă aplatizată.

2. *Borcanul* are formă globulară, cu buza ușor îngroșată și marginea rotunjită; limita dintre gît și umăr este marcată de o șănțuire. Pe corp este decorat cu linii verticale, lustruite.

Cuptoarele 1—3. În caroul 26, la —0,30 m, a apărut conturul unui cuptor care intra în profilul de est, pentru a cărui degajare s-a practicat o casetă de 3×2 m: C1 are diametrul de 1,40 m și pereți păstrați pe o înălțime de 0,20 m, restul fiind distrus de arătură; vatra aflată la —0,50 m adăpostea cîteva fragmente ceramice. La est de C1, la —0,60 m, a fost dezvelit C2, cu diametrul de 1,28 m și înălțimea pereților de 0,13 m, instalația fiind distrusă din vechime. La sud de C2 s-a conturat C3, pentru cercetarea căruia caseta a fost lărgită pînă la 6,50×3 m. Acesta este cel mai bine conservat: bolta se păstrează pe o înălțime de 0,35 m, iar diametrul ajunge la 1,05 m. În interior s-au găsit cîteva fragmente ceramice. Toate cele trei cuptoare au gura orientată spre o groapă de acces comună, care intră în profilul de vest; în casetă s-a surprins groapa cu dimensiunile de 1,80×1,70 m, restul intrînd în profilul de vest (Fig. 1).

S-au găsit numai fragmente de borcane, din pastă nisipoasă, cu pietricele, cochilii pisate, mică; peretele este gros de 8—10 mm. Buza evazată, cu marginea rotunjită sau cu o ușoară șănțuire pe mijloc, prezintă uneori pe fața interioară o bandă incizată de linii în val (Pl. XXIV/1, 6). Decorul reprezintă o combinație între banda de caneluri orizontale și banda de linii în val (Pl. V, XXIV). Un exemplar este decorat cu caneluri orizontale dispuse pe toată suprafața, peste care a fost incizată pe gît o bandă de linii în val (Pl. V/4, XXIV/3). S-au găsit trei funduri fără marcă de olar (Pl. V/8, XXIV/5, 7).

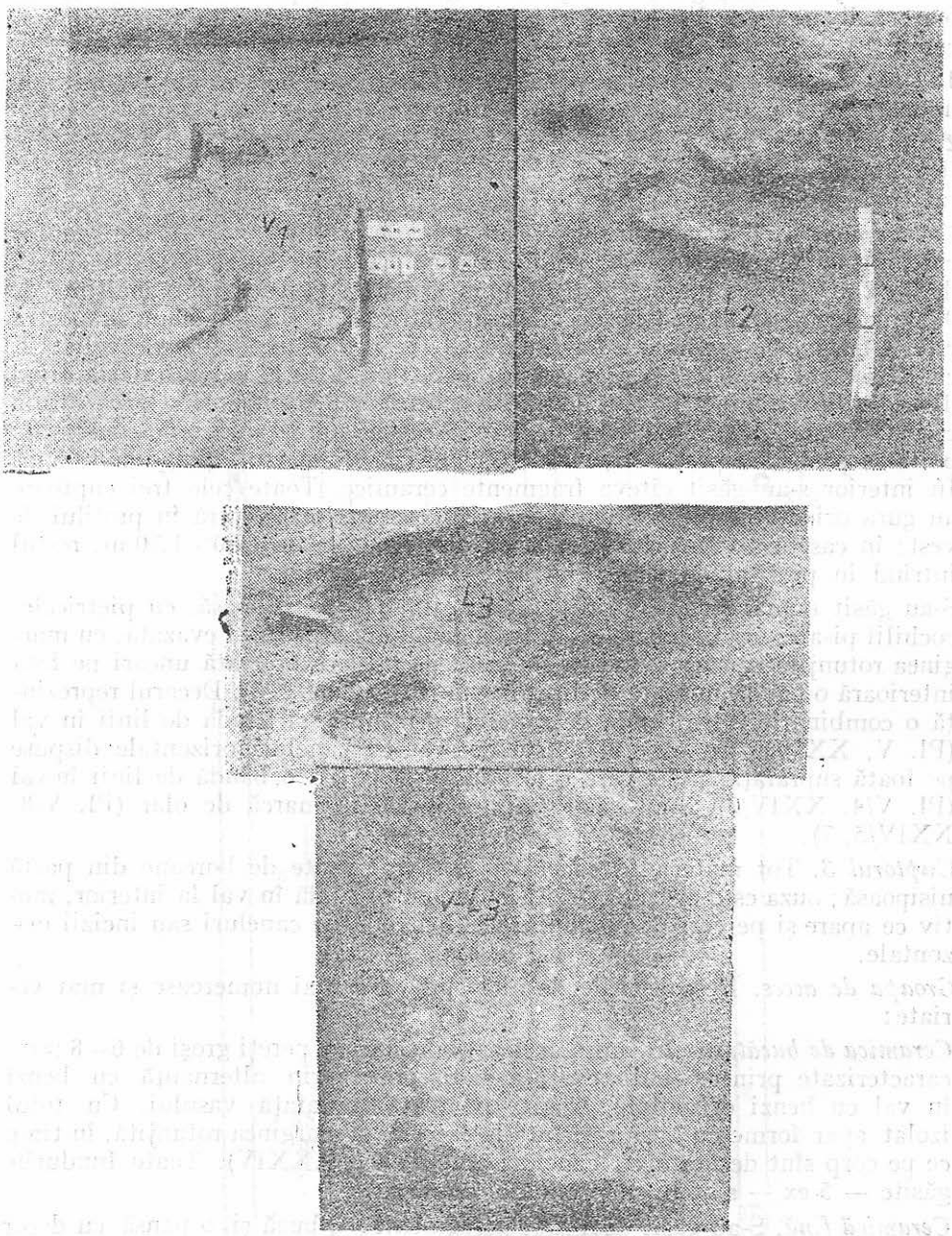
Cuptorul 3. Tot materialul constă în trei fragmente de borcane din pastă nisipoasă; buza este evazată, teșită oblic, cu o bandă în val la interior, motiv ce apare și pe corp în combinație cu banda de caneluri sau incizii orizontale.

Groapa de acces. Descoperirile de aici sînt ceva mai numeroase și mai variate:

Ceramica de bucătărie. Întîlnim aceleași borcane, cu pereți groși de 6—8 mm, caracterizate printr-o buză evazată și decorate prin alternanță cu benzi în val cu benzi orizontale, trasate pe toată suprafața vasului. Cu totul izolat apar forme cu buza răsfrîntă la exterior și marginea rotunjită, în timp ce pe corp sînt decorate cu caneluri rare (Pl. V, XXIV). Toate fundurile găsite — 5 ex — sînt lipsite de mărci de olar.

Ceramică fină. S-au găsit doar două fragmente: o buză și o pansă cu decor lustruit ce aparțin unui borcan globular.

Sistemul de construcție al cuptoarelor — o groapă comună la toate trei — precum și materialul arheologic, indică apartenența la o singură fază de locuire. Luînd drept criteriu starea de conservare, putem aprecia că primul construit a fost C2, apoi C1 sau C3, fără a se putea preciza succesiunea ultimelor două.

Planșa I — Vatra 1 (1), locuința 2 (2) și locuința 3 — vedere de ansamblu (3) și detaliu cu vatra (4).

1

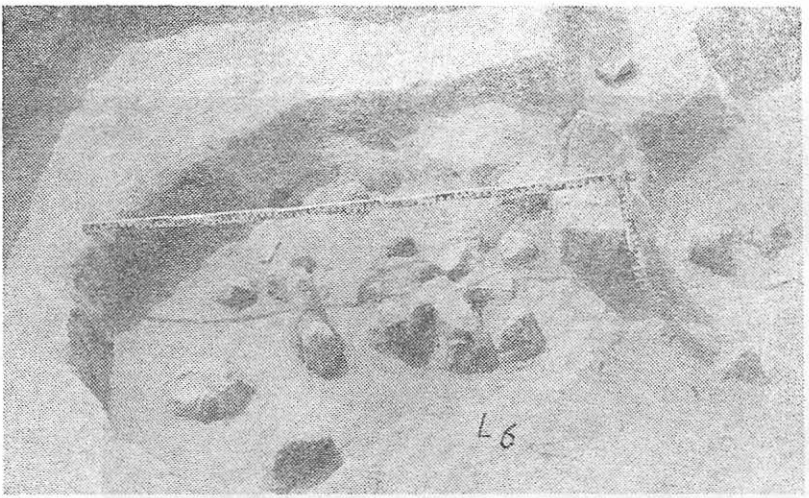

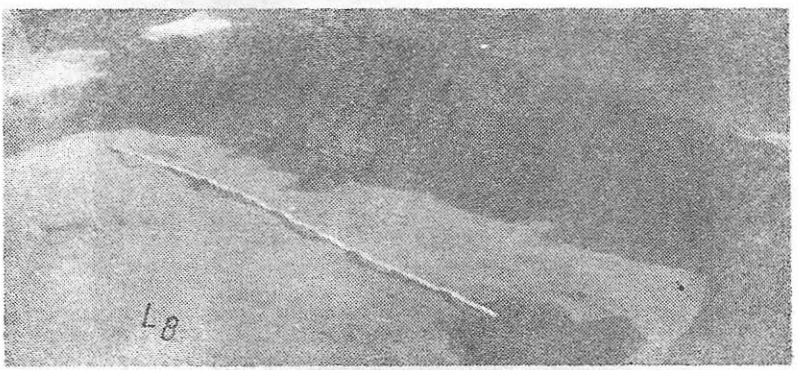
2

3

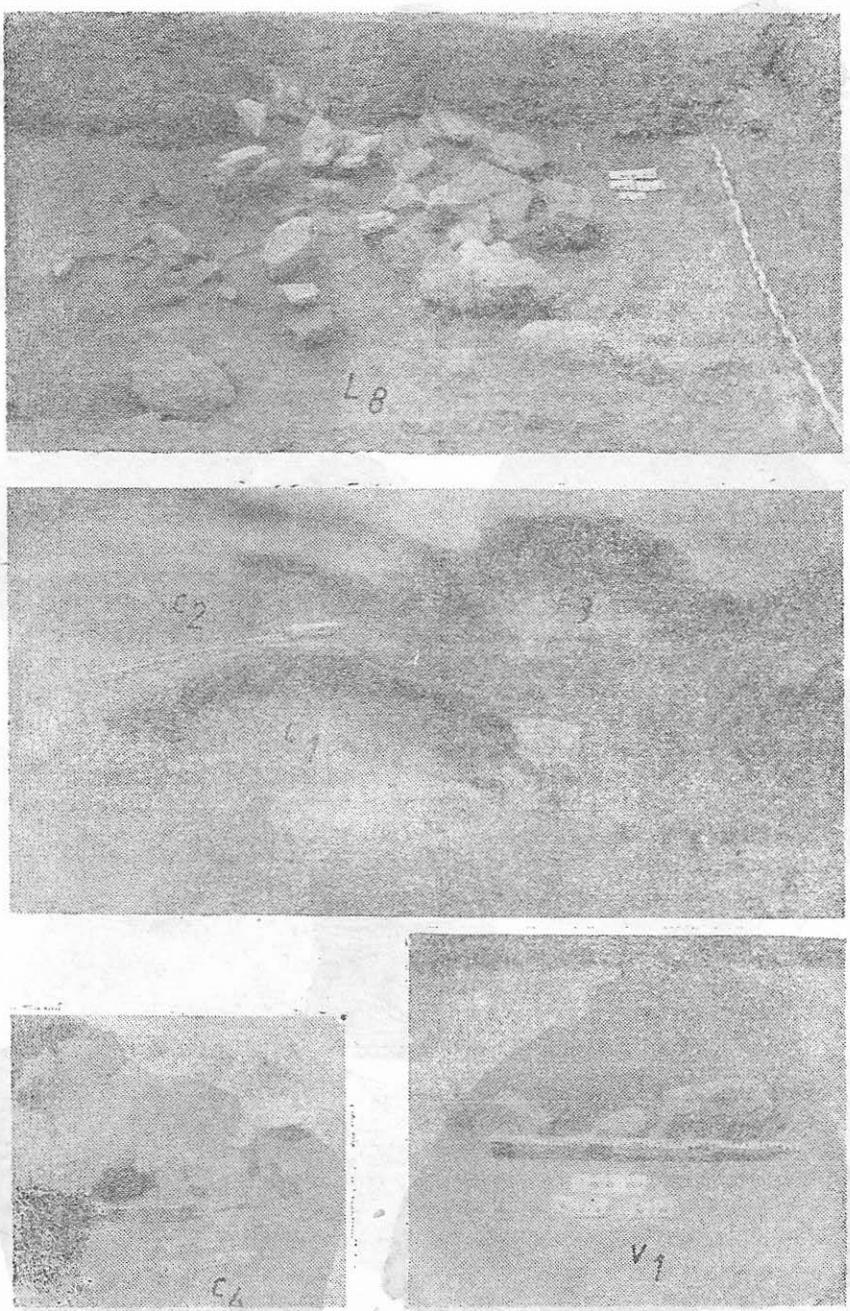
Planșa II — Locuința 4 — cuptorul de piatră în momentul descoperirii (1) și după curățare (2); vatra din locuința 5 (3).

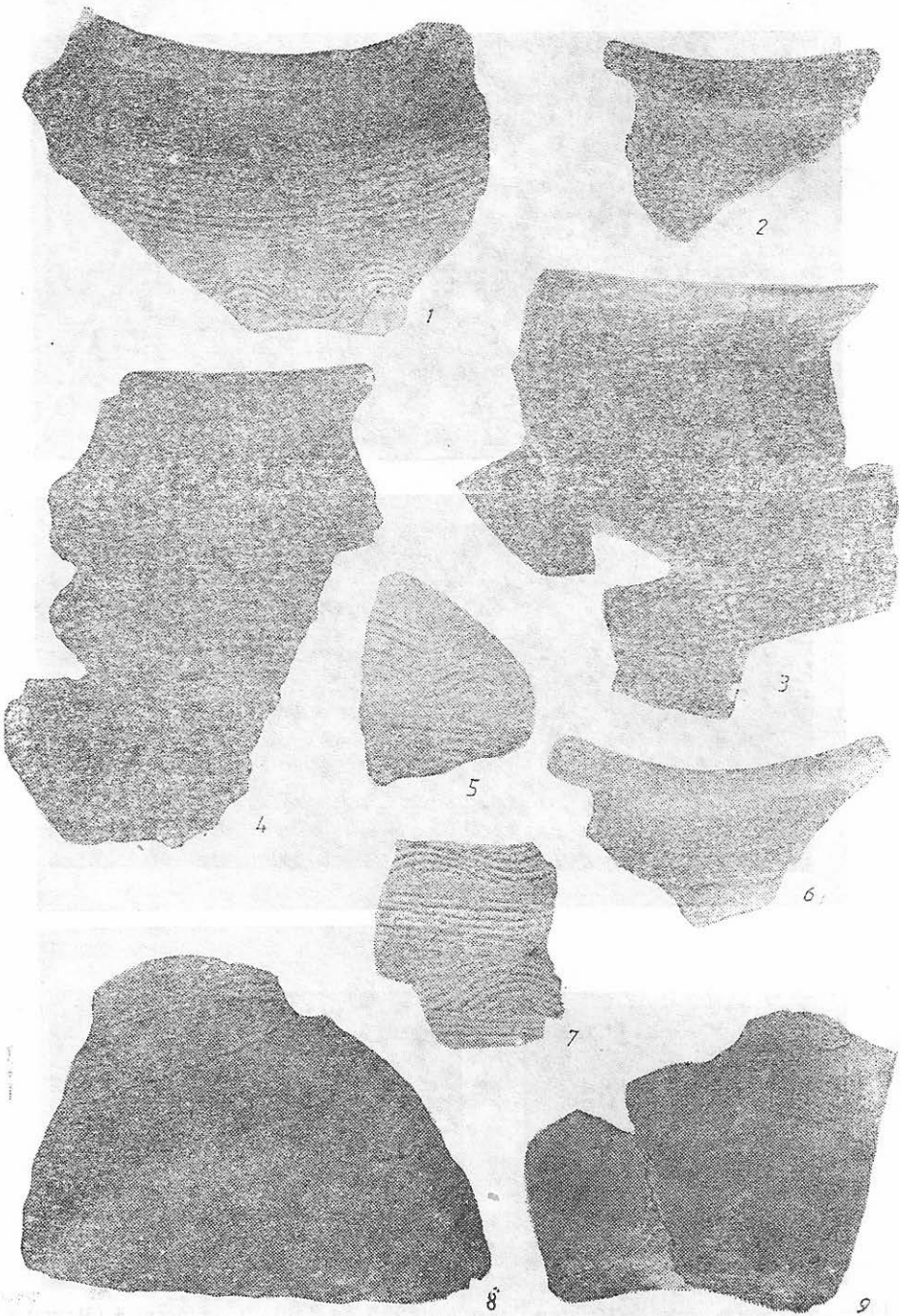

Planșa III — Locuința 6 — cuptorul din groapa (1); locuința 6 — cuptorul de piatră și groapa (2); locuința 7 — cuptorul din groapa (2).

Planșa IV — Locuința 8 (1); grup de cuptoare din lut 1—3 (2); cuptorul 4 (3); vatra 1 (4).

Planșa V — Ceramică din cuptoarele 1—3

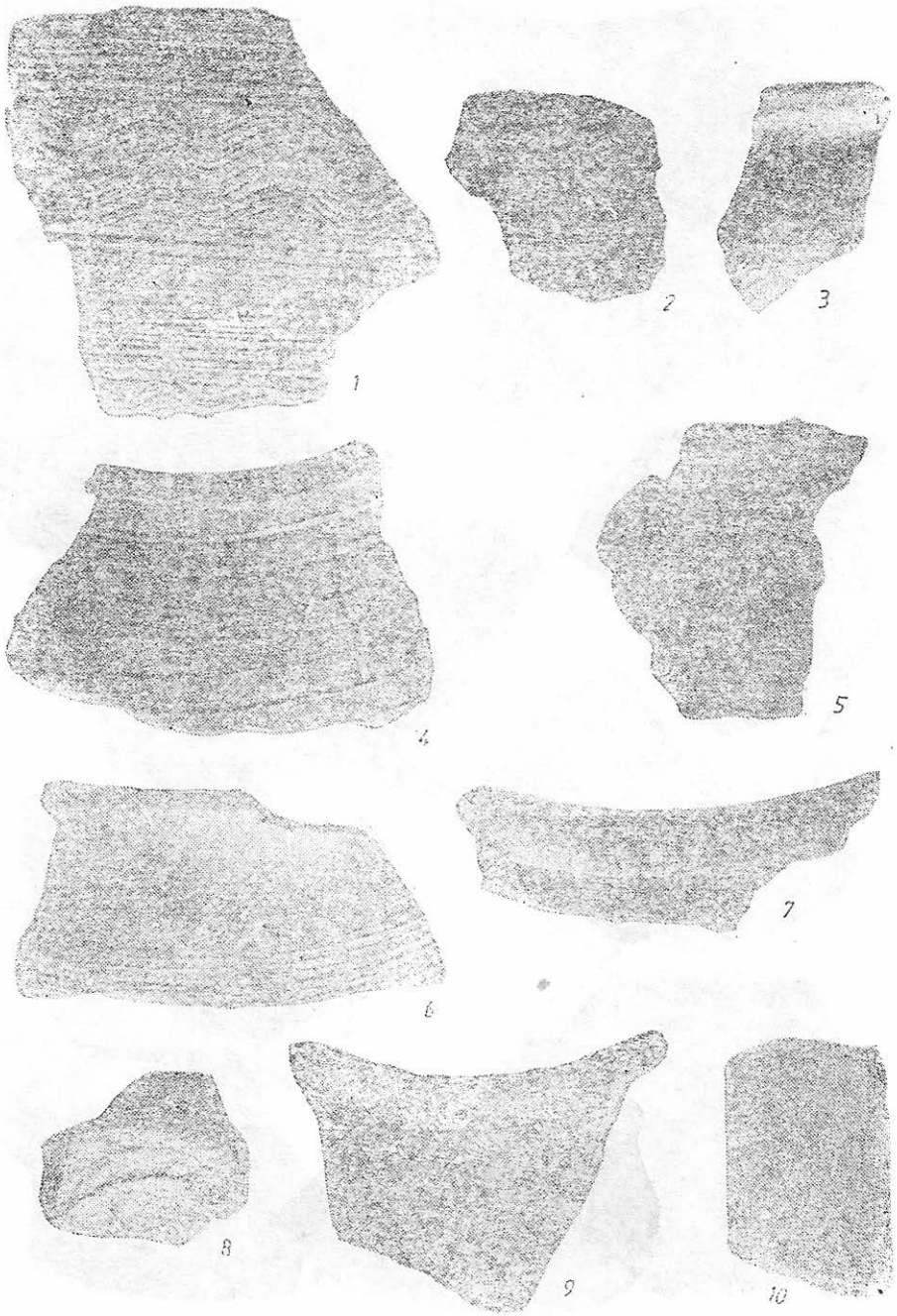
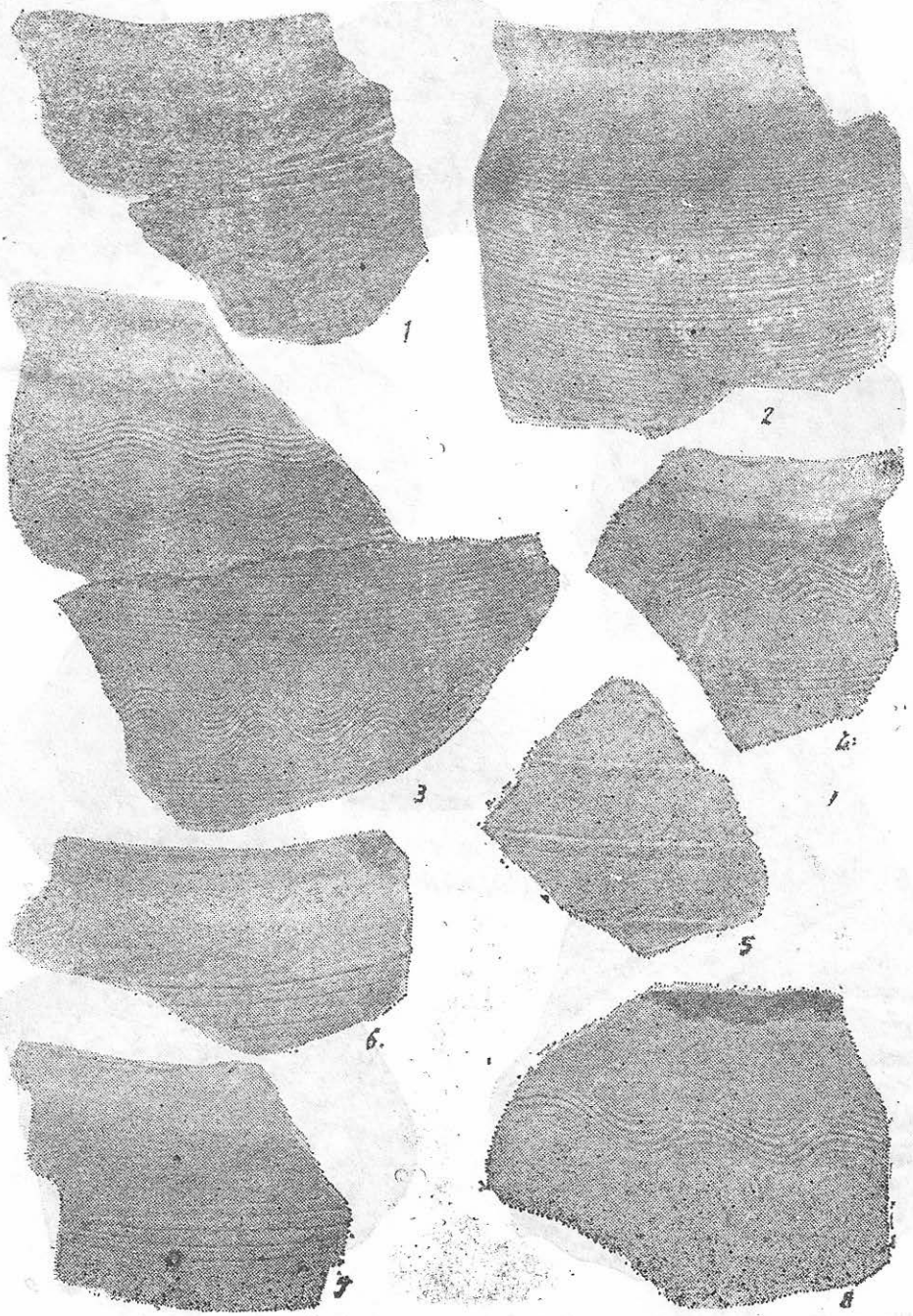

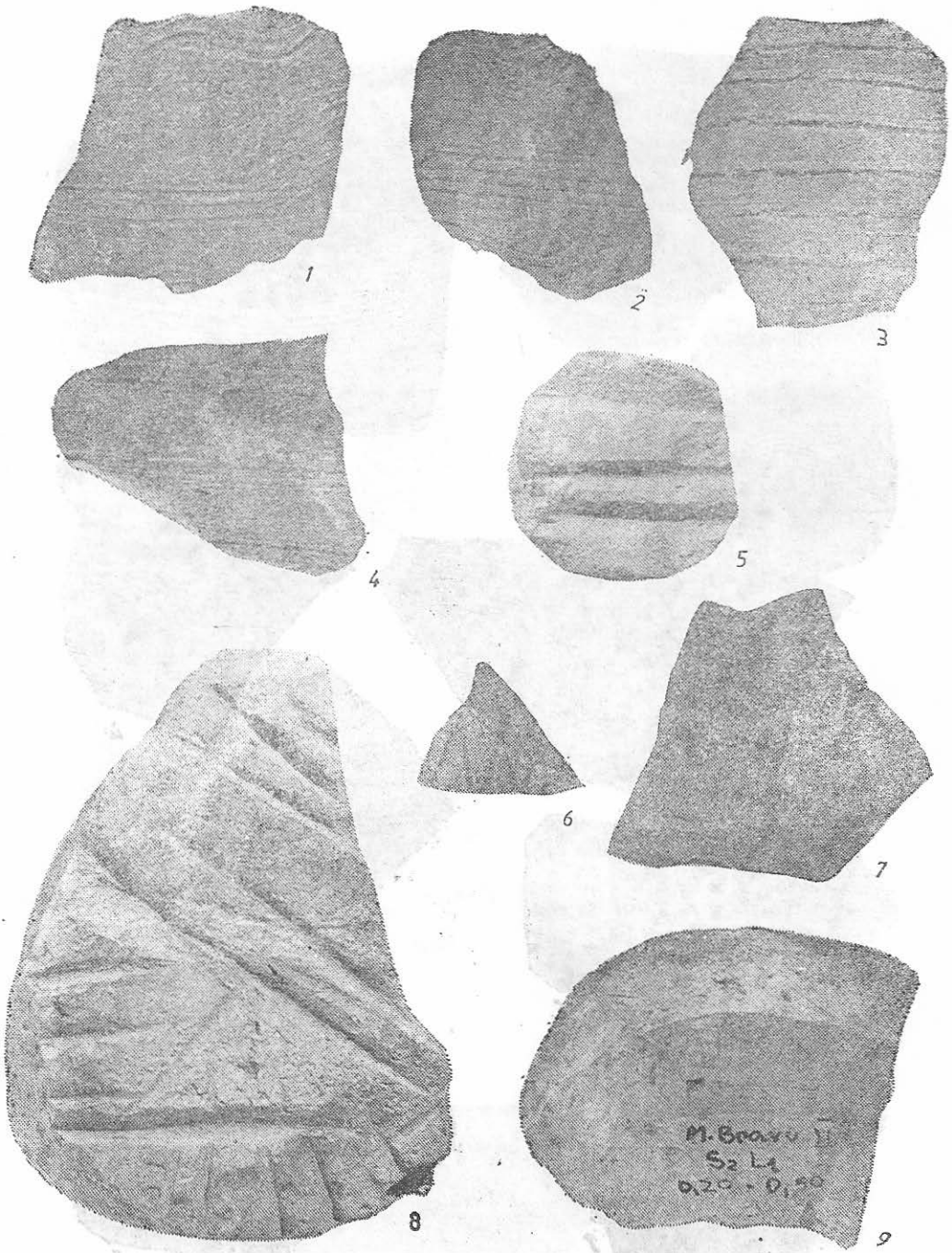
Tabla VI — Ceramică descoperită în L 1: nisipoasă (1—8) și fină (9—10)

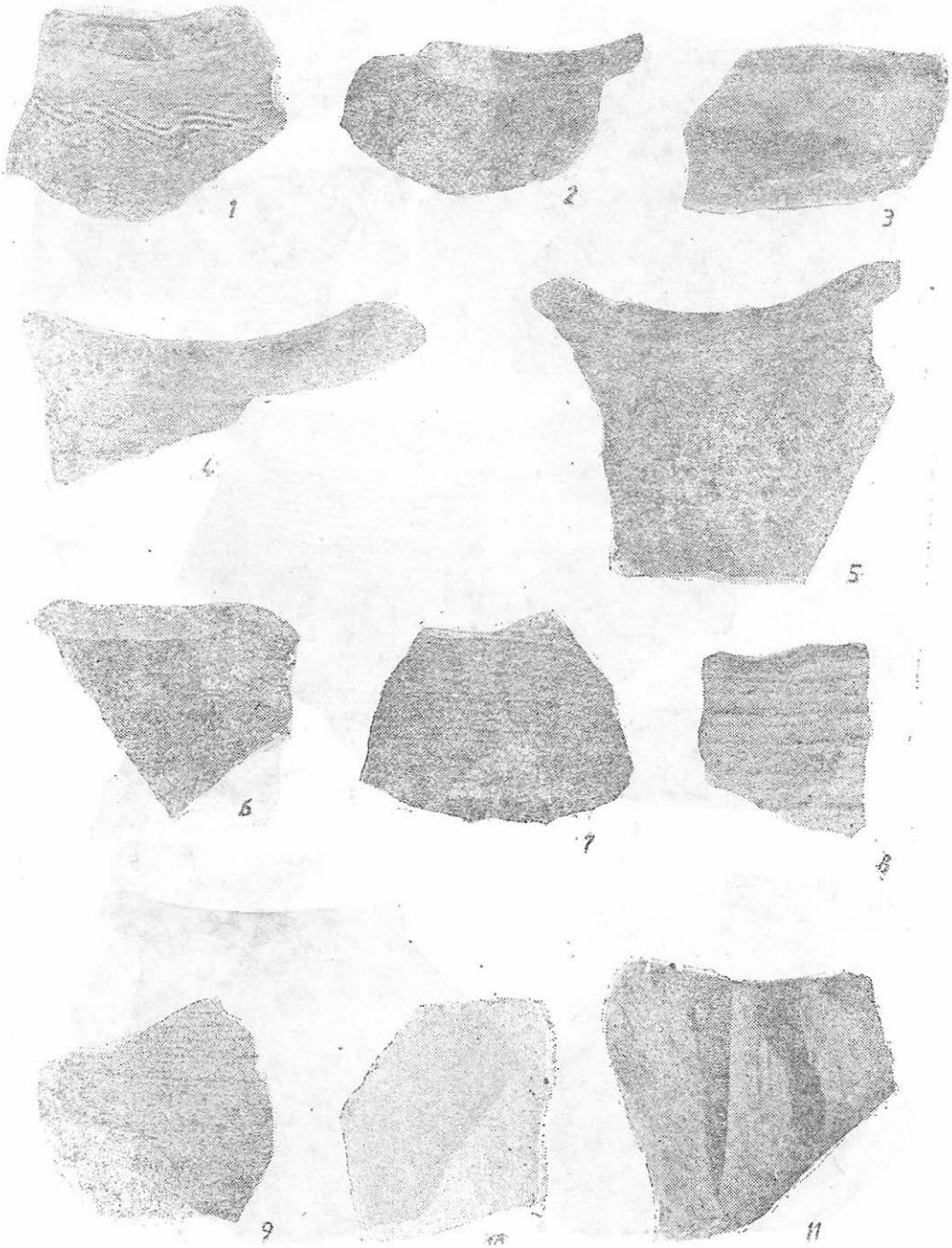
Planșa VII — Ceramică descoperită în L 2

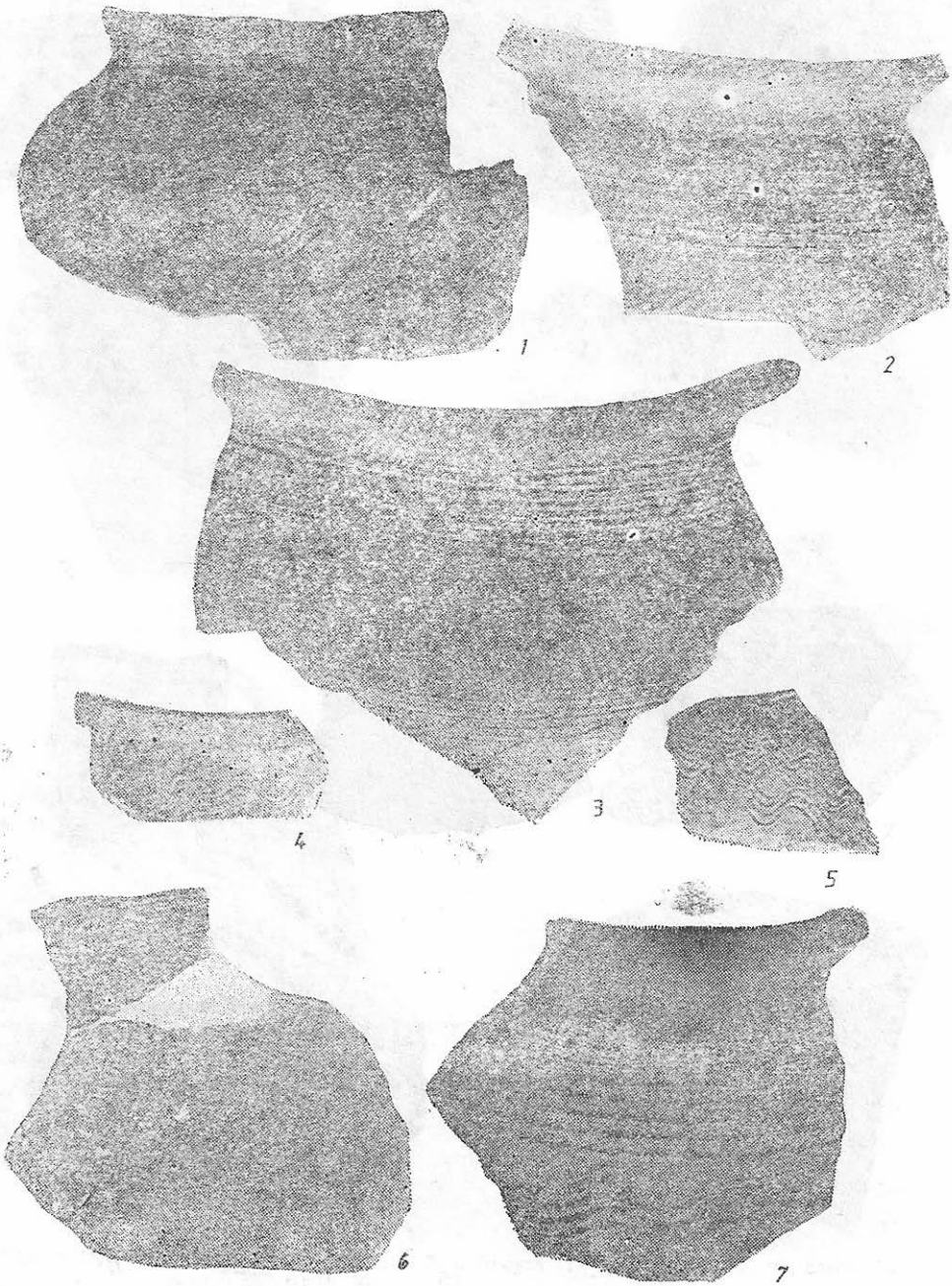
Planșa VIII — Ceramică descoperită în L3

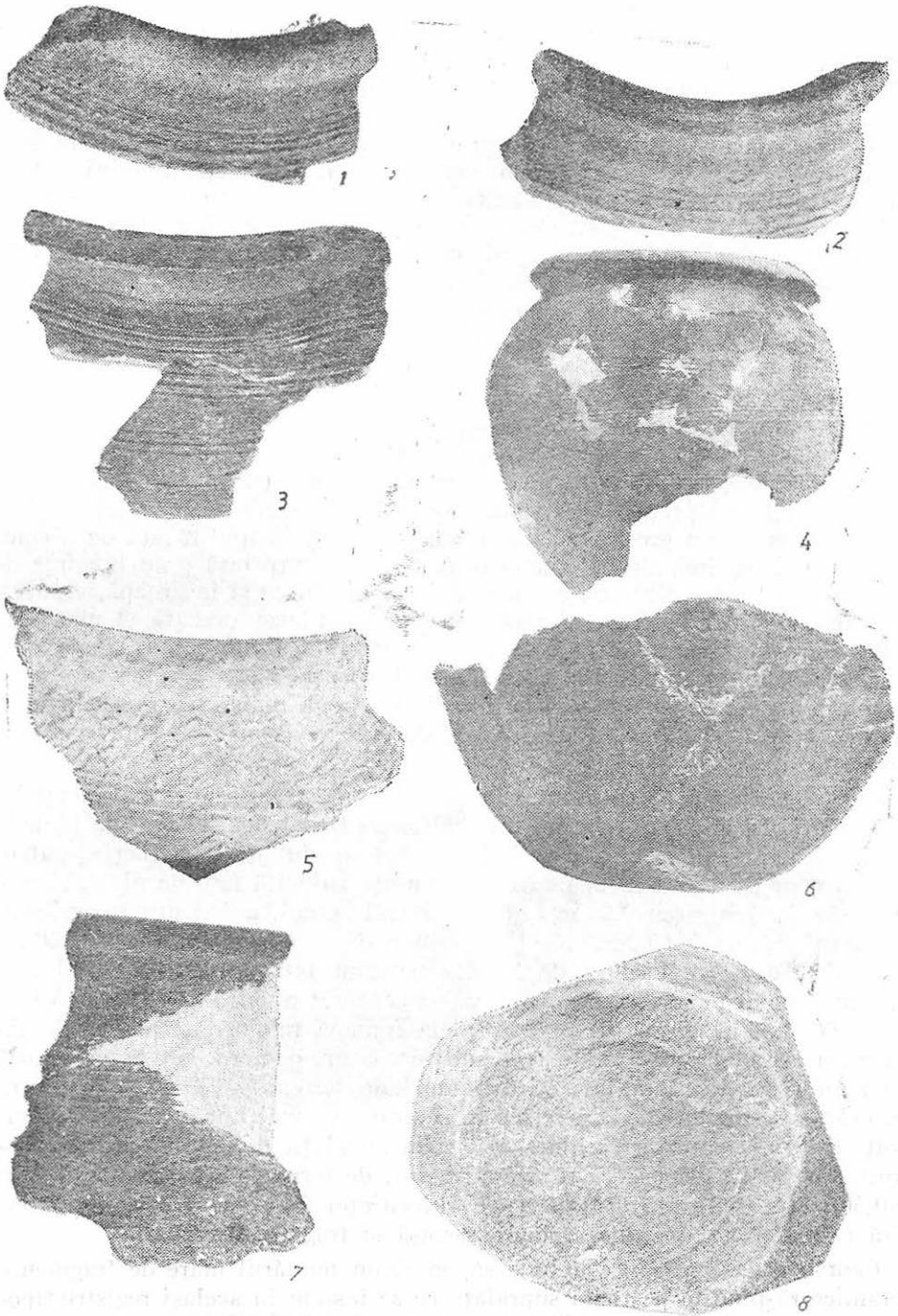
Planșa IX — Ceramică descoperită în L 3: nisipoasă (1—4) și fină (6, 7, 9); cărămidă pentru ascuțit (5, 8).

Planșa X — Ceramică descoperită în L 5 (1—10) și cărămidă pentru ascuțit (11)

Planșa XI — Ceramică descoperită în L 6

Planșa XII — Ceramică descoperită în L 6: nisipoasă (1—5,7) și fină 6,8) — același vas văzut din profil și cu marca de olar)

Paralel cu S1, la 5 m spre vest, a fost trasată S2 (75×2 m) care a surprins o serie de situații noi.

Locuința 2. În careul 5, la -0,30 m s-a conturat o suprafață de pămînt puternic arsă pe care se găseau mai multe pietre, situație ce a necesitat deschiderea unor casete de 3,50×1,50 m pe laturile de est și vest: aici a fost dezvelită o vatră deschisă de 1,50×0,90 m, ușor albiată; prezența ei la mică adîncime a făcut ca pietrele ce o protejau să fie răspîndite de arătură spre nord, pe o suprafață destul de mare. Spre sud, vatra era mărginită de o groapă micuță (0,40×0,20 m), adîncită cu cîțiva centimetri față de nivelul vetrei, în care s-au găsit cîteva fragmente ceramice; în continuare, pe o suprafață de 1,55×2,00m s-a găsit urme de arsură care reprezintă o parte din podeaua ce nu a fost afectată de arături (Fig. 1).

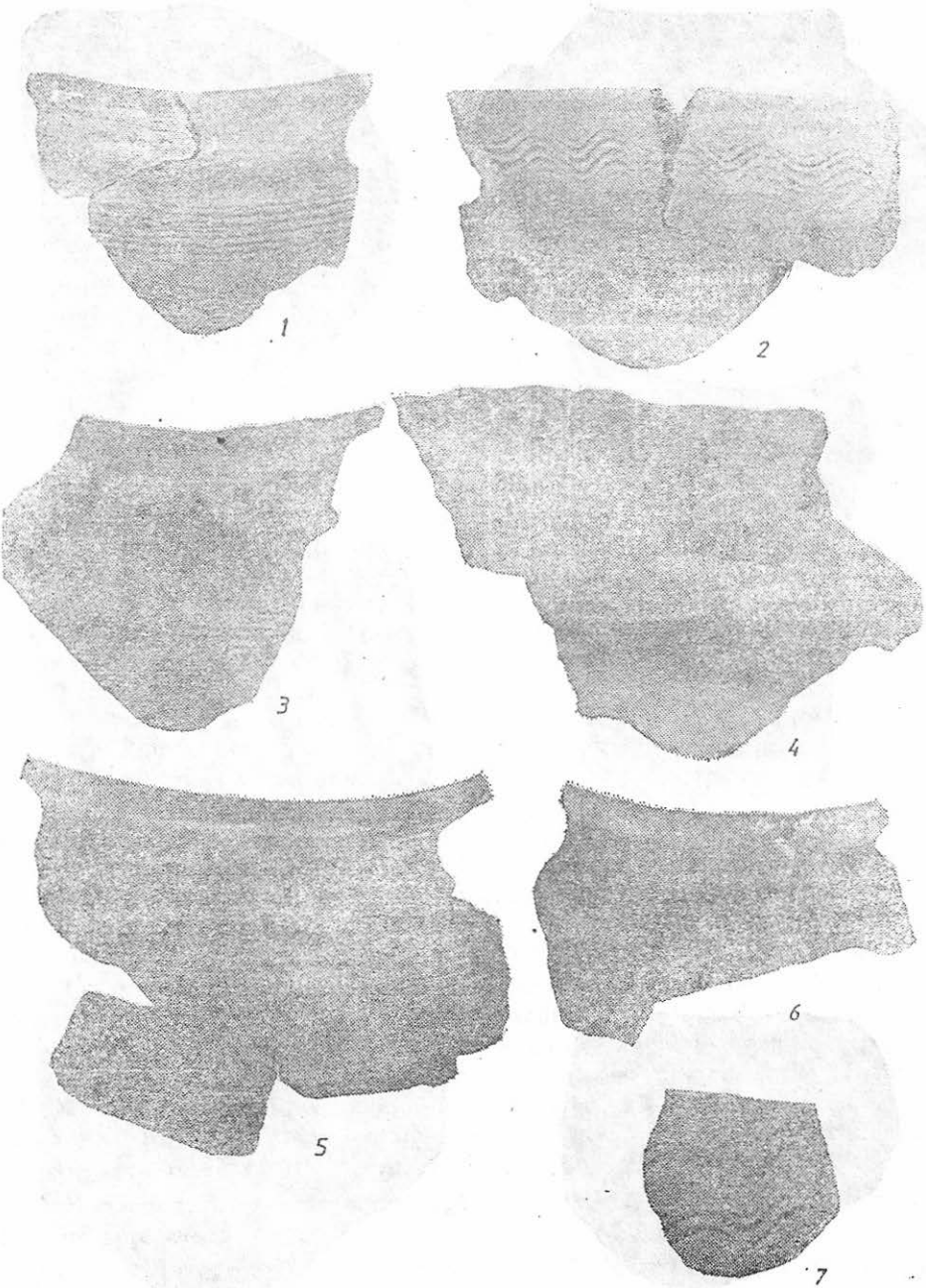
Ceramica se constituie din borcane de bucătărie, cu buza evazată, ușor subțiată spre extremitatea superioară, cu marginea teșită oblic sau trasă în sus și decorată cu una sau două șănțuiri (Pl. VII, XVIII). Pe corp predomină decorul linear realizat din incizii sau caneluri orizontale și numai sporadic apare combinația de bandă de linii în val cu bandă de linii orizontale (Pl. VII, XVIII).

Vatra 1. În careul 26, la 0,40 m a apărut o nouă vatră — V1 —, albiată, de 1,20×1,15 m, protejată pe latura de vest de trei pietre. La vest de șirul de pietre, începe o groapă cu pămînt negru, adîncită puțin față de nivelul vetrei, ce intră în profilul casetei și care a fost surprinsă pe o lungime de 0,60 m și o lățime egală cu cea a vetrei. Pe vatră, ca și în groapă, erau cîteva fragmente de borcane din pastă nisipoasă, cu buza evazată și marginea șănțuită, decorată pe fața interioară cu o bandă de linii în val, iar pe corp, cu benzi de linii orizontale și benzi în val, dispuse succesiv pînă spre baza vasului; nu s-au găsit funduri cu mărci. Pe vatră remarcăm prezența unui fragment de pansă din ceramică fină, de culoare cenușie, decorat cu linii lustruite.

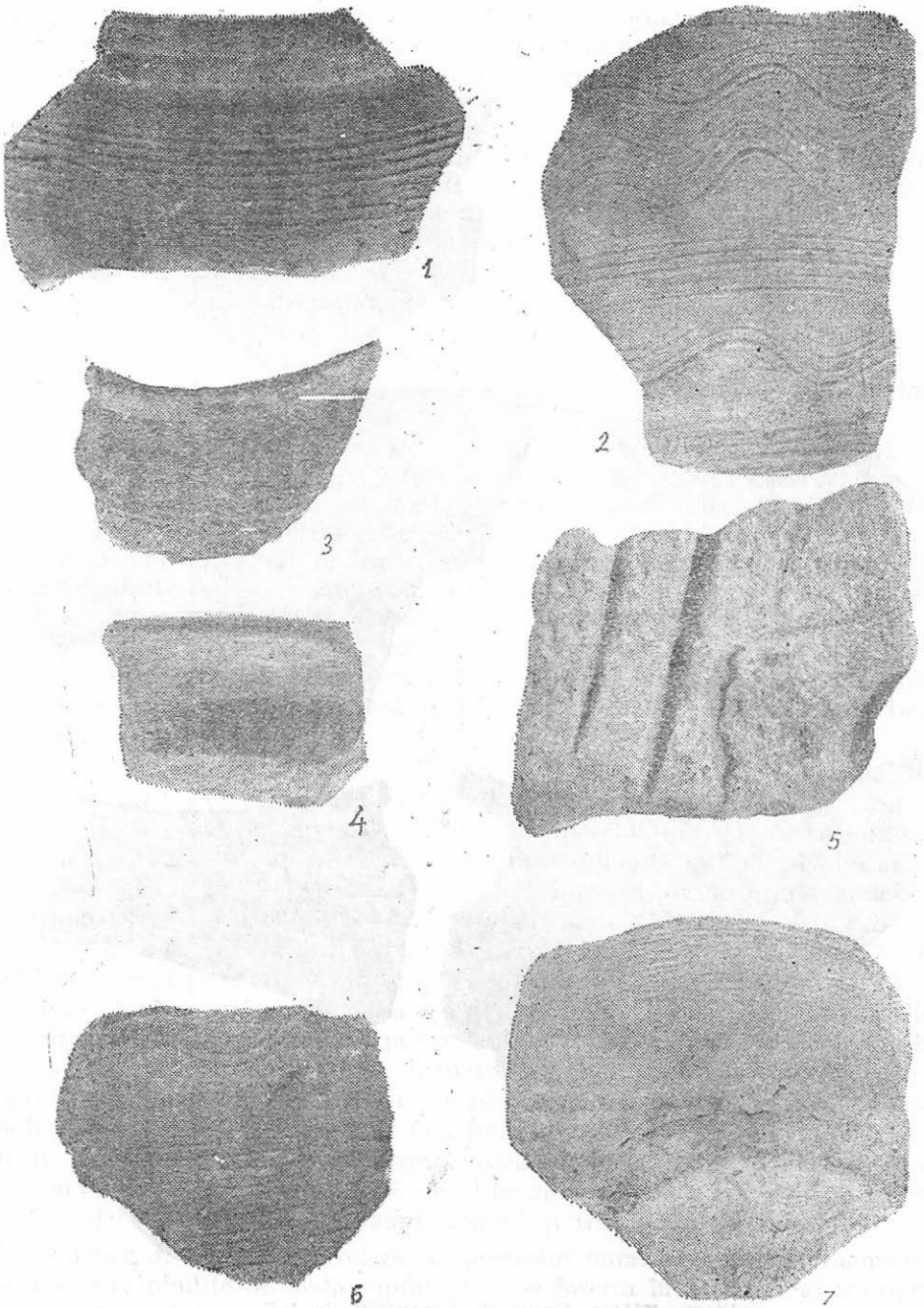
Locuința 3. Spre capătul nordic, în careul 34, s-a conturat groapa unei locuințe, pentru a cărei dezvelire integrală s-au trasat două casete pe laturile de est și de vest; stratul arabil distrugînd nivelul de construcție, putem afirma doar că ne aflăm în fața unei locuințe adîncită față de nivelul antic cu 0,40—0,60 m și cu 0,90 m față de nivelul actual, avînd următoarele dimensiuni: S—V — 1,60 m, N—V — 2,90 m, N — 2,30 m, N—E — 2,20 m, S—E — 2,20 m. Pe latura de N—E, oarecum într-o poziție centrală, la 0,62 m și chiar pe marginea locuinței, s-a conturat o vatră deschisă — V3 — de 1,20×0,80 m; pe ea se găsea o țiglă romană refolosită, (provenită din așezarea aflată la cca 1,5 km spre sud). Pe latura de nord, la 0,81 m, se află un cuptor contruit din lut, cu diametrul de 1,30 m — C4 — a cărui gură era orientată spre locuință; pereții s-au păstrat pe o înălțime de 0,15—0,20 m, bolta fiind distrusă din vechime. O a treia instalație de foc, un cuptor construit din pietre dispuse pe o singură asiză, de formă semicirculară (0,40× ×0,30 m) se află spre colțul de N—E al locuinței, într-o zonă ceva mai adîncită (—1,13 m), cu mulți cărbuni, cenușă și fragmente ceramice.

I. *Ceramica de bucătărie.* Trebuie să precizăm numărul mare de fragmente ceramice răspîndite pe toată suprafața ce se înscriu în același registru tipologic și decorativ al ceramicii de bucătărie (Pl. VIII, IX, XIX).

II. *Ceramica fină* - această categorie este reprezentată de opt fragmente, repartizate astfel:

Planșa XIII — Ceramică descoperită în L 7

Planșa XIV — Ceramică descoperită în L 7: nisipoasă (1—3), fină (4) și cărămidă pentru ascuțit (5); ceramică descoperită în L 8 (6, 7)

1. *Ceramica cenușie* — 6 fragmente ce ilustrează borcanul și ulciorul, decorate cu linii lustruite în combinație cu motive incizate: o linie în val și caneluri orizontale (Pl. IX/7, XIX/6).

2. *Ceramica galben portocalie* — o pansă de borcan decorată cu romburi, obținute din linii lustruite.

3. *Ceramica din caolin* — un fund de vas de dimensiuni mai mari, gros de 15 mm — pictat cu vopsea roșie, reprezentînd singurul exemplar de acest fel din așezare (Pl. IX/9).

În locuință s-a găsit și o cărămidă de 0,60×0,40×0,03 ce prezintă pe ambele fețe șanțuiri neuniforme, dispuse neregulat, folosită pentru ascuțit (Pl. X/8).

Lipsa inventarului ceramic de pe vatră ne împiedică să stabilim succesiunea cronologică a celor trei instalații de foc; se pot face cîteva precizări stratigrafice dar acestea nu pot depăși încă faza unor ipoteze: vatra deschisă se află la o adîncime mai mică față de nivelul locuinței, complex ce are deja două instalații de foc (cuptorul din piatră și cuptorul din lut) și trebuie legată de o altă fază a așezării; dacă locuința a fost săpată peste nivelul de care aparține vatra dacă vatra a fost lipită după scoaterea din uz a locuinței, sînt probleme pe care sperăm să le rezolvăm în timp (Fig.12/1).

Locuința 4. În carourile 9—10, imediat sub arabil au început să apară numeroase pietre antrenate într-un pămînt de culoare închisă; în casetele trasate pe cele două laturi (5×1,50 m) au continuat să apară pietre de dimensiuni destul de mari: la —0,70 m față de nivelul actual, s-a constatat o locuință de 3,90×3,80 m, cu laturile marcate de numeroase pietre. În colțul de N—V s-a dezvelit un cuptor de piatră cu dimensiunile exterioare de 1,30×1,20 și înălțimea de 0,40 m, restul fiind distrus de arătură. În interior avea o vatră foarte bine arsă, ușor adîncită față de nivelul locuinței (Fig. 1). Locuința a fost evacuată, fapt ce explică lipsa inventarului; s-au găsit doar mici fragmente ceramice din tipul cunoscut în așezare.

Cuptorul 4. Alt cuptor menajer, din lut, al patrulea din această secțiune și al cincilea din așezare, a fost surprins în caroul 30, la —0,70 și intra în profilul de vest, fapt ce a impus deschiderea unei casete: cuptorul are o formă circulară, cu diametrul de 1,10 m și înălțimea pereților de 0,25 m; pe latura de vest era amplasată gura largă de 0,55 m, protejată cu pietre și groapa de acces de 1,20×1,30 m, adîncită cu 0,26 m față de nivelul vetrei (Fig. 2/3).

Ceramica din pastă nisipoasă descoperită aici se diferențiază de restul borcanelor din așezarea prin preferința manifestată față de motivul linia — incizii fine trasate pe tot corpul sau benzi de caneluri și printr-o prezență restrînsă a combinației bandă de linii în val cu bandă de linii orizontale (Pl. XVI/1—2, XXV/1—3). Din această categorie remarcăm un fund de vas pe care s-a imprimat placa rectangulară ce a susținut vasul pe roată. Specia cenușie este reprezentată de o singură pansă decorată cu linii lustruite.

Secțiunea 3, cu aceleași dimensiuni, paralelă cu S1—S2, a fost trasată la 5 m spre vest.

Cuptorul 5. În carourile 23—24 a fost găsit singurul complex de pe toată secțiunea: la —0,23 m au apărut urme de arsură ce intrau în profilul de est, situație ce a dus la trasarea unei casete; la —0,42 m s-a conturat vatra cuptorului, cu diametrul de 1,52 m și înălțimea de 0,18 m. Gura era orientată spre est și era protejată cu pietre: în față avea o groapă de formă neregulată, ce se adîncea pînă la —1,50 m (Fig. 1).

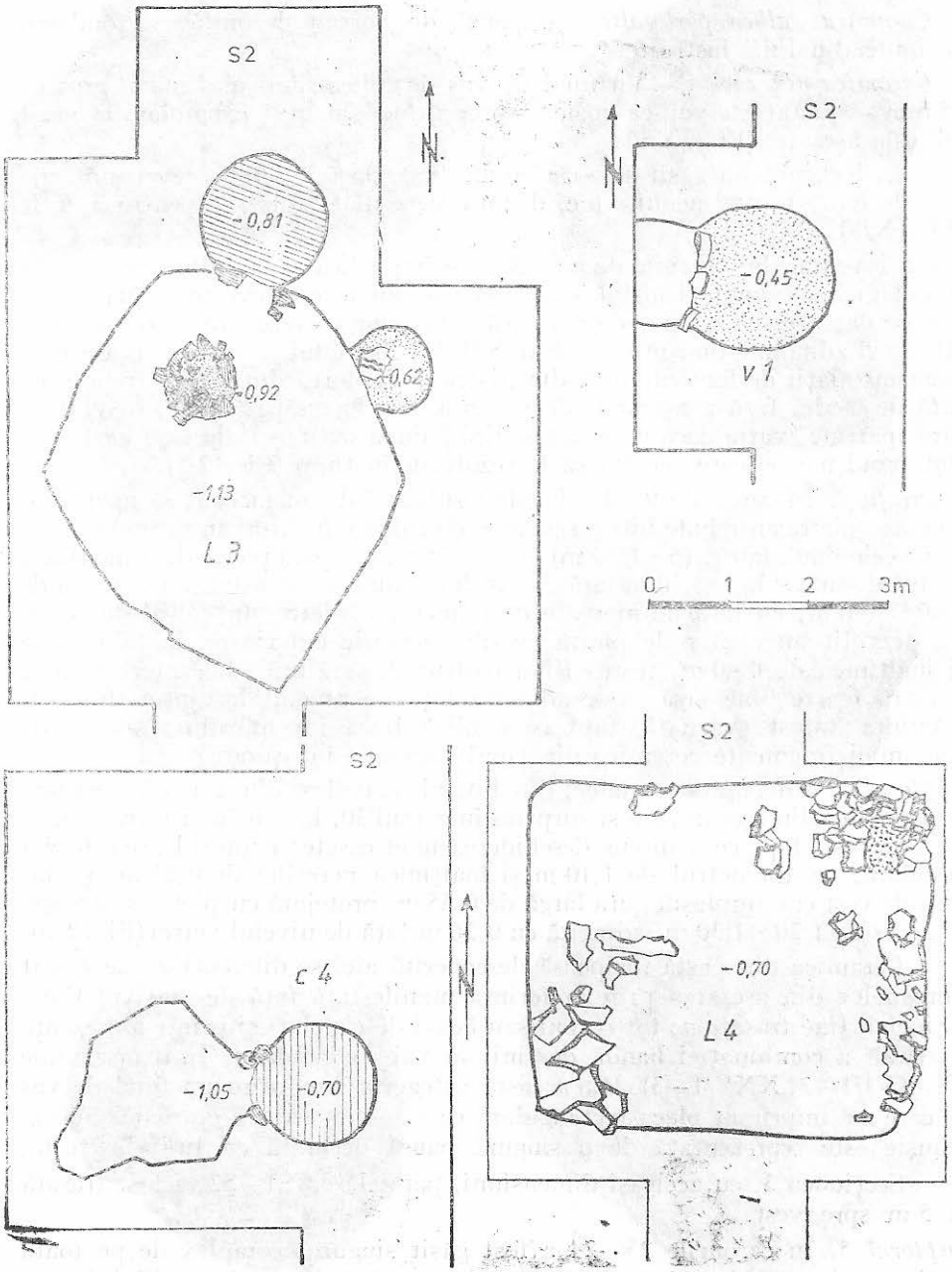
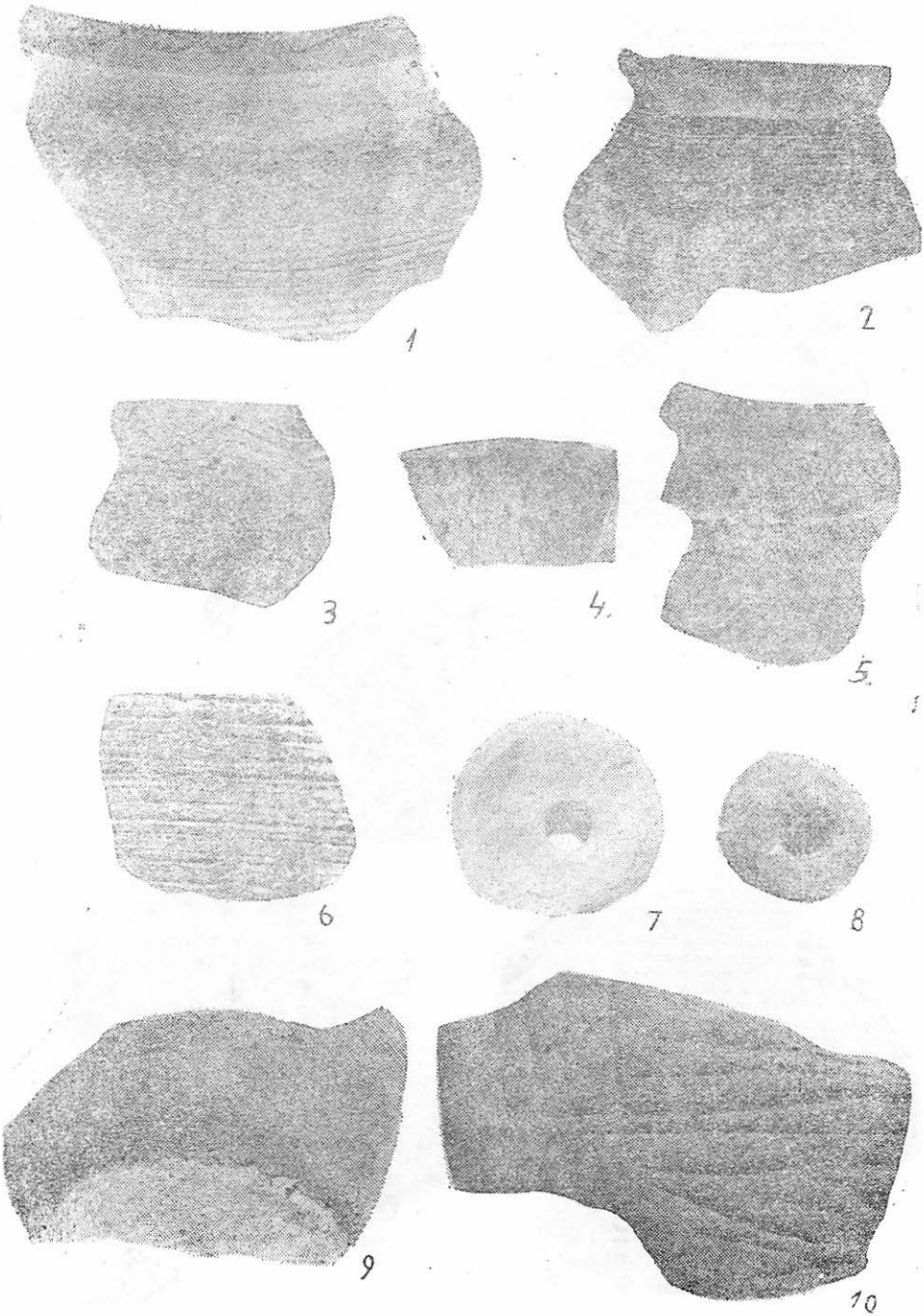
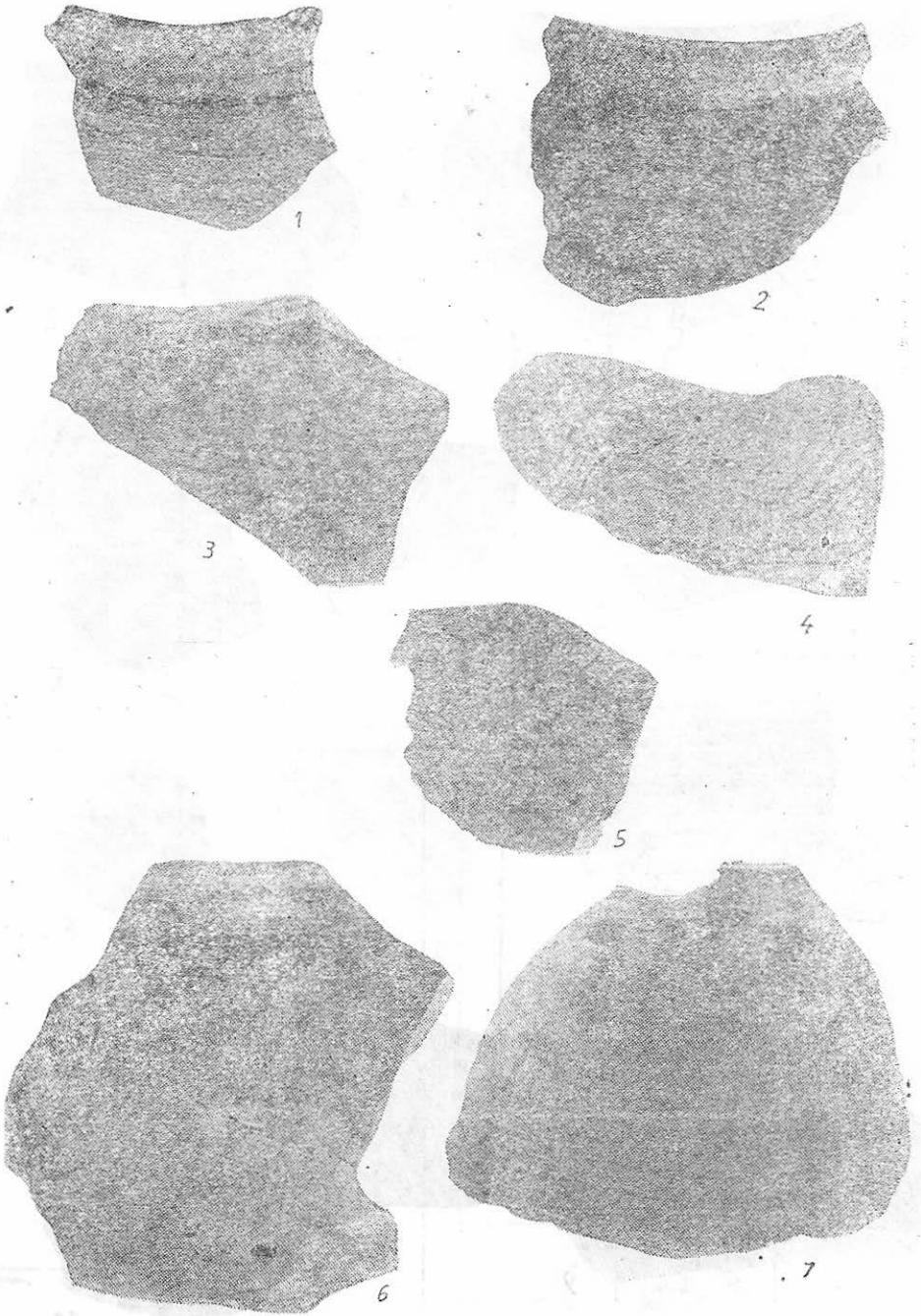

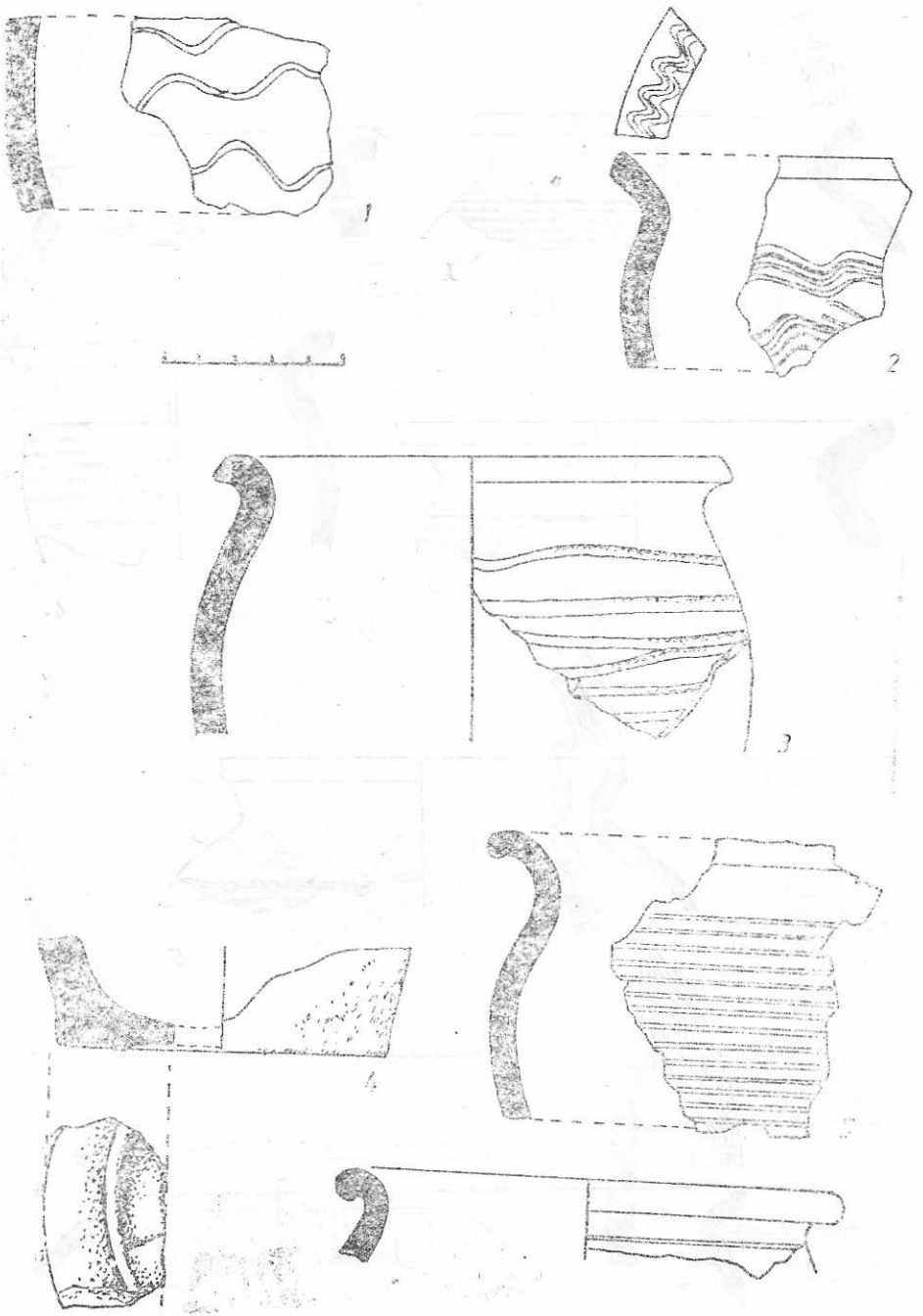
Figura 2 — Planul unor complexe dezvelite în așezare: vatra 1 (S2), locuința 3 (S2), locuința 4 (S2) și cuptorul 4 (S2)

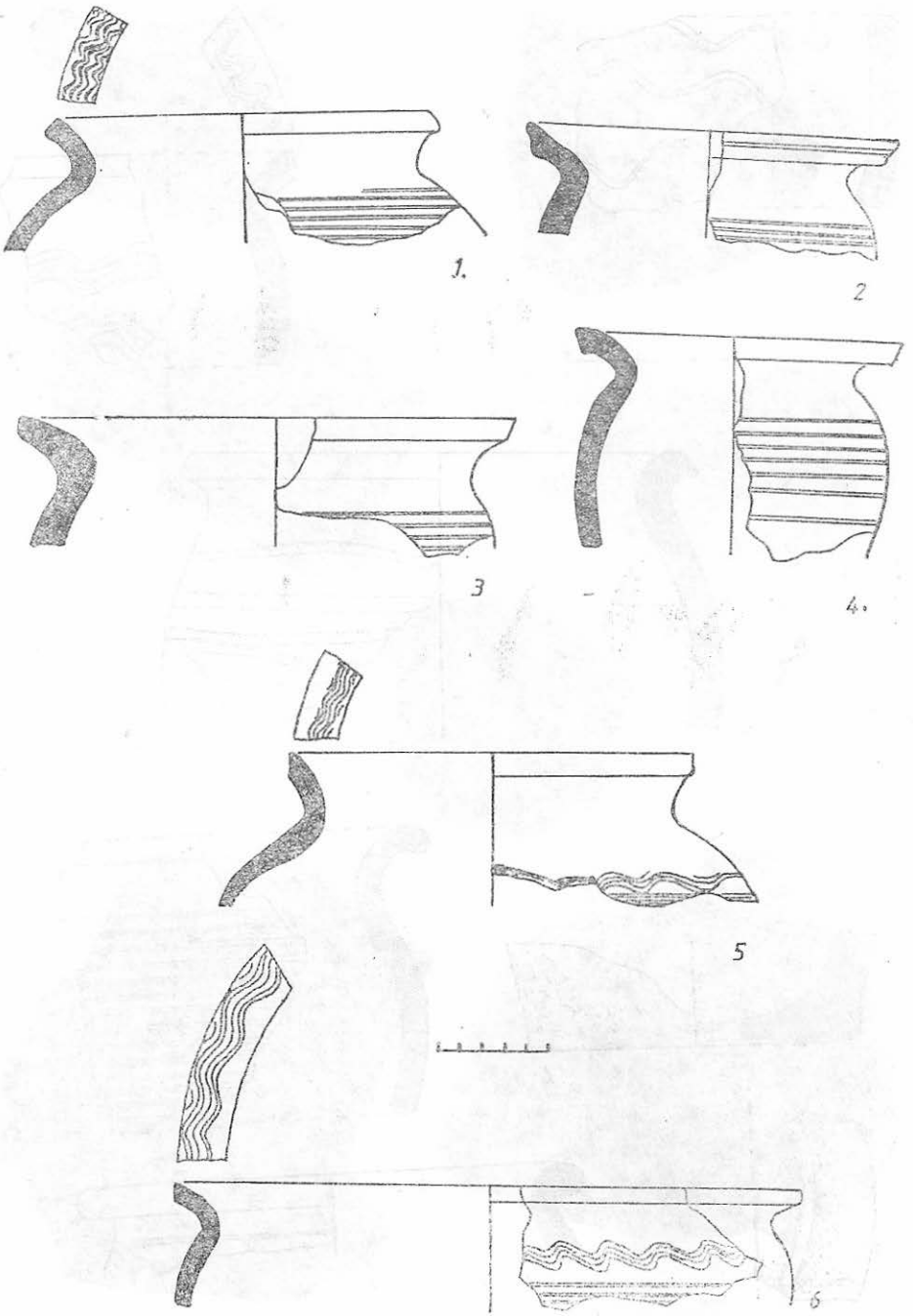
Planșa XV — Ceramică (1—6, 9) greutate (7), fusaiolă (8) și cărămidă folosită la ascuțit (10) descoperite în I. 8

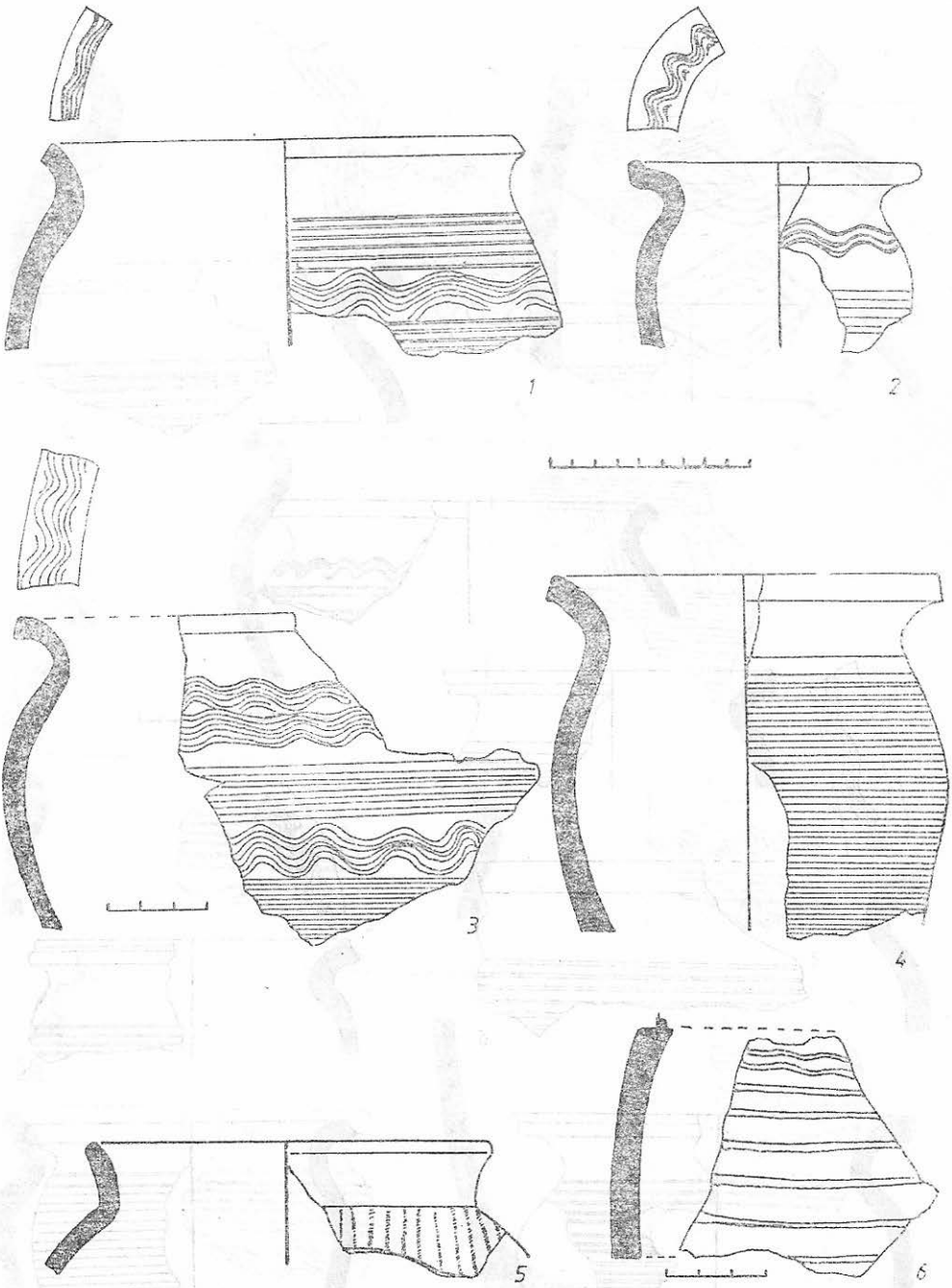
Planșa XVI — Ceramică nisipoasă descoperită în C4 (1—2), C5 (3—5) în ceramică fină descoperită în secțiunea 6 (6—7).

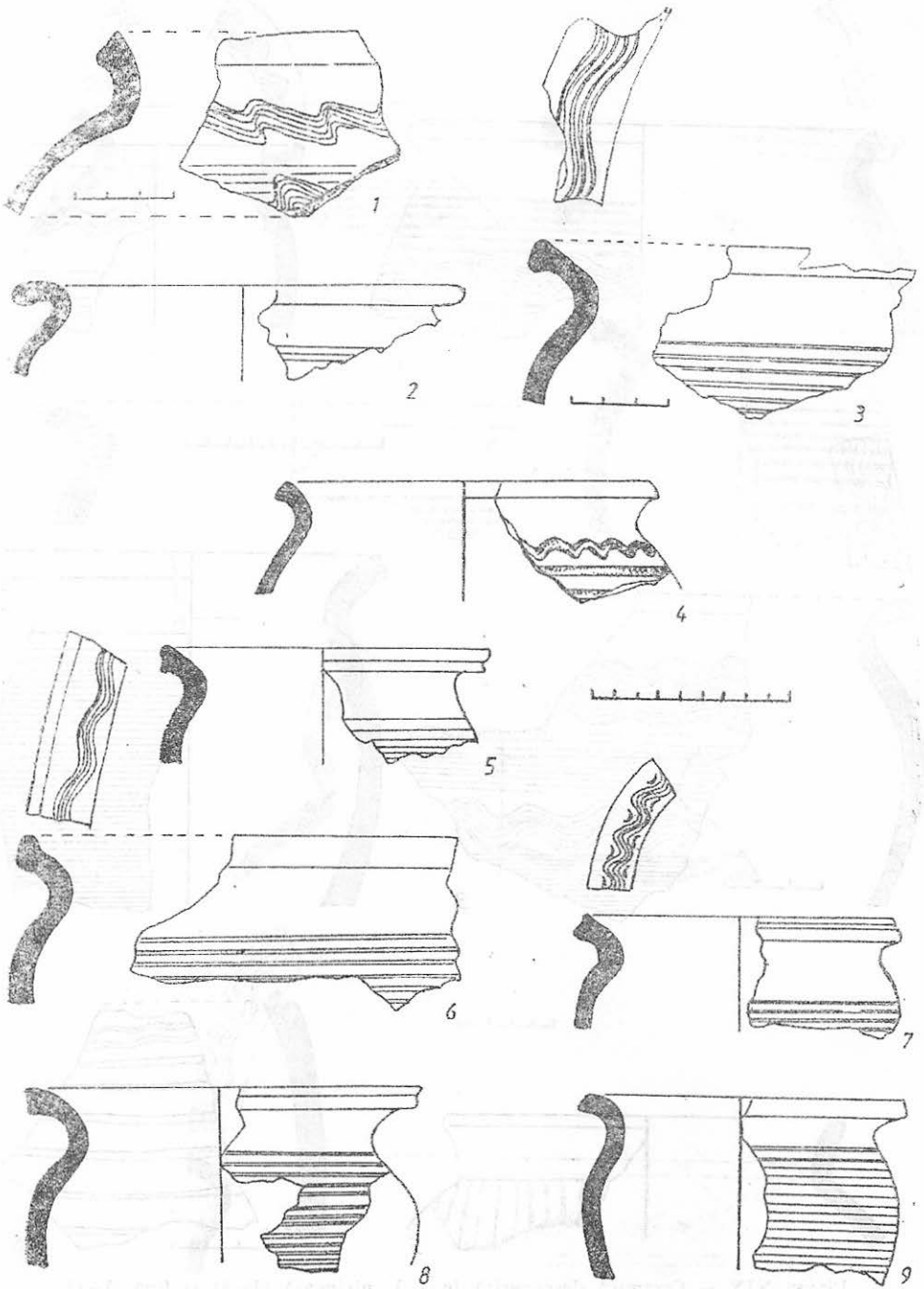
Planșa XVII — Ceramică descoperită în I. 1

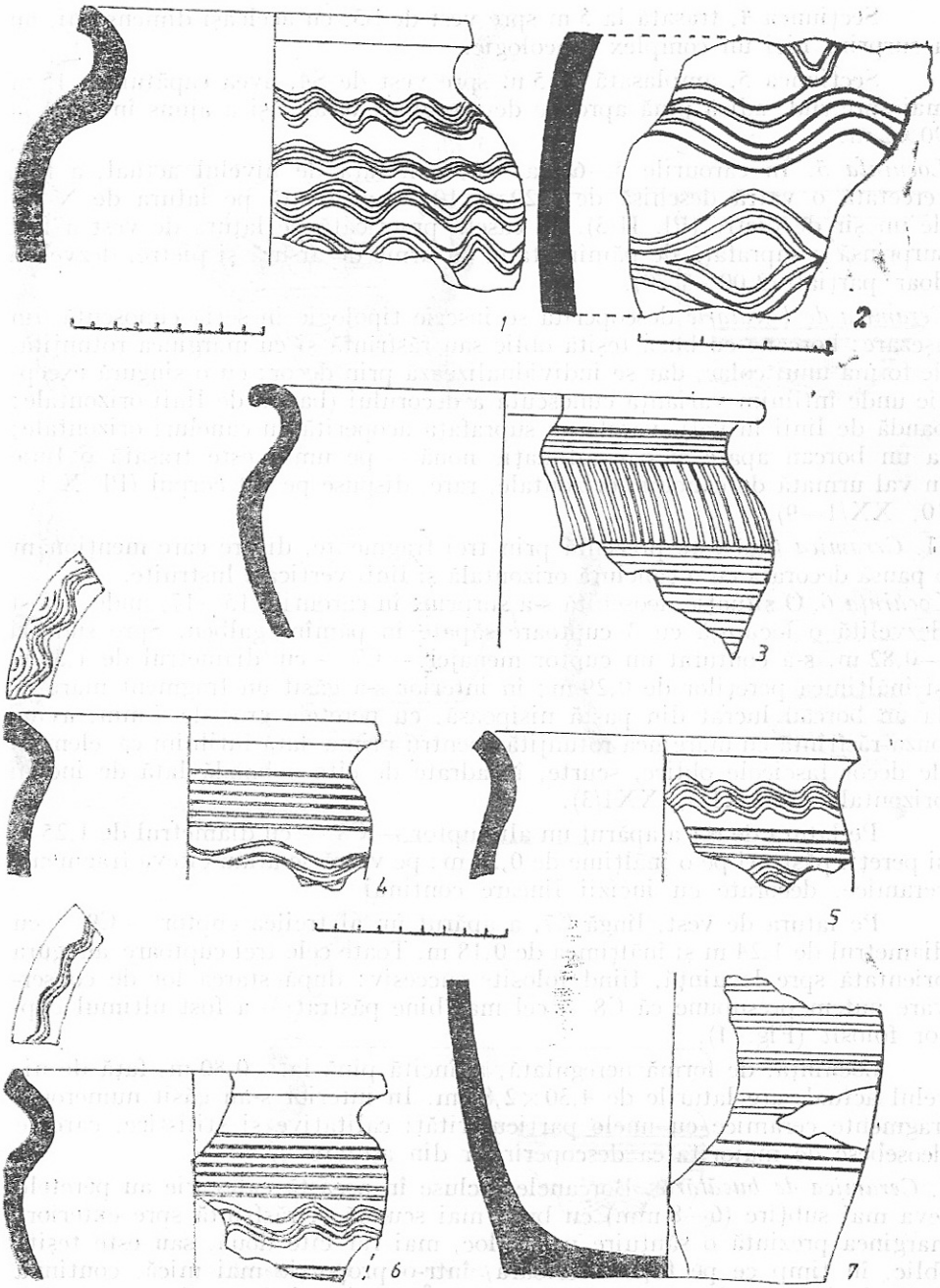
Planșa XVIII — Ceramică descoperită în L 2

Planșa XIX — Ceramică descoperită în L 3: nisipoasă (1—4) și fină (5—6)

Planșa XX — Ceramică descoperită în L 5 (1—4) și în L 6 (5—9)

Planșa XXI — Ceramică descoperită în L 6

Ceramica descoperită pe vatră și în groapă se reduce la cîteva fragmente decorate cu motivul clasic: benzi de linii orizontale și benzi de linii în val (Pl. XVI/3—5).

Secțiunea 4, trasată la 5 m spre vest de S3, cu aceleași dimensiuni, nu a surprins nici un complex arheologic.

Secțiunea 5, amplasată la 5 m spre vest de S4, avea capătul cu 15 m mai spre sud, adică pînă aproape de marginea terasei și a ajuns în final la 90×2 m.

Locuința 5. În carourile 5—6, la —0,75 m față de nivelul actual, a fost cercetată o vatră deschisă de 1,20×1,10 m, protejată pe latura de N—V de un șir de pietre (Pl. II/3). În caseta practicată pe latura de vest a fost surprinsă o suprafață de pămînt tare, cu urme de arsură și pietre, dezvelită doar parțial (2,00×1,70).

Ceramica de bucătărie descoperită se înscrie tipologic în seria cunoscută din așezare: borcane cu buza teșită oblic sau răsfrîntă și cu marginea rotunjită, de forma unui colac, dar se individualizează prin decor: cu o singură excepție unde întîlnim varianta cunoscută a decorului (bandă de linii orizontale: bandă de linii în val), vasele au suprafața acoperită cu caneluri orizontale; la un borcan apare și o combinație nouă — pe umăr este trasată o linie în val urmată de caneluri orizontale, rare, dispuse pe tot corpul (Pl. X/1—10, XX/1—9).

II. *Ceramica fină* este prezentă prin trei fragmente, dintre care menționăm o pansă decorată cu o canelură orizontală și linii verticale lustruite.

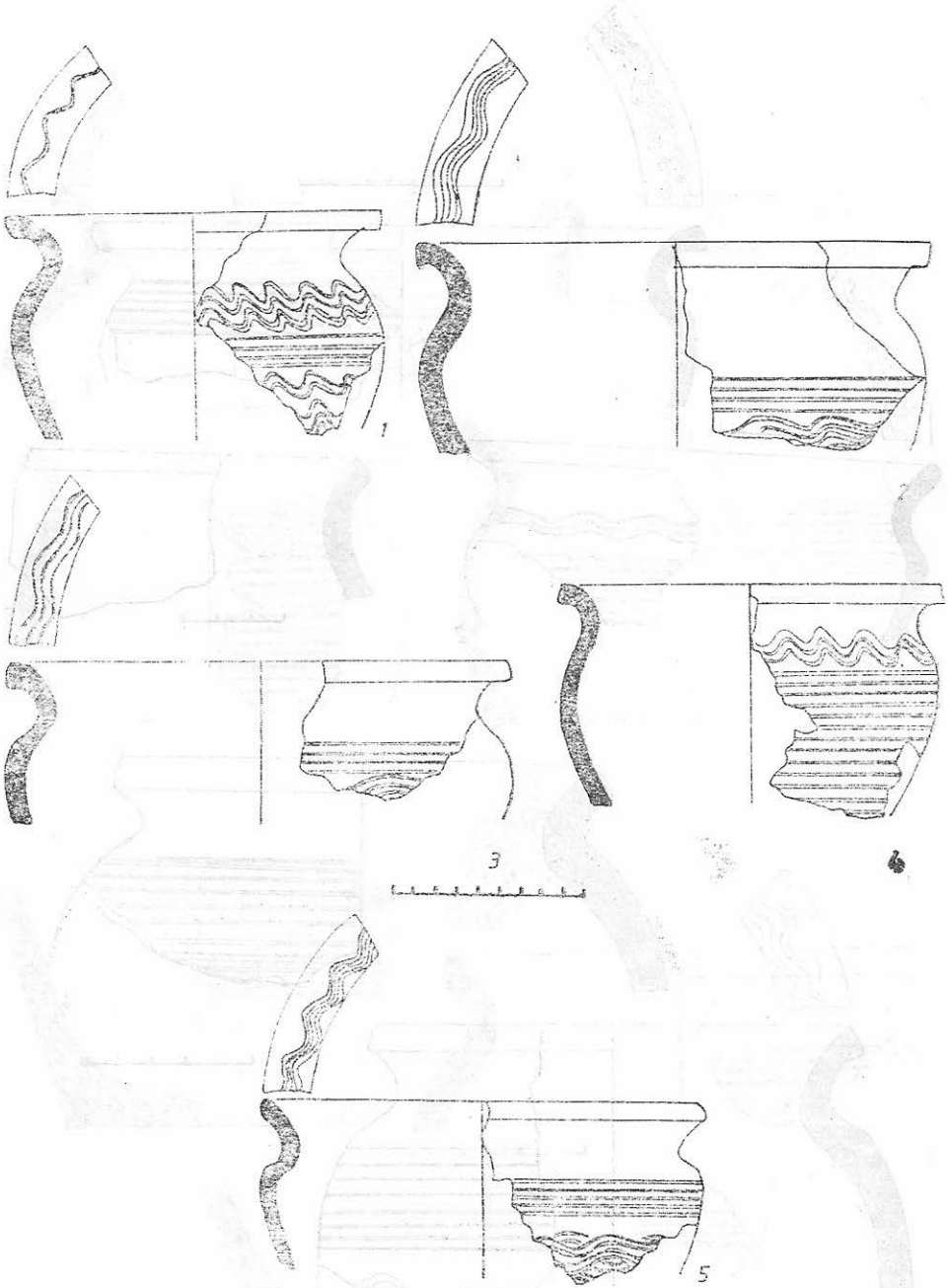
Locuința 6. O situație deosebită s-a surprins în carourile 15—17, unde a fost dezvelită o locuință cu 3 cuptoare săpate în pămînt galben. Spre sud, la —0,82 m, s-a conturat un cuptor menajer — C7 — cu diametrul de 1,30 m și înălțimea pereților de 0,29 m; în interior s-a găsit un fragment mare de la un borcan lucrat din pastă nisipoasă, cu peretele gros de 7 mm, avînd buza răsfrîntă cu marginea rotunjită; pentru prima dată întîlnim ca element de decor fascicole oblice, scurte, încadrate de cîte o bandă lată de incizii orizontale (Pl. XI/3, XXI/3).

Pe latura de est a apărut un alt cuptor — C8 — cu diametrul de 1,25 m și pereții păstrați pe o înălțime de 0,22 m: pe vatră se aflau cîteva fragmente ceramice, decorate cu incizii lineare continui.

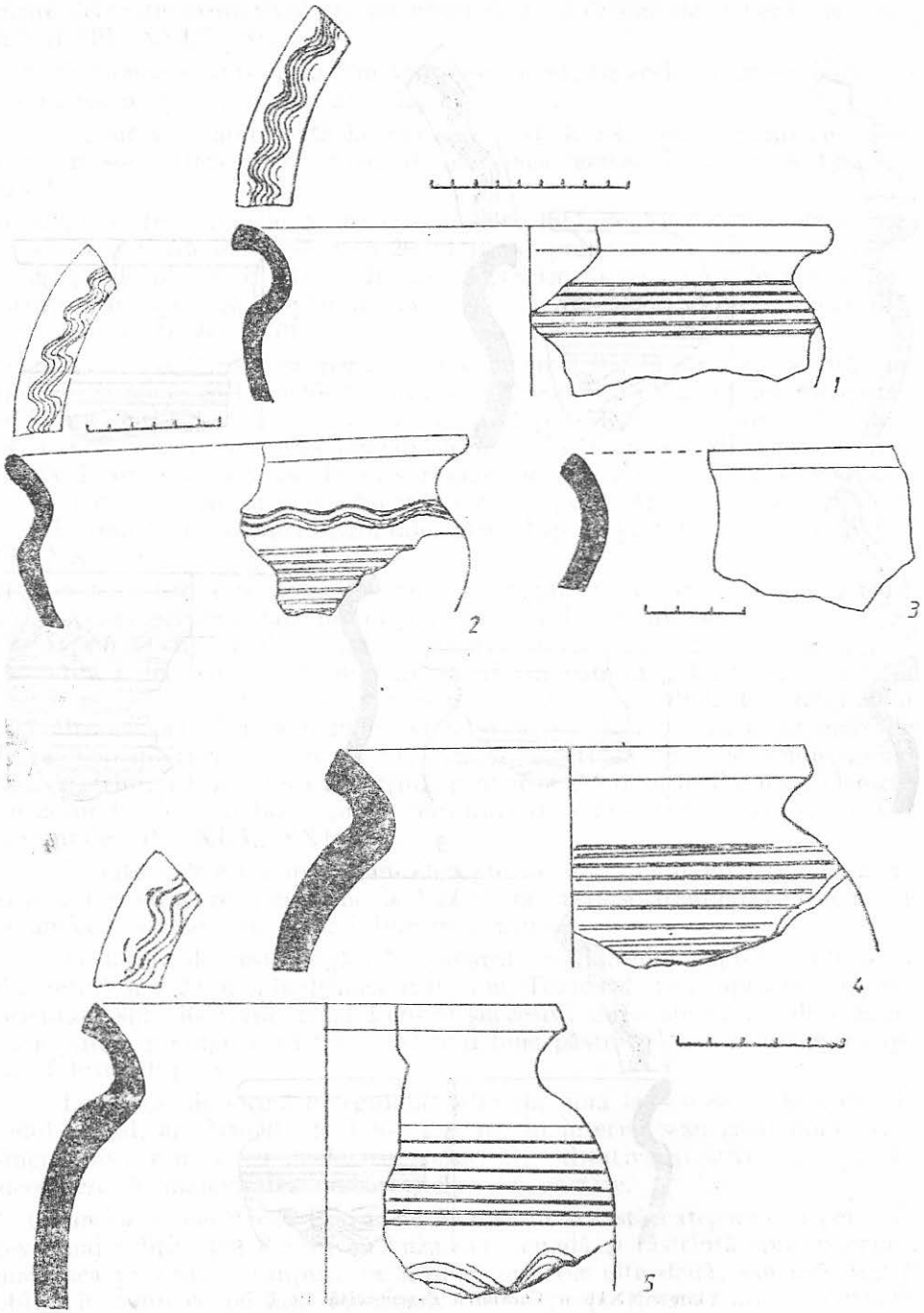
Pe latura de vest, lîngă C7, a apărut un al treilea cuptor — C9 — cu diametrul de 1,24 m și înălțimea de 0,18 m. Toate cele trei cuptoare au gura orientată spre locuință, fiind folosite succesiv: după starea lor de conservare putem presupune că C8 — cel mai bine păstrat — a fost ultimul cuptor folosit (Fig. 1).

Locuința, de formă neregulată, adîncită pînă la —0,80 m, față de nivelul actual, are laturile de 4,30×2,80 m. În interior s-au găsit numeroase fragmente ceramice cu unele particularități calitative și stilistice, care le deosebesc de majoritatea descoperirilor din așezare.

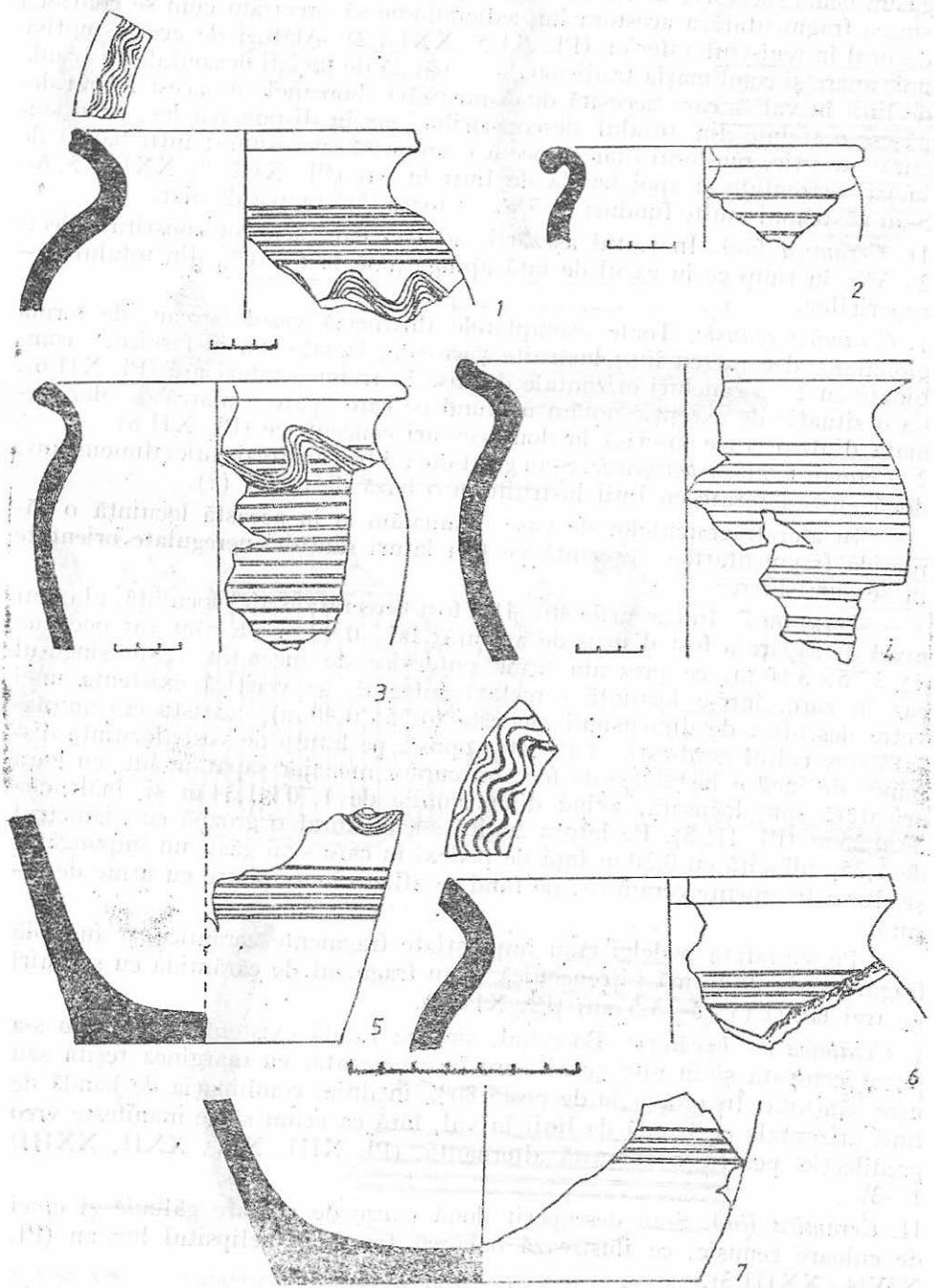
I. *Ceramica de bucătărie.* Borcanele incluse în această categorie au peretele ceva mai subțire (6—8 mm) cu buza mai scundă și răsfrîntă spre exterior: marginea prezintă o șănțuire pe mijloc, mai rar cîte două, sau este teșită oblic, în timp ce pe fața interioară, într-o proporție mai mică, continuă să fie incizată o bandă de linii în val. În registrul decorativ consemnăm două aspecte majore noi: pe de o parte constatăm apariția unor motive sau a unor combinații noi, iar pe de altă parte, asistăm la o inversare a proporțiilor cunoscute. Aproape o jumătate din vase prezintă un decor linear:

Planșa XXII — Ceramică descoperită în L 7

Planșa XXIII — Ceramică descoperită în L 7 (1—3) și în L 8 (4—5)

Planșa XXIV — Ceramică descoperită în C 1—3

fie așa-numitele portative, fie incizii continui trasate pe tot corpul, asociate cu o linie în val trasată pe umăr (Pl. XII/1—4, XXI/6). Pe o mică parte găsim benzi succesive de linii în val dispuse în prima jumătate a borcanului, starea fragmentară a acestora împiedicîndu-ne să precizăm cum se continua decorul în registrul inferior (Pl. XI/5, XXI/1,2). Alături de aceste motive noi, apare și combinația tradițională — bandă de incizii orizontale cu bandă de linii în val — care necesită două precizări: borcanele de acest fel nu depășesc o treime din totalul descoperirilor, iar în dispunerea lor, cu o singură excepție, meșterul olar respectă o anumită succesiune: întîi banda de incizii orizontale și apoi banda de linii în val (Pl. XI/2, 7, XXI/4, 5, 6). S-au găsit mai multe funduri — 7 ex — toate fără marcă de olar.

II. *Ceramica fină*. În restul așezării, această categorie nu constituie decît 2—3%, în timp ce în cazul de față ajunge pînă la 8—10% din totalul descoperirilor.

1. *Ceramica cenușie*. Toate exemplarele ilustrează vasul borcan, de formă globulară, decorat cu linii lustruite verticale, izolate sau în fascicole, combinate cu 2—3 caneluri orizontale dispuse în treimea inferioară (Pl. XII/6). Ca o situație de excepție notăm un fund pe care apare o marcă de olar formată dintr-o cruce înscrisă în două cercuri concentrice (Pl. XII/8).

2. *Ceramica galben-portocalie*. S-au găsit doar 3 fragmente de mici dimensiuni: două anse decorate cu linii lustruite și o bază de ulcior (?).

În afara fragmentelor de vase, semnalăm și în această locuință o cărămidă fragmentară prezintă pe trei laturi șănțuiri neregulate orientate în sensuri diferec.

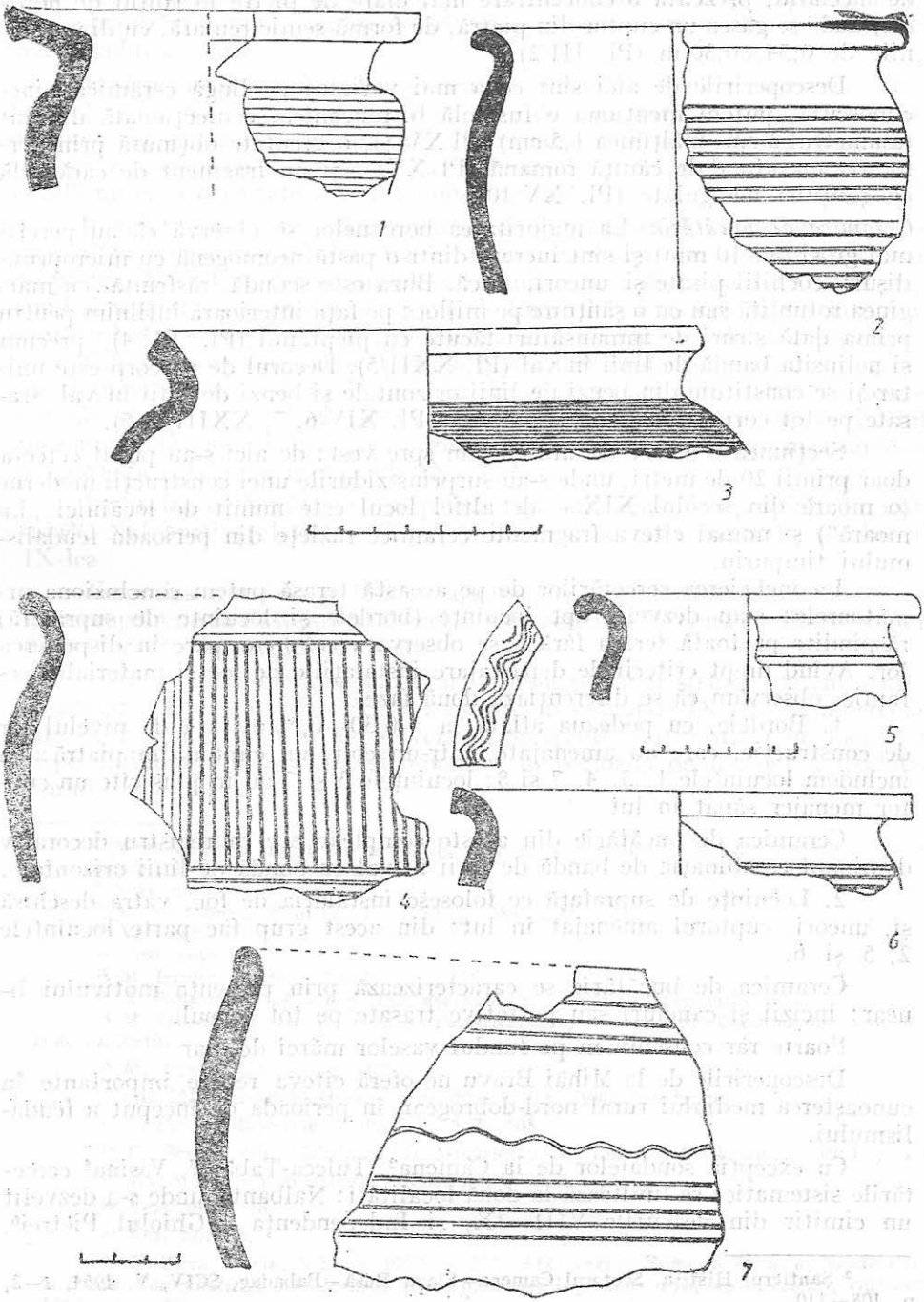
Locuința 7. În carourile 40—41 a fost cercetată o altă locuință, al cărui nivel de săpare a fost distrus de arătură: la —0,95 m s-a conturat podeaua de 3,75×3,60 m, ce prezenta urme puternice de incendiu. Este singurul caz în care, într-o locuință cercetată integral, se verifică existența unei vetre deschise: de dimensiuni modeste (0,75×0,40 m), aceasta era amplasată spre colțul nord-estic. La partea opusă, pe latura de vest, locuința dispunea de încă o instalație de foc: un cuptor menajer săpat în lut, cu gura orientată spre locuință, avînd dimensiunile de 1,70×1,34 m și înălțimea de 0,25 m (Pl. III/3). Pe latura sudică s-a conturat o groapă cu diametrul de 1,25, adîncită cu 0,30 m față de podea, în care s-au găsit un împungător și cîteva fragmente ceramice: pe fund se aflau cîteva pietre cu urme de arsură.

Pe suprafața podelei erau împrăștiate fragmente ceramice, o fusaiolă fragmentară, de formă bitronconică și un fragment de cărămidă cu șănțuiri pe trei laturi (3×5×3,5 cm) (Pl. XIV/5).

I. *Ceramica de bucătărie*. Borcanul, singura formă existentă după cum s-a putut constata și în alte ocazii, are buza evazată, cu marginea teșită sau ușor șănțuită. În proporție de peste 80% întîlnim combinația de bandă de linii orizontale cu bandă de linii în val, fără ca acum să se manifeste vreo predilecție pentru o anumită alternanță. (Pl. XIII, XIV, XXII, XXIII/1—3).

II. *Ceramica fină*. S-au descoperit două panse de culoare gălbuie și cinci de culoare cenușie, ce ilustrează oala cu toartă și nelipsitul borcan (Pl. XIV/4, XXIII/3).

Locuința 8. Ultima locuință identificată a apărut în carourile 30—31: de la —0,45 pînă la 0,85 m, umplutura ei se caracterizează printr-o mare canti-

Planșa XXV — Ceramică descoperită în C 4 (1—3) și în secțiunea 6: nisipoasă (5—6) și fină (4,7).

tate de piatră răspîndită pe toată suprafața. Podeaua, cu urme puternice de incendiu, prezenta o concentrare mai mare de pietre în colțul de nord-est, unde se găsea un cuptor din piatră, de formă semicirculară, cu dimensiunile de 0,54×0,30 m (Pl. III/2).

Descoperirile de aici sînt ceva mai variate: pe lîngă ceramica binecunoscută, putem menționa o fusaiolă bitronconică, confecționată din lut (diametrul 3 cm, înălțimea 1,5 cm) (Pl XV/8), o greutate obținută prin perforarea unui fund de căniță romană (Pl XV/7) și un fragment de cărămidă cu șanțuiri neregulate (Pl. XV/10).

Ceramica de bucătărie. La majoritatea borcanelor se observă că au pereții mai groși (8—10 mm) și sînt lucrate dintr-o pastă neomogenă cu microprundișuri, cochilii pisate și uneori, mică. Buza este scundă, răsfrîntă, cu marginea rotunjită sau cu o șănțuire pe mijloc: pe fața interioară întîlnim pentru prima dată șiruri de împunsături făcute cu pieptănul (Pl. XV/4), precum și nelipsita bandă de linii în val (Pl. XXII/5). Decorul de pe corp este unitar și se constituie din benzi de linii orizontale și benzi de linii în val, trasate pe tot corpul fără a se suprapune (Pl. XIV/6, 7, XXIII/4, 5).

Secțiunea 6 a fost trasată cu 5 m spre vest: de aici s-au putut cerceta doar primii 20 de metri, unde s-au surprins zidurile unei construcții moderne (o moară din secolul XIX — de altfel locul este numit de localnici „La moară") și numai cîteva fragmente ceramice răzlețe din perioada feudalismului timpuriu.

La încheierea cercetărilor de pe această terasă putem concluziona următoarele: s-au dezvelit opt locuințe (bordeie și locuințe de suprafață) răspîndite pe toată terasa fără a se observa vreo preocupare în dispunerea lor. Avînd drept criterii de departajare instalațiile de foc și materialul ceramic, observăm că se diferențiază două faze.

1. Bordeie, cu podeaua aflată la —0,30—0,50 m față de nivelul lor de construcție, care au amenajate, într-un colț, un cuptor din piatră: aici includem locuințele 1, 3, 4, 7 și 8; locuințele 3 și 7 au în plus cîte un cuptor menajer săpat în lut.

Ceramica de bucătărie din aceste complexe are ca registru decorativ dominant combinația de bandă de linii în val cu bandă de linii orizontale.

2. Locuințe de suprafață ce folosesc instalația de foc, vatra deschisă și, uneori, cuptorul amenajat în lut: din acest grup fac parte locuințele 2, 5 și 6.

Ceramica de bucătărie se caracterizează prin prezența motivului liniar: incizii și caneluri sau portative trasate pe tot corpul.

Foarte rar consemnăm pe fundul vaselor mărci de olar.

Descoperirile de la Mihai Bravu ne oferă cîteva repere importante în cunoașterea mediului rural nord-dobrogean în perioada de început a feudalismului.

Cu excepția sondajelor de la Camena[2], Tulcea-Tabără[3], Vișina[4] cercetările sistematice se limitează la două localități: Nalbant[5], unde s-a dezvelit un cimitir din veacurile VIII—IX, și Independența — Ghiolul Pietrei[6],

[2] Șantierul Histria. Sectorul Camena—Slava Rusă—Babadag, SCIV, V, 1954, 1—2, p. 108—110.
[3] V.H. Bauman, Peuce, 4, 1973—1975, p. 213—232.
[4] Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce 10 (sub tipar).
[5] G. Simion, Peuce, 2, 1971, p. 221—248.
[6] Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce 10 (sub tipar).

unde se cercetează două așezări din veacurile X—XI. Luînd în considerare toate aceste descoperiri, precum și pe cele din sudul Dobrogei, putem face cîteva precizări asupra tipului de locuințe folosit, instalațiilor de foc și a inventarului ceramic.

Bordeie întîlnim la Independența — Ghiolul Pietrei (așezarea 2)[7], Vișina[8] și Castelu[9], în timp ce locuințele de suprafață sînt ilustrate prin descoperirile de la Tulcea-Tabără[10], Independența-Ghiolul Pietrei (așezarea 1)[11] și Gura Canliei[12], dovedind că preferințele populației din această perioadă nu erau orientate spre o anume locuință.

Instalația de foc este documentată de vatra liberă[13], cu diferite amenajări, alături de care se folosește, în aceeași locuință sau separat, cuptorul de piatră. Destul de rar locuințele au și un cuptor săpat în lut[14], acest tip fiind semnalat cu precădere în spațiul dintre locuințe sau într-o latură a așezării[15]. Ca situație se excepție menționăm grupuri de două cuptoare ce au o singură groapă de acces (Enisala[16]) sau trei cuptoare cu o singură groapă; cuptoarele de acest fel de la Mihai Bravu prezintă similitudini cu descoperirile de la Olteni[17] și Ghizdaru[18]. Cuptoarele menajere săpate în lut prezente și în așezări din epoci anterioare, cunosc o răspîndire mai largă și o frecvență mai mare în secolele IX—X[19].

Ceramica de bucătărie din prima fază are analogii apropiate la Enisala[20], Nalbant[21] și Istria — Capul Viilor[22] și se poate data în secolul al IX-lea.

Ceramica din faza a II-a se apropie de inventarul ceramic descoperit în necropola de la Castelu[23] și de cel din așezarea de la Gura Canliei[24], putîndu-se încadra în secolul al X-lea.

Fără a putea opera cu încadrări cronologice mai strînse, putem afirma că așezarea II de la Mihai Bravu a existat în veacurile IX—X, prin cercetările de aici aducîndu-se noi dovezi în sprijinul continuității de locuire a poporului român în spațiul istro-pontic, în perioada de început a feudalismului.

---

[7] Așezarea nr. 2 de la Independența datează din secolul al X-lea: cercetările au început în anul 1986 și sînt încă inedite.

[8] Vezi nota 4.

[9] A. Panaitescu, Pontica, 13, 1980, p. 284—290.

[10] Vezi nota 3

[11] Vezi nota 6

[12] M. Irimia, Pontica, 14, 1981, p. 115.

[13] A. Panaitescu, *op. cit.* p. 285; așezarea nr. 1 de la Independența.

[14] M. Irimia, *op. cit.* p. 116; A. Panaitescu, *op. cit.* p. 285; așezarea nr. 2 de la Independența.

[15] M. Irimia, *op. cit.* p. 117.

[16] Gh. Mănucu-Adameșteanu, Rev. Muz. 3—4, 1990, sub tipar.

[17] C. Preda, Materiale, 7, 1961, p. 507—508.

[18] D. Berciu, Gh. Rădulescu, G. Mihăilescu, M. Ionescu, Materiale, 7, 1961, p. 294.

[19] Gh. Mănucu-Adameșteanu, CAB, 4, 1991 (sub tipar)

[20] Vezi nota 16.

[21] Vezi nota 5.

[22] V. Zirra, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 355—412: vezi și Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967, p. 112.

[23] A. Rădulescu, N. Harțuchi, *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967.

[24] M. Irimia, *op cit.*

RAPPORT PRELIMINAIRE SUR LES FOUILLES ARCHEOLOGIQUES DE SAUVETAGE DE MIHAI BRAVU, DEP. DE TULCEA — ETABLISSEMENT NO 2

GH. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

A quelques 20 km ouest de la ville Babadag, sur une térasse située dans la proximité immediate de la localité Mihai Bravu, vers nord, on a commencé la recherche d'un établissement rural du haut moyen âge: on a dégagé 8 habitations (huttes et habitations de surface) et 4 fours emplacés dans leur voisinage, c'est à dire dans l'interval qui les séparait. Sur la foi de l'inventaire céramique et des installations à feu (âtre, four, four en pierres) on a pu déceler deux moments dans l'existence de l'établissement.

Dans une première étape on utilisait les huttes, dont les planchers se situaient à 0,30—0,50 m au dessous de leur niveau de construction. A l'interieur, dans un coin, il y avait des fours en pierres (B1, 3, 4, 7, 8); en outre, les huttes B3 et eB7 sont munies aussi de four pour la cuisson du pain.

La céramique caractéristique a de gros parois, dont le motif décoratif prédominant est le fascicule de lignes horizonthales alternant au fascicule des lignes ondulées. Cette céramique correspond à un large laps de temps, couvrant les siècles IX et une grande partie du Xe.

Les habitations de surface, munies d'âtres et, parfois, de fours, sont caractéristiques de l'étappe suivante.

La céramique, aux parois légérment plus fines, se caracterise par la présence du motif linéaire: des incisions et des cannelures ou de „portatifs" trassés sur tout le corps du pot. Très rarement on peut noter sur le fond des vases des marques de potier.

Sans pouvoir opérer à des datations très étroites, on pourrait placer cet horizon d'habitation dans la seconde moitié du X siècle.

Les recherches de Mihai Bravu ont fourni de précieuses informations sur la continuité d'habitation dans le territoire istro-pontique aux IX —X siècles, époque de grands troubles pour la population sédentaire de la Dobroudja.

Fig. 1 — Plan des fouilles de Mihai Bravu

Fig. 2 Plan de divers complexes découvertes dans l'établisement: âtre no. 1 (S2), habitation no. 3 (S2), habitations no. 4 (S2) et four no 4 (S2)

Planche I — Atre no. 1 (1), habitation no. 2 (2) et habitation no. 3 — vue d'ensemble (3) et détail de l'âtre (4).

Planche II — Habitation no 4 — le four en pierres au moment de la découverte (1) et après le nétoyage (2); âtre de l'habitation no. 5 (3).

Planche III — Habitation no 6 — le four (1); habitation no. 8 — le four en pierres et la fosse (2); habitation no. 7 — le four (3).

Planche IV — Habitation no 8 (1); group des fours nos. 1—3 (2); le four no. 4 (3); l'âtre no. 1 (4).

Planche V — Céramique des fours nos. 1—3

Planche VI — Céramique decouverte dans l'habitation no.1: sablonneuse (1—8) et fine (9—10).

Planche VII — Céramique découverte dans l'habitation no. 2.

Planche VIII — Céramique découverte dans l'habitation no. 3.

Planche IX — Céramique découverte dans l'habitation no. 3: sablonneuse (1—4), fine (6,7,9); brique d'aiguisoir (5,8).

Planche X — Céramique découverte dans l'habitation no. 5 (1—10) et brique d'aiguisoir (11).

Planche XI — Céramique découverte dans l'habitation no. 6.

Planche XII — Céramique découverte dans l'habitation no. 6: sablonneuse (1—5,7), fine (6,8 — le même pot vu du profile et sa marque de potier.

Planche XIII — Céramique découverte dans l'habitation no. 7.

Planche XIV — Céramique découverte dans l'habitation no. 7: sablonneuse (1—3); fine (4) et brique d'aiguisoir (5); céramique découverte dans l'habitation no. 8 (6,7).

Planche XV — Céramique (1—6,9), poids (7), fusaïole (8) et brique d'aiguisoir (10) découvertes dans l'habitations no. 8.

Planche XVI — Céramique sablonneuse découverte dans le four no. 4 (1—2), le four no. 5 (3—5) et céramique fine découverte dans S6 (6—7).

Planche XVII — Céramique découverte dans l'habitation no. 1.

Planche XVIII — Céramique découverte dans l'habitation no. 2.

Planche XIX — Céramique découverte dans l'habitation no 3: sablonneuse (1—4) et fine (5—6).

Planche XX Céramique découverte dans l'habitation no. 5 (1—4) et dans l'habitation no. 6 (5—9).

Planche XXI — Céramique découverte dans l'habitation no. 6

Planche XXII — Céramique découverte dans l'habitation no. 7

Planche XXIII — Céramique découverte dans l'habitation no. 7 (1—3) et dans l'habitation no. 8 (4—5).

Planche XXIV — Céramique découverte dans les fours 1—3

Planche XXV — Céramique découverte dans le four no .4 (1—3) et dans S6: sablonneuse (5—6) et fine (4,7).

UN DEPOZIT DE DENARI ROMANI REPUBLICANI DESCOPERIT LA MANGALIA

ANTOANETA VERTAN, NICOLAE GEORGESCU și
RADU OCHEȘEANU

Viziunea cercetătorilor români asupra circulației denarilor romani republicani în ținutul dintre Dunăre și Mare s-a modificat substanțial în ultimile două decenii, datorită efortului depus pentru surprinderea și că ajutorul documentului numismatic a primelor prezențe de viață romană la gurile Marelui Fluviu[1]. În acest context, prezentăm un lot de monede romane republicane de argint, care au intrat de curînd în colecțiile Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța. Din ancheta de teren, care a fost întreprinsă de unul din semnatarii acestor rînduri[2], s-a putut stabili doar că pe teritoriul Șantierului naval Mangalia, într-un context arheologic neprecizat, s-a descoperit, cîndva, în ultimii ani, un tezaur de monede de argint. Imediat după descoperire, monedele s-au împrăștiat printre lucrătorii șantierului și, în timpul anchetei numismatice, nu s-a putut depista vreun alt deținător de monede din tezaur. De asemenea, menționăm că nu s-a putut preciza dacă și în ce anume recipient erau depuse monedele.

Singurul argument independent de informațiile obținute prin ancheta de teren, ce asigură unitatea descoperirii, este faptul că toți denarii recuperați prezintă pe suprafața lor, într-un grad mai mare ori mai mic, aceeași depunere de oxid de culoare ruginie, dovadă că monedele s-au aflat timp îndelungat în condiții identice. Deoarece nu s-a putut afla, nici măcar cu aproximația unui ordin de mărime, cîte monede număra tezaurul, nu avem posibilitatea de a decela ponderea statistică a fragmentului păstrat acum în colecțiile cabinetului numismatic constănțean și deci dacă, printre cei 13 denari identificați, se află și cele mai recente monede din grupul celor care cro-

[1] Majoritatea descoperirilor de denari romani republicani din Dobrogea sînt consemnate de Maria Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and the Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR, Oxford, 1981 p. 112, la care sînt de adăugat Gh. Poenaru Bordea, *Pontica*, 7, 1974, p. 225, X, 14, Moșneni; R. Ocheșeanu, M. Liculescu, *Pontica*, 4, 1971, p. 270, Oltina; M. Petrescu Dâmbovița, *Inventarul materialului arheologic de la reședința regală din Galați*, București, 1940, p. 9, VI, B, a, 1, Dobrogea de nord; R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *BSNR*, 74—79, 1983—1985, p. 127—141, tezaurul de la Viile; R. Ocheșeanu, *Pontica*, 19, p. 75

[2] Ancheta de teren a fost întreprinsă de N. Georgescu. Donatorul a susținut că monedele sale au fost obținute de la terțe persoane.

nologic, încheie acumularea[3]. În aceste condiții o analiză statistică mai extinsă rămîne fără obiect. Astfel că ne vom limita aici la a sublinia că monedele emise în secolul II î.e.n. sînt prezente în fragmentul de tezaur cu un procent de 38,46, în vreme ce denarii emiși între anii 90—80 î.e.n. participă cu 46,15%, procent de așteptat, datorită volumului mare de monedă emisă de statul roman, în această perioadă[4], iar denarii din anii '40 reprezintă doar un procent de 15,38. Este de semnalat și lipsa din lotul recuperat a denarilor emiși de Roma în anii '60 și '50, lipsă semnificativă și de explicat prin orientarea fluxului de monedă romană, la acea vreme, spre occident, spre Gallia[5].

Cum, în acest stadiu al cercetărilor, sîntem lipsiți de precizia necesară asupra datei de încheiere a acumulării de la Callatis, ultima monedă din lot este o emisiune din anul 42 î.e.n., nu putem încă ști ce anume eveniment politico-militar petrecut pe litoralul nostru vestpontic, ilustrează depozitul monetar de la Mangalia. Oricum, tezaurul aflat la Mangalia reflectă starea de nesiguranță instalată în întregul ținut de la Dunărea de jos, după dispariția marelui rege get Burebista și fărămițarea statului său[6].

În speranța că semnalat, tezaurului de denari romani republicani, din Callatis i se vor adăuga și alte monede, fiind de dorit și informații mai bine circumstanțiate, prezentăm mai jos catalogul celor 13 monede de argint recuperate de muzeul constănțean.

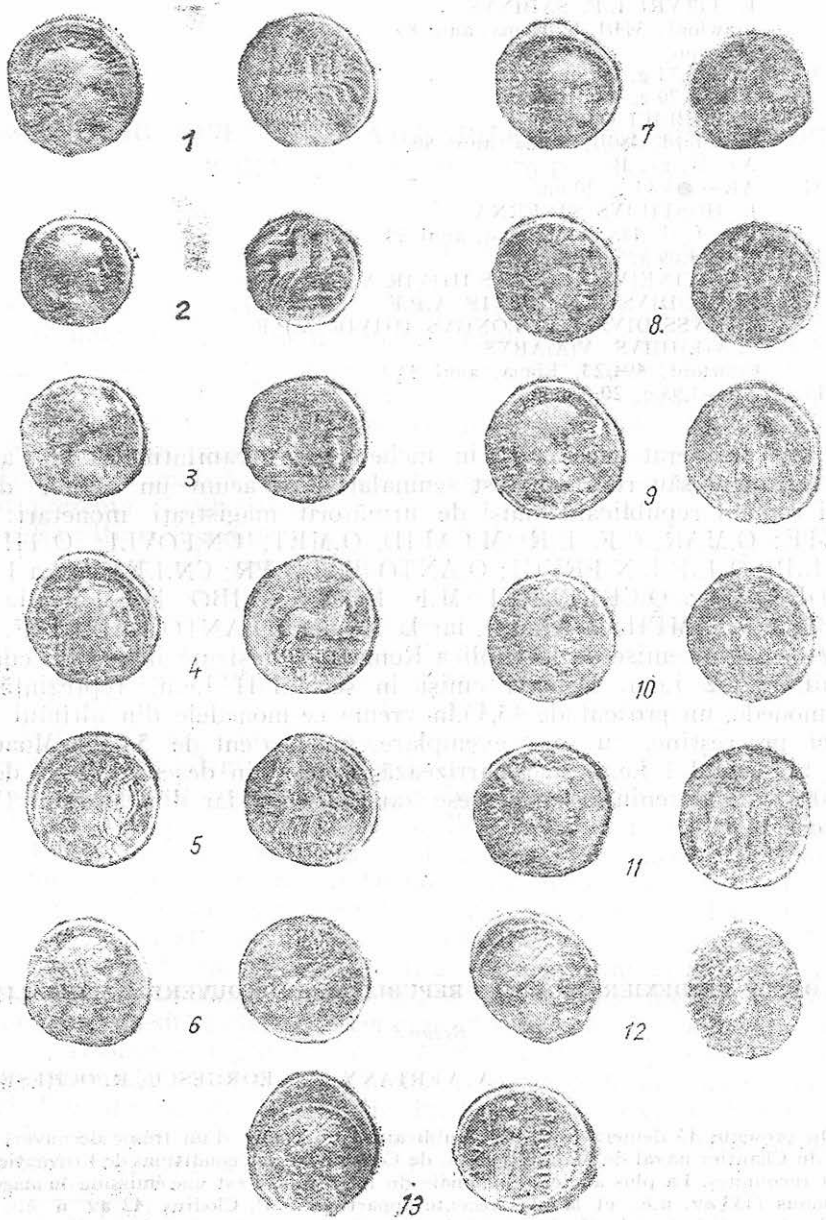
L. MINUCIU
Crawford, 248/1, Roma, anul 133
1 AR ↗ 3,81 g, 19,5 mm.
M. CIPI M. F.
Crawford, 289/1, Roma, anul 115 ori 114
2 AR ↓ 3,78 g, 16,5 mm.
P. NERVA
Crawford, 292/1, Roma, anul 113 ori a 112
3 AR ↙ 3,69 g, 18 mm.
L. THORIVS BALBVS
Crawford, 313/1, Roma, anul 105
Rv. ?
AR ↑ 3,78 g, 19,5 mm.
L. SATVRN
Crawford, 317/3 b, Roma, anul 104
Rv. D
5 AR ↑ 3,77 g, 19 mm.
L. PISO L. F. L.N. FRVGI
Crawford, 340/1, Roma, anul 90
Av. ↓XXXX; rv. CNIII
Siglele nedistincte

[3] Pentru analiza statistică a tezaurelor de denari romani republicani, ajunse pînă la noi fragmentar și datarea lor pe baza structurii vezi R. Ocheșeanu, *CAB*, 3, 1981, p. 56—94.

[4] M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974, p. 641 și urm.

[5] Gh. Poenaru Bordea, Maria Cojocărescu, *SCN*, 8, 1984, p. 71—74.

[6] D.M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei*, I, București, 1965, p. 288—293.

Pl. I. Monnaies du trésor de Mangalia.

6—7 AR ↗3,82 g, 18,5 mm.
AR↙3,55 g, 18,5 mm.
C. VIBIVS C.F. PANSA+
Crawford, 342/5 b, Roma, anul 90
Av. simbol nedistinct

8 AR↙3,78 g, 18,5 mm.
L. TITVRI L.F. SABINVS
Crawford, 344/1, b, Roma, anul 89
Av. spic

9—10 AR→3,71 g, 20 mm,
AR ↑3,70 g, 18,5 mm
C. POBLICI Q.F
Crawford, 380/1, Roma, anul 80
Av. B; rv. B

11 AR→ ●3,83 g, 20 mm.
L. HOSTILIVS SASERNA
Crawford, 448/1, b, Roma, anul 48

12 AR ↑4,09 g, 20 mm.
L. LIVINEIVS REGVLVS IIIIVIR A.P.F
P. CLODIVS M.F IIIIVIR A.P.F
L. MVSSIDIVS T.F. LONGVS IIIIVIR A.P.F
C. V(E)IBIVS V(A)ARVS
Crawford, 494/23, Roma, anul 42

13 AR←3,93 g, 20,5 mm.

Am considerat necesar ca în încheiere să reamintim că la Callatis şi în teritoriul său rural au fost semnalaţi pînă acum un număr de 11 denari romani republicani emişi de următorii magistraţi monetari: Q.METE; Q.MAR, C.F, L.R; M.CALID, Q.MET, CN.FOVLI; Q.THERM M.F; L.PISO L.F L.N FRVGI; Q.ANTO BALB PR; CN.LEN Q. ca LENT CVR.DEN. FL; Q.CREPEREI M.F ROCVS; LIBO la Mangalia M. BAEBI Q.F TAMPIL la Albeşti, iar la Moşneni Q.ANTO BALB PR[7]. Monedele de argint emise de Republica Romană se înşiruie în spaţiul cuprins de anii 137-62 î.e.n. Denarfi emişi în secolul II î.e.n. reprezintă, cu cinci monede, un procent de 45,45,în vreme ce monedele din ultimul veac al erei precreştine, cu şase exemplare, un procent de 54,54. Monedele emise în secolul I î.e.n. se repartizează astfel: din deceniul II—3 denarsau 50%, din deceniul III—2 piese sau 33,33%, iar din deceniul IV—o piesă ori 16,66%.

UN DÉPOT DE DENIERS ROMAINS REPUBLICAINS DÉCOUVERT À MANGALIA

Résumé

A. VERTANN, N. GEORGESCU, R. OCHEŞEANU

On présente 13 deniers romains républicains provenant d'un trésor découvert dans la zone du Chantier naval de Mangalia (dép. de Constanţa), les conditions de l'invention demeurant inconnues. La plus ancienne monnaie du lot récupéré est une émission du magistrat L. Minucius (133 av. n.è.) et la plus récente appartient à P. Clodius (42 av. n. è.).

Il est possible que l'enfouissement du trésor se rapporte aux événements provoqués par la mort du roi gète Burébista.

[7] R. Ocheşeanu, *Pontica*, 19, p. 75, vezi lista magistraţilor monetari prezenţi în descoperiri izolate din Dobrogea, nr. 6, 10, 11, 17, 19, 28, 34, 36, 39 pentru Mangalia, nr. 4 pentru Albeşti şi nr. 28 pentru Moşneni.

DESCOPERIRI MONETARE ÎN AȘEZĂRILE RURALE DIN DOBROGEA ROMANĂ (14. D CR. - 270 D. CR)

MARIA BĂRBULESCU, RADU OCHEȘEANU

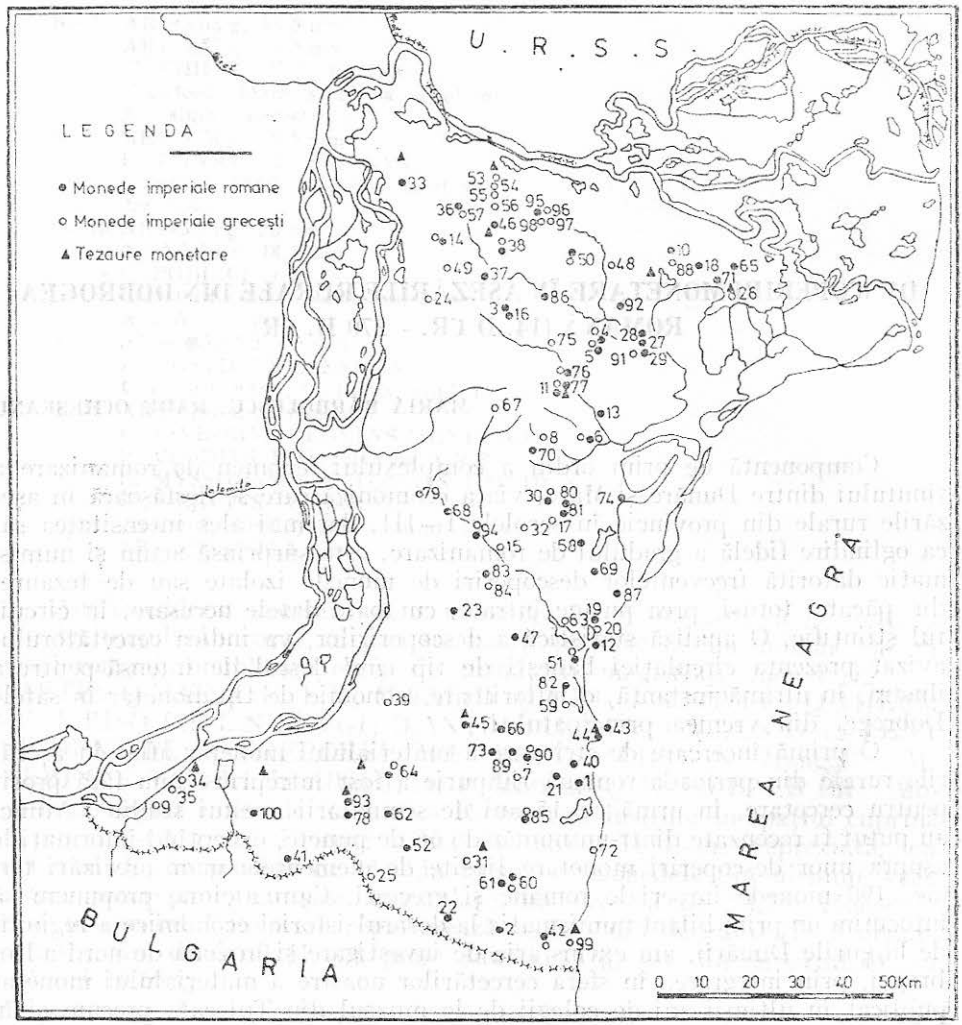
Componentă de prim ordin a complexului fenomen de romanizare a ținutului dintre Dunăre și Mare, viața ecomonică care se desfășoară în așezările rurale din provincie în secolele I—III, dar mai ales intensitatea sa, ca oglindire fidelă a gradului de romanizare, este surprinsă acum și numismatic datorită frecventelor descoperiri de monede izolate sau de tezaure, din păcate, totuși, prea puține intrate, cu toate datele necesare, în circuitul științific. O analiză statistică a descoperirilor, va indica cercetătorului avizat prezența circulației bănești de tip *civil* destul de intensă pentru a ilustra, în ultimă instanță, o înfloritoare economie de tip monetar în satele Dobrogei din vremea principatului.

O primă încercare de strîngere a materialului monetar aflat în așezările rurale din perioada romană timpurie a fost întreprinsă, nu fără profit pentru cercetare, în urmă cu 15 ani de semnatarii acestui studiu[1]. Atunci au putut fi recenzate dintr-un număr de 66 de puncte, exceptînd informațiile asupra unor descoperiri monetare lipsite de elementele unor precizări ferme, 190 monede imperiale romane și grecești. Cum aici ne propunem să întocmim un prim bilanț numismatic la dosarul istoriei economice a regiunii de la gurile Dunării, am extins aria de investigare și în zona de nord a Dobrogei, prin integrarea în sfera cercetărilor noastre a materialului monetar publicat în ultimii ani de colegii de la muzeul din Tulcea*, precum și în unele din așezările de pe malul Dunării care după știința noastră nu sînt castre ori canabae sau așezări civile din preajma fortificațiilor; în primele autoritatea imperială, prin plata salariilor și donativelor, aprovizionează permanent piața locală cu monedă și, astfel, ne găsim în fața unui alt tip de circulație monetară, de tip *militar*, și care în consecință trebuie judecat ca atare; am reușit, astfel, să recenzăm un număr de 293 monede de argint și bronz, romane sau grecești, descoperite în 100 de puncte. Acestora se adaugă un număr de 14 depozite monetare descoperite în zona rurală a Dobrogei. Dar, din păcate, bună parte din tezaure sînt încă inedite ori publicarea lor este însoțită de un comentariu istorico-numismatic insuficient de dezvoltat pentru scopurile urmărite de noi.

---

[1] M. Munteanu, R. Ocheșeanu, Pontica, VIII, 1975, p. 175—213. Situația generală din regiune se regăsește la Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană*, secolele I—III, București, 1977, *passim*.

* Nu au fost cuprinse piesele inedite de la Muzeul Delta Dunării din Tulcea, rezultate în urma cercetărilor arheologice recente, care urmează a fi publicate de specialiștii acestui muzeu.

Pentru a completa cunoștințele noastre astfel încît să avem o imagine cît mai apropiată de realitatea istorică, ne propunem, ca într-un viitor pe care îl vedem foarte apropiat, să purcedem, pornind de la monedele păstrate în cabinetul numismatic al MINA Constanța și de la materialul numismatic edit, la întocmitea unui studiu asupra circulației monetare din așezările militare și civile de pe *limes*-ul de la Dunărea de Jos în vremea principatului. Astfel vom putea compara, în cunoștință de cauză, cu ajutorul instrumentelor de analiză statistică, gradul de intensitate al circulației monetare în această zonă și sate, interpretînd corect variațiile de intensitate surprinse, care după caz, vor fi atribuite unor cauze general dobrogene sau specifice fiecărei categorii de așezări. O astfel de anchetă numismatică prin care se dorește să se surprindă modul în care se derulează viața economică în ținutul dintre Dunăre și Mare în epoca romană timpurie va rămîne însă incompletă pînă cînd nu se va publica într-o cantitate statistic satisfăcătoare materialul

numismatic provenit din descoperiri efectuate în așezările din Dobrogea; nu ar fi să amintim aici decît importanța descoperirilor de pe aria Tomis-ului intra și extra muros, în special monedele aflate în săpăturile sistematice de la Edificiul cu Mozaic ori de la Parcul Catedralei Ortodoxe.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR IZOLATE

4. BABADAG

O monedă romană de bronz a fost achiziționată pentru muzeul din Constanța în anul 1978[2].

2. ANTONINVS PIVS
Sestertius. ↑. 23,60 g; 30,5 mm. Inv. 21.440.
BMC, IV, p. 226, nr. 1673, Roma, anii 145–146.

Două monede imperiale grecești, aflate în raza așezării au fost donate muzeului Deltei Dunării[3].

Moesia Inferior
HISTRIA

3. COMMODVS
AE. ←. 17,27 g; 29 mm. Inv. 36782 MDD
L. Ruzicka, NZ, 50, 1917, nr. 485.

Macedonia
DIVM

4. SALONINA
AE. ↑. 6,46 g; 22 mm. Inv. 10.998 MDD
Mușmov, 6209 tip general; Gaebler –

4 a. BABADAG ÎMPREJURIMI

Printre alte monede antice strînse în zona Babadag și care s-au păstrat la cabinetul numismatic al BAR, inv. 1497/1958, se aflau un nummus alexandrin cu efigia lui Gordianus III și o monedă, de bronz cu efigia lui Pertinax (?)[4].

5. BAIA

Într-un mormînt de la începutul secolului IV a fost descoperită o monedă tomitană[5].

Moesia Inferior
TOMIS

1. IVLIA DOMNA
AE. ↑. 4,70 g; 20 mm. Inv. 40065 MDD.
Regling, p. 731, nr. 2815.

61. BĂRĂGANU

La circa trei km. vest de Bărăganu, într-un mormînt de incinerație de tipul cu *cista* s-a aflat o monedă tomitană[6].

Moesia Inferior
TOMIS

1. FĂRĂ CAP DE ÎMPĂRAT – Epoca preantonină
AE. ↑. 4,62 g; 20 mm. Inv. 14087.
Regling, p. 659, nr. 2509.

---

[2] A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, 13, 1980, p. 349, nr. 118.
[3] E. Oberländer Târnoveanu, *Peuce*, VIII, 1980, p. 594, nr. 1, 2.
[4] Mihiade Cîrlan, *BSNR*, LXXVII–LXXIX, 1983–1985, 131–133, p. 424, n.3
[5] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 501, nr. 3.
[6] M. Irimia, *Pontica*, XX, 1987, p. 126.

62. BEIDAUD

O monedă imperială greacă aflată în această localitate a fost donată muzeului Deltei Dunării[7].

Moesia Inferior

HISTRIA

1. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. ←. 15,24 g; 29 mm.
Pick, p. 173, nr. 495.

63. BUGEAC—VALEA LUI MARINCIU

În așezarea rurală cercetată de C. Scorpan au fost descoperite două monede de argint romane republicane și trei monede de bronz de epocă imperială emise de împărații Augustus sau Tiberius, Claudius I și Hadrianus[8].

7. CAMENA

În cursul săpăturilor arheologice efectuate de Al. Avram la *villa rustica* de lîngă Camena s-au descoperit două monede și anume:

1. Monedă nedeterminată — secolele II—III.

Moesia Inferior

HISTRIA

2. GORDIANVS III și TRANQVILLINA

9. CERNA

În colecția școlii generale din localitate se păstrează patru monede de epocă romană timpurie[10].

1. FAVSTINA I
Sestertius. ↑. 24,66 g; 33 mm.
RIC, III, p. 165, nr. 1147, Roma, post 141.

Moesia Inferior

CALLATIS

2. GORDIANVS III
AE. ↗. 13,44 g; 27 mm.
Pick, —

HISTRIA

3. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. ↗. 16 g; 28 mm.
Pick, p. 172, nr. 492.

NIKOPOLIS AD ISTRVM

4. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. ↑. 3,34 g, 16 mm.
Pick, p. 383, nr. 1447.

64. CHEIA (CHIRIȘLIC)

Vasile Pârvan amintește ca fiind descoperită în raza comunei o monedă histriană[11].

65. COGEALAC

În *TIR* L 35 *sub voce* sîntem informați că în localitate ar fi fost descoperit un tezaur, dar expresia utilizată de Vasile Pârvan „o sumă de monede antice" ne asigură de faptul că ne găsim în fața unor descoperiri izolate[12].

---

[7] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 501, nr. 4

[8] C. Scorpan, *Pontica*, II, 1969, p. 75, nr. 3—5.

[9] Al. Avram, *Săpăturile de salvare de la Camena (com. Baia, jud. Tulcea,) comunicare la Sesiunea de rapoarte Pitești*, 1988.

[10] E. Oberländer Târnoveanu, Cristina Opaiț, *Peuce*, IX, 1984, p. 267—268, nr. 1, 2, 3 și p. 269, nr. 21.

[11] V. Pârvan, *Ulmetum*, I, p. 582, nota 7.

[12] *Ibidem*, p. 582, nota 2; *TIR*, L. 35, p. 34, *sub voce*.

* * *

În colecția muzeului din Constanța se păstrează un sestert de la Traian care a fost descoperit în raza localității.

1. TRAIANVS
   Sestertivs ↓. 23,04 g; 33 mm. Inv. 14095.
   BMC, III, p. 223, nr. 1046, Roma, anii 116–117.

66. DOROBANȚU (jud. Tulcea)

Moneda a fost donată muzeului Delta Dunării de căpitan Toni Dumitru[13].

1. TRAIANVS
   Sestertius. ↑. 23,54 g; 34 mm. Inv. 10586 MDD.
   RIC, III, p. 284, nr. 579, Roma, anii 103–111.

67. DUMBRĂVENI

O monedă imperială greacă, aflată în raza localității, a fost donată muzeului din Constanța.

Moesia Inferior
MARKIANOPOLIS

1. CARACALLA și GETA
   AE.$_4$. 13,18 g; 27 mm. Inv. 51311
   Pick, p. 221, nr. 650.

68. DUNĂVĂȚUL DE JOS

În colecția C. Bidașcu din Tulcea se păstrează un sestert aflat în această localitate[14].

1. NERVA
   Sestertius. ↓. 23,85 g; 33 mm.
   RIC, II, p. 228, nr. 78, Roma, anul 97.

16 B. ENISALA

O monedă de la Tiberius I, donată muzeului din Tulcea în anul 1972[15], și o alta de la Antoninus Pius, care face parte dintr-un lot de 23 monede romane și bizantine, descoperite între anii 1977–1981 provin din descoperiri de pe raza satului[16].

1. TIBERIVS I
   As.?. 7,32 g; 26 mm. Inv. 11894 MDD.
   tip PROVIDENT?
2. ANTONINVS PIVS
   As. ↓. 9,31 g, 25,5 mm. Inv. 42444 MDD.
   RIC, III, p. 102, nr. 556, Roma, anul 139.

18. FÎNTÎNELE

O monedă histriană a fost descoperită întîmplător în vecinătatea săpăturilor arheologice executate de Al. Suceveanu în așezarea rurală de la sud de sat[17].

Moesia Inferior
HISTRIA

1. IVLIA MAMAEA

69. GENERAL SCĂRIȘOREANU

Într-o colecție particulară se semnalează o monedă descoperită în această localitate[18].

1. TRAIANVS
   Sestertius. ↓. 25,75 g, 33,5 mm.
   BMC, III, p. 216, nr. 1015, Roma, anii 114–115

70. GRĂDINA

Doi sesterți identificați de Antoaneta Vertan ca emiși de împăratul Antoninus Pius în anul 150, au fost descoperiți în localitate. Monedele au fost înapoiate descoperitorului, profesor A. Bardac.

71. GURA CANLIEI

În cursul săpăturilor arheologice executate de M. Irimia în 1976, a fost aflată pe nivelul roman o monedă de bronz[19].

---

[13] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 502, nr. 26.
[14] E. Oberländer Târnoveanu, Cristina Opaiț, *op. cit.*, p. 269, nr. 32.
[15] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 503, nr. 30.
[16] Gh. Mănucu Adameșteanu, E. Oberländer Târnoveanu, *Peuce*, IX, 1984, p. 349 și 351, nr. 1.
[17] Al. Suceveanu, *SCIVA*, 31, 1980, 4, p. 567.
[18] Cristian Matei, *BSNR*, LXXVII–LXXIX, 1983–1985, 131–133, p. 430.
[19] M. Irimia, *Pontica*, XIV, 1981, p. 99.

1. NERVA
Sestertius. ↓. 25,53 g, 33 mm. Inv. 14091.
BMC, III, p. 20, nr. 112, Roma, anul 97.

71 a. GURA CANLIEI

D. Vîlceanu amintește ca descoperite întîmplător în timpul lucrărilor agricole și recuperate pentru Institutul de arheologie București doi denari romani, unul republican iar al doilea imperial[20].

1. MARCVS AVRELIVS CAESAR
Denarius.
BMC, IV, p. 131, nr. 893, Roma, anii 156–157.

Împreună cu alte monede ilizibile descoperite întîmplător, a intrat în colecția cabinetului numismatic din Constanța și un denar imperial[21].

2. MARCVS AVRELIVS CAESAR
Denarius. ↙ 2,70 g, 17 mm. Inv. 46250
BMC, IV, p. 128, nr. 875, Roma, anii 155–156.

22. IZVOARELE (Alibechioi(

Un bronz imperial roman se păstrează în colecția școlii din localitate[22].

1. CLAVDIVS I
As. ↓. 9,21 g; 30 mm.
VENVS spre dr. S.C.

72. IZVORU MARE

În marginea de vest a satului, unde se află o așezare de secol II–III, a fost descoperită o monedă probabil emisă de împăratul Antoninus Pius[23].

25. LIMANU

O monedă de bronz emisă de Alexandreia Troas a fost găsită la Limanu.

Troas
ALEXANDREIA

1. GALLIENVS

73. MIHAIL KOGĂLNICEANU jud. Tulcea)

O monedă de bronz de la Traian, provenind din această localitate, se păstrează în colecțiile muzeului din Tulcea[24].

1. TRAIANVS
Dupondius. 14,63 g; 27 mm. Inv. 13488 MDD
Rv. ilizibil.

74. MIRCEA VODĂ (Acbunar)

În zona *mithraeum*-ului de la Acbunar s-a „găsit o monedă de aramă în mărimea unei piese de 5 lei" (Carol I). Judecînd după dimensiuni respectiva monedă va fi fost probabil un sesterț[25].

31. NALBANT

Într-o colecție particulară se păstrează o monedă aflată în raza comunei în 1973[26].

1. HADRIANVS
As. ↓. 8,39 g; 30 mm.
BMC, III, ca la p. 440, nr. 1348, Roma, anii 119–138 dar în exergă COS III PP

32. NĂVODARI

În periegheza efectuată în anul 1983 pe malul de sud al lacului Tașaul au fost găsiți doiași de la Traian[27].

---

[20] D. Vîlceanu, *SCIV*, 13, 1962, 1, p. 144, fig. 3.

[21] M. Irimia, *op. cit.*, p. 110.

[22] E. Oberländer Târnoveanu, Cristina Opaiț, *op. cit.*, p. 271, nr. 60

[23] P. Hașoti, E. Mihail, *Pontica*, XVI, 1983, p. 285, nr. 2, n. 1.

[24] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 504, nr. 66.

[25] V. Pârvan, *Descoperiri noue* ..., p. 510.

[26] R. Ocheșeanu, P. I. Dicu, *BSNR*, LXXV–LXXVI, 1981–1982, 129–130, p. 445, nr. 24.

[27] Cristian Matei, *op. cit.*, p. 429, nr. 2 și 3.

1. TRAIANVS
   As. ↗. 9,60 g; 27 mm.
   BMC, III, p. 161, nr. 765, Roma, anul 103.
2. As. ↓. 9,33 g; 27,5 mm.
   BMC, III, p. 196, nr. 923, Roma, anii 104—111.

75. NICULIȚEL

În colecțiile prof. Gh. Bunduc, donată muzeului tulcean și ing. Ghe. Matei se păstrează un număr de monede imperiale romane și grecești descoperite în raza comunei [28].

1. SEPTIMIVS SEVERVS
   Denarius. ↑. 2,70 g; 18 mm.
   Ric, IV, 1, p. 97, nr. 46, Roma, anii 194—195.
2. Denarius. ↑. 3,30 g; 17 mm.
   RIC, IV, 1, p. 142, nr. 383 var, Emessa, anii 194—195.

Moesia Inferior

HISTRIA

3. SEPTIMIVS SEVERVS
   AE. ↗. 14,60 g; 28 mm. Inv. 10428 MDD
   Pick, p. 173, nr. 496.
4. AE. ↑. 13,14 g; 27,5 mm. Inv. 10427 MDD.
   Pick, p. 173, nr. 496.

MARKIANOPOLIS

5. ELAGABALVS
   AE. ↑. 2,48 g; 17 mm.
   Pick, p. 270, nr. 923.

NIKOPOLIS AD ISTRVM

6. SEPTIMIVS SEVERVS
   AE. ↗. 6,96 g; 26 mm.
   Pick, p. 363, nr. 1295.
7. ELAGABALVS
   AE. ↑. 6,16 g; 23 mm.
   Pick, p. 502, nr. 2027.
8. AE. ↑. 2,66 g; 16 mm.
   Pick, p. 503, nr. 2029.

TOMIS

9. GORDIANVS III
   Medalion. ↑. 23,38 g; 36 mm.
   Regling, p. 858, nr. 3366.

Bithynia

NICAEA

10. COMMODVS
    AE. ↓. 2 g; 14 mm.
    Rec. gen., I, 1, nr. 299.

75. a. NICULIȚEL—GRĂDINA MĂNĂSTIRII

Următoarele monede, păstrate în colecția mănăstirii Cocoș au fost aflate în punctul grădina mănăstirii[29].

1. TRAIANVS
   Denarius. ↓. 2,64 g; 19 mm. Inv. 504 Mn. Cocoș.
   RIC, II, p. 245, nr. 1, Roma, anii 98—99, piesă fourée

[28] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 501, nr. 8—15 și p. 504, nr. 68—69.

[29] E. Oberländer Târnoveanu, Cristina Opaiț, *op. cit.*, p. 268, nr. 11 și 12 și p. 271, nr. 72 și 73.

2. HOSTILIANVS
Antoninianus. ↑. 3,80 g; 20 mm. Inv. 505 Mn. Cocoș.
RIC, IV, 3, p. 145, nr. 189 var, Roma, anul 251.

Moesia Inferior
NIKOPOLIS AD ISTRVM

3. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. ↗. 2,98 g; 18 mm. Inv. 498 Mn. Cocoș.
Pick, p. 377, nr. 1363.
AE. ↙. 8,90 g; 26 mm. Inv. 499 Mn. Cocoș.
Revers ilizibil.

75. b. NICULIȚEL—VALEA LUI COANDĂ

Moneda se păstrează în colecția mănăstirii Cocoș[30].

Moesia Inferior
HISTRIA

1. ANTONINVS PIVS
AE. ↓. 4,42 g; 20 mm. Inv. 496 Mn. Cocoș
Pick, p. 171, nr. 485.

75. c. NICULIȚEL—*VILLA RUSTICA*

Monedele au fost descoperite în cursul săpăturilor arheologice efectuate de V.H. Baumann în *villa rustica* de la Niculițel[31].

1. DOMITIANVS
As. 10,20 g; 25 mm. Inv. 11107 MDD.
BMC, II, p. 378, nr. 410, Roma, anii 81—96.
2. NERVA
As. 9,74 g; 26 mm. Inv. 10542 MDD.
BMC, III, p. 16, nr. 94, Roma, anul 96.
3. FAVSTINA I
Denarius. 17 mm. Inv. 11112 MDD.
BMC, IV, p. 63, nr. 449, Roma, em. III, post 141.
4. As. 9,71 g; 26 mm. Inv. 10539 MDD.
RIC, III, p. 166, nr. 1161, Roma, post 141.
5. As sau Dupondius. 13,04 g; 25 mm. Inv. 11534 MDD.
BMC, IV, p. 254, nr. 1588, Roma, anul 141 și după.
6. FAVSTINA II
Sestertius. 24,64 g; 30 mm. Inv. 10546 MDD.
RIC, III, p. 349, nr. 1706, Roma, nedatat.
7. AE. 20 mm. Inv. 11114 MDD.
8. FAVSTINA II sau LUCILLA
AE. 21,5 mm. Inv. 11108 MDD.
foarte tocită.
9. SEPTIMIVS SEVERVS
Denarius. 2,74 g; 18 mm. Inv. 10543 MDD.
RIC, IV, 1, p. 99, nr. 68, Roma, anii 195—196.
10. Denarius. 20 mm. Inv. 11111 MDD.
RIC, IV, 1, p. 99, nr. 68, Roma, anii 195—196.
11. Denarius. 2,24 g; 17 mm. Inv. 11535 MDD.
RIC, IV, 1, p. 92—109, Roma, anii 193—196.
12. IULIA DOMNA
Denarius. 2,98 g; 19 mm. Inv. 10541 MDD
RIC, IV, 1, p. 165, nr. 536, Roma, anii 193—196.
13. Denarius. 17 mm. Inv. 11106 MDD.
anii 193—217.
14. PHILIPPVS II
Antoninianus. 14 mm.
anii 244—249

[30] *Ibidem*, p. 268, nr. 13.
[31] V. H. Baumann, *Ferma romană în Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 166—168. Anexa 4, nr. 1—22.

Moesia Inferior

HISTRIA

15. IVLIA MAMEA
AE. 11,36 g; 25,5 mm. Inv. 10545 MDD.
Pick, p. 178, nr. 520.

MARKIANOPOLIS

16. CARACALLA
AE. 2,14 g; 17,5 mm. Inv. 11110 MDD.
Pick, p. 216, nr. 629.

NIKOPOLIS AD ISTRVM

17. GETA
AE. 2,10 g; 16 mm. Inv. 11536 MDD.
Rv. Sarapis

Thracia

PHILIPPOPOLIS

18. ELAGABALVS
AE. 3,56 g; 19 mm. Inv. 10544 MDD.

Bithynia

NICAEA

19. GETA
AE. 1,86 g; 17,5 mm. Inv. 10538 MDD
Rec. gen. I, 3, p. 463, nr. 514.
20. AE 2,42 g; 16 mm. Inv. 11537 MDD
Mionnet, V, Supl, pl. 151/878.

Monede grecești neprecizate

21. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. 25 mm. Inv. 11113 MDD
22. MAXIMVSVS CAESAR
AE. 8,20 g; Inv. 10534 MDD
Contramarcă; emisiune din Asia Minor?

76. NIFON

În colecția mănăstirii Cocoș se păstrează o monedă imperială greacă aflată în această localitate[32].

Moesia Inferior

MARKIANOPOLIS+

1. CARACALLA și GETA
AE. ↑. 10,94 g; 28 mm. Inv. 317 Mn. Cocoș.
Pick, p. 217, nr. 632.

77. PALAZU MARE

Monedele descoperite lîngă grădina comunei au fost achiziționate pentru Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.

Moesia Inferior

TOMIS

1. MARCVS AVRELIVS

AE.?. 6,04 g; 22 mm. Inv. 14098
Revers illzibil.

[32] E. Oberländer Târnoveanu, Cristina Opaiț, *op. cit.*, p. 268, nr. 14.

2. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. ↓. 3,99g; 20 mm. Inv.14097.
Regling, p. 724, nr. 2782 tip general.

35. PECINEAGA

Din colecția I. Țiițu, aflată la MINA Constanța, prezentăm încă șase monede,care nu au fost incluse în studiul nostru din Pontica, 8, 1975[33]. Const. Moisil consemna în registrul inventar al cabinetului numismatic de la Biblioteca Academei Române, în 1932, că monedele din colecția I. Țiițu achiziționate de Academie sînt „găsite toate acolo".[34]

113. ANTONINVS PIVS
As. 6,94 g; 24,5 mm. Inv. 5833.
Reversul șters.

114. FAVSTINA I
As. ↓. 8,78 g; 26,4 mm. Inv 5832.
Rv. Persona} în picioare; SC .; post 141.

115. SEVERVS ALEXANDER
Denarius. 2,97 g; 17 mm. Inv. 5321.
Reversul ilizibil.

Sarmatia
TYRAS

116. IVLIA DOMNA
AE. ↗. 6,40 g; 25 mm. Inv. 1545
BM , Greeck Coins, p. 13, nr. 2.

Moesia Superior
VIMINACIVM

117. PHILIPPVS II
AE. ↑. 17,22 g; 30 mm. Inv. 5824
Pick, p. 40, nr. 103.

Moesia Inferior
CALLATIS

118. MARCVS AVRELIVS
AE. ↓. 9,64 g; 26,5 mm. Inv. 5836.
Rv. FORTVNA?

38. PIETRENI

Moneda a fost descoperită în raza comunei[35].

Moesia Inferior
MARKIANOPOLIS

6. ELAGABALVS?
AE. 2,78 g; 18 mm. Inv. 9731.
Rv. Ciorchine de strugure.

78. RĂZBOIENI

În raza satului au fost aflate monede romane și bizantine[36].

79. SCHITU

Moneda a fost descoperită lîngă linia ferată.

---

[33] Monedele din Viminacium și Tyras au fost descrise de A. Vertan, vezi A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, XIII, 1980, p. 349, nr. 116 și 117.
[34] Cons. Moisil, *Creșterea Colecțiunilor, 1938—1943*, București, 1944, p. 12.
[35] M. Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 200.
[36] *TIR, L 35*, p. 61, *sub voce*.

Moesia Inferior
TOMIS

1. GETA
AE. ↗. 9,84 g; 27 mm. Inv. 14092.
Regling, p. 778, nr. 3016.

80. SLAVA CERCHEZĂ

Constantin Moisil înregistrează ca fiind descoperite în raza localității, în anul 1941, în registrul inventar al CNBAR – inv. 1121/1955 un număr de cinci monede antice și bizantine. Dintre acestea notăm aici numai pe cele ce se subscriu interesului nostru[37].

1. IVLIA MAESA
Denarius.
Rv *saeculi felicitas*

Moesia Inferior
HISTRIA

2 CARACALLA
Rv călăreț.
3 SEVERVS ALEXANDER
Rv ARTEMIS

Bithynia
NICAEA

4 CARACALLA

* * *

În colecția școlii generale din sat se păstrează o monedă histriană[38]

Moesia Inferior
HISTRIA

5 CARACALLA
AE ↓ 13,92 g; 30 mm
Pick, p. 174, nr. 504

47. SLAVA RUSĂ

Monedele găsite pe teritoriul satului au fost donate muzeului din Tulcea de profesor I. Chițu[39]

1 TIBERIVS I
As 7,10 g; 27 mm Inv. 11100 MDD
Revers ilizibil

Moesia Inferior
HISTRIA

2 SEVERVS ALEXANDER
AE ↑ 17,90 g; 28 mm Inv. 11099 MDD
Pick, p. 177, nr. 518 var.

81. ȘIRIU

Din cuprinsul așezării identificate prin periegheza efectuată de Constantin Chera în anul 1978, s-au recuperat mai multe monede din secolele II–IV, dintre care avem date despre una singură[40]

---

[37] Biblioteca Academiei Române, *Registrul inventar al cabinetului numismatic, 1918–1958, mss.*

[38] E. Oberländer Târnoveanu, Cristina Opaiț, *op. cit.*, p. 268, nr. 15.

[39] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 502, nr. 16 și p. 504, nr. 70.

[40] Const. Chera, *Cercetări în zona așezării feudale timpurii de la Șiriu, jud. Constanța.*

Moesia Inferior
HISTRIA

1 SEVERVS ALEXANDER
AE
Regling, p 177, nr 516

60. a. TELIȚA- -*VILLA RUSTICA*

Două monede din prima parte a secolului III au fost găsite în cursul săpăturilor de la *villa rustica* de epocă romană târzie. Cele două piese au fost probabil vehiculate împreună cu materialul de construcție adus din apropiere[41]

Bithynia
NICAEA

1 MAXIMVS CAESAR
AE ↑ 6,20 g; 22,5 mm Inv 40389 MDD
contramarcată.

NICOMEDIA

2. GORDIANVS III
AE. ↓. 25 mm. Inv. 42248 MDD.
contramarcată.

60. b. TELIȚA AMZA

Din așezarea rurală de la punctul Amza, V.H. Baumann a semnalat la sesiunea de rapoarte de la Pitești din 1988 descoperirea a șapte monede romane. Amintim aici numai cele care se subscriu intereslor noastre[42].

1. TIBERIVS — 1 exemplar
2. VESPASIANVS — 1 exemplar
3. TRAIANVS — 1 exemplar
4. FAVSTA AVGVSTA (sic !) — 1 exemplar.

60. c. TELIȚA-IZVORUL MAICILOR

În zona cuptoarelor pentru redus minereul de fier, pe nivelul forjei nr. 3, alături de ceramică băștinașă și romană s-a găsit și o monedă de bronz argintat cu efigia lui Severus Alexander (denar fourée?)[43].

51. a. TÎRGUȘOR

Monedele au fost descoperite de Gabriel Custurea în cursul cercetărilor de teren[44]

1. ANTONINVS PIVS
Denarius. ↓. 3,05 g; 17 mm. Inv. 54865.
BMC, IV, p. 13, nr. 68, Roma, anul 138.
2. FAVSTINA II
Denarius. ↑. 3,06 g; 16 mm. Inv. 53562
BMC, IV, p. 168, nr. 110, Roma, anul 161.
3. COMMODVS
Denarius. ↓. 2,66 g; 18,5 mm. Inv. 53829.
BMC, IV, p. 783, nr. 501, Roma, anul 183.
4. GORDIANVS III
Antoninianus. ↑. 3,24 g; 19 mm. Inv. 53830.
Cohen², p. 73, nr. 467.

Moesia Inferior
TOMIS

5. GETA
AE. ↓. 11,42 g; 27,5 mm. Inv. 54866
Regling, p. 784, nr. 3040.

52. TOPRAISAR

Moneda a fost aflată în raza localității[45].

---

[41] V.H. Baumann, *op. cit.*, p. 196, Anexa 10, nr. 1—2.
[42] *Idem*, comunicare la sesiunea de rapoarte Pitești, 1988.
[43] *Idem*, *MCA*, XIII, Oradea, 1979, p. 203.
[44] A. Vertan, G. Custurea, *Pontica*, XVI, 1983, p. 302, nr. 643; *Idem*, *Pontica*, XVII, 1984, p. 248, nr. 900 și 901; *Idem*, *Pontica*, XIX, 1986, p. 298, nr. 1041 și 1035.
[45] M. Munteanu, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 204.

6. PHILIPPVS I
Antoninianus. 3,9g; 21,5 mm. Inv. 5559.
Cohen², 165.

59. ULMETUM

În timpul cercetărilor întreprinse de Vasile Pârvan, la începutul secolului, au fost descoperite în fortificația romană-bizantină și cîteva monede de epocă romană timpurie, ce datează din vremea în care cetatea avea statut de *vicus*[46].

1. TRAIANVS
Cohen², 328.

Moesia Inferior
HISTRIA

2. SEPTIMIVS SEVERVS
AE.
Pick, p. 173, nr. 494 var.

TOMIS

3. GETA
AE.
Regling, p. 770, nr. 2983.
4. GORDIANVS III și TRANQVILLINA
AE.
Regling, p. 890, nr. 3516.

82. VALEA NUCARILOR

Moneda se păstrează în colecția școlii generale din localitate[47].

Moesia Inferior
HISTRIA

1. GORDIANVS III și TRANQVILLINA
AE. ↑. 11,55 g; 29 mm.
Pick, p. 178, nr. 524.

56. VALUL TRAIAN

Monedele provin din descoperiri întîmplătoare din raza comunei; asul postum pentur Augustus fiind găsit în zona vechii căi ferate.

2. TIBERIVS I — DIVVS AVGVSTVS PATER
As. ↓. 10,04 g; 27 mm. Inv. 54201.
BMC, I, p. 141, nr. 146 tip general, Roma, nedatat

Moesia Inferior
TOMIS

3. NERVA; contramarcă TPA
AE. ↓. 4,20 g; 20 mm. Inv. 46539
Regling, p. 679, nr. 2597.

83. VISTERNA

Moneda face parte din vechea colecție a muzeului Constănțean.

Moesia Inferior
HISTRIA

1. SEPTIMIVS SEVERVS
AE. ↙. 13,44 g; 27 mm. Inv. 1174.
Pick, p. 173, nr. 498.

84. 2 MAI

Între comuna 2 Mai și Vama Veche a fostă găsită în anul 1968 o monedă imperială greacă.

---

[46] V. Pârvan, *Ulmetum*, II, p. 300, nr. 1, 2 și 3; *Idem*, *Ulmetum*, III, p. 281.

[47] Irina Oberländer Târnoveanu, *Peuce*, VIII, 1980, p. 66–67, nr. 1–4 și p. 70, nr. 30, vezi și nota 23.

Moesia Inferior
MARKIANOPOLIS

1. MACRINVS și DIADVMENIANVS
AE. ↓. 11,24 g; 26 mm. Inv. 1506.
Pick, p. 245, nr. 767, pentru revers.

ADDENDA
63 a. BUGEAC

Monedele au fost descoperite întîmplător în raza localității[48].

1. CLAVDIVS I
As. ↓. 8,60 g; 29,5 mm. Inv. 56181
BMC, I, p. 185, nr. 149, Roma, anii 41–42.

2. IVLIA DOMNA
Denarius. ↑. 4,70 g, 22,5 mm. Inv. 55053.
BMC, V, p. 434, nr. 23 A, Roma, anii 211–217.

51. TÎRGUȘOR

Denarul a fost aflat în zona așezării romane de la NE de Ester[49].

6. COMMODVS
Denarius. ↓. 2,14 g; 16,5 mm. Inv. 56793.
BMC, IV, p. 743, nr. 212, Roma, anii 190–191.

COMENTARIU STATISTIC

Pentru o mai bună analiză statistico-numismatică a circulației monetare de tip civil din așezările rurale aflate în spațiul dobrogean am socotit oportun, în acest caz, să divizăm epoca studiată aici, al cărei început îl fixăm provizoriu odată cu domnia lui Tiberius, deoarece de la acest împărat avem, pînă acum, cele mai timpurii aflări singulare, și care se încheie la momentul în care Aurelianus accede la purpura imperială, întru-cît domnia sa constituie o piatră de hotar în istoria romanității de la Dunărea de Jos, în patru etape.

Primei etape, de 72 de ani, îi sînt atribuite descoperirile de monede emise în vremea dinastiilor iulio-claudică și flavică. A doua etapă, de 97 de ani, cuprinde monedele bătute în perioada Antoninilor. Celei de a treia etape, de numai 42 de ani, îi corespund monedele imperiale romane și grecești cu efigiile împăraților din dinastia Severilor. Și în sfîrșit, ultima etapă, cea de a 4-a, cuprinzînd un interval de 35 de ani cu vremuri foarte tulburi pentru Dobrogea, include monedele emise de împărații din timpul anarhiei militare. Considerăm că pentru începuturile abordării acestui domeniu de studiu, cînd materialul numismatic nu este încă deosebit de generos, iar unele aspecte ale problematicii pe care încercăm să o evidențiem, de abia se întrevăd, o astfel de periodizare este suficientă, dacă vom putea pune în lumină trăsăturile generale ale fenomenului monetar în devenirea sa.

Ca instrumente de investigare statistico numismatică vom utiliza în principal trei indicatori. Datele sintetice oferite de aceștia sînt cuprinse, pentru o mai bună înțelegere, în tabelele ce însoțesc acest studiu.

[48] A. Vertan, G. Custurea, Pontica, XXI–XXII, 1988–1989, p. 372, nr. 1189–1190.
[49] *Ibidem*, p. 377, nr. 1260.

Primul indicator folosit și anume % din totalul monedelor, este un indicator de volum și se referă la procentul de monedă pentru fiecare etapă în raport cu totalul de monedă al eșantionului. Utilizarea lui permite să comparăm cantitativ în cadrul eșantionului masele de monedă aflate în circulație pe piața locală, în etapele istorice analizate. De asemenea, cu toate că indicatorul este distorsionat în cadrul fiecărui eșantion, fapt de care trebuie să ținem seama în încheierile noastre, aceasta ne permite să putem compara datele obținute de eșantionul cercetat cu cotele oferite pentru respectiva etapă de alte eșantioane. Astfel, vom compara aici situația surprinsă pentru așezările rurale din Dobrogea cu cotele obținute de eșantioanele din Histria[50] și Tropaeum Traiani[51], pentru ținutul de la gurile Dunării și cu valorile date de eșantioanele de la Athena[52] și Antiochia[53] pentru Imperiu. Cu rezervele arătate mai sus, vom avea posibilitatea să ne dăm seama pentru eșantionul studiat în ce măsură informațiile obținute sînt particulare, urmare a unor situații economice ori politico-militare locale, în raport cu trăsăturile generale ale circulației monetare în zonă sau în imperiu. Oricum, concluziile trebuiesc acceptate cu precauțiile necesare, atît datorită numărului mic de eșantioane comparate, cît și al numărului, nu totdeauna suficient, de monede cuprinse în sînul fiecărui eșantion[54]. Dar este necesar să acceptăm riscul, pentru a se putea porni cercetarea în acest domeniu al numismaticii.

Cel de-al doilea indicator, indicele de penetrație, reflectă cantitatea de monedă nouă posibil pătrunsă pe piața monetară în etapa respectivă. Acest indice oglindește fidel, în cadrul eșantionului monetar analizat pentru fiecare etapă, gradul de intensitate al schimburilor marfă-bani, care permit în cadrul circulației monetare de tip civil intrarea pe pieţele monetare locale a noilor emisiuni, deci prosperitatea economică a așezărilor cuprinse în eșantion. Cum acesta este un indicator curent folosit în cercetarea numismatică, nu mai insistăm asupra lui. Dar, dorim să menționăm că pentru a se putea compara indicii de penetrație ai unui eșantion cu cei oferiți de alte eșantionane, este necesar să se recalculeze valorile indicelui în procente.

Al treilea indicator, pe care îl folosim în acest studiu, se referă la numărul de localități (puncte) — piețe monetare pentru fiecare etapă, calculate procentual în raport cu numărul total de așezări cuprinse în eșantionul studiat, în acest caz 87 de puncte în care au fost aflate monede precizate suficient. Acest indicator statistic arată pentru fiecare etapă, în raport cu celelalte etape ale eșantionului, creșterea sau scăderea puterii economiei bănești, prin intrarea sau ieșirea unui număr de piețe locale în sau din circuitul monetar normal, care este reprezentat de raportul monede etapă/așezări etapă, adică prin trecerea lor peste sau sub pragul de reprezentativitate, relevat de acest raport și deci, reflectarea sau nereflectarea în eșantion prin descoperiri izolate, a unui anume procent din piețele monetare locale.

---

[50] Eșantionul monetar Histria a fost alcătuit pe baza materialului monetar publicat de C. Preda, H. Nubar, *Histria, III, Descoperirile monetare 1914—1970*, București, 1973 și de Gh. Poenaru Bordea, în Al. Suceveanu, *Histria, VI*, București, 1982.

[51] R. Ocheșeanu, *Monede antice și bizantine descoperite la Tropaeum Traiani*, mss din 1976.

[52] Pentru Athena s-a folosit M. Thompson, *The Athenian Agora, 2, Coins from the Roman, through the Venetian Period*, Princeton, 1952.

[53] D.B. Waage, *Antioch-on-the-Orontes, IV, part 2, Greek, Roman, Byzantine and Crusader coins*, Princeton, 1952.

[54] Pentru modul de lucru vezi e.g. R. Ocheșeanu, *BSNR*, LXXV—LXXVI, 1981—1982, p. 209—233.

ETAPA I-A (14 d. Cr. — 96 d. Cr.)

Primul secol al noii ere, în care autoritatea romană se instituie treptat în ținuturile de la gurile Dunării[55], Dobrogea fiind înglobată pentru multe veacuri în circuitul imperiului circummediteranean, impulsionează și viața economică a așezărilor rurale dobrogene, economia de schimb devenind cu vremea predominantă, iar circulația monetară, corolar al acesteia, tot mai intensă.

Cunoaștem în prezent un număr de 19 monede provenind din aflări singulare din 14 puncte, atît de pe litoralul maritim, cît și din centrul și nordul Dobrogei ori de pe malul dunărean al ținutului. Cum era de așteptat pentru această etapă de început a vieții romane, valoarea indicelui % total este cea mai redusă pentru eșantionul nostru, atingînd doar un 6,48%. În acest mod se reflectă numismatic începuturile modeste ale economiei de tip monetar în așezările rurale din Dobrogea. Dar o situație asemănătoare întîlnim pentru provincia de la gurile Dunării și la Histria, încă slăbită economic, și în viitorul Tropaeum Traiani, la acea vreme încă o așezare de băștinași, cu indici valorînd 4,14% și respectiv 7,18%. În imperiu, dacă considerăm cifra oferită de Antiochia ca definitorie, Athena neputînd fi luată în considerare aici, întrucît valoarea indicelui de 4,04% este grav afectată de distorsiunea provocată de inflația din vremea lui Gallienus, cu 15,19%, circulația monetară este de peste două ori mai intensă decît cea înregistrată pentru așezările rurale din spațiul dobrogean. În aceste condiții, cu o circulație monetară mult sub nivelul celei din zona mediteraneană, trebuie să caracterizăm viața economică de tip roman ca fiind încă modestă în satele din Dobrogea primului secol al erei creștine.

Indicele de penetrație, foarte scăzut, care înregistrează o cotă de 0,26 monede/an, reflectă aceeași stare de fapt, dacă ne raportăm la valorile înregistrare pentru eșantionul nostru în etapele următoare. Dar nu trebuie uitat că în vremea dinastiei iulio-claudice asistăm la o politică monetară deflaționistă, fapt care, într-o bună măsură, împiedică intrările de monedă pe piețele monetare dobrogene. Și indicele de penetrație pentru argint este de numai 0,04 la un volum de 4,94% sau trei monede de argint. Dar aici, așa cum reiese din cercetările privind moneda romană republicană de argint în Dobrogea, piața era bine suplimentată cu denari republicani, rămași în circulație sau penetrați în acest întîi secol al stăpînirii romane pe piața monetară dobrogeană[56]. Putem, deci, presupune că nu ne aflăm în fața unei lipse a argintului, chiar dacă nu vom putea decela pentru descoperiri izolate așezările de secol I d. Cr. în care va fi circulat moneda romană republicană

În această etapă avem la un număr de trei denari descoperiți un număr de 13 bronzuri, ceea ce înseamnă un raport de 0,23. Interesant de semnalat este faptul că aceeași cifră o aflăm și pentru vremea Antoninilor, ceea ce, făcînd abstracție de moneda de argint a Romei republicane aflată în circulație pe piețele monetare dobrogene, înseamnă că ne situăm într-un raport echilibrat în condițiile economiei antice pentru cele două metale monetizabile. Astfel se indică de pe o parte o politică financiară bine chibzuită a autorității imperiale, iar pe de altă parte o circulație normală neagresată de criză.

---

[55] Al. Suceveanu, *Quaderni Catanensi di Studi Clasice e Medievali*, II, 4, 1980, p. 469—499.

[56] R. Ocheșeanu, *Pontica*, XIX, 1986, p. 75—8$_{\infty}$

Cu 14 puncte avînd descoperiri singulare, valoarea indicelui % localități este de 16,09%, cea mai mică înregistrată pentru eșantionul studiat și cu o cifră a raportului monede/așezări de 1,35, se conturează o altă fațetă a vieții economice în satele din Dobrogea secolului I, care indică aceiași stare de fapt evidențiată și de ceilalți indicatori. Pentru a nu ne face totuși o imagine falsă a realităților economice dobrogene din acest secol, trebuie să arătăm că indicele monede/așezări este destul de apropiat de cota calculată pentru secolul Antoninilor. Astfel că saltul economic din etapa următoare nu va fi fost probabil atît de spectacular. În acest caz trebuie să ne gîndim că majoritatea așezărilor rurale din Dobrogea etapei I-a, care erau de curînd intrate în circuitul unei economii de schimb, nu reușise să atingă acel prag de reprezentativitate de 1,35 monede, situîndu-se, însă, foarte aproape.

Din 19 monede, un număr de 16 exemplare sînt emisiuni imperiale romane și doar trei exemplare sînt bătute de monetăriile cetăților grecești. Procentual, situația înregistrată aici se exprimă prin 84,21% pentru monedele romane și respectiv pentru monedele grecești prin 15,78%. Explicația o găsim în faptul că cele mai multe monetării grecești sînt încă închise ori bat doar ocazional monedă, precum Callatis, care, în acest stadiu al cercetării privind numismatica cetăților vest-pontice, va fi emis monedă doar sub Nero[57], ori emit o cantitate prea mică de bronzuri și de nominal foarte mic, semisi ori qvadranți, pentru a putea concura moneda romană de bronz în provinciile europene ale imperiului roman.

Pentru monedele romane o statistică a pieselor penetrate în așezările rurale așează pe primul loc pe împărații Tiberius și Vespianus cu cîte patru exemplare, Claudius I, Nero și Titus sînt prezenți cu cîte două piese, în vreme de Domitianus este semnalat doar printr-un singur exemplar. Toți cei trei denari aparțin împăraților Flavi, încă o dovadă a politicii deflaționiste inițiate de primii cezari, reflectată prin descoperirile izolate din acest ținut de la hotarele imperiului tricontinental. Pentru bronzuri, din cele opt monede precizate, șapte piese sînt ași și doar una singură dupond. Explicația preponderenței așilor constă în faptul că în acest prin secol al imperiului, asul era nominalul monetizat preferențial de monetăria din Roma.

Cum cercetările numismaticii pontice nu sînt încă atît de avansate pentru a stabili dacă emisiunile *fără de cap împărat* de la Histria și Callatis au fost emise și în secolul I d. Cr., studiile fiind încă în curs, nu putem atribui acestei etape decît trei monede imperiale grecești, din care două sînt bătute de Tomis și una de Callatis. De asemenea, trebuie să arătăm aici că două din aceste monede, o tomitană de la Domitianus și o callatiană cu efigia lui Nero, provin din cele două colecții numismatice alcătuite la Pecineaga. Descoperirea lor în așezarea rurală de aici ca și a celorlalte monede de aceiași proveniență, cu toată asigurarea exprimtă de C. Moisil, rămîne sub semnul incertitudinii, noi luînd aceste piese în calcul doar sub beneficiul de inventar.

Pentru secolul I d. Cr., cunoaștem ca aflate în zonele rurale ale Dobrogei un număr de cinci tezaure, depozite monetare alcătuite numai cu monedă de argint, încă singurul metal considerat propice pentru tezaurizare de către omul de condiție modestă și cu putere financiară redusă. Din păcate toate aceste tezaure sînt fragmentare sau probabil incomplete, unele ajun-

[57] B. Mitrea, N.I. Bulletin, (Dallas), 9, 1975, 7, p. 198–200.

gînd la cunoștința noastră doar prin cîteva monede. Din această cauză nu ne putem forma cu preciziunea necesară o imagine corectă a posibilităților de capitalizare a unui locuitor a zonei rurale dobrogene din această etapă.

Cel mai timpuriu tezaur a fost descoperit la Viile într-un vas getic și se încheie cu monede de la Augustus emise în anul 4 d. Cr.[58]. Ascunderea sa este de pus în legătură cu starea de neliniște ce se manifestă la Dunărea de Jos în primii ani ai erei creștine. Tezaurul de la Viile este singura acumulare bănească din seria celor cinci tezaure de secol I d. Cr. ce poate fi atribuit cu certitudine unui băștinaș[59]. Al doilea tezaur, descoperit la Niculițel și ajuns fragmentar în circuitul științific, se încheie cu denarii emiși de Claudius I[60], fapt încă irelevant pentru ceea ce știm în acest stadiu al cercetării despre istoria Dobrogei. Rămîne de semnalat faptul că depozitul a fost aflat pe teritoriu viitoarei *villae* de la Gurgoaia, Niculițel[61]. Tezaurul de la Casicea, prea fragmentar pentru a oferii cercetărorului informațiile dorite, se încheie cu o monedă emisă de Vespasianus în anii 67—70 d.[62].Cr. Despre tezaurul descoperit în zona Adamclisi, alcătuit din denari republicani și imperiali care se încheie în anul 80 d. Cr[63], putem presupune, deoarece este îngropat în aceiași vreme cu tezaurul de la Tulcea[64], că ascunderea sa se datorește unui eveniment de natură politico-militară neconsemnat de vreun alt izvor istoric pentru Dobrogea. Ultimul tezaur din această etapă a fost descoperit în anul 1967 în punctul „La movila lui Uțu" din raza comunei Agighiol[65]. Au fost recuperați doar opt denari, ultimile monede datîndu-se în anii 88/89. Acest depozit, alcătuit numai din denari imperiali, ar putea fi pus în legătură cu una din numeroasele incursiuni ce neliniștesc ținutul de la gurile Dunării în vremea domniei lui Domitianus.

ETAPA A II-A (96 d. Cr. — 192 d. Cr.)

Veacul Antoninilor rămîne pentru Dobrogea romană cel mai prosper economic. Procesul de romanizare este profund, atingînd toate aspectele vieții materiale și spirituale. Doar invazia costobocilor și anii următori întunecă întrucîtva sfîrșitul epocii[66]. Prin interpretarea informațiilor oferite de analiza statistică a materialului monetar putem arăta prosperitatea așezărilor rurale din Dobrogea în acest secol și cît de afectate vor fi fost de declinul economic înregistrat în ultimile decenii.

Pentru etapa a II-a cunoaștem ca descoperite izolat în eșantioanul nostru un număr de 99 de monede aflate în 51 de puncte. Întreaga Dobroge este astfel acoperită. Valoarea indicelui de volum este de 33,78,% cunoscînd în raport cu etapa anterioară o importantă creștere. Această creștere se exprimă pentru indicatorul dinamicii printr-un procent de 521,29.

---

[58] R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, *BSNR*, LXXVII—LXXIX, 1983—1985, 131—133, p. 127—141.

[59] *Ibidem*, p. 138.

[60] C. Deculescu, *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 577—592.

[61] V.H. Baumann, *op. cit.*, p. 139, nota 213.

[62] Gh. Papuc, *Pontica*, VII, 1974, p. 213—217.

[63] R. Ocheșeanu, *Pontica*, XXI—XXII, 1988—1989, p. 91—97.

[64] B. Mitrea, *SCIV*, 9, 1958, 1, p. 155, nr. 24; R. Ocheșeanu, *Tezaurul de denari romani republicani și imperiali descoperit la Tulcea* (mss).

[65] E. Oberländer, *op. cit.*, p. 502, nr. 22.

[66] Radu Vulpe, în Radu Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 158—166.

Saltul înregistrat de cei doi indicatori oglindește o stare de fapt cunoscută pentru ținutul dintre Dunăre și Mare și din alte izvoare istorice. Acum viața economică, în tiparele sale romane, atinge în ceea ce privește intensitatea circulației monetare pretutindeni același nivel, Dobrogea ajungînd din urmă ansamblul imperiului. Astfel indicatorii de volum înregistrează valori ce aparțin aceluiași ordin de mărime. Histria și Tropaeum Traiani oferă procentaje de 29,49 și respectiv 34,64, în vreme ce eșantioanele monetare din Athena și Antiochia un 25,18% și 29,58%, toate valori apropiate de cota de 33,78% oferită de eșantionul Dobrogei rurale. Și indicatorul dinamicii oglindește avîntul economiei monetare în ținutul dintre Dunăre și Mare cu 521,29% pentru așezările rurale și respectiv 712,31% ori 482,45% pentru Histria și Tropaeum Traiani, în raport cu puternicul centru economic care este Anticchia, unde se înregistrează doar un 194,73, credem sugestiv pentru epoca Antoninilor.

Indicele de penetrație cu 1,02 monede/an etapă cunoaște în raport cu perioada precedentă o creștere de aproximativ patru ori. Și indicele de penetrație pentru argint de 0,18 la un volum de 29,50% înregistrează o creștere de 4,5 ori, iar volumul de circa cinci ori. Valorile precum și creșterile ridicate, care se înregistrează acum, indică prezența unei circulații monetare de mai mare amploare, ce atinge în profunzime toate straturile sociale. Aceeași stare înfloritoare a economiei bănești în zona rurală se verifică și prin interpretarea informațiilor oferite de indicatoril % așezări etapă, care cu 51 de puncte cunoscute este pentru vremea Antoninilor de 58,62%, procentul cel mai ridicat înregistrat pe acest eșantion. Acest procent indică faptul că aproape două treimi din așezările rurale dobrogene depășesc pentru piețele lor monetare pragul de reprezentativitate, crescut acum la 1,94. Dacă interpretăm corect raporturile dintre indicii monede/așezări etapă și raporturile dintre indicii de penetrație și cei calculați numai pentru argint ai celor două etape, atunci ne permitem să afirmăm că am surprins acum cel mai important element al intensității circulației monetare, viteza de rotație a monedei, care pentru epoca Antoninilor ar fi de două ori mai rapidă. Dar viteza de rotație a monedei pentru etapele următoare nu poate fi calculată decît în urma unor operații prea laborioase pentru a fi întreprinse acum pe un eșantion încă prea sărac, deoarece raportul dintre monedele de argint și cele de bronz se modifică odată cu deteriorarea monedei romane.

Cum deja anticipam atunci cînd analizam realitățile monetare din prima etapă, indicele de 0,23 în raportul argint/bronz, asemănător ambelor etape, trebuie socotit ca ilustrînd situația optimă în circulația celor două metale în vremea principatului.

Din 99 de monede, un număr de 58 sînt romane și respectiv 41 sînt grecești, ceea ce în procente se exprimă prin 58,58 și 41,41. Este de remarcat creșterea spectaculoasă a monedelor bătute de cetățile grecești, al căror număr de monede pe piețele rurale crește de mai bine de 2,5 ori. Acest proces este de explicat prin redeschiderea monetăriilor cetăților grecești și producerea pentru piață a unor monede de cupru sau orichalcum de foarte mică valoare, în vreme ce monetăria imperială va emite în bronz mai ales sesterți.

Cum am mai amintit, acestei etape îi aparțin 58 de monede romane. Dintre acestea 18 sînt de argint, singurul nominal prezent fiind denarul. Celelalte 36 monede sînt bronzuri, iar patru piese nu au metalul precizat.

Între bronzuri, ca nominal, predomină sestertul, cu 17 exemplare, urmat de as, cu 10 exemplare și dupondul cu numai cinci exemplare. Precizăm însă, că la această vreme, mai ales pentru nominalele mici, cu efigia împărăteselor se face confuzie între dupondii șiași, astfel că cifrele înregistrate mai sus nu trebuiesc luate decît orientativ.

Cele mai multe monede romane sînt emisiuni din vremea domniei împărului Traianus, prezente cu 15 exemplare, urmate îndeaproape de emisiunile lui Antoninus Pius, cu 13 + X piese și apoi la mare distanță de emisiunile lui Hadrianus, cu 5 + X exemplare, Marcus Aurelius, cu patru monede, Nerva, cu trei exemplare, Commodus, cu două și Lucius Verus, cu o monedă. Dintre împărătese, cele mai bine reprezentate cu monedă, sînt Faustina I și Faustina II cu șapte și respectiv patru monede. Dar pe domnii, situația se schimbă, în sensul că pe primul loc se găsește Antoninus Pius, cu 18 + 2 piese, urmat de Traianus cu 15 + X și Commodus, cu nouă monede iar apoi Marcus Aurelius, cu opt piese.

Am mai dori să menționăm că moneda romană este prezentă în 41 de puncte din 51, ceea ce înseamnă că în 80% din piețele monetare rurale, moneda romană era suficient de repreneztativă în raport cu moneda greacă, pentru a se evidenția prin descoperiri.

Monedele coloniale provin din monetăriile cetăților Callatis, cu 21 exemplare, Tomis, cu 11 piese și Histria, cu 5 bronzuri. Pe piețele rurale pătrund, dar în cantități nesemnificative pentru structura numerarului în circulație pe piețele Dobrogei rurale, monede bătute și în alte cetăți, decît de pe litoralul românesc al Mării Negre. Pînă în prezent, sînt semnalate emisiuni din Anchialos, Bosporul Cimerian, Nicaea și Tarsus din Asia Mică. În ceea ce privește preponderența emisuinilor callatiene, amintim din nou, observația privind proveniența lor în cea mai mare parte din cel două colecții din Pecineaga și care, fără îndoială, vor fi fost contaminate cu monede descoperite chiar în cetate.

Aceeași stare de lucruri este de presupus și pentru numeroasele monede tomitane ce provin din aceleași colecții. Oricum, situația este limpezită de faptul că în timp ce monede din Callatis nu au fost aflate, exceptînd cele atribuite așezării de la Pecineaga, decît la Topraisar, monedele tomitane au fost găsite în mai multe puncte și anume la Valul Traian, Palazu Mare și Lespezi.

Perioada de siguranță, caracteristică epocii Antoninilor, face ca numărul tezaurelor ascunse și nerecuperate să fie foarte mic. Deși sub Antoninus Pius, Dobrogea cunoaște o liniște netulburată, cele două tezaure, care au ajuns în circuitul științific, se încheie cu monede din vremea domniei acestui împărat. Este cazul tezaurului de denari descoperit la Medgidia[67] și a singurei acumulări de bronzuri din vremea principatului aflate la Dăieni în 1910?[68].

În ceea ce privește degradarea stării economice a provinciei după invazia costobocilor în Dobrogea, acest fenomen nu poate fi în eșantionul nostru foarte exact surprins numismatic. Deoarece pînă la moartea lui Antoninus Pius indicele de penetrație,cu 70 monede/64 ani, este de 1,09, iar indicele de penetrație pentru domniile lui Marcus Aurelius și Commodus,

[67] A. Vertan, *Pontica*, XI, 1978, p. 227–234.

[68] B. Mitrea, *BSNR*, LXX–LXXIV, 1976–1980, 124–128, p. 584, nr. 171.

cu 29 monede/33 ani, este de 0,87, în condițiile în care nu știm cum se repartizează pe împărați monedele callatiene pseudoautonome, diferența de numai 0,22 între cei doi indici de penetrație, nu ne permite, în acest stadiu al cercetării, decît să avansăm ipoteza unui slab recul al vieții economice în zonele rurale.

ETAPA A III-A (193 d. Cr. — 235 d. Cr.

Cu dinastia Severilor se deschide pentru imperiu o lungă epocă de crize politico-militare și financiare, care se răsfrîng, prin consecințele lor, și în starea economică a provinciei de la Dunărea de Jos. Deteriorarea monedei imperiale de argint, atît ca greutate cît și ca puritate a metalului prețios, odată cu pierderea încrederii în denar ca nominal de bază, cu dispariția rapidă de pe piață a monedei romane de bronz și înlocuirea ei cu monedele cetăților grecești, schimbă, pe de o parte, fizionomia circulației monetare, iar pe de alta, o perturbă grav în toate compartimentele sale.

Pentru această etapă avem recenzate un număr de 110 monede, din care imperiale romane 17 sau un procent de 15,54 și grecești 93 de piese corespunzînd unui procent de 84,54. Indicele de volum cu 37,54% crește ușor față de etapa anterioară, dar această creștere nu reflectă stadiul dezvoltării economice în raport cu perioada precedentă, ci reprezintă primele semne ale inflației monetare, care nu va mai putea fi stăpînită de autoritatea imperială, cu toate reformele monetare repetate în cursul secolului III d. Cr., decît sub Diocletianus și urmașii săi, în cu totul alte condiții economice.

Situația este pretutindeni aceeași. În toate eșantioanele se înregistrează ușoare sporuri pentru indicatorul dinamicii. Astfel pentru așezările rurale avem un 111,13%, pentru Histria un 164,66%, pentru Tropaeum Traiani, o cotă mai apropiată, de 118,85%, în vreme ce într-o cetate ca Antochia, cu un angrenaj economic mult mai eficient, creșterea este de numai 102,73%. O situație aparte o prezintă Athena, unde înregistrăm o scădere, indicatorul dinamicii coborînd la o cotă de 28,19%, dar această valoare este obținută datorită faptului că în eșantionul alcătuit pe baza descoperirilor monetare din Agora cetății lipsesc monedele coloniale, care la această vreme alcătuiesc baza numerarului în circulație pe piețele din partea orientală a imperiului, iar acestea lipsesc deoarece M. Thompson s-a limitat doar la editarea monedelor romane.

Indicele de penetrație de 2,61 este de peste 2,5 ori mai mare decît cel al perioadei precedente. Dar, așa cum arătam și pentru indicatorul de volum acest fapt nu reflectă o stare economică prosperă, ci doar începuturile unei inflații care la începuturile ei se caracterizează prin înlocuirea în circulație a monedelor cu valoare intrinsecă mai mare cu monede de metal inferior. Și această stare este perfect redată de indicii de penetrație a monedei de argint. Astfel la un volum de monedă de 27,86%, aproape egal cu cel al etapei anterioare, valoarea indicelui de penetrație este de 0,40, dar cum moneda Severilor este mai ușoară ca greutate și de un titlu inferior, indicele real este cel mult egal cu cel al etapei precedente. Degradarea circulației monetare în zona rurală este pregnant reliefată și prin indicele argint / bronz, care înregistrează doar un 0,18, valoare în scădere față de 0,23, înregistrat pentru primele două etape și valoare pentru care am convenit că în acest eșantion reprezintă raportul argint / bronz pentru o circulație monetară bine echili-

brată, pusă sub controlul autorității centrale. În fapt, dacă ne gîndim că denarul Severilor are o valoare reală mult mai mică și deci și o putere de cumpărare scăzută în raport cu același nominal din perioadele precedente, situația raportului dintre argint și bronz este și mai defavorabilă argintului emis de Severi, decît ne permite să considerăm cifra de 0,18.

Cu 36 de puncte recenzate, valoarea indicatorului % așezări etapă scade la 41,37%, ceea ce surprinde și pe această cale începuturile fenomenului de recul economic, agravat și de inflația care, reflectată în valoarea raportului monede / așezări de 3,05, face ca numărul de piețe monetare rurale, îndeajuns de puternice încît să fie capabile să treacă acest prag, să scadă.

Doar un număr de 17 monede sînt imperiale romane și toate aparțin unui singur nominal, denarul. Ele provin dintr-un număr de nouă puncte, restul așezărilor, reprezentînd 82,62% din total, sînt nevoite să se limiteze la utilizarea monedei de mică valoare emisă de cetățile grecești, ceea ce, dacă continuăm să ne aflăm în cadul unei circulații de tip civil, în care populația folosește curent, pentru schimburi de mică valoare, moneda de bronz, înseamnă totuși o slăbire a puterii financiare a locuitorilor lor.

Principala sursă de alimentare a piețelor rurale dobrogene o constituie monetăriile locale din provincia Moesia Inferior. Alături de Tomis, Histria și Callatis, prezente în descoperiri cu cîte 28,17 și 11 monede, în mozaicul de numerar grecesc apar și emisiuni le cetăților Markianopolis și Nicopolis cu 16 și 9 monede. Singura monetărie situată în afara granițelor provinciilor europene este Nikaea, care oferă un număr de cinci monede, bătute cu efigiile lui Caracalla și Geta, o piesă, cu efigia lui Geta, două monede și a lui Severus Alexander, tot două exemplare. Pătrunderea lor pe piețele din Dobrogea este de explicat pe de o parte prin exportul de numerar de mică valoare în care se specializase Nikaea, prin circulația oamenilor pe căile de uscat sau de apă ale imperiului, ca și prin mișcări de trupe în vremea lui Severus Alexander, venite din Asia, pe frontul dunărean și plătite în deplasarea lor cu bronzurile nicaeene avînd pe revers stindarde militare. Alte cetăți prezente sînt Tyras, Odessos, Philippopolis. Aportul lor în structura numerarului în circulație pe piețele rurale din Dobrogea este aleatoriu. Tot aici se mai poate adăuga și o monedă emisă de Aspendus în Pamphylia, aflată într-un mormînt de la jumătatea secolului IV, împreună cu o monedă constantiniană.

Din epoca Severilor provin două tezaure, încă inedite. Primul descoperit la Alba (jud. Tulcea) este alcătuit din 158 denari, care se eșalonează de la Antoninus Pius la Severus Alexander[69]. Cel de al doilea aflat la Constanța, cartier Tomis Nord, în zona suburbană a cetății antice, este un depozit mixt de denari și bronzuri coloniale, deasemenea încheiat cu monede de la Severus Alexander[70]. Semnificația istorică a ascunderii și nerecuperării acestor tezaure ne scapă în acest stadiu al cercetării istoriei Dobrogei.

[69] *Idem*, Dacia, 19, 1975, p. 313, nr. 53 G. Simion, *Două tezaure monetare romane imperiale descoperite în nordul Dobrogei*, comunicare la al VI-lea Simpozion național de numismatică, Tulcea, 1989.

[70] Gh. Poenaru Bordea, A. Vertan, R. Ocheșeanu, *Tezaurul descoperit în Constanța — Cărămidărie*, (mss).

ETAPA A IV-A (235 d. Cr. — 270 d. Cr.

Cea mai scurtă etapă, cu numai 35 de ani, este, sub împărații din vremea anarhiei militare punctată de repetate raiduri barbare, care duc la dezorganizarea circulației monetare într-o asemenea măsură încît putem considera că sub Gallienus, cînd inflația monetară atinge apogeul în restul imperiului, cu o rată de creștere de peste 3 000% a monedelor acestuia în raport cu monedele predecesorului său la Conimbriga, în apusul Europei, în Dobrogea, unde indicele dinamicii scade la o rată de 50,00% la Tropaeum Traiani, circulația monetară se află în colaps, viața economică fiind grav afectată. Pentru această etapă, fiecare din indicatorii statistico-numismatici surprind fațetele acestui proces regresiv.

Cu 65 de monede, indicele de volum, cu tot procesul de degradare a calității monedei, este de numai 22,18%. Indicatorul dinamicii cunoaște pentru eșantioanele dobrogene o scădere marcantă, cu rate de 59,08% în așezările rurale, de 37,14% la Histria și de 41,26% la Tropaeum Traiani, în vreme ce același indicator are la Athena o rată de creștere de 888,16%. Și un centru economic de importanța Antiochiei se resimte. Aici unde procentul inflaționist nu se declanșează datorită producției suficiente de monedă locală, rata scade la 84,73%. Deci putem conchide că scăderile înregistrate pentru Dobrogea de indicatorii de volum și ritm reflectă reducerea cantității de numerar aflat în circulație cu mult sub limitele cunoscute de noi pentru restul imperiului. Acesta înseamnă că cel puțin pentru sfîrșitul etapei viața economică în provincia de la gurile Dunării iese din tiparele sale normale.

Indicele de penetrație scade la 1,82, în condițiile în care indicele de penetrație al monedei de argint, monedă din ce în ce mai mult deteriorată în titlu și greutate, pînă ce va deveni doar un bronz argintat, crește la 0,65 și respectiv la un volum de 37,70%. Aceeași creștere nereală economic este înregistrată și de rata argint / bronz de 0,54, de două ori mai mare decît acel 0,23 înregistrat în primele două etape. Totuși atîta vreme cît situația mai putea fi controlată de autoritatea imperială, pînă în vremea domniei lui Traianus Decius, acest raport cu o cotă de 0,20 este foarte rezonabil, dar, odată cu dispariția monedelor de bronz emise de cetățile grecești, ca urmare a închiderii ultimelor monetării pontice sub domnia lui Philippus I, acest raport atinge o cotă neveridică de 7,50, cînd în fapt antoninianul devine o monedă de billon și mai apoi de bronz argintat.

Indicatorul % așezări etapă cu 22 de puncte și un procent de 25,28 arată același regres al piețelor monetare din provincie. Slăbiciunea lor este ilustrată și de rata de 295, care, ca ordin de mărime, este egală cu cea din epoca anterioară, într-o perioadă de inflație.

Din 65 de monede, deși monetăriile cetăților grecești se vor închide treptat pe parcursul acestei etape, aflăm în eșantion doar 23 de exemplare, cu 35,38%.

În fapt, dacă excludem monedele din Pecinega, care pot fi descoperiri din Callatis, ori Tomis, ori provin din vreun tezaur împrăștiat după descoperire, ultima monedă cu locul de descoperire cert este pentru monedele imperi-

ale romane un antoninian cu efigia lui Volusianus. Antoninienii de la Valerianus I la Salonina provin din colecțiile constituite la Pecineaga și nu prezintă, cum am mai subliniat, suficiente garanții pentru a fi luate în discuție. Seria descoperirilor certe este reluată de un Claudius II, descoperit la Lazu. Totuși monede post 253 sînt prezente în Dobrogea rurală. Din această categorie fac parte două monede coloniale, o piesă din Alexandreia Troas, cu efigia lui Gallienus și o alta emisă la Dium cu efigia Saloninei. De asemenea, tot aici ar putea fi incluse și cele trei monede grecești din secolul III care au contramărci. Două dintre acestea sînt emise, în vremea lui Gordianus III, la Nicomedia și Caesarea, iar cea de a treia într-o cetate neprecizată sub Maximinus. Acestea vor fi pătruns mai tîrziu, după contramarcarea efectuată la mijlocul secolului.

Degringolada de pe piețele monetare rurale și nu-lărgirea ariei legăturilor economice dincolo de granițele provinciei Moesia Inferior este reflectată de pătrunderea în circulație locală dobrogeană a emisiunilor unor cetăți grecești aflate în alte provincii ale imperiului. Coloritul deosebit al numerarului în această etapă este dat de monedele din Viminacium, Messambria, Dium, Nicomedia, Nikaea, Alexandreia Troas, Caesarea și Alexandria, a căror penetrare poate fi, după unii indici, atribuită anilor finali ai ultimei etape. Monetăriile cetăților din Moesia Inferior oferă piețelor monetare din aria rurală o bună parte a numerarului. Astfel, pe primul loc se situează Tomis și Callatis, cu cîte 11 monede, urmate de Histria, cu cinci exemplare și de Markianopolis, cu trei.

Dezastrul economic în care se cufundă la mijlocul secolului III d. Cr. Dobrogea este relevat cu fidelitate de avatarurile circulației monetare, atîta cît mai exista, din spațiul rural dobrogean. Informațiile de natură statistico-numismatică, comentate aici, reflectă fidel această stare de lucruri.

Cele cinci tezaure, îngropate în această etapă, reflectă și pentru zona rurală starea de nesiguranță, care se va perpetua secole în această regiune care este pămîntul dintre Dunăre și Mare.

Din primul tezaur, descoperit la Dunavățul de Jos, nu au fost recuperați decît trei denari, ultimul fiind emis de Maximinus între anii 236—237[71]. Dar numărul redus de piese recuperate împedică datarea, tezarurul rămînînd irelevant pentru istoria provinciei. Următorul tezaur este cel aflat la începutul anilor '70 la Canlia[72]. Acumularea monetară în discuție este alcătuită din monede romane de argint, la care se adaugă o mică cantitate de bronzuri coloniale. Cum lotul de bronzuri rămas nepublicat este omogen, acesta fiind alcătuit în cea mai mare parte din piese de un assarion, emise în prima parte a secolului III d. Cr., singurul impediment care va fi condus la înlăturarea lor din tezaur este doar greutatea identificării[73]. Tezaurul de la Canlia, încheiat cu monede Philippus I, se înscrie în familia tezaurelor îngropate în partea de nord-vest a Bulgariei și în sudul Dobrogei, cele mai nordice depozite fiind acumulările de la Canlia și Mangalia[74]. Ascunderea lor se datorează

[71] E. Oberländer Târnoveanu, *op. cit.*, p. 502—503, sub *Dunavățul de Jos*.

[72] B. Mitrea, A. Rădulescu, *Pontica*, VIII, 1975, p. 125—173.

[73] Printre monedele omise la publicare se află și cîțiva denari care erau cuprați la restaurare.

[74] A. Vertan, *Pontica*, XIII, 1980, p. 330—340.

raidului gotic condus de Kniva[75]. Alte două tezaure, de la Camena[76] și Abrud[77] ultimul încă inedit, se încheie cu monede de la Volusianus și sînt de atribuit atacurilor barbare din iarna lui 252/253[78].

Depozitul de obiecte și de monede de aur, emise de Gallienus, care a fost descoperit la Suluc[79], s-ar putea să nu aparțină însă acestei etape. Tezaurul a putut fi îngropat și mai tîrziu, piesele de aur de la Gallienus, fiind găurite, sînt ele însele obiecte de podoabă, iar obținerea unor monede de aur se făcea cu mai mult efort economic decît pentru monedele de argint ori bronz. Există argumente suficiente din analiza obiectelor ce compun comoara de la Suluc pentru a presupune și o ascundere mai tîrzie, ulterioară domniei lui Gallienus.

Deși în această ultimă etapă istoria Dobrogei a fost prea puțin propice desfășurării unei vieți economice normale, totuși tezaurele ascunse acum indică o putere neobișnuită de capitalizare a metalului prețios, sustras astfel din circuitul economic, acumulările fiind constituite din sute de monede, ajungînd ca în cazul tezaurului de la Abrud la peste două mii de monede. S-ar putea ca aceste comori să reprezinte avuțiile unor soldați, avuții strînse din salarii ori donative și nu capitalurile unor săteni romani, capitaluri acumulate din activități economice.

* * *

Analizat statistic, eșantionul monetar alcătuit pentru așezările rurale din Dobrogea[80] este suficient de reprezentativ pentru scopurile urmărite, deoarece au fost surprinse realități economice care urmează tendințele generale ale circulației monetare dobrogene de-a lungul a peste 250 de ani. Circulația monetară din aria rurală a Dobrogei se încadrează sigur pentru primele trei etape și parțial pentru a patra, pînă cînd viața în ținutul dintre Dunăre și Mare va fi grav afectată datorită repetatelor raiduri barbare, în limitele vieții economice în tiparele sale din epoca romană timpurie.

---

[75] B. Gerov. *Acta Antiqua Philipoppolitana, st. hist. et philol.*, p. 127—146; R. Vulpe, în R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 245, unde Dobrogea este lipsită de astfel de tezaure, dar întreaga Dobroge de sud, între Varna și linia Ostrov—Mangalia este plină de descoperiri.

[76] Const. Moisil, *op. cit.*, p. 93—101, nr. 1069—1194. Lotul publicat de Const. Moisil conține 134 denari și antonieni începînd cu Albinus și încheiendu-se cu antoninieni de la Trebonianus Gallus și coauguștii Hostilianus și Volusianus. De curînd tezaurul de la Camena a fost restudiat de C.M. Petolescu și studiul predat redacției BSNR. Deoarece R. Ocheșeanu a luat cunoștință de respectivul studiu ca referent, ținem să menționăm că scurtele noastre încheieri privind data și cauzele ascunderii acestui tezaur nu au nimic comun cu datarea propusă de C.M. Petolescu, datare cu care de altfel nu am fost de acord, autoarea propunînd o datare mai largă, 251—253, deci și perioada anterioară proclamării lui Vollusianus ca coaugust, ceea ce este un nonsens istoric. Am făcut aceste precizări, fiind obligați să răspundem public la acuzațiile aduse de C.M. Petolescu, în scrisoarea adresată direcției MINA Constanța și redacției revistei Pontica, unde arată că își rezervă dreptul la replică în cazul apariției acestui articol, dacă se va considera lezată în proprietatea sa științifică. Această notă a fost scrisă la dorința redacției revistei (R. Ocheșeanu)

[77] Informație A. Vertan.

[78] R. Vulpe, în R. Vulpe, I. Barnea, *op. cit.*, p. 251.

[79] Oct. Iliescu, Pontica, XX, 1987, p. 181—205, unde istoricul și bibliografia problemei. Dar pentru aspectul numismatic, bibliografia incompletă face ca încheierile studiului să fie depășite. Vezi pentru interpretarea modernă a semnificației monedelor cu „Augusta" lucrarea lui J.P.C. Kent, *N C*, 7 series, XIII, 1973, p. 64—68, studiu necunoscut lui Oct. Iliescu.

[80] Dspre așezările rurale din Dobrogea romană vezi Maria Bărbulescu, *Viața rurală în Dobrogea romană (secolele I—III e.n.)*. Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1990, mss.

ANEXA I

MONEDE IMPERIALE ROMANE DESCOPERITE ÎN AȘEZĂRILE RURALE DIN DOBROGEA

ETAPA I-A (14. d. Cr. — 96 d. Cr.)

Nr. crt.	Emitentul	Punctul	Nr. crt. punct	Nr. cat.	Nominal	Total
I	Augustus sau Tiberius					1
1		Bugeac	63	—	AE	
II	Tiberius I					4
1		Enisala	16 b	1	As	
2		Slava Rusă	47	1	As	
3		Valul Traian	56	2	As	
4		Teliţa Amza	60 b	1	—	
III	Claudius I					2
1		Izvoarele	22	1	As	
2		Bugeac	63	—	AE	
IV	Nero					2
1		Hamcearca	20	1	Dup.	
2		Lespezi	24	1	As	
V	Vespasianus					4
1		Cumpăna	13	1	Den.	
2		Darabani	14	1	Den.	
3		Tîrguşor	51	1	—	
4		Teliţa Amza	60 b	2	—	
VI	Titus					2
1		Lespezi	24	2	As	
2		Pecineaga	35	1	Den.	
VII	Domitianus					1
1		Niculiţel villa	75 c	1	As	

ETAPA A II-A (96. d. Cr. — 192 d. Cr.)

Nr. crt.	Emitentul	Punctul	Nr. crt. punct	Nr. cat.	Nominal	Total
I	Nerva					3
1		Dunavățul de jos	68	1	Sest.	
2		Gura Canliei	71	2	Sest.	
3		Niculițel villa	75 c	2	As	
II	Traianus					15 × X
1		Agigea	1	1	Den.	
2		Albești	2	2	Den.	
3		Ciucurova	10	1	Dup.	
4		Horia	21	1	Sest.	
5		Mediidia	28	1	Sest.	
6		Năvodari	32	1	Sest.	
7		Năvodari	32	2	As	
8		Pecineaga	35	2	Dup.	
9		Piatra	37	2	Sest.	
10		Ulmetum	59	1	—	
11		Telița Amza	60 b	1	—	
12		Dorobanțu	66	3	Sest.	
13		G-ral Scărișoreanu	69	1	Sest.	
14		M. Kogălniceanu	73	1	Dup.	
15		Niculițel grădină	75 a	1	Den.	
		Enisala	16	1	X	
		Siminoc	45		X	
III	Hadrianus	Calica	6	1	Sest.	5 + X
1		Enisala	16 A	—	Den.	
2		Nalbant	31	1	As	
3		Pecineaga	35	3	Sest.	
4		Rugeac	63	—	AE	
5		Siminoc	45	—	X	
IV	Antonius Pius					13 + X
1		Babadag	4	2	Sest.	
2		Camena	7	1	Den.	
3		Cumpăna	13	2	As	
4		Enisala	16 B	2	As	
5		M. Kogălniceanu	30	1	Sest.	
6		Negrești	33	1	Den.	
7		Pecineaga	35	4	As.	
8		Pecineaga	35	5	Dup.	
9		Pecineaga	35	113	As	
10		Tîrgușor	51 a	1	Den.	
11		Grădina	70	—	Sest.	
12		Grădina	70	—	Sest.	
13		Izvorul Mare	72	—	—	
		Siminoc	45	—	X	
V	Faustina I					7
1		Ceamurlia de Jos	8	1	Den.	
2		Cerna	9	1	Sest.	
3		Pecineaga	35	114	As	
4		Pecineaga	35 A	—	Dup.	
4		Niculițel villa	75 c	3	Den.	
6		Niculițel villa	75 c	4	As	
7		Niculițel villa	75 c	5	As, Dup?	

Nr. crt.	Emitentul	Punctul	Nr. crt. punct	Nr. cat.	Nominal	Total
VI	Marcus Aurelius					4
1		Pecineaga	35	6	Sest.	
2		Pecineaga	35	7	As	
3		Gura Canliei	71 a	1	Den.	
4		Gura Canliei	71 a	2	Den.	
VII	Lucius Verus					1
1		Pecineaga	35	8	Den.	
VIII	Faustina II					4
1		Tașaul	50	1	As	
2		Tîrgușor	51 a	2	Den.	
3		Niculițel villa	75 c	6	Sest.	
4		Niculițel villa	75 c	7	AE	
IX	Commodus					2
1		Pecineaga	35	9	Den.	
2		Tîrgușor	51 a	3	Den.	
X	Luccilla					1
1		Camena	7	2	Den.	
XI	Crispina					1+X
1		Limanu	25	1	Den.	
		Tariverde	49 a	—	X	
	Faustina sau Lucilla					1
1		Niculițel villa	75 c	8	AE	
	Faustina Augusta					1
1		Telița Amza	60 b	4	—	
	Împărații Antonini					X
		Sarinasuf	43	—	X	
		Slava Rusă	47 a	—	X	

ETAPA A III-A (193 d. Cr. — 235 d. Cr.)

I	Septimius Severus					7
1		Pietreni	38	1	Den.	
2		Topraisar	52	1	Den.	
3		Niculițel	75	1	Den.	
4		Niculițel	75	2	Den.	
5		Niculițel villa	75 c	9	Den.	
6		Niculițel villa	75 c	10	Den.	
7		Niculițel villa	75 c	11	Den.	

Nr. crt.	Emitentul	Punctul	Nr. crt. punctul	Nr. cat.	Nominal	Total
II	**Iu,lia Domna**					2
1		Niculițel villa	75 c	12	Den.	
2		Niculițel villa	75 c	13	Den.	
III	Caracalla					2×X
1		Pecineaga	35	10	Den.	
2		Pecineaga	35	11	Den.	
		Tarivede	49 a	—	X	
IV	Elagabalus					3
1		Pecineaga	35	12	Den.	
2		Vadu	54	1	Den.	
3		Vadu	54	2	Den.	
V	Severus Alexander					2+X
1		Pecineaga	35	115	Den.	
2		Teliţa Amza	60 c	—	Den.?	
		Tariverde	49 a	—	X	
VI	Iulia Maesa					1
1		Slava Cercheză	80	1	Den.	

ETAPA A IV-A (235 d. Cr. — 270 d. Cr.)

I	Gordianus III					3
1		Făurei-Băncasa	17	1	Ant.	
2		Pietreni	38	2	Ant.	
3		Tîrgușor	51 a	4	Ant.	
II	Philippus					2
1		Pecineaga	35	13	Ant.	
2		Topraisar	52	6	Ant.	
III	Philippus II					1
1		Niculițel villa	75 c	14	Ant.	
IV	Otacilia					2
1		Pecineaga	35	14	Ant.	
2		Pecineaga	35	15	Ant.	
V	Traianus Decius					1
1		Pecineaga	35	16	Ant.	
VI	**Trebonianus Gallus**					1
1		Pecineaga	35	17	Ant.	
VII	**Hostilianus**					1
1		Niculițel grădină	35 a	2	Ant.	
VIII	**Volusianus**	Ciucurova	10	2	Ant.	1
1						

Nr. crt.	Emitentul	Punctul	Nr. crt. punct	Nr. cat.	Nominal	Total
IX	**Valerianus I**					4
1		Pecineaga	35	18	Ant.	
2		Pecineaga	35	19	Ant.	
3		Pecineaga	35	20	Ant.	
4		Pecineaga	35	21	Ant.	
X	**Gallienus**					5
1		Pecineaga	35	22	Ant.	
2		Pecineaga	35	23	Ant.	
3		Pecineaga	35	24	Ant.	
4		Pecineaga	35	25	Ant.	
5		Pecineaga	35	26	Ant.	
XI	Salonina					1
1		Pecineaga	35	27	Ant.	
XII	Claudius I					1
1		Lazu	23	1	Ant.	

CENTRALIZATOR

	ETAPA I	ETAPA II	ETAPA III	ETAPA IV
Localități	13	41	9	9
Monede	16	58	17	23
Argint	3	18	17	23
Bronz	10	36	—	—
Neprecizat	3	4	—	—

NOMINALE

	I	II	III	IV		I	II	III	IV
As.	7	10	—	—	Denarius	3	18	17	—
Dupond.	1	5		—	Antoninianus	—	—	—	23
Sestert	—	17	—	—					

MONEDE IMPERIALE GRECEȘTI DESCOPERITE ÎN AȘEZĂRILE RURALE DIN DOBROGEA

I SARMATIA

Tyras

1	Iulia Domna	Pecineaga	35	116
2	Severus Alexander	Pecineaga	35	28

II MOESIA SUPERIOR

Viminacium

1	Philippus I	Pecineaga	35	29
2	Philippus II	Pecineaga	35	117

III MOESIA INFERIOR

Callatis

1	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	30
2	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	31
3	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	32
4	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	33
5	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	34
6	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	35
7	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	36
8	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	37
9	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	38
10	Fără cap de împărat	Topraisar	52	2
11	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	39
12	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	40
13	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	41
14	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	42
15	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	44
16	Fără cap de împărat	Pecineaga	35	45
17	Nero	Pecineaga	35	46
18	Marcus Aurelius	Pecineaga	35	118
19	Faustina II	Topraisar	52	3
20	Commodus	Pecineaga	35	47
21	Commodus	Pecineaga	35	48
22	Lucilla	Pecineaga	35	49
23	Septimius Severus	Pecineaga	35	50
24	Septimius Severus	Pecineaga	35	51
25	Septimius Severus	Pecineaga	35	52
26	Septimius Severus	Pecineaga	35	53
27	Septimius Severus	Limanu	25	2
28	Septimius Severus	Limanu	25	3
29	Iulia Domna	Limanu	25	4
30	Caracalla	Pecineaga	35	54
31	Caracalla	Pecineaga	35	55
32	Severus Alexander	Pecineaga	35	56
33	Severus Alexander	Pecineaga	35	57
34	Gordianus III	Pecineaga	35	58
35	Gordianus III	Pecineaga	35	59
36	Gordianus III	Pecineaga	35	60
37	Gordianus III	Cerna	9	2

38	Philippus I	Pecineaga	35	61
39	Philippus I	Pecineaga	35	62
40	Philippus I	Pecineaga	35	63
41	Philippus I	Pecineaga	35	64
42	Otacilia	Pecineaga	35	65
43	Philippus II	Pecineaga	35	66
44	Philippus II	Pecineaga	35	67

Histria

1	Fără cap de împărat	Babadag împrejurimi	4 a	1
2	Antonius Pius	Niculiţel valea — Coandă	75a	1
3	Commodus	Babadag	4	3
4	Commodus	Sinoe	46	—
5	Crispina	Tariverde	49	1
6	Septimius Severus	Cerna	9	3
7	Septimius Severus	Niculiţel	75	3
8	Septimius Severus	Niculiţel	75	4
9	Septimius Severus	Ulmetum	59	2
10	Septimius Severus	Beidaud	62	1
11	Septimius Severus	Visterna	83	1
12	Caracalla	Corbu de jos	12a	1
13	Caracalla	Slava Cercheză	80	2
14	Caracalla	Slava Cercheză	80	5
15	Elagabalus	Pecineaga	35	68
16	Severus Alexander	Slava Cercheză	80	3
17	Severus Alexander	Slava Rusă	47	2
18	Severus Alexander	Siriu	84	1
19	Iulia Mamaea	Tariverde	49	2
20	Iulia Mamaea	Tariverde	49	3
21	Iulia Mamaea	Fîntînele	18	1
22	Iulia Mamaea	Niculiţel villa	75c	15
23	Gordianus III	Vadu	54	3
24	Gordianus III şi Tranquillina	Topraisar	52	1
25	Gordianus III şi Tranquillina	Camena	7	2
26	Gordianus III şi Tranquillina	Valea Nucarilor	82	1
27	Tranquillina	Vadu	54	4
28	Neprecizat	Fîntînele	18	—
29	Neprecizat	Cheia	64	—

Markianopolis

1	Septimius Severus	Pietreni	38	3
2	Sept. Severus şi Iulia Domna	Teliţa	60	—
3	Caracalla	Niculiţel villa	75c	16
4	Caracalla şi Geta	Pecineaga	35	69
5	Caracalla şi Geta	Dumbrăveni	67	1
6	Caracalla şi Geta	Nifon	76	1
7	Macrinus şi Diadumenianus	Pecineaga	35	70
8	Macrinus şi Diadumenianus	2 Mai	86	1
9	Elagabalus	Pietreni	38	4
10	Elagabalus	Pietreni	38	6
11	Elagabalus	Niculiţel	75	5
12	Elagabalus şi Iulia Maesa	Albeşti	2	5
13	Elagabalus şi Iul. Soaemis	Pecineaga	35	71
14	Severus Alexander	Pecineaga	35	72
15	Severus Alexander	Pecineaga	35	73
16	Sev. Alex. şi Iul. Mamaea	Pecineaga	35	74
17	Gordianus III	Runcu	41	1
18	Gordianus III şi Sarapis	Pecineaga	35	75
19	Philippus II şi Sarapis	Pecineaga	35	76

Nicopolis

1	Septimius Severus	Cerna	9	4
2	Septimius Severus	Niculiţel	75	6
3	Septimius Severus	Niculiţel grădină	75a	3
4	Septimius Severus	Niculiţel grădină	75a	4
5	Caracalla	Pecineaga	35	77
6	Geta	Niculiţel villa	75c	17
7	Diadumenianus	Turda	53	1
8	Elagabalus	Niculiţel	75	7
9	Elagabalus	Niculiţel	75	8

Odessos

1	Elagabalus	Pecineaga	35	78
2	Elagabalus	Pecineaga		
3	Gordianus III si Θεὸς Μεγας	Pecineaga	35	80

Tomis

1	Fără cap de împărat	Bărăganu	61	1
2	Domitianus	Pecineaga	35	81
3	Τομος	Pecineaga	35	82
4	Nerva	Valul Traian	36	3
5	Hadrianus	Iespezi	24	3
6	Antoninus Pius	Pecineaga	35	83
7	Antoninus Pius	Pecineaga	35	84
8	Antoninus Pius	Pecineaga	35	85
9	Marcus Aurelius	Pecineaga	35	86
10	Marcus Aurelius	Pecineaga	35	87
11	Marcus Aurelius	Palazu Mare	77	1
12	Commodus	Pecineaga	35	88
13	Commodus	Pecineaga	35	89
14	Pertinax	Vadu	54	5
15	Septimius Severus	Palazu Mare	77	2
16	Iulia Domna	Pecineaga	35	90
17	Iulia Domna	Baia	5	1
18	Caracalla	Pecineaga	35	91
19	Caracalla	Pecineaga	35	92
20	Caracalla	Pecineaga	35	93
21	Caracalla	Pecineaga	35	94
22	Caracalla	Vadu	54	6
23	Caracalla	Valul Traian	56	1
24	Geta	Pecineaga	35	95
25	Geta	Pecineaga	35	96
26	Geta	Pecineaga	35	97
27	Geta	Săcele	41	1
28	Geta	Tîrguşor	51a	5
29	Geta	Ulmetum	59	3
30	Geta	Schitu	79	1
31	Elagabalus	Năvodari	32	1
32	Elagabalus	Pecineaga	35	98
33	Elagabalus	Topraisar	52	5
34	Iulia Cornelia Paula	Pecineaga	35	99
35	Severus Alexander	Pecineaga	35	100
36	Severus Alexander	Pecineaga	35	101
37	Severus Alexander	Pecineaga	35	102
38	Severus Alexander	Pecineaga	35	103
39	Severus Alexander	Pecineaga	35	104
40	Severus Alexander	Pecineaga	35	105
41	Severus Alexander	Valea Seacă	55	1
42	Maximinus	Medeea	27	1
43	Maximus	Pietreni	38	5
44	Gordianus III	Corbu de jos	12	1
45	Gordianus III	Medeea	27	2

46	Gordianus III	Pecineaga	35	106
47	Gordianus III	Vadu	54	7
48	Gordianus III	Niculițel	75	9
49	Gordianus III și Tranquillina	Pecineaga	35	107
50	Gordianus III și Tranquillina	Pecineaga	35	108
51	Gordianus III și Tanquillina	Ulmetum	59	4
52	Tranquillina	Pecineaga	35	109

IV THRACIA

Anchialus

1	Antonius Pius	Pecineaga	35	110

Messambria

1	Gordianus III și Tranquillina	Pecineaga	35	111
2	Gordianus III și Tanquillina	Pecineaga	35	112

Philippopolis

1	Elagabalus	Niculițel villa	75c	18

V MACEDONIA

Dium

1	Salonina	Babadag	4	4

VI BOSPOR

1	Sauromates	Horia	21	2

VII BITHYNIA

Nicaea

1	Commodus	Niculițel	75	10
2	Caracalla	Slava Cercheză	80	4
3	Geta	Niculițel villa	75c	19
4	Geta	Niculițel villa	75c	20
5	Severus Alexander	Agigea	1	2
6	Severus Alexander	Vadu	54	8
7	Maximus Caesar	Telița villa	60a	1

Nicomedia

1	Gordianus III	Telița villa	60a	2CM

VIII TROAS

Alexandreia Troas

1	Gallienus	Limanu	25	5

IX PAMPHYLIA

Aspendus

1	Macrinus	Șipote	48	1

X CAPADOCIA

Caesarea

1	Gordianus III	Vadu	54	9CM

XI LYCAONIA

Tarsus

1	Fără cap de împărat (ante 117)	Babadag	4	1

XII AEGYPTUS

Alexandria

1	Gordianus III	Babadag și împrejurimi	4a	—

MONEDE IMPERIALE GRECEȘTI NEIDENTIFICATE

1	Septimius Severus	Niculițel villa	75c	21
2	Maximinus	Niculițel villa	75c	22CM

TABELUL 1

ETAPA I

Nr. crt.	Emitentul	Romane	Callatis	Tomis	Total
1	Augustus ori Tiberius I	1			1
2	Tiberius I	4			4
3	Claudius I	2			2
4	Nero	2	1		3
5	Vespasianus	4			4
6	Titus	2			2
7	Domitianus	1		1	2
8	Fără cap împărat			1	1
	Total	16	1	2	19

ETAPA A II-A

Nr. crt.	Emitentul	Romane	Calatis	Histria	Tomis	Antichi-alus	Bospor	Nicaea	Tarsus	Total
1	Nerva	3			1					4
2	Traianus	15 + X								15 + X
3	Hadrianus	5 + X			1					6 + X
4	Antonius Pius	13 + X		1	3	1				18 + X
5	Faustina I	7								7
6	Marcus Aurelius	4	1		3					8
7	Lucius Verus	1								1
8	Faustina II	4	1							5
9	Commodus	2	2	2	2			1		9
10	Lucilla	1	1							2
11	Crispina	1 + X		1						2 + X
12	Faustina II Lucilla	1								1
13	Faustina Augusta	1								1
14	Împărații Antonini	X								X
15	Fără cap împărat		16	1					1	18
16	Τομος				1					1
17	Sauromates I						1			1
	Total	58 + X	21	5	11	1	1	1	1	99

ETAPA A III-A

Nr. crt.	Emitent	Romane	Tyras	Callatis	Histria	Markianopolis	Nicopolis	Odessos	Tomis	Philippopoli	Nicaea	Aspendus	Nepreciat	Total
1	Pertinax								1					1
2	Sep. Sever	7		6	6	1	4		1				1	26
3	Sep. Sever și Iulia Domna					1								1
4	Iulia Domna	2	1	1					2					6
5	Caracalla	2+X		2	3	1	1		6		1			16+X
6	Caracalla și Geta					3								3
7	Geta						1		7		2			10
8	Macrinus											1		1
9	Macrinus și Diadumenian				2									2
10	Diadeumenian						1							1
11	Elagabalus	3			1	3	2	2	3	1				15
12	Elagabalus și Iulia Maesa					1								1
13	Elagabalus și Iul. Soemias					1								1
14	Iul. Cornelia								1					1
15	Iulia Maesa	1												1
16	Sev. Alexandrus	2+X	1	2	3	2			7		2			19+X
17	Sev. Alexandrus și Iul. Mamaea					1								1
18	Iul. Mamaea				4									4
	Total	17+X	2	11	17	16	9	2	28	1	5	1	1	110

ETAPA A IV-Y

Nr. crt.	Emitentul	Romane	Viminaciu H	Calatis	Histria	Markianopolis	Odesos	Tomis	Messambria	Diuni	Alexandreia	Nicaea	Nicomedia	Caesarea	Alexandria	Neprecizat	Total
1	Maximinus							1								1	2
2	Maximus							1				1					2
3	Gordianus III	3		4	1	1		5					1	1	1		17
4	Gordianus III și Sarapis					1											1
5	Gordianus III și Θεός						1										1
6	Gordianus III și Tranquillina				3			3	2								8
7	Tranquillina				1			1									2
8	Philippus I	2	1	4													7
9	Philippus II	1	1	2													4
10	Philippus II și Sarapis					1											1
11	Otacilia	2		1													3
12	Traianus Decius	1															1
13	Trebonianus Gallus	1															1
14	Volusianus	1															1
15	Hostilianus	1															1
17	Gallienus	5									1						6
18	Salonina	1								1							2
19	Claudius II	1															1
	Total	23	2	11	5	3	1	11	2	1	1	1	1	1	1	1	65

TABELUL II

Frecvențele absolute, relative și dinamica creșterii indicelui % total monede / etapă

Etapa	Așezări rurale			Histria			Tropaeum Traiani			Athena			Antiochia		
	fr(a)	fr(r)	Dinam.	fr(a)	fr(r)	Dinam	fr(a)	fr(r)	Dinam	fr(a)	fr(r)	Dinam	fr(a)	fr(a)	Dinam
I	19	6,48	—	9	4,14	—	11	7,18	—	43	4,04	—	319	15,19	—
II	99	33,78	521,29	64	29,49	712,31	53	34,64	482,45	268	25,18	623,26	621	29,58	194,73
III	110	37,54	111,13	105	48,38	164.66	63	41,17	118,85	82	7,10	28,19	638	30,39	102,73
IV	65	22,18	59,80	39	17,97	37,14	26	16,99	41,26	672	163,06	888,16	521	24,84	81,73

INDEX

Localități dobrogene cu descoperiri monetare din secolele I—III (fig. 1)

1 Agigea 1; I
2 Albești 2; I
3 Atmagea 3; I
4 Babadag 4; I, II
5 Babadag și împrej. 4 a; I, II
6 Baia 5; I, II
7 Bărăganu 61; II
8 Beidaud 62; II
9 Bugeac—Valea lui Marinciu 63; II
10 Calica 6; I
11 Camena 7; I, II
12 Capul Midia 12 b; I
13 Ceamurlia de Jos 8; I
14 Cerna 9; I, II
15 Cheia (hireșlic) 64; II
16 Ciucurova 10; I
17 Cogealac 65; II
18 Colina 11; I
19 Corbul de Jos 12; I
20 Corbul de Jos—apul Midia 12 a; I
21 Cumpăna 13; I
22 Darabani 14; I
23 Dorobanțul 15, I
24 Dorobanțul (jud. Tulcea) 66; II
25 Dumbrăveni 67; II
26 Dunavățul de Jos 68; II
27 Enisala 16; I
28 Enisala 16 A; I
29 Enisala 16 B; I
30 Fîntîncle 18; I, II
31 Gen. Scărișoreanu 69; II
32 Grădina 70; II
33 Greci 19; I
34 Gura Canliei — șantier 71; II
35 Gura Canliei 71 a; II
36 Hamcearca 20; I
37 Horia 21; I
38 Izvoarele (Alibechioi) 22; I, II
39 Izvorul Mare 72; II
40 Lazu 23; I
41 Lespezi 24; I
42 Limanu 25; I, II
43 Mamaia 26; I
44 Medeea 27; I
45 Medgidia 28; I
46 Meidanchioi 29; I
47. M. Kogălniceanu (V. Clementianensis) 30; I
48 M. Kogălniceanu (jud. Tulcea) 73; II
49 Mircea Vodă (Acbunar) 74; II
50 Nalbant 31; I, II
51 Năvodari 32; I, II
52 Negrești 33; I
53 Niculițel 75; II
54 Niculițel — grădina mănăstirii 75 a; II
55 Niculițel — valea lui Coandă 75 b; II
56 Niculițel — villa rustica 75 c; II
57 Nifon 76; II
58 Nuntași 34; I
59 Palazu Mare 77; II
60 Pecineaga și împrej. 35; I, II
61 Pecineaga 35 A; I
62 Petroșani 36; I
63 Piatra 37; I
64 Pietreni 38; I, II
65 Plopul 39; I
66 Poarta Albă 40; I
67 Războieni 78; II
68 Runcu 41; I
69 Săcele 44; I
70 Sarighiolul de Deal 42; I
71 Sarinasuf 43; I
72 Schitu 79; II
73 Siminoc 45; I
74 Sinoe 46; I
75 Slava Cercheză 80; II
76 Slava Rusă 47; I, II
77 Slava Rusă — valea Slavei 47 a; I
78 Șipote 48; I
79 Șiriu 81; II
80 Tariverde 49; I
81 Tariverde și împrej. 49 a; I
82 Palaul 50; I
83 Tîrgușor — peștera Adam 51; I
84 Tîrgușor 51 a; II
85 Topraisar 52; I, II
86 Turda 53; I
87 Vadu 54; I
88 Valea Nucarilor 82; II
89 Valea Seacă 55; I
90 Valul lui Traian 56; I, II
91 Visterna 83; II

92 Zebil 57; I
93 Zorile 58; I
94 Ulmetum (Pantelimonul de Sus) 59; I, II
95 Teliţa 60; I
96 Teliţa — *villa rustica* 60 a; II
97 Teliţa — Amza 60 b; II
98 Teliţa — izvorul maicilor 60 c; II
99 2 Mai 84; II
100 Făurei — Băneasa 17; I

Localităţi cu descoperiri de monede neprecizate

Nr. crt. 12; 18; 23; 33; 43; 46; 58; 65; 66; 67; 70; 92; 93.

Pe harta de la fig. 1 sînt notate şi tezaurele monetare amintite în text. Nu figurează descoperirile monetare de pe *limes*-ul dunărean, care nu au fost luate în studiu.

UN TEZAUR DE MONEDE DE BRONZ DIN VREMEA ÎMPĂRATULUI CONSTANTIN CEL MARE DESCOPERIT LA TOMIS

GH. POENARU BORDEA, R. OCHEȘEANU, A. SMARANDA și A. DIACONU

În parcul Catedralei Ortodoxe din Constanța, unde la începutul anilor '70 s-au efectuat de către Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța săpături arheologice[1], în anul 1974 a fost găsit întîmplător un tezaur monetar. Un număr de 50 de piese de bronz a ajuns în colecția colonelului medic A. Diaconu din Brașov. Colecționarul a primit monedele de la un pacient, Gheorghe Crăciun, din Constanța, care l-a și informat sumar asupra locului descoperirii tezaurului. Evident că nu mai putem ști dacă acest tezaur a fost recuperat în întregime ori doar parțial, iar în aceste condiții nu se poate stabili cît reprezintă proporțional lotul de monede studiat aici în raport cu întreaga descoperire. De asemenea, lipsesc cu totul informațiile atît de necesare pentru interpretarea exhaustivă a descoperirii privind contextul arheologic și modul în care era depus tezaurul. Cum locul în care au fost găsite monedele este totuși cunoscut, putem preciza că tezaurul a fost ascuns în cartierul intramuran aflat în imediata vecinătate a portului antic.

Inserăm în continuare catalogul descoperirii monetare din Tomis, precizînd totodată că mai adăugăm aici și o a 51-a monedă, emisă la Heraclea și cronologic mai timpurie, piesă care ne-a fost adusă la mult timp după primirea celorlalte monede și care, după părerea noastră, nu a aparținut tezaurului ori, în cel mai fericit caz, nu nucleului său inițial.

CATALOGUL TEZAURULUI DESCOPERIT LA TOMIS 320—321

THESSALONICA

320—321

THESSALONICA

1—4. *Constantinus I*

AE ↓ 3,59 g, 19,5 mm; ↑ 3,09 g, 19 mm; ↑ 2,9 g, 19,5 mm; 2,78 g, 18 mm. ↑ RIC, VIII, p. 510, nr. 101, anul 320 TSTVI

[1] A. Rădulescu, C. Scorpan, Pontica, 8, 1975, p. 9—54; pentru situația arheologică a zonei cercetate în secolele IV—V e.n. vezi p. 11.

5–7. AE ↑ 3,40 g, 18,5 mm; ↑ 3,04 g, 18 mm; ↑ 2,90 g, 20 mm.
RIC, VII, p. 512, nr. 117, anii 320–1

8–11. *Constantinus II*
AE ↓ 3,05 g, 19 mm; ↓ 3,05 g, 18 mm; ↓ 2,98 g, 18 mm; ↑ 2,45 g, 17,5 mm.
RIC, VII, p. 512, nr. 122, anii 320–1; vezi și RIC, VII, p. 510, nota 101.

(10); TSBVI (8,9,11)

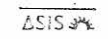
321–324

SISCIA

12. *Constantinus I*
AE ↑ 3,25 g, 18 mm.
RIC, VII, p. 445, nr. 168, anii 321–4

13. AE ↙ 2,95 g, 18 mm.
RIC, VII, p. 446, nr. 180, anii 321–4

330–335

SISCIA

14–19. *Urbs Roma*
AE ↑ 2,70 g, 18 mm; ↑ 2,70 g, 18 mm; ↑ 2,69 g, 18 mm; ↓ 2,51 g, 18 mm; 2,31 g, 17 mm; ↓ 2,13 g, 18 mm.
RIC, VII, p. 453, nr. 224, anii 330–3

20–48. *Constantinopolis*
AE ↓ 3,45 g, 18,5 mm; ↑ 3,25 g, 18 mm; ↓ 2,80 g, 18,5 mm; ↑ 2,76 g, 17 mm; ↑ 2,75 g, 18 mm; ↑ 2,70 g, 18 mm; ↗ 2,68 g, 19 mm; ↑ 2,65 g, 17,5 mm; ↓ 2,55 g, 18,5 mm; ↙ 2,55 g, 18,5 mm; ↓ 2,53 g, 17,5 mm; ↑ 2,50 g, 18 mm; 2,50 g, 18 mm; ↓ 2,49 g, 18,5 mm; ↓ 2,49 g, 18 mm; ↓ 2,45 g, 17,5 mm; ↙ 2,44 g, 18 mm; ↖ 2,44 g, 18 mm; ↑ 2,42 g, 18 mm; ↖ 2,41 g, 17 mm; ↑ 2,40 g, 18 mm; ↓ 2,40 g, 17,5 mm; ↗ 2,32 g, 18,5 mm; ↓ 2,30 g, 17 mm; ↑ 2,24 g, 18 mm; ↑ 2,23 g, 18 mm; ↓ 2,23 g, 18 mm; ↑ 2,22 g, 17 mm; ↑ 2,10 g, 18,5 mm
RIC, VII, p. 453, nr. 224, anii 330–3

49–50. *Urbs Roma*
AE ↓ 3,15 g, 19 mm; ↑ 2,41 g, 17 mm.
RIC, VII, p. 456, nr. 240, anii 334–5

ADDENDA

318–320

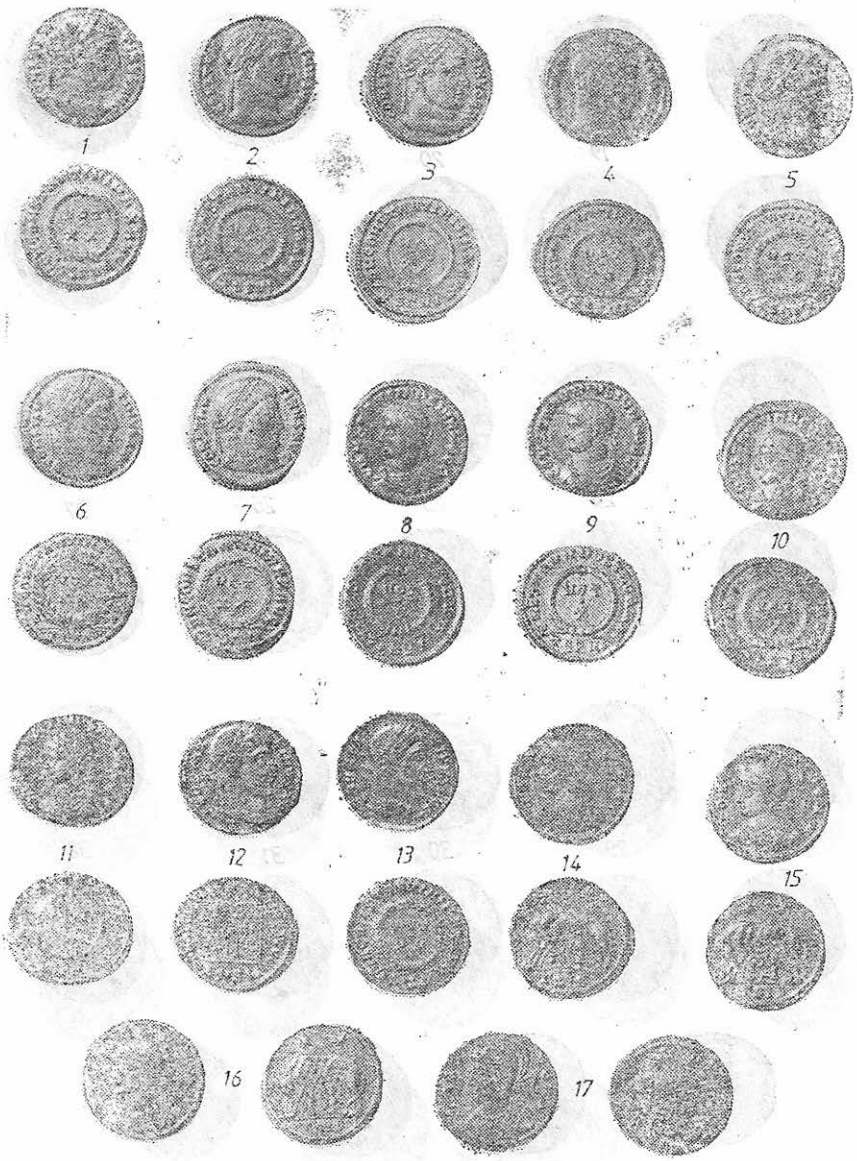
HERACLEA

51. *Licinius I*
AE ↓ 3,74 g, 20 mm.
RIC, VII, p. 546, nr. 29, anii 318–20

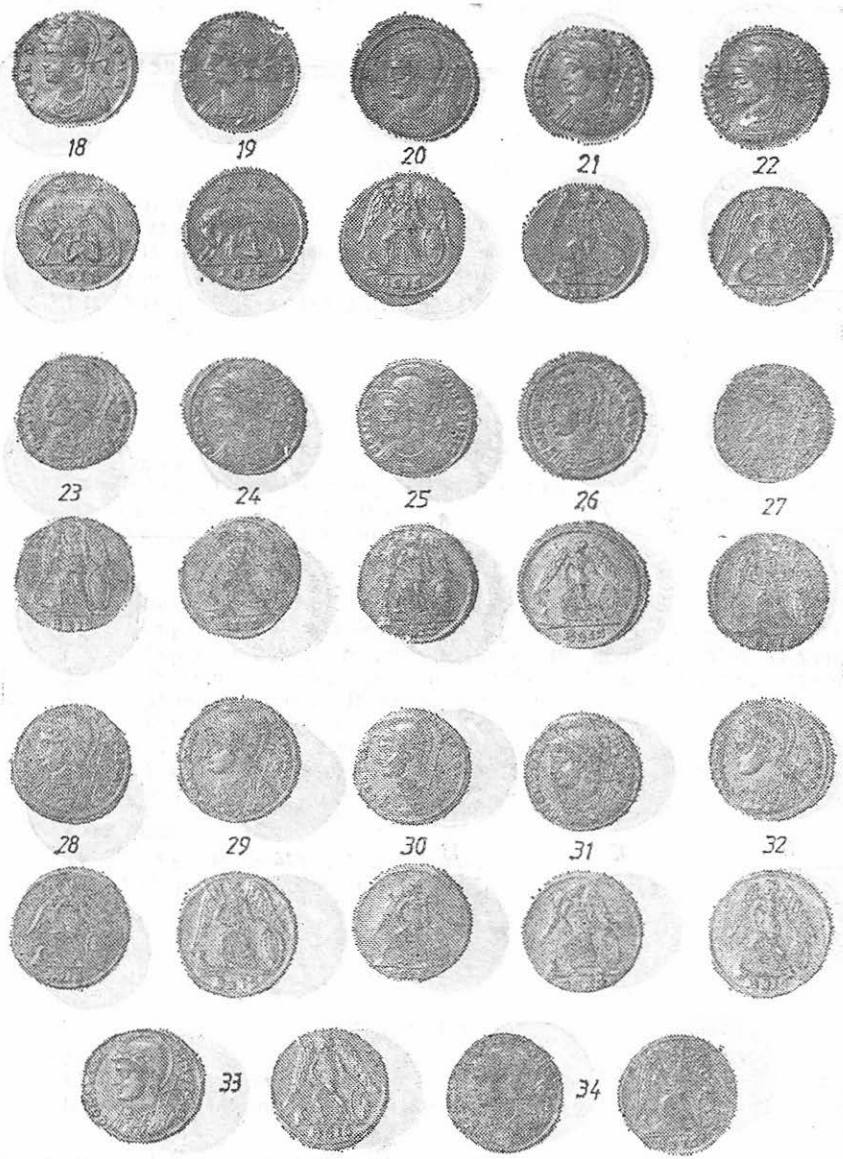

Toate monedele, cu excepția ultimei piese ce poartă efigia împăratului Licinius I, se află într-o stare de conservare excepțională. Acestea neprezentînd urme vizibile de tocire prin circulație, este de presupus tezaurizarea lor la scurt timp după emitere.

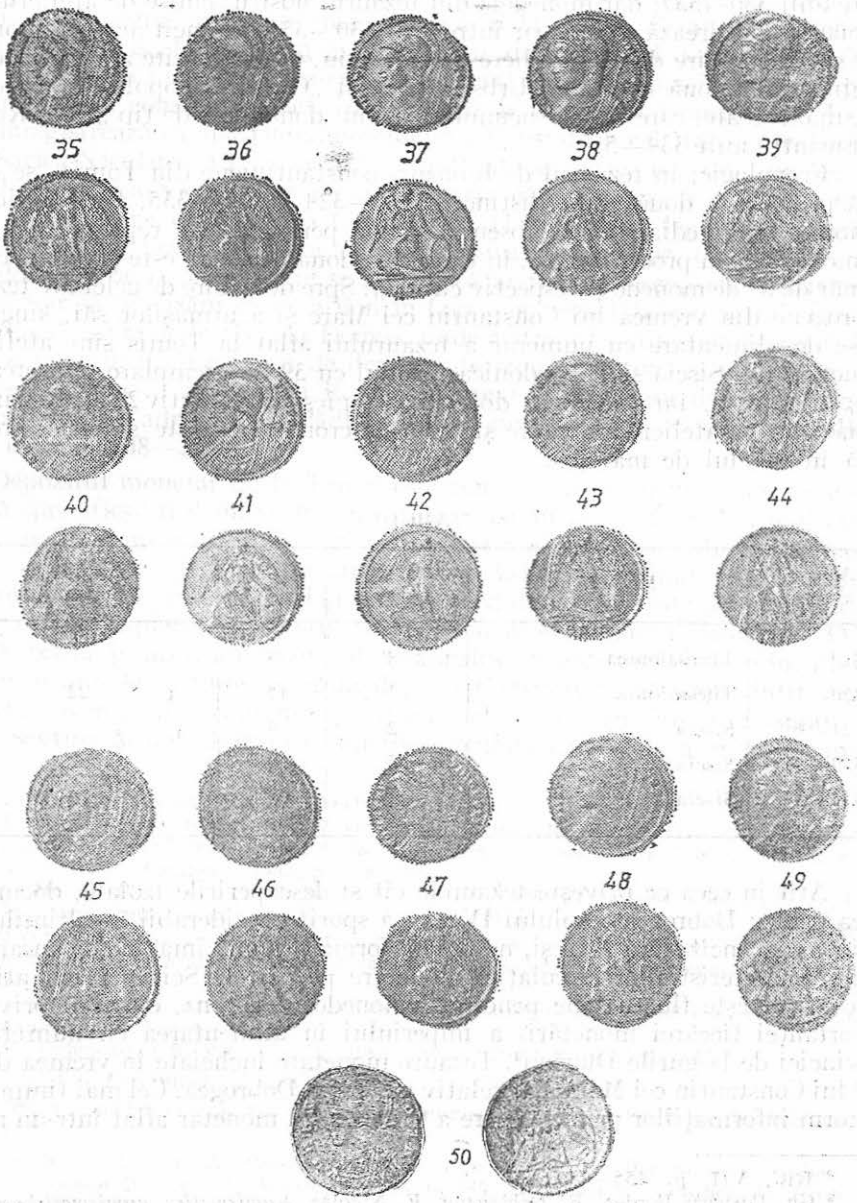
În tezaur se află reprezentate numai trei tipuri monetare și anume tipurile „*vota* în cunună", „lupoaica cu gemenii" și „victoria pe prova", ultimul tip, cu 28 de exemplare și 56%, fiind preponderent. Cele mai timpurii

Pl. I. Monede de bronz din tezaurul de la Tomis.

Pl. II. Monede de bronz din tezaurul de la Tomis.

Pl. III. Monede de bronz din tezaurul de la Tomis.

în tezaur sînt emisiunile de tip „*vota* în cunună" bătute de monetăriile din Siscia și Thessalonica și care se datează între anii 320—324. Cum am mai amintit, monedele ce aparțin acestor emisiuni nu prezintă urme de uzură prin circulație, ceea ce ne obligă să presupunem că exemplarele noastre au fost rapid blocate prin tezaurizare. Celelalte două tipuri prezente se datează larg între anii 330—337, dar monedele din tezaurul nostru, emise de atelierul din Siscia, se încadrează sigur doar între anii 330—335, întrucît această monetărie, spre deosebire de alte ateliere din imperiu, nu mai emite apoi monede cu efigiile celor două capitale „Urbs Roma" și „Constantinopolis"[2]. Monedele cele mai recente, care încheie acumularea, sînt două piese de tip „Urbs Roma" emise între anii 334—5.

Cronologic, în tezaurul de bronzuri constantiniene din Tomis, se constată prezența a două etape distincte: 320—324 și 330—335, emisiunile din perioada intermediară fiind absente. Prima perioadă este reprezentată prin 13 monede și un procent de 26, în timp ce a doua perioadă este prezentă cu un număr de 37 de monede și respectiv cu 74%. Spre deosebire de celelalte tezaure dobrogene din vremea lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi, singurele surse de alimentare cu numerar a tezaurului aflat la Tomis sînt atelierele monetare din Siscia și Thessalonica, primul cu 39 de exemplare ce reprezintă 78% din tabel, iar cel de al doilea cu 11 piese și respectiv 22%. Repartiția monedelor pe ateliere monetare și perioade cronologice este sintetic prezentată în tabelul de mai jos.

TABEL

Anii de emitere	Monetăria	Nr. monede	%	% total pe monetărie
320	Thessalonica	4	8	
320—1	Thessalonica	7	14	22
321—4	Siscia	2	4	
330—3	Siscia	35	70	
334—5	Siscia	2	4	78

Atît în ceea ce privește tezaurele cît și descoperirile izolate, documentarea pentru Dobrogea secolului IV e.n. a sporit considerabil în ultimile decenii, astfel încît, fără a greși, ne putem forma o primă imagine de ansamblu asupra caracteristicilor circulației monetare pe pietele Sciției Mici, atît în ceea ce privește fluctuațiile penetrării monedei de bronz, cît și în privința importanței fiecărei monetării a imperiului în alimentarea cu numerar a provinciei de la gurile Dunării[3]. Tezaure monetare încheiate în vremea domniei lui Constantin cel Mare sînt relativ puține în Dobrogea. Cel mai timpuriu, conform informațiilor primite, pare a fi depozitul monetar aflat într-un mor-

[2] RIC, VII, p. 455—456.

[3] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *Numismatica, numizmaticke vijesti hrvatskog numizmatickog drustva*, 7, 1 (7), 1988, p. 42 = *SCN*, 9, 1889, p. 58; de asemenea vezi și: pentru etapa 318—324; R. Ocheșeanu, *Peuce*, 10, (sub tipar), Repertoriul descoperirilor izolate; pentru anii 330—346(8), R. Ocheșeanu, *BNSR*, 75—76, 1981—1982, 129—130, 227—235; pentru monedele AE 3, FTR, FH 3, 4, R. Ocheșeanu, *Pontica*, 17, 1984, p. 135—136; pentru anii 354—378, A. Vertan, R. Ocheșeanu, *Pontica*, 20, 1987, p. 176—178; pentru secolul V e.n., Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *RIN*, 90, 1988, p. 327—328.

mînt din necropola romană de la Hîrşova. Depozitul este probabil alcătuit în quasitotalitatea sa din monede de tip „*providentiae augg* sau *caess* poartă de castru cu trei turnuri"[4]. Cel mai important prin mărimea sa, peste două mii de nummii constantinieni este tezaurul descoperit în anul 1908 la Măcin, anticul Arrubium, care era format, aşa cum indică partea recuperată a depozitului, din bronzuri argintate emise între anii 318—324. Tezaurul se încheie cu o monedă emisă la Sirmium în 324/5[5]. Un alt tezaur cel descoperit la Oacheşa, este astăzi pierdut şi pozitiv se păstrează doar informaţia că se compunea din monede constantiniene[6]. În *corpus*-ul de tezaure constantiniene, J.-P. Callu înregistrează ca aparţinînd domniei lui Constantin cel Mare şi tezaurele de la Sarica-Niculiţel şi Histria[7]. Dar, studiindu-se partea păstrată din depozitul de la Sarica-Niculiţel, s-a putut preciza că acest tezaur este ceva mai tîrziu, că aparţine domniei lui Constantius II şi trebuie legat de atacurile gotice împotriva Scythiei Minor pe la începutul anilor '40[8]. Cît priveşte cel de al doilea tezaur, despre care se afirmă că ar fi fost descoperit la Histria, este necesar să precizăm că ne aflăm în faţa unei regretabile confuzii. În raportul de săpături de la Histria-Domus, unde ar trebui să fim trimişi de J.-P. Callu, sînt amintite doar monede descoperite izolat pe nivel şi nu un tezaur ca atare[9]. Ar mai fi de amintit în acest context şi un tezaur descoperit, înainte de 1940, în Cadrilater, la Pădureni, încă inedit şi care se încheie cu folles emişi în anii 308—309[10].

Depozitul monetar de la Tomis este pînă acum singurul tezaur care se datează spre sfîrşitul domniei împăratului Constantin cel Mare. Ultimul eveniment politico-militar important pentru istoria provinciei dintre Dunăre şi Mare a fost atacul gotic din iarna anilor 331—332, urmat de pacea din 332 şi *foedus*-ul încheiat cu goţii şi taifalii nord-dunăreni[11] este prea timpuriu pentru a explica pierderea acestui tezaur conţinînd emisiuni sigur post 333. Ar mai exista posibilitatea punerii tezaurului în legătură cu evenimentele din primii ani de domnie ai urmaşilor lui Constantin cel Mare, între anii 337—342, evenimente consemnate epigrafic[12] şi evidenţiate numismatic[13] pentru Scythia Minor. Dar în condiţiile circulaţiei normale a monedei mă-

[4] Informaţie primită de la E. Oberländer.

[5] Tezaurul a fost republicat de R. Ocheşeanu, Peuce, 10 (sub tipar); pentru bibliografia anterioară privind descoperirea de la Măcin vezi O. Iliescu la I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 168—169.

[6] C. Moisil, *BSNR*, 10, 1913, 20, p. 63, nr. 19 „La locul Oacheşa, comuna Niculiţel (Tulcea) d-l Petre Uzum Toma a găsit în via d-sale în 1910, vreo sută de monede de bronz din epoca constantiniană". Este oare totuşi un tezaur şi ce se poate înţelege prin monede de epocă constantiniană? Există posibilitatea ca şi la Oacheşa-Niculiţel descoperirea să cuprindă şi monede post 337.

[7] J.-P. Callu, *Inventaire des trésors de bronze constantiniens*, Wetteren, 1981, p. 52, M. Roumanie, I, nr. 2 şi 4.

[8] R. Ocheşeanu, *BSNR*, 75—76, 1981—1982, 129—130, p. 209—235.

[9] Vezi Em. Condurachi şi colab., *SCIV*, 2, 1, 1951, p. 141.

[10] Tezaur inedit în colecţia cabinetului numismatic al Institutului de Arheologie Bucureşti.

[11] E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, I, 1, 1959, p. 129; I. Barnea la R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, 2, Bucureşti, 1968, p. 389; I. Barnea la I. Barnea, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 118—119.

[12] CIL, III, 12483 = Dessau, ILS, 724.

[13] O monedă emisă de Constantius II din mortarul zidului de incintă de la Capidava atestă datarea celei de a treia faze constructive de după anul 337, moneda este de tip *„gloria exercitus* — un stindard" datată între anii 337—341, vezi Gr. Florescu, Capidava, 1, Bucureşti 1958, p. 39; vezi şi tezaurul de la Sarica Niculiţel ascuns între anii 341—346, R. Ocheşeanu, *op. cit.*, p. 225.

runte, așa cum o cunoaștem pentru Dobrogea[14], absența emisiunilor din anii 336—337 și 337—342 ar rămîne de neînțeles. În aceste condiții, mai verosimilă, ținînd seama de prezența exclusivă în eșantionul nostru a emisiunilor din Siscia și Thessalonica, în situația în care în provincie predomină între anii 321—324 emisiunile Heracleei[15], iar în perioada 330—336 emisiunile atelierului din Noua Romă, la care se adaugă monedele atelierelor din Propontida[16], apare ipoteza în care acest tezaur a pătruns constituit ca atare din zonele vest balcanice și de la Dunărea de mijloc, unde preponderente pe piața monetară sînt emisiunile din Siscia și Thessalonica[17]. Astfel prezența acestui tezaur la Tomis și-ar putea găsi o explicație legată de transferarea masivă a sarmaților *argaragantes*, vreo 300 000 de suflete, în 334 și transplantarea lor de către autoritățile imperiale în Italia și în regiunile devastate ale peninsulei balcanice, printre care și Scythia Minor[18]. Oricum suma pare constituită undeva în vestul României, estul Ungariei ori nord-estul Iugoslaviei și a putut fi adusă în provincia de la Dunărea de Jos de vreun militar transferat în Scythia Minor, poate pentru a escorta sarmații colonizați aici, fără a exclude însă și alte posibilități. Interesant de evidențiat este și faptul că această sumă nu a fost contaminată cu moneda specifică Sciției Mici, rămînînd ca atare în noul ei context. De asemenea, dacă ne gîndim că și de pe piața de unde vin monedele noastre, pătrundeau și emisiuni ale unor monetării mai îndepărtate, prezența în exclusivitate a emisiunilor din Siscia și Thessalonica ar putea, foarte bine, indica o plată directă, ori fără a trece prin mîna prea multor intermediari, efectuată de casieriile imperiale. În sprijinul ipotezei avansate aici vine și faptul că monedele perioadei 330—335 aparțin exclusiv atelierului monetar din Siscia.

Tezaurul din Tomis nu constituie un caz singular în istoria monetară a Dobrogei secolului IV e.n. În provincie au mai fost semnalate tezaure ce par a fi fost formate fie în totalitate, fie parțial în alte regiuni ale imperiului tricontinental și apoi transferate aici. Astfel se pot cita tezaurul Constanța-port (1975), aflat probabil pe o corabie scufundată în rada portului tomitan și a cărui structură pe monetării indică o proveniență egeeană[19], micul depozit de la Hîrșova, ale cărui monede cu atelierul precizat sînt emise de Roma, și Siscia, care desigur provine dintr-o sumă de bani venită din vest pe drumul de ape al Dunării[20], precum și tezaurul de la Straja venit cu siguranță ca atare dintr-o provincie micro-asiatică[21].

Pierderea monedelor de către posesorul lor este de pus în legătură cu un eveniment local, de importanță minoră, fără coloratură politico-militară poate chiar fără rezonanță pentru Tomis, eveniment petrecut în cursul anului 334 sau imediat după.

---

[14] Pentru indicii de penetrație în provincia Scythia Minor între anii 330—348 la R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 213—225.

[15] Pentru etapa 318—324, vezi R. Ocheșeanu, Peuce, 10, (sub tipar).

[16] Pentru ierarhia monetăriilor în așezările dobrogene din perioada 330—346 R. Ocheșeanu, *BSNR*, 75—76, 1981—1982, 129—130, p. 229—234.

[17] Pentru vestul României vezi Gh. Poenaru Bordea, V. Barbu, *Dacia*, *NS*, 14, 1970, p. 251—295; Maria Chițescu, Gh. Poenaru Bordea, *BSNR*, 75—76, 1981—1982, 129—130, p. 169—208; iar pentru vestul Ungariei vezi Katalin Biro-Sey, *Coins from Identified Sites of Brigetio and the Question of Local Currency*, Budapest, 1977, p. 25; Alice Sz. Burger, *Late Roman Money Circulation in South-Pannonia*, Budapesta, 1981.

[18] E. Stein, *op. cit.*, p. 129.

[18] R. Ocheșeanu, *Pontica*, 17, 1984, p. 131—134.

[19] R. Ocheșeanu, *Pontica*, 17, 1984, p. 131—134.

[20] *Ibidem*, p. 134—136; o primă relatare a descoperirii la O. Iliescu, *SCN*, 2, 1958, p. 450—451.

[21] A. Vertan, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 172

UN TRÉSOR DE MONNAIES EN BRONZE DU TEMPS DE L'EMPEREUR CONSTANTIN LE GRAND DÉCOUVERT A TOMIS

Résumé

GH. POENARU BORDEA, R. OCHEȘEANU, A. SMARANDA, A. DIACONU

En 1974 fut découvert par hasard dans le parc de la Cathèdrale Ortodoxe de Constanța un trésor monétaire. Un lot de 50 pièces se trouve dans une collection privée de Brașov, où il y a aussi une autre monnaie dont l'appartenance au trésor ne nous semble pas certaine.

Il s'agit de monnaies émises de 320 à 324 à Siscie et Thessalonique, d'une part, et de pièces de Siscie des années 330—335, d'autre part.

Le dépot est le premier en Dobroudja datant de la fin du règne de Constantin le Grand. Tenant compte de sa structure par ateliers il semble transféré dans la Scythie Mineure de la zone du ouest de la Roumanie, de l'est de l'Hongrie ou du nord-est de la Yougoslavie peut-être à l'occasion du dèplacement des Sarmates argaragantes en 334. La perte des monnaies devrait être expliqué par un éveniment local d'importance mineure à placer en 334 ou tout de suite après.

Explication des figures

Pl. I—III. Monnaies en bronze du trésor de Tomis.

TEZAURUL DE MONEDE ROMANE TÎRZII DESCOPERIT LA BEȘTEPE

GH. POENARU BORDEA, R. OCHEȘEANU

În cronica descoperirilor arheologice din anul 1913, printre alte tezaure aflate în România, Vasile Pârvan menționa și „Einem anderen Munzfund hat man in der Dobrogea, nicht weit vom alten Salsovia: ein Topf mit 400 Klein bronzen der Kaizer Theodosius, Arcadius und Honorius (die Mehrzahl), sowie Constantius, Valens und Valentinian (sehr wenige). Privatbesitz"[1]. Din păcate, pentru cunoașterea celui de al V-lea veac, informația privind tezaurul de la Beștepe nu a mai reținut atenția cercetătorilor istoriei provinciei Scythia Minor. Cum monedele păreau a fi intrat într-o colecție particulară necunoscută, depozitul monetar de la Beștepe putea fi considerat pierdut pentru o cercetare mai circumstanțiată. Avem totuși acum certitudinea că tezaurul, recuperat de Vasile Pârvan, probabil după publicarea cronicii din Archaeologischen Anzeiger, a ajuns în colecția cabinetului numismatic al Muzeului Național de Antichități. Într-adevăr, în colecțiile cabinetului numismatic al Institutului de arheologie din București se păstrează sub numerele de inventar 1098 și 1130 două loturi de monede romane tîrzii de bronz. În preambulul notei de inventar 1098 se consideră că lotul respectiv reprezintă prin compoziția sa cu siguranță un tezaur, dar proveniența sa rămîne pentru redactorul notei (Bucur Mitrea), necunoscută, deși ne oferă imediat și indicația că piesele erau însoțite de o însemnare: „monedele de la Beștepe, vezi dosar nr. 148", precum și de un bilet pe care se afla scris „Ulmetum, campania a 2-a". Cum alte indicații nu există, iar între timp tezaurul de la Ulmetum, descoperit de Vasile Pârvan în campania a doua, a fost regăsit de noi în colecția cabinetului numismatic al Institutului de arheologie din București iar de curînd a fost publicat cu toate datele necesare[2], la care se adaugă și împrejurarea că în compoziția sa s-au aflat și numeroase exemplare din tipul *cruce în cunună*, emis între anii 425—450, monede ce lipsesc cu totul în cele două loturi studiate aici, ni se pare limpede că lotul cu numărul de inventar 1098 reprezintă o parte din tezaurul descoperit la Beștepe. În ceea ce privește cel de al doilea lot, a cărui structură este întrutotul asemănătoare celui dintîi și care se păstrează sub numărul de inventar 1130, nu încape îndoială asupra faptului că este format din monede provenind de la Beștepe, descoperite înaintea

[1] Vasile Pârvan, *Archäologischen Anzeiger*, 1914, 3, col. 433.

[2] Vasile Pârvan, *AARMSI*, XXXVI, 1913, p. 283 și p. 299—300; Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, RIN, XC, 1988, p. 295—328.

primului război mondial, așa cum rezultă dintr-o însemnare scrisă de mîna lui H. Metaxa ori a lui D. M. Teodorescu[3].

În primul lot, cu nr. inv. 1098, au fost inițial inventariate un număr de 308 exemplare, apoi 310, dar în realitate nu se află decît 309 monede, deoarece la numerotarea plicurilor s-a produs o greșală. Sub nr. inv.1130 se păstrează în colecție 60 de piese. Deci, în total, în colecția Institutului de arheologie din București se află un număr de 369 monede din tezaurul de la Beștepe. Diferența de pînă la 400 de monede menționate în cronică este de explicat, fie, mai puțin probabil, prin reținerea unui număr oarecare de piese de către descoperitori ori de către colecționar fie, mai de grabă, prin indicarea de către informatorul lui Vasile Pârvan sau chiar de către acesta, care, în mod normal, a văzut piesele sau parte din ele, a unei cifre estimative. În consecință,putem considera că pentru studiu avem la dispoziția noastră, fără teamă de a greși, quasitotalitatea monedelor din acumularea monetară descoperită înaintea primului război mondial la Beștepe.

CATALOGUL TEZAURULUI

I

MONEDE IMPERIALE GRECEȘTI

1. *Nicopolis ad Istrum : Împărat neprecizat*
Av. ...; Cap. laur, spre dr.
Rv. ... ITON ΠΡΟC...; Ciorchine de strugure.
AE ↙ 2,24 g, 16 mm.

II

MONEDE IMPERIALE ROMANE

324–348

TREVERI

2. *Constans sau Constantius II*
Av. CONSTA....
Rv. [VICTO]RIAE D D [AVGG]Q NN — M
RIC, VIII, p. 144–145, nr. 105–107, după aprilie 340 — [T] RT
AE ↓ 1,04 g, 14,5 mm.

CONSTANTINOPOLIS

3. *Constans*
Av. D N [CONSTA]-NS P F AVG
Rv. VOT /XX/MVLT/XXX — CONSA
RIC, VIII, p. 453, nr. 70, anii 347–348
AE ↓ 1,83 g, 15 mm, fragm.

ANTIOCHIA

4. *Constantius II*
Av. [D N CONST]AN-TIVS P F AVG
Rv. VOT/XX/MVLT/XXX — SMANTI
RIC, VIII, p. 521, nr. 113, anii 347–448.
AE ↓ 1,49 g, 15 mm.

[3]H. Metaxa (1888–1944) și D.M. Teodorescu (1881–1947) au fost colaboratori apropiați ai lui Vasile Pârvan, primul fiind și custode al cabinetului numismatic al Muzeului Național de Antichități.

ATELIER NEPRECIZAT

5. *Constantinus I (postum).*

Av. DIVO CONST-[ANTINO]
tip. VN—MR
AE ↓ 1,45 g, 16 mm.

6. *Constantinus II*

Av. D N CONSTAN—[TIVS P F] AVG
tip. VOT/XX/MVLT/XXX
AE ↘ 1,39 g, 15 mm.

348—350

CYZICVS

7. *Constantius II*
Av. D N CONSTAN—[TIVS P F AVG]; dublă frapă. | * / SMKA
Rv. [F]EL TEMP REPARATIO
RIC, VIII, p. 496, nr. 89, anii 348—350, grupa a II-a, seria a III-a
AE ↑ 1,50 g, 18 mm, fragm.

354—358

CONSTANTINOPOLIS

8. *Constantius II* CONSS·
Av. D N CONSTAN—TIVS [P F AVG]
Rv. FEL TEMP RE—[PARATIO]
RIC, VIII, p. 460, nr. 137, anii 6 noiembrie 355 — 3 noiembrie 361, grupa I-a
AE ↙ 2,49 g, 17 mm.

9. Av. [D N CONSTAN—TIVS P F AVG]
Rv. [FEL TEMP RE—PARATIO] ·M· | CONSIA
RIC, VIII, p. 460, nr. 137, anii 6 noiembrie 355—3 noiembrie 361,
AE ↓ 1,56 g, 16 mm, grupa a II-a

10. *Iulianus*
Av. D N CL IVLIANVS NOB [CAES] ·M· |
Rv. FEL TEM[P RE—PARATIO]
RIC, VIII, p. 460, nr. 145, anii 6 noiembrie 355—3 noiembrie 361, grupa a II-a
AE ↓ 2,33 g, 16 mm.

CYZICVS

11. *Constantius II*
Av. [D N CONSTAN—TIVS P F AVG]
Rv. [FEL TEMP—REPARATIO] SMKA[·]
RIC, VIII, p. 499, nr. 110, anii 6 noiembrie 355—3 noiembrie 361, seria I-a
AE ↑ 2,65 g, 17 mm.

ATELIER NEPRECIZAT

12—13. *Constantius II*

Av. [D N CONSTAN—TIVS P F AVG] (12); [D N CONSTAN—TIVS P F] AVG (13)
tip. FEL TEMP REPARATIO
AE ? 1,98 g, 16 mm; ↑ 0,92 g, 12 mm.

14—16. Av. [D N CONSTAN-TIVS P F AVG] (14); D N CONSTAN-TIV [S P F AVG] (15) [D N CONSTAN]-TIVS P F [AVG] (16)

Rv. [FEL T]EMP RE-[PARATIO] (14); [F]EL TEMP-REP[ARATIO] (15); [FEL TEMP REPARATIO] (16)
AE ↓ 1,95 g, 16 mm; ↑ 1,47 g, 16 mm; ↑ 1,46 g, 15 mm. M

17. *Iulianus*

Av. ...IAN-VS NOB ...
Rv. [FEL TEMP RE]-PARATIO
AE ↓ 1,74 g, 16 mm.

358–361

ROMA

18. *Constantius II*

Av. D N [CONSTAN-TIVS P F AVG]
Rv. [SPES REI-PVBLICE] RQS
RIC, VIII, p. 279, nr. 321, anii 6 noiembrie 355–vara 361.
AE ↓ 1,31 g, 16 mm, fragm.

ANTIOCHIA

19. *Constantius II*

Av. [D N CONSTAN-TIVS P F] AVG
Rv. SPE[S REI-PV]BLICE AN[·]
RIC, VIII, p. 528, nr. 193, anii 6 noiembrie–3 noiembrie 361, grupa a II-a
AE ↓ 1,45 g, 15 mm, fragm.

ALEXANDRIA

20. *Constantius II*

Av. D N CON[STAN-TIVS P F AVG]
Rv. [SPES REI-PVB] LICE
RIC, VIII, p. 545, nr. 87, anii 6 noiembrie 355–3 noiembrie 361
AE ↖ 1,39 g, 13,5 mm.

ATELIER NEPRECIZAT

21–31. *Constantius II*

Av. [D N CONSTAN-TIVS P F AVG] (21, 23, 27, 28, 29, 30, 31); D N CONSTAN-[TIVS P]F AVG (22); [D N CONSTAN-TI]VS P F AVG (24); D N CO[NSTAN-TIVS P.F AVG] (25); [D N CONS]TAN-[TIVS P F AVG] (26)
Rv. [SPES R]EI-[PVBLICE] (21); [SPES REI-PVBLICE] (22, 23, 24, 29, 30); [SP]ES REI-[PVBLICE] (25); [SPES REI]-PVBLICE (26, 27); [SPES REI]PVBLI [CE] (28); [SPES REI-PV]BLICE (31)
AE ↓ 1,95 g, 14 mm, fragm; ↓ 1,85 g, 15,5 mm; ↑ 1,58 g, 13 mm; ↑ 1,47 g, 15 mm, fragm; ↓ 1,38 g, 15,5 mm; ↑ 1,35 g, 14 mm; ↓ 1,34 g, 14,5 mm; ↓ 1,23 g, 15 mm, fragm; ↘ 1,12 g, 15 mm; fragm; ↓ 1,01 g, 11,5 mm, ↑ 0,98 g, 12 mm.

32–33. *Iulianus*

Av. ...VS NOB C (32).
Rv. [SPES REI-PVB]LICE (32); [SPES REI-PVBLICE] (33)
AE ↓ 1,89 g, 16 mm, fragm; ↘ 1,50 g, 15 mm, fragm.

34. *Neprecizat*

Rv. [SPES REI-PVBLICE]
AE ↑ 1,23 g, 13 mm.

364–378

ROMA

35. *Valentinianus I*

Av. [D N VALEN]TINI-ANVS P[F AVG]
Rv. [SECVRITAS]-REIPVBLICAE R.QVARTA
LRBC, II, 718, anii 367–375.
AE ↓ 1,48 g, 16,5 mm, fragm.

36. *Valens*

Av. D N V[AL]EN-[S P F AVG]
Rv. SECV[RITAS-REIPVBLI]CAE [R sau R.] SECVNDA
LRBC, II, 713 sau 719, anii 367–375
AE ↑ 1,56 g, 15,5 mm, fragm.

THESSALONICA

37. *Valens*
Av. D N VALEN-S P F AVG
Rv. GLORIA RO-[MANORVM]
LRBC, II, 1712, anii 364–367;
Vasič, emisiunea II, 2, anul 365?
AE ↓ 2,08 g, 17,5 mm.

CONSTANTINOPOLIS

38. *Valens*
Av. D N VALENS-P F AVG
Rv. GLORIA RO-[MANORVM]
LRBC, II, 2075, anii 364–365
AE ↙ 2,13 g, 17 mm.

39. *Neprecizat*
Rv. [SECVRITAS–REIPVBLICAE]
AE ↓ 1,01 g, 14 mm, fragm.

NICOMEDIA

40. *Valens*
Av. D N VALEN-[S P F AVG]
Rv. [SECVRITAS] – REIPVBLICAE
LRBC, II, 2329, anii 364–365
AE ↓ 1,18 g, 17 mm, tăiată 1/2

ANTIOCHIA

41. *Neprecizat*
Rv. [SECVRITAS–REIPVBLICAE]
LRBC, II, 2656 – 7 anii 364–7, sau 2563–5, anii 367–75
AE ↘ 1,36 g, 14 mm.

ALEXANDRIA

42. *Valens*
Av. [D N VALE]N-S P[F AVG]
Rv. [SECVRITAS – REIPVBLIC]AE
LRBC, II, 2816 a, anii 364–367 sau 2863, anii 367–375
AE ↓ 1,80 g, 13 mm.

ATELIER NEPRECIZAT

43. *Valens*
Av. D N VA[LEN]-S P[F AVG]
Rv. [GLORIA RO-MANORVM]
AE ↙ 1,53 g, 17 mm, fragm.

44–46. Av. D N VALEN [S P F AVG] (44, 45); [D N VALEN]-S P F AVG (64.)
Rv. [SECVRIT]AS–R[EIPVBLICAE] (44); [SECV]RITAS – [REIPVBLI CAE] (45) [SECVRITAS – REIPVBLICAE] (46).
AE ↓ 1,61 g, 13,5 mm; ↓ 1,55 g, 17 mm, fragm; ↓ 1,23 g, 14 mm; fragm.

47. Av. D N VALENS–[P F AVG]
Rv. [SECVRIT]AS – REIPVBLICAE
AE ↕ 0,91 g, 16 mm, fragm.

48–51. *Neprecizat*
Av. D N ... NVS P F AVG (48)
Rv. [GLORIA RO-MANORVM] (48–51)
AE ↓ 1,78 g, 15 mm; ↘ 1,15 g, 14 mm, fragm; ↘ 1,03 g, 15 mm, fragm; ↓ 0,60 g, fragm.

52–58. Rv. [SECVRITAS – REIPVBLICAE] (52, 53, 55, 57, 58); [SECVRITAS –R] EIPVBLICAE (54); [SECVRITAS] – REIPVBLICAE (56).
AE ↓ 1,54 g, 13 mm; ? 1,48 g, 15 mm, fragm; ↓ 1,44 g, 13,5 mm; ↓ 1,30 g, 15 mm; ↓ 1,27 g, 15 mm, fragm; ? 0,97 g, 14,5 mm, fragm; ? 0,62 g, fragm

378—383

CONSTANTINOPOLIS

59. *Theodosius I*
Av. [D N THE]ODO-SIVS P F[AVG]
Rv. CON[COR-DIA A]VGGG
LRBC, II, 2128,
AE ↓ 2,30 g, 15 mm.

O
CONSB

383—395

ARELATE

60. *Magnus Maximus*
Av. D N MAG MAXI-MVS P F AVG
Rv. SPES RO-MA-[NO]RVM
LRBC, II, —, cf. 560, cu leg. 1, anii 383—387
AE ↑ 1,14 g, 13,5 mm.

TCON

ROMA

61. *Valentinianus II*
Av. [D N] VALEN[TIN]-IANVS P F[AVG]
Rv. SALVS REI-[PV]BLICAE
LRBC, II, 796, anii 388—392
AE ↓ 0,99 g, 12,5 mm.

RP

62. *Neprecizat*
Rv. [SALVS REI PVBLI]CAE
LRBC, II, 799—801, anii 388—392, sau 804—806, anii 394—395
AE ↑ 0,96 g, 11,5 mm, fragm.

R·P

AQUILEA

63. *Theodosius I*
Av. D N THEODO-SIVS P F [AVG]
Rv. VICTORIA AVGGG
LRBC, II, 1092, anii 383—387
AE ↑ 1,48 g, 13 mm.

SMAQ[·]

64. D N THEOD[O-SIVS P]F AVG
Rv. SALVS R[EI PVBLIC]AE
LRBC, II, 1106, anii 388—392 sau 1109, anii 394—395
AE ↑ 0,96 g, 13 mm, fragm.

AQS

THESSALONICA

65. *Valentinianus II*
Av. D N VALENTINIANVS P F AVG
Rv. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC, II, 1873, anii 383—392, per. 3
AE ↓ 1,28 g, 13,5 mm.

TESB

66—67. Av. [D N THEODO]-SIVS P F AVG (66); D N THEODO-SIVS P F AVG (67)
Rv. GLORIA REI-[PV]BLICE (66); [GLORIA REI]-PVBLICE (67).
LRBC, II, 1873, anii 383—392, per. 2
AE ↖ 1,14 g, 12,5 mm; ↖ 1,00 g, 14 mm.

B
TES

Δ
TES

68. Av. D N THEODO-SIVS P F AVG
Rv. SALVS REI PVBLICAE
LRBC, II, 1874, anii 383—392, per. 3
AE ↘ 0,76 g, 13,5 mm.

TESB

HERACLEA

69. *Valentinianus II*
Av. [D N VALENTIN]IANVS P F AVG
Rv. SALVS R[EI] — PVBLICAE
LRBC, II, 1983, anii 383—392
AE ↘ 1,11 g, 13,5 mm.

SMHB

70. *Theodosius I*
Av. D N TH[EODO]-SIVS P F AVG
Rv. [S]ALVS REI PVBLICAE — SMHA
LRBC, II, 1984, anii 383—392
AE ↓ 1,32 g, 14 mm.

71. *Arcadius*
Av. [D N ARC]ADIVS P F AVG
Rv. VOT/V —
LRBC, II 1964, anul 383 SMHB
AE ↓ 0,96 g, 14 mm.

72. Av. [D N] ARCADIVS P F AVG
Rv. SALVS [REI] PVBLIC [AE] —
LRBC, II, 1985, anii 383—392 SMHB
AE ↑ 0,96 g, 15 mm, fragm.

CONSTANTINOPOLIS

73—75. *Valentinianus II*
Av. D N VALENTINIANVS P F AVG (73); [D N VAL]ENTINIANVS P F AVG (74); D N VALENT[INIANV]S P F AVG (75)
Rv. SALVS REI-[PVB]LICAE (73); [SA]LVS REI-PVBLICAE (74); [SALVS REI]-PVBLICAE (75) CONSB; CONS[·] (79,75)
LRBC, II, 2183, 1nii 383—392
AE ↓ 1,11 g, 13 mm; ↓ 1,50 g, 13 mm; ↑ 1,25 g, 13 mm, fragm.

76. *Theodosius I*
Av. [D N THEO]DO-SIVS P F AVG —
Rv. VOT/X/MVLT/XX CON[S·]
LRBC, II, 2159, anul 383
AE ↖ 1,46 g, 13 mm.

77—78. Av. [D N THEO]DO-SIVS P F AVG (77); D N THEODO-SIVS P F AVG (78)
Rv. SALVS REI-PVBLICAE (77, 78) — —
LRBC, II, 2184, anii 383—392, sau 2192, anii 393—395 CONSA; CONS[·]
AE ↓ 1,31 g, 14 mm; ↑ 1,13 g, 13,5 mm.

79—83. *Arcadius*
Av. D N ARCADIVS P F AVG (79, 81); D N ARCA[DI]VS P F AVG (80); Av. D N ARCADI[VS P F] AVG (82); D N ARCADI[VS P F AVG] (83)
Rv. SALVS REI-PVBLICAE (79, 81); [S]ALVS REI-PVBLICAE (80); SALVS [REI-PVBLI]CAE (82); SALV[S REI-PVBL]ICAE (83)
LRBC, II, 2185, anii 383—392 CONSA CONSB (80,81); CONS[·]; CONSΔ
AE ↙ 1,10 g, 13 mm; ↓ 1,16 g, 15,5 mm; ↑ 1,02 g, 13,5 mm; ↖ 1,34 g, 14 mm; ↓ 1,10 g, 12,5 mm.

NICOMEDIA

84. *Valentinianus II*
Av. D N VALEN[TINI]AN]VS P F AVG —
Rv. VOT/X/MVLT/XX SMNA
LRBC, II, 2381, anul 383
AE ↓ 1,23 g, 13 mm.

85. Av. [D N VALENTINIA]NVS P F AVG
Rv. SALVS REI-[PVBLICAE] —
LRBC, II, 2403, anii 383—392 SMNB
AE ↑ 0,76 g, 12 mm.

86. Av. D N VALENTINI[ANVS P F AVG]
Rv. SALVS R[EI-PVBLICAE]

LRBC, II, 2415, anii 383—392
AE ↑ 1,31 g, 12 mm.

87. *Theodosius*
Av. D N THEODO-SIVS P F AVG —
Rv. SALVS REI-PVBLICAE SMNA
LRBC, II, 2404, anii 383—392, sau 2422, anii 392—395
AE ↓ 0,91 g, 12,5 mm

88—89. Av. D N THEO[DO]-SIVS P F AVG (88); [D N T]HEODO-SIVS P F AVG (89)
Rv. SALVS REI-PVBLICAE (88); SALVS R[EI-PV]BLICAE (89)
LRBC, II, 2407, anii 383—392
AE↑ 1,40 g, 13 mm; ↖0,62 g, 13 mm.

90. Av. D N THEODO-SIVS P F AVG
Rv. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC, II, 2416, anii 383—392
AE↑ 1,43 g, 13 mm.

91. *Arcadius*
Av. D N ARCADIVS P F AVG
Rv. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC, II, 2414, anii 383—392
AE↓ 0,96 g, 12,5 mm.

CYZICVS

92. *Valentinianus II*
Av. D N VALEN[TINIANVS]P F AVG
Rv. SALVS REI-PVBLICAE
LRBC, II, 2568, anii 383—392
AE↖ 0,90 g, 14 mm.

93. *Neprecizat*
Rv. SA[LVS REI-PVBLICAE]
AE? 0,33 g, fragm.

ANTIOCHIA

94. *Theodosius I*
Av. D N THE[ODO-SIVS]P F AVG
Rv. VOT/X/MVLT/XX
LRBC, II, 2741, anul 383
AE↓ 1,35 g, 12,5 mm.

95. Av. [D N THEODO]-SIVS P F AVG
Rv. SALVS REI-[PVBLICAE]
LRBC, II, 2769, anii 383—392, sau 2776, anii 393—395
AE↖ 0,92 g, 12 mm.

96. *Arcadius*
Av. [D N AR]CADIVS P F AVG
Rv. VOT/X/MVLT/XX
LRBC, II, 2743, anul 383
AE↑ 1,18 g, 12 mm.

97. Av. D N ARCADIVS P F AVG
Rv. SALVS REI-[PVBLICAE]
LRBC, II, 2766, anii 383—392
AE↖ 1,21 g, 12,5 mm.

98. Av. D N ARCADIVS P F AVG
Rv. SALVS REI PVBLICAE
LRBC, 2771, anii 383—392
AE↑ 1,12 g, 12,5 mm

99. *Neprecizat*
Av. ... P F AVG
Rv. SA[LVS REI P]VBLICAE
LRBC, II, 2763—2766, anii 383—392, sau 2771—2775, anii 392—395
AE↖ 1,20 g, 11,5 mm.

ATELIER NEPRECIZAT

100—101. *Valentinianus II*
Av. D N VALENTINIANVS [P F AVG] (100); D N V[ALENTINIA]NV [S P F AVG] (101)
Rv. [SALVS REI-P]VBLICAE (100); S[ALV]S REI-P[VBLICAE] (101)
AE↓ 0,82 g, 14 mm; ↓ 0,77 g, 14 mm, fragm.

102. *Theodosius I*
Av. D N THEODO-SIVS P F AVG
Rv. VOT/X/MVLT/XX
anul 383.
AE↑ 1,04 g, 14,5 mm.

103. Av. [D N THEOD]O-SIVS P F[AVG]
Rv. [VICTOR-IA AVGG] 2
anii 383 – 387
AE↑ 0,80 g, 12 mm.

104. Av. D N THEO[DO-SIVS P F AVG]
Rv. [SALVS]REI-PVBLICAE
AE↑ 1,20 g, 13 mm.

105. Av. D N THEODO-S[IVS P F AVG]
Rv. [SALVS REI]-PVBLICAE
AE↑ 1,49 g, 11,5 mm.

106. *Arcadius*
Av. [D] N ARCAD [IVS P F AVG]
Rv. [VICTORIA AV]GGG 1 [·]P
anii 383 – 387
AE↑ 0,90 g, 13 mm.

107. Av. D N ARCADI-VS P F AVG
Rv. [SALVS]REI-PVBLICAE 2
AE↑ 1,53 g, 12,5 mm.

108 – 110. Av. D N ARCAD[IVS P F AVG] (108); [D N A]RCADIVS P F AVG (109); [D N A]RCAD[IVS P F AVG] (110)
Rv. [SALVS REI]-PVBLICAE (108); SALVS REI-[PVBLICAE] (109); [SALVS REI]-PVBLI[CAE] (110)
AE↑ 1,07 g, 17,5 mm, fragm; ↓ 0,85 g, 13 mm; ↑ 0,75 g, 11 mm.

111. *Neprecizat*
Rv. VOT /.../ MVLT/ ...
AE↘ 0,91 g, 12 mm.

112. Rv. VICTO[RIA AVGGG] 2
anii 383 – 387
AE↑ 1,31 g, 12 mm.

113 – 114. Av. ... S P F AVG (113)
Rv. [SALVS REI-PVB]LICAE (113); [SAL]VS REI-[PVBLICAE] (114)
AE↘ 1,02 g, 11 mm; ↑ 0,61 g, 11,5 mm, fragm.

115 – 120. Av. ... P F AVG (116); ... AVG (120)
Rv. [SALVS REI-PVBLICAE] (115, 117, 118, 119); [SALVS REI] PVBL[ICAE] (120)
AE↘ 1,04 g, 11,5 mm, fragm; ↓ 1,01 g, 12 mm;? 0,93 g, 11 mm; ↑ 0,86 g, 12,5 mm;? 0,73 g, 11 mm, fragm, ↘ 0,72 g, 10 mm.

395 – 402

HERACLEA

121. *Arcadius*
Av. [D] N ARCADI-VS P F AV[G]
Rv. VIRTVS – EXECITI SMH[·]
LRBC, II, 1192
AE ↓ 1,82 g, 16,6 mm.

CONSTANTINOPOLIS

122. *Arcadius*
Av. D N A[RCADI-VS P F AVG]
Rv. [VIRTVS – EXE]RCITI [C] ONSA
LBRC, II, 2205
AE↑ 0,73 g, fragm.

123—126. *Honorius*
Av. D N HONORI-[VS P F]AVG (123); D N HONORI-VS P F AVG (124); [D N H]ONORI-VS P F [AVG] (125); D[N HON]ORI VS P F AVG (126)
Rv. VIRTVS — EXERCITI (123); [V]IRTVS — EXERCITI (124); VIR[TVS E]XERCITI (125); [VIRTVS] — EXERCITI (126)
LRBC, II, 2206 $\overline{\text{CONST}}$ (123—125); $\overline{\text{CONS[·]}}$
AE↑ 2,36 g, 16 mm; ↓ 1,83 g, 17,5 mm; ← 1,16 g, 17,5 mm, fragm; ↖ 2,03 g 14 mm.

NICOMEDIA

127. *Arcadius*
Av. D N ARCADI-VS P F AVG
Rv. VIRTVS — [EXERCITI] $\overline{\text{SMNA}}$
LRBC, II, 2436
AE↑ 1,72 g, 18 mm.

128. Av. [D] N ARCADI-[VS P F AVG]
Rv. CONCOR-[DIA AVG]? $\overline{\text{SMN[·]}}$
LRBC, II, 2441
AE ↓ 0,71 g, 17,5 mm, fragm.

129. *Neprecizat*
Rv. [VIRTVS — EXERC]ITI $\overline{\text{SMNA}}$
AE ↓ 1,79 g, 17 mm.

CYZICVS

130. *Arcadius*
Av. D N ARCADI-[VS P F AVG]
Rv. [VIRTVS — EXE]RCITI $\overline{\text{SMKA}}$
LRBC, II, 2580
AE↑ 1,95 g, 15 mm.

131—133. *Honorius*
Av. [D] N HONO[RI]VS P F AVG (131); D N HONORI-[VS P F AVG] (132); [D N H]ONORI VS P F AVG (133)
Rv. VIRTV[S] — EXERCITI (131); VIRTV[S — EX]ERCITI (132); VIRTVS — [EXERCITI] (133) $\overline{\text{SMKA}}$ 131; $\overline{\text{SMKB}}$ (132, 133)
LRBC, II, 2581
AE↑ 2,58 g, 16 mm, fragm; ↑ 2,20 g, 15,5 mm; ↓ 1,88 g, 16,5 mm.

ANTIOCHIA

134. *Arcadius*
Av. [D N ARCA]DI-[VS P F AVG]
Rv. [VIRTVS — EXER]CITI $\overline{\text{ANT[·]}}$
LRBC, II, 2792
AE ↓ 2,36 g, 15 mm.

135. *Honorius*
Av. [D N]HONO[RI-VS P F] AVG
Rv. VIR[TVS — E]XERCITI $\overline{\text{ANTA}}$
LRBC, II, 2794
AE↖ 2,40 g, 16 mm.

136. *Neprecizat*
Rv. VIR[TVS — EXERCITI]
LRBC, II, 2791 sau 2793 $\overline{\text{ANTB}}$
AE↗ 1,30 g, 12 mm.

ATELIER NEPRECIZAT

137—139. *Arcadius*
Av. D N ARCADI-VS P F AV[G] (137); [D N] ARCADI-VS P F AVG (138); [D N AR]CADI-[VS P F AVG] (139)
Rv. VI[RT]VS — EXERCI[TI] (137); [VIRTVS] — EXERCIT[I] (138); [VIRTVS] — EXE[RCITI] (139)
AE ↓ 2,22 g, 17 mm, fragm; ↖ 2,16 g, 16 mm; fragm;

140—141. *Honorius*
Av. D N HONORI-VS P F AVG (140—141)
Rv. [VIRTVS] — EXERCITI (140); [VIRTVS] — EXERCIT[I] (141)
AE ↓ 2,27 g, 16 mm; ↖2,16 g, 16 mm.

142—145. *Neprecizat*
Av. ...-VS P F AVG (143, 144)
Rv. [VIRTVS — EXERCITI] (142, 143, 145); VIRTVS — [EXERCITI] (144)
AE ↓ 2,54 g, 17 mm; ↘ 2,33 g, 13 mm; ↑ 2,10 g, 15 mm; ↖1,80 g, 14 mm.

402—408

ROMA

146—147. *Neprecizat*
Av. ... AVG (146)
Rv. VRBS RO-[MA FELIX] (146); [VRBS RO-MA FELIX] (147)
LRBC, II, 812—818
AE↑ 1,79 g, 13 mm; ↑ 1,50 g, 15 mm, fragm. $\frac{\text{OF P}}{\text{SMROM}}$; $\frac{\text{OF T}}{\text{SMROM}}$

148 Av. ...VS P F AVG
Rv. [VRBS R]O-MA FELIX
LRBC, II, 812—818 sau 819—825 $\frac{\text{OF Q}}{\text{SMROM}}$
AE ↓ 2,43 g, 13,5 mm.

CONSTANTINOPOLIS

149—152. *Honorius*
Av. [D N H]ONORI-VS P F AVG (149); D N HONORI-VS P F AVG (150, 151); D N HONORI-[VS P F AVG] (152)
Rv. GLORI-A ROMA-NO[RVM] (149); GLORI-[A ROMA]-NORVM (150); GLORI-A ROMA-NORVM (151); GLOR[I-A ROMA]-NORVM (152)
LRBC, II, 2215 $\overline{\text{CONSA}}$ (149); $\overline{\text{CONSB}}$ (150, 151); CON[S-] (152)
AE↑ 1,60 g, 16,5 mm; ↑ 1,69 g, 16 mm; ↓ 1,63 g, 16,5 mm; ↑ 1,56 g, 13,5 mm.

153—154. *Theodosius II*
Av. D N THEODO-SIVS P F AVG (153, 154)
Rv. GLORI-A ROMA-NORVM (153, 154)
LRBC, II, 2216
AE ↓ 1,54 g, 17 mm; ↑ 1,75 g, 15 mm. $\frac{}{\text{CONSA}}$; $\frac{}{\text{CO[NS-]}}$

NICOMEDIA

155. *Arcadius*
Av. [D N ARCA]DI-VS P F AVG
Rv. [CONCORDI-A A]VGG
LRBC, II, 2442 $\frac{}{\text{SMNΔ}}$
AE↑ 2,33 g, 17 mm

156. Av. [D]N[ARCA]DI-VS P F AVG
Rv. [GLORI-A ROMA-N]ORVM
LRBC, II, 2446 $\frac{}{\text{SMNA}}$
AE ↓ 2,15 g, 14,5 mm

157. Av. D N AR[CADI-VS P F AVG]
Rv. [CONCOR-DIA] AVGGG
LRBC, II, 2451 $\frac{}{\text{[SM]NA}}$
AE↑ 0,85 g, 11 mm.

158—165. *Honorius*
Av. D N HON[O]RI-VS P F AVG (158); D N HONORI-VS [P F AVG] (159); D N HONO[RI-VS P F AVG] (160); [D]N HONORI-[VS P F AVG] (161); [D N HON]ORI—VS P F[AV]G (162); [D N] HONORI-VS P F AVG (163); D N HONORI-[VS P F AVG] (164); D N HON[ORI-]VS P F AVG (165)
Rv. GLO[RI-A ROMA-NORVM] (158); GLORI-[A ROMA-NO]RVM (159); [GLORI-A ROMA-NORVM] (160); [GLORI]-A ROMA NORVM (161); [GLORI-A RO]MA-NORVM (162); GLORI-A ROMA-[NORVM] (163); GLORI-[A ROMA]-NORV[M] (164); GLORI-[A ROMA NORVM] (165)
LRBC, II, 2447 $\overline{\text{SMNA}}$ (158—160); $\overline{\text{SMNB}}$ (161, 162); $\overline{\text{SMN[-]}}$ (163—165)
AE ↓ 2,01 g, 15 mm; 1,73 g, 15 mm; ↓ 1,35 g, 14 mm; ↑ 1,93 g, 15 mm; ↓ 1,25 g, 13,5 mm; ↑ 2,06 g, 16 mm; ↑ 2,00 g, 15 mm; ↑ 1,72 g, 14,5 mm.

166–167. Av. [D N HON]ORI-VS P F AVG (166); [D N] HONORI-VS P F AV[G] (167)
Rv. CONCOR-DIA AVGG (166); CON[COR-DIA AVG]GG (167)
LRBC, II, 2452 $\overline{\text{SMNA}}$; $\overline{\text{SMN}\Delta}$
AE↑ 1,00 g, 12 mm; ↓ 0,53 g, 12,5 mm.

168. *Theodosius II*
Av. D N THEODO-SIVS PFAVG
Rv. CONCOR-DIA AVGGG — $\overline{\text{SMNA}}$
LRBC, II, 2453
AE ↓ 0,70 g, 13 mm.

169. *Neprecizat*
Av. ... AVG
Rv. CONCORDI-[A AVGG] — $\overline{\text{SMN}}$[·]
AE ↓ 1,44 g, 16,5 mm.

170. Rv. [GLO]RI-[A ROMA-NORVM] — $\overline{\text{SMNA}}$
AE ↓ 1,68 g, 15 mm.

CYZICVS

171–173. *Arcadius*
Av. D N ARCADI-VS P F AVG (171, 172); D N ARCAD[I-VS P F AVG] (173)
Rv. GLORI-A ROMA-NORVM (171), 172); GLORI-[A ROMA-NORVM] (173)
LRBC, II, 2590 $\overline{\text{SMKB}}$ (171); $\overline{\text{SMK}}$[.] (172, 173)
AE↑ 1,39 g, 17 mm; ↙ 1,87 g, 16,5 mm; ↑ 1,47 g, 14,5 mm.

174. Av. D N AR[CADI-VS P F AVG]
Rv. CON[CORDI-A AV]GGG — $\overline{\text{SMKA}}$
LRBC, II, 2594 sau 2597
AE↑ 0,78 g, 17 mm

175–177. *Honorius*
Av. D N HO[NORI-VS P F] AVG (175); D N HONO[RI-VS P F] AVG (176)
D N H[ONORI-VS P F AVG] (177)
Rv. GLO[RI-A ROMA]-NORVM (175); GLOR[I A ROMA]-NORVM (176); [GLORI-A ROMA]-NORVM (177)
LRBC, II, 2591 — $\overline{\text{SMKA}}$
AE↑ 1,45 g, 14 mm; ↓ 1,38 g, 14,5 mm; ↑ 1,33 g, 17 mm.

178. *Theodosius II*
Av. D N THEODOSIVS P F AVG — $\overline{\text{SMK}}$[·]
Rv. CONCOR[DI-A] AVGG
LRBC, II, 2588
AE ↓ 2,61 g, 17 mm.

179. Av. D N THEODO-SIVS P F AVG
Rv. GLORI-A ROMA-NORVM — $\overline{\text{SMKB}}$
LRBC, II, 2592
AE↑ 1,71 g, 16,5 mm.

180–181. *Neprecizat*
Av. ...-VS P F AVG (180, 181) — $\overline{\text{SMKB}}$; $\overline{\text{SMK}}$[·]
Rv. GLORI-A ROMA-NORVM (180, 181)
AE↑ 1,68 g, 15 mm; ↑ 1,67 g, 16 mm.

182. Av. ...-VS P[F AVG]
Rv. [C]ONCOR-DIA AVGGG — $\overline{\text{SMKA}}$
AE↑ 0,57 g, 12,5 mm.

ANTIOCHIA

183. *Arcadius*
Av. D N ARCADI-[VS P] F AVG
Rv. GL[O]RI-A ROM[A-NORVM]
LRBC, II, 2801 — $\overline{\text{ANT}}$[·]
AE ↓ 1,00 g, 12 mm.

ALEXANDRIA

184. *Honorius*
Av. D N HONORI-[VS P F AVG]
Rv. GLORI-[A ROMA-N]ORVM
LREC, II, 2924 ALEA
AE↑ 2,04 g, 13,5 mm.

185. *Theodosius II*
Av. [D N THEODO]-SIVS P F AVG
Rv. GL[ORI-A R]OMA-NORVM
LREC, II, 2925 ALEA
AE↖ 1,39 g, 15 mm.

ATELIER NEPRECIZAT

186–187. *Arcadius*
Av. [D N ARCA]DI-VS P F AVG (186); [D N AR]CAD[I-VS P F AVG] (187)
Rv. CONCORD[I-A AVGG] (186); [CONCORDI]-A AVGG (187)
AE↑ 1,77 g, 17 mm, fragm; ↑ 1,48 g, 15 mm, fragm.

188–191. Av. [D] N ARCADI-[VS P F AVG] (188); D N ARCAD[I-VS P F] AVG (189); [D N A]RCAD[I-VS P F AVG] (190); [D] N ARCADI-VS P F [AVG] (191)
Rv. [GLORI-A ROMA-NORVM] (188); [G]LORI-A ROMA-NO[RVM] (189); [GLORI-A R]OMA-NO[RVM] (190); GLO[RI]-A R[OMA-NORVM] (191)
AE↑ 1,60 g, 14 mm; ↓ 1,31 g, 15,5 mm; ↑ 1,25 g, 12,5 mm; ↑ 0,79 g, 15 mm

192–200. *Honorius*
Av. [D]N HONOR[I-VS P F AVG] (192); [D N] HONORI-VS P F AVG (193-194); D N HONORI-[VS P F AV]G (195); D N HONOR[I-VS P F AVG] (196); [D N HO]NOR[I-VS P] F AVG (197); [DN] HONORI-[VS P F AVG] (198); [D] N HONORI-[VS P F AVG] (199); [D N] HONORI-VS P F [AVG] (200)
Rv. GLORI-[A ROMA-NORVM] (192); [GLORI]-A ROMA-[NORVM] (193); [GLORI] A ROMA NOR[VM] (194); [G]LORI [A ROMA]-NORVM (195); [GLORI A ROM]A-[NORVM] (196); [G]LORI [A ROMA]-NOR[VM] (197); [GLORI-A ROMA] NOR[VM] (198); [GLO]RI [A ROMA-NORVM] (199); [GLORI]-A ROMA-NOR[VM] (200)
AE ↓ 2,04 g, 15 mm, fragm; ↑ 2,01 g, 16 mm; ↓ 1,89 g, 15 mm; ↖ 1,69 g, 16 mm; fragm; ↑ 1,63 g, 13 mm; ↓ 1,54 g, 14,5 mm; ↑ 1,31 g, 13,5 mm; ↓ 1,17 g, 12,5 mm; ↗ 0,94 g, 13,5 mm.

201–203. *Theodosius II*
Av. D N TH[EODO-SIVS P F AVG] (201); D N [THEODO]-SIVS P F AVG (202); [D N TH]EO[DO-SIVS P F AVG] (203)
Rv. [G]LORI-A ROMA-[NORVM] (201); [GL]ORI A ROMA-NORV[M] (202); [GLORI-A ROMA] NORVM (203)
AE ↓ 2,25 g, 15 mm; ↑ 1,87 g, 16 mm, ↑ 1,49 g, 13 mm.

204. *Aelia Eudoxia*
Av. [AEL EVDO]-XI[A]
Rv. [SALVS REI-PVBLICAE]
anii 400–404
AE ↓ 1,17 g, 15,5 mm, fragm.

205. Av. AEL EVDO-XI[A]
Rv. GLORIA RO-MANORVM
anii 400–404
AE ↖ 1,90 g, 17 mm, fragm.

206–207. *Nepr. cizet*
Av. ... S P F A[VG] (206); ... S P F AVG (207)
Rv. CONCORDI-[A AVGG] (206); [CONCO]RDI A A[VGG] (207)
AE↑ 2,13 g, 16,5 mm; ↑ 1,42 g, 14 mm, fragm.

208–213. Av. ...VS P F AVG (208); ... AVG (209); ... P F AVG (210); ... VS P [F AVG] (211); ... VS P F A[VG] (212);
Rv. GLORI-A R[OMA-NORVM] (208); [GLORI-A ROMA]-NOR[VM] (209); [GLORI-A ROMA]-NORVM (210); [GLORI-A ROMA]-NOR[VM] (211); GLORI-[A ROMA-NORVM] (212); [GLORI]-A ROMA-[NORVM] (213)
AE↑ 2,15 g, 15 mm; ↓ 2,04 g, 14 mm; ↓ 1,46 g, 13 mm; ↓ 1,31 g, 12 mm; ↑ 1,20 g, 12,5 mm; ↓ 1,14 g, 13,5 mm. [·]B (210)

214—215. Av. ...F AVG (215)
Rv. [CONCOR]-DIA AVGGG (214); [CONCOR]-DIA AVGG[G] (215)
AE ↓ 0,91 g, 12 mm. ↓ 0,77 g, 11 mm.

216. *Arcadius*
Av. D N AR[CADI-VS P F AVG]
Rv. CONCOR[DIA AVG sau GGG]
anii 395—402 sau 402—408
AE ↓ 0,90 g, 10 mm.

408—423

ROMA

217—223. *Honorius*
Av. [D N HO]NORI VS P[F AVG] (217); D N HONOR[I-VS P F AVG] (218); [D N HO]NORI-VS P F [AVG] (219); [D N HONORI-VS P F AVG] (220); [D N HONORI-V]S P F AVG (221); [D N HONORI]-VS P F AV[G] (222); D N HONOR[I-VS P F AVG] (223).
Rv [VI] CTOR-[IA AVGG] (217); [VICT]OR-IA AVG[G] (218); VICTOR-[IA AV]GG (219); VICTOR-IA AVGG (220); VICTOR-[IA AVGG] (221); [VI] CTOR-[IA AVGG] (222); [VICTOR]-IA AVGG (223)
LRBC, II, 828, anii 410—423

$\frac{P}{[RM]}$ (217, 218); $\frac{P}{RM}$ (219, 220); $\frac{S}{RM}$ (221); $\frac{E}{[RM]}$ (222); $\frac{E}{RM}$ (223)

AE ↑ 1,19 g, 11 mm; ↑ 1,11 g, 12 mm; ↓ 1,09 g, 11 mm; ↓ 1,05 g, 11,5 mm; ↑ 1,39 g, 10,5 mm.

THESSALONICA

224—225. *Honorius*
Av. D N HONORI VS P F AVG (224); D N HONORI-VS P F A[VG] (225)
Rv. GLORIA-R[OMA-N]ORVM (224); [GLORIA-RO]MA-NORVM (225)
LRBC, II, 1876
AE ↘ 1,99 g, 15,5 mm; ↑ 1,77 g, 15 mm. TESA ; TESF

HERACLEA

226—236. *Honorius*
Av. D N HONORI-[VS P F AVG] (226, 232, 235); D N HONORI-VS P F AVG (227, 228, 230); [D N HO]NORI-VS P F AV (229); D N HONORI-[VS] P F AVG (231); [D N HON]ORI-VS P F AVG (233); D N HONO[RI-VS P F AVG] (234); [D N HONO]RI-[VS P F AVG] (236)
Rv. GLORIA [RO-MAN]ORVM (226); [GLOR]IA RO-MANORVM (227, 233); [GLO]RIA RO-MANORVM (228); GLORIA [R]O-MANORVM (229); GLORIA RO-MANORVM (230, 232); GLO[RIA RO]-MANORVM (231); GLORIA RO-[MANORVM] (234, 236); [GL]ORIA RO-MANOR[VM] (235)
LRBC, II, 2000 SMHA(226—229); SMHB(230); SMHΔ(231); SMH[·] (232, 236); [SMH·] (233—235)
AE ↓ 1,88 g, 14,5 mm; ↓ 1,57 g, 16 mm; ↑ 1,51 g, 15 mm; ↓ 1,45 g, 16 mm, fragm; ↘ 2,11 g, 16 mm; ↑ 1,89 g, 16 mm; ↓ 2,07 g, 16 mm; ↓ 1,74 g, 15 mm; ↙ 1,72 g, 15 mm; ↓ 1,51 g, 15,5 mm, fragm. ↑ 1,40 g, 15 mm, fragm.

237. Av. [D N HONOR]I-VS P F AVG
Rv. [GLORIA RO]-MANORVM 22
LRBC, II, — SMHA·
AE ↓ 1,22 g, 13 mm.

238—239. Av. D N HONO[RI-VS P F AVG] (238); [D N HONORI]-VS P F AVG (239)
Rv. GLORIA RO [MANORVM] (238); [GLORIA RO]-MANORVM 23 (239)
LRBC, II. — SMHA; SMH[·]
AE ↑ 1,43 g, 15 mm; ↑ 1,07 g, 15 mm.

240—243. *Theodosius II*
Av. D N THEODO-SIVS P F AV[G] (240); [D N THEO]DO-[SIVS P] F AVG (242); [D N T]HEODO-SIVS P F AVG (241); [D] N [THEODO]-SIVS P F AVG (243)
Rv. [GL]ORIA RO-MANORVM (240); GLORIA RO-MANOR[VM] (241, 242); GLORIA RO-[MANORVM] (243)
LRBC, II, 2001 SMHA (240); [SMH·] (241—243)
AE ↑ 2,17 g, 16 mm; ↓ 1,50 g, 15,5 mm; ↓ 1,50 g, 14,5 mm; ↑ 1,13 g, 14 mm

244. *Neprecizat*
Av. D ... F AVG
Rv. [GLORIA RO]-MANOR[VM] 23
AE ↓ 1,35 g, 14 mm. [SMH·]

CONSTANTINOPOLIS

245–252. *Honorius*
Av. D N HONORI VS P F AVG (245, 246, 251); D N HONORI [VS P F AVG] (247, 249, 250); D N HONO[RI]-VS P F AVG (248); D N H[ONORI]-VS P F AVG (252).
Rv. GLORI [A ROMA] NORVM (245); GLORI-A ROMA-NORVM (246); GLOR[I-A ROMA]-NORVM (247); GLO[RI-A R]OMA-NORVM (248); [GLORI-A ROMA]-NORVM (249); [GLORI-A] ROMA-NORVM (250); GLORI-[A ROMA N]ORVM (251; GLORI-[A ROMA N]ORVM (252
LRBC, II, 2223 CONSA(245–249); CONSB(250); CONST(251); CONS· (252)
AE↑ 2,00 g, 17 mm, fragm; ↑ 1,2 g, 15,5 mm; ↑ 1,67 g, 14 mm; ↑ 1,40 g, 16,5 mm; ↖1,41 g, 16,5 m, fragm; ↑ 1,39 g, 15 mm; ↓ 1,20 g, 16 mm; ↑ 2,16 g, 15 mm.

253–263. Av. D N H[ONO]RI-VS P F AVG (253); [D N HONORI]-VS P F AVG (254); D N H[ONORI-VS] P F AVG (255); [D N] HONORI VS P [F AVG] (256); [D N HONO]RI VS P F AVG (257); [D N HON]ORI VS P F AVG (258); D N HONORI [VS] P F AVG (259); [D N HONORI]-VS P F AVG (260); D N HONORI-VS P F AVG (261); D N HON[ORI-VS P] F AVG (262); D N HONORI-[VS P F AVG] (263)
Rv. GLORI-A ROM[A-NORVM] (253); [G]LORI-A ROM[A-NORVM] (254); GLORI-A ROM[A-NORVM] (255); [GLORI-A ROMA-NORVM] (256); [GLORI-A ROM]A-NORVM (257); GLORI-[A R]OM[A-NORVM] (258); GLORI-[A] ROM[A-NORVM] (259); [GLORI-A ROMA]-NORVM (260); GLORI-[AR] OM [A-NOR]VM(261); GLORI-[A ROMAN]ORVM(262); GLORI-[A ROMA-NORVM]263
LRBC, II, 2224 CONSA(253–255); CONST(256–257); CONS·](258–263)
AE↑ 1,65 g, 15 mm; ↓ 1,54 g, 16 mm; ↓ 1,32 g, 14 mm; ↓ 1,37 g, 16 mm; ↓ 1,10 g, 13 mm; ↑ 2,29 g, 16 mm; ↓ 1,84 g, 16 mm, fragm; ↓ 1,71 g, 13,5 mm; ↑ 1,64 g, 15,5 mm; ↑ 1,40 g, 14 mm; ↓ 0,99 g, 14,5 mm.

264. *Theodosius II*
Av. [D N THEODO]-SIVS P F AVG
Rv. GLORI-[A ROMA-NOR]VM 22
LRBC, II, CONST
AE↖ 1,88 g, 14,5 mm

265–270. Av. [D N THEODO]-SIVS P F AVG (265); [D N THEO]DO-SIVS P F AVG (266); D N THEODO-SIVS P F AVG (267); [D N THEODO]-SIVS [P F AVG] (268); D N THEODO-[SIVS P F AVG] (269); [D N THEOD]O-SIVS P F AVG (270).
Rv. GLORI-A ROM[A]-NORVM (265); [GLORI-A ROMA]-NORVM (266); GLORI-A ROMA-NORVM (267); GLO[RI-A ROMA]-NORVM (268); GLORI-[A ROMA-NORVM] (269); GLOR[I-A ROMA NORVM] (270)
LRBC, II, 2225 CONSA(265–269); CONST[·](270)
AE↑ 2,05 g, 16 mm; ↓ 2,02 g, 15,5 mm; ↓ 1,91 g, 16,5 mm; ↓ 1,82 g, 14,5 mm; ↑ 1,36 g, 14,5 mm; ↑ 1,32 g, 15 mm.

271–274. *Neprecizat*
Av. ... AVG (271); D N ... P F AVG (273)
Rv. [GLORI-A ROMA-NO]RVM (271); [GLORI-A ROMA-N]ORVM (272); GLOR[I-A ROMA-NO]RVM (273); GLOR[I-A ROMA NORVM] (274)
LRBC, II, 2224–2225 CONSA(271–272); CONST(273); CONS·(274)
AE↑ 2,11 g, 14 mm; ↑ 1,73 g, 14 mm; ↑ 1,31 g, 14,5 mm; ↓ 1,93 g, 15 mm

NICOMEDIA

275. *Honorius*
Av. [D N H]ONORI-VS P F AVG
Rv. GLORI-[A ROMA-NORVM]
LRBC, II, 2454
AE↖ 1,73 g, 14 mm, fragm. SMNA

276–277. *Neprecizat*
Rv. [GLORI-A ROMA MORV]M (276); [GLORI-A ROMA-NORVM] (277)
LRBC, II, 2456–2457
AE↑ 1,16 g, 14 mm, fragm;? 1,09 g, 11 mm. SMNA (276-277)

CYZICVS

278—279. *Honorius*

Av. D N HONORI-[VS P F AVG] (278); D N HONOR[I-VS P F AVG] (279)
Rv. GLORI-A ROMA-NORVM (278); [GLORI-A ROMA]-NORVM (279)
LRBC, II, 2598. SMKA (278); SMK[·] (279)
AE↑ 2,04 g, 15 mm; ↑ 1,47 g, 13,5 mm.

280. *Theodosius II*

Av. D N THEODO-SIVS [P F AVG]
Rv. [GLORI]-A ROMA-NORVM
LRBC, II, 2599
AE↑ 1,30 g, 16 mm. SMK[·]

ATELIER NEPRECIZAT

281—282. *Honorius*

Av. [D N HONORI]-VS P F AVG (281); [D N H]ONORI—[VS P F AVG] (282)
Rv. GLORI-[A ROMA-NORVM] 22 (282); [GLORI-A ROMA-NORVM] (281)
AE ↓ 1,50 g, 12 mm; ↑ 1,09 g, 12 mm.

283—284. *Theodosius II*

Av. D N THEODO-[SIVS] P F AVG (283); D N THEODO-[SIVS P F AVG] (284)
Rv. GLOR[I-A R]OMA-NOR[VM] (283); [GLORI]-A ROMA-NORVM (284)
AE↑ 1,44 g, 15,5 mm; ↑ 1,27 g, 14,5 mm.

285—288. *Neprecizat*

Av. ...-VS ... (287)
Rv. [GLORI-A ROMA-NORVM] 22 (285); [GLORI-A ROMA-NO]RVM (286); [GLO]RI-A [ROMA-NORV]M (287); GLO[RI-A ROMA NORVM] (288).
AE ↙1,09 g, 11 mm, fragm; ↓ 0,85 g, fragm; ↓ 0,80 g, 15 mm, fragm; ? 0,20 g, fragm.

289—302. *Honorius*

Av. [D N H]ONORI [VS P F AVG] (289); D N HONOR-IVS P F AVG (290); D N HONO[RI]-VS P F AVG (291); D N HON[ORI-VS P F AVG] (292); [D N H]ONORI-VS P F AVG (293); [D N] HONO[RI-VS P F AVG] (294—295); D[N HONO]RI-VS P F AVG (296); [D N HONO]RI-[VS P F AVG] (297, 302) [D N HONO]RI-[VS P F AVG (299—300) [D] N HO[NORI-VS P F AVG] (301) Rv. [GLORI-A ROMA-NORVM] 23 (289, 298, 300, 302); GLORI-A ROMA-[NORVM] (290); [G]LORI-[A ROMA - NO]RVM (291); [GLORI-A RO]MA-NORVM (292); [G]LORI-A ROM[A-NORVM] (293); [GLORI-A ROMA-NOR-VM] (294, 295); [GLORI-A R]OM[A-NORVM (296); [GLORI-AR] OMA-NOR [VM] (297); GLORI-A ROMA-NORVM (299); GLOR[I-A ROMA-NORVM] (301).
AE↑ 2,23 g, 14 mm; ↓ 2,10 g, 14,5 mm; ↑ 1,97 g, 14 mm; ↑ 1,87 g, 15,5 mm; ↑ 1,74 g, 13 mm; ↙ 1,58 g, 14,5 mm; ↓ 1,58 g, 14 mm; ↓ 1,55 g, 15 mm; ↑ 1,41 g, 12 mm; ↓ 1,31 g, 15 mm; ↓ 1,23 g, 14 mm ↗ 1,10 g, 13 mm, fragm; ↓ 1,04 g, 13 mm, fragm; ↑ 0,81 g, 11 mm.

303—313. *Theodorius II*

Av. D N THEODO-[SIVS P F AVG] (303); D N THEODO-[SIVS P] F AVG (304); [D N T HEOD]O SIVS P F AVG (305); [D] N TH[EODO SIVS P F AVG] (306, 309); [D N THEODO]-SIVS P F AVG (307, 313); [D N T HEODO] SIVS P F [AVG] (308, 310); [D N THEODO] SIVS [P F AVG] (311); [D] N THEODO [SIVS P F AVG] (312)
Rv. GLORI A RO[MA-NORVM] 23 (303); GLORI-A ROM[A]-NO[RVM] (304); [GL]ORI-A ROMA-[NORVM] (305); GLORI-[A ROMA-NOR]VM (306); [GLORI]-A ROMA-NORVM (307); GLOR[I-A ROMA-NORVM] (308); [GLORI A ROMA NORVM] (309, 310, 311); [GL]ORI-[A ROMA-NORVM] (312); [GLORI-A ROMA] NOR[VM] (313.)
AE ↓ 1,89 g, 14 mm; ↓ 1,83 g, 15,5 mm; ↖1,53 g, 14,5 mm; ↑ 1,51 g, 13 mm; fragm; ↑ 1,46 g, 14 mm; ↑ 1,36 g, 14 mm, fragm; ↖1,34 g, 13,5 mm; ↑ 1,30 g, 12,5 mm; ↙1,16 g, 12 mm, fragm; ↘ 1,04 g, 11 mm; ↓ 0,56 g, 11 mm.

314—335. *Neprecizat*
Av. D ... (314); D N ... F AVG (315); ... AV[G] (319); ... AVG (320; ... VS P F AVG (331).
Rv. [GLO]RI A ROMA-[NORVM] 23 (314); [GLORI-A ROMA-NORVM] (315, 317, 320, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335); [GLORI-A ROMA-N]ORVM (316); [GLORI-A R]OM[A NORVM] (318); GLORI-[A ROMA-NORVM] (319); [GLORI-A ROMA]-NORV[M] (321); [GLORI-A R] OM[A] N[ORVM] (322); [GLORI-A] ROM[A NORVM] (323); [GLORI-A ROMA]-NOR[VM] (326); [GLORI A ROMA]-NORVM (331)
AE ↓ 1,90 g, 14,5 mm; ↓ 1,73 g, 15 mm; ↓ 1,47 g, 13 mm; ↘ 1,46 g, 14 mm; ↑ 1,44 g, 12 mm; ↑ 1,33 g, 13 mm; ↑ 1,33 g, 12 mm; ↓ 1,26 g, 10 mm; ↑ 1,25 g, 12,5 mm, fragm; ↑ 1,22 g, 13 mm; ↓ 1,18 g, 13 mm, fragm; ↓ 1,09 g, 11 mm; ? 1,09 g, fragm; ↗ 1,01 g, 12 mm; ?1,01 g, 10 mm; ↑ 0,85 g, 10,5 mm; ↖ 0,82 g, 12,5 mm, fragm; ↘ 0,74 g, 13 mm, fragm; ↑ 0,70 g, fragm; ↓ 0,66 g, fragm; ↓ 0,55 g, fragm; ↑ 0,40 g, 11,5 mm, fragm.

336. *Honorius*
Av. [D N H]ONORI-[VS P F AVG]
Rv. [GLORI-A ROMA-NORVM] 22 sau 23
AE ↓ 1,17 g, 13 mm.

337—338. *Neprecizat*
Av. ...F A[VG] (337)
Rv. [GLORI-A] ROM[A-NORVM] 22 sau 23 (337); [GLORI-A ROMA] NORV [M] (338)
AE ↓ 1,66 g, 12 mm; ↓ 1,30 g, 14 mm.

339. *Neprecizat*
Rv. [VICTOR]IA [AVGG sau AVGGG]
anii 375—423
AE ↑ 0,70 g, 10 mm.

III

IMITAȚII

340. *Imitație după tipul* VICTORIAE LAETAE PRINC PERP; *anii 318—320*
Av. ... IVII AVI
Rv. ...VAV
AE ↓ 1,41 g, 14 mm.

341. *Imitație după tipul* FEL TEMP REPARATIO (FH3), *anii 354—358*
Av. ... VS ...
AE ↑ 1, 1 g, 13 mm.

342. *Imitație după tipul* SECVRITAS REIPVBLICAE; *anii 364—378*
AE ? 0,98 g, 14,5 mm.

343. *Imitație după tipul* GLORIA ROMANORVM (8)?; *anii 364—378*
AE ↖ 1,42 g, 14 mm, fragm.

344—345. *Imitații după tipul* SALVS REIPVBLICAE; *anii 383—395, eventual și după*
Av. ... -AAA (344)
AE ↓ 1,19 g, 11 mm; ↑ 0,88 g, 12 mm

346—347. *Imitații după tipul* VIRTVS EXERCITI (2); *anii 395—402*
Av. ... CDI-SP ... (346); ... N ... (347)
Rv. ... PAI (346)
AE ↘ 0,88 g, 13 mm; ↑ 1,32 g, 14,5 mm.

348. *Imitație după tipul* CONCORDI A AVGG; *anii 402—408*
AE ↓ 1,35 g, 13 mm.

349. *Imitație după tipul* GLORIA ROMANORVM (23); *anii 408—423*
Av. D N ...
Rv. ... M
AE ↑ 1,27 g, 13,5 mm.

MONEDE NEIDENTIFICATE

IV

350—369. AE. 2,04 g, 14 mm; 1,74 g, 13 mm; 1,58 g, 13 mm; 1,52 g, 12 mm; 1,33 g, 12,5 mm; 1,25 g, 11 mm; 1,24 g, 14,5 mm; 1,16 g, 10 mm; 0,98 g, fragm; 0,97 g, fragm; 0,94 g, 13 mm; 0,94 g, 10,5 mm, fragm; 0,92 g, 12 mm; 0,91 g, 13 mm; 0,85 g, 11 mm; 0,83 g, 10,5 mm; 0,82 g, 10 mm; 0,81 g, 11 mm; 0,47 g, fragm; 0,39 g, fragm.

COMENTARIU NUMISMATIC

Starea de conservare a monedelor din tezaur este destul de bună, ceea ce a permis o identificare lesnicioasă, doar 5,42% din totalul pieselor rămînînd neidentificate.

Dacă ne referim doar la monedele bătute de atelierele oficiale se constată că majoritatea lor își află corespondentul în cataloagele de specialitate pe care le-am utilizat aici. Există însă și cîteva exemplare rare asupra cărora vom insista în comentariul nostru. Astfel pe o emisiune de la Constans ori Constantius II, ce provine din monetăria de la Treveri, desupra literei M de pe revers pare să se afle o stea (cat. nr. 2), care însă nu este absolut certă pe exemplarul nostru și în consecință referirea la catalogul de specialitate am făcut-o pentru emisiunea normală. Atragem însă atenția asupra posibilității existenței unei variante, care cere confirmare. LRBC II afirmă că după redeschiderea atelierului monetar din Thessalonica, după 408, de către Theodosius II, monetăria a funcționat doar cu o singură officină[4]. Dar în exerga unei monede de tip *gloria romanorum* (22), cu efigia împăratului Honorius pe avers (cat. nr. 225), am citit officina F. Dacă lectura noastră este corectă și va fi confirmată în viitor și de alte exemplare, înseamnă că atelierul din Thessalonica va fi funcționat după redeschiderea sa cu cel puțin trei officine, măcar pentru emisiunile din anii 408—423.

O monedă (cat. nr. 237), a cărei exergă necesită deasemeni confirmarea, aparține poate unei emisiuni neînregistrate de LRBC II, dacă după SMHA se află într-adevăr un punct. În caz contrar moneda aparține cunoscutei emisiuni *gloria romanorum* (22), cu efigia lui Honorius, din care tezaurul nostru conține cîteva exemplare (cat. nr. 226—236). O noutate față de LRBC II o reprezintă emisiunea de la Heraclea pentru Honorius de tip *gloria romanorum* (23) (cat. nr. 238). Această emisiune a mai fost surprinsă și cu ocazia studierii tezaurului de la Ulmetum, astfel că exemplarul din acumularea monetară de la Beștepe confirmă realitățile observate cu acel prilej[5]. Evident, aceleiași emisiuni îi aparține și exemplarul (cat. nr. 239) la care exerga nu se citește, dar care are aceeași distribuție a legendei reversului GLORIA RO-MANORVM, distribuție pe care nu o mai întîlnim la nici una din monedele atribuite altor ateliere orientale. Reamintim că în cazul de la Ulmetum am înregistrat și emisiuni de același tip, dar pe avers cu efigia împăratului Theodosius II[6].

[4] *LRBC* II, p. 77 „When bronze issues were resumed at this mint by Theodosius II only one *officina* is in evidence".

[5] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 314.

[6] *Ibidem*, p. 308, cat. nr. 83 și p. 314.

Foarte interesantă este prezența în tezaurul de la Beștepe a unei monede de tip *gloria romanorum* (22) emisă pentru Theodosius II în officina Γ a monetăriei din Constantinopolis. Este adevărat că avem de a face aici cu un singur exemplar, iar monedele pentru Honorius sînt mult mai numeroase, dar existența sa nu poate fi contestată, rămînînd doar de văzut, dacă alte exemplare se vor adăuga în viitor, ce greutate specifică are emisiunea cu efigia lui Theodosius II, neînregistrată de LRBC II, în comparație cu acea pentru Honorius. În cazul în care această monedă va rămîne de o raritate cu totul excepțională, s-ar putea avea în vedere și existența unui hibrid de atelier, mai curînd decît de imitație, cu revers *gloria romanorum* (22) și ștanța de avers Theodosius II pregătită pentru emisiunea *gloria romanorum* (23), în care împăratul de la Constantinopolis este bine reprezentat. În cazul monedei (cat. nr. 273), aparținînd emisiunilor de tipul *gloria romanorum* (23) de la Constantinopolis, dar cu împăratul neprecizat, litera Γ din exergă este nesigură și s-ar putea, ținînd seama de grafia literelor păstrate din legenda reversului, să avem mai curînd de-a face cu o imitație dacă nu cu mîna unui gravor mai puțin priceput ori insuficient familiarizat cu grafia latină. Pe o altă monedă din emisiunea *gloria romanorum* (23), (cat. nr. 274), în exergă, după CONS pare a fi un punct în locul numărului officinei. Cum în cadrul emisiunii nu există θ ar putea fi o altă cifră defectuos imprimată datorită unei ștanțe defecte, un punct în această poziție neaflîndu-și rostul.

O problemă deosebită este ridicată de o monedă de tip *gloria romanorum* (23), (cat. nr. 290), emisă în numele lui Honorius într-un atelier ce nu s-a putut preciza și care are pe avers legendă de tip Honorius 2 : D N HONORIVS P F AVG, deoarece în monetăriile orientale, cele care emit tipul de revers în discuție, nu s-a folosit acest tip de legendă de avers, care, de altfel, așa cum rezultă din LRBC II, este utilizat destul de rar și numai în monetăria din Roma[7]. Dacă absența legendei de avers de tip 2 în atelierele orientale, unde se emite tipul *gloria romanorum* (23), se va verifica, va trebui să ne gîndim la o monedă de imitație, deși nimic din aparențele exemplarului nostru nu ar îndemna către o asemenea încheiere.

La un număr de monede din tezaurul de la Beștepe se observă utilizarea intenționată a unor flanuri mai mici decît ștanțele destinate emisiunilor respective. Fenomenul se sesizează începînd încă de la emisiunile de tip *fel temp reparatio* (e.g. cat. nr. 13) cu efigia lui Constantius II, continuă în perioada 364—378, de exemplu două piese cu efigia lui Valens, una la Alexandria (cat. nr. 42) și a doua cu atelierul neprecizat (43), fiind observat, de asemenea, pentru perioada 395—402, la o monedă emisă la Antiochia (cat. nr. 136) și la o alta dintr-un atelier neprecizat (cat. nr. 143). Din perioada 402—408 pot fi citate mai multe exemplare, toate fiind de tipul *gloria romanorum* (21) (e.g. cat. nr. 199, 211, 212, 213). Pentru perioada 408—423, fenomenul este observat chiar în atelierul monetar din capitala imperiului, atît pentru emisiunile de tip *gloria romanorum* (22) (vezi cat. nr. 247—250), cît și pentru emisiunile de tip *gloria romanorum* (23) (cat. nr. 257, 260, 269). Tot acum, folosirea flanurilor mai mici decît cele normale este atestată și în monetăriile din Nicomedia (cat. nr. 277) și Cyzicus (cat. nr. 279). Acestora li se adaugă și un număr de exemplare cu atelierul neprecizat (e.g. cat. nr. 281, 282, 302),

[7] *LRBC* II, p. 62, nr. 811, 816, 817, 823 și 824; acest tip de legendă este înregistrat în catalogul de referință numai pentru Roma și doar pentru anii 402—408. Exemplarul în discuție de tip *gloria romanorum* 23 este emis între anii 408—423.

ultima monedă amintită putînd fi, eventual, o imitație. Fenomenul era mai demult cunoscut în literatura de specialitate, fiind semnalat și de Newell în tezaurul de la Minturno[8].

O altă categorie de monede care ne-a reținut atenția este reprezentată de monedele tăiate. Astfel o monedă de la Valens, cu revers *securitas reipublicae*, este tăiată în două (cat. nr. 40). În celelalte cazuri, întîlnim monede emise în anii 383—392, 395—402, 402—408 și 408—423, din al căror flan s-au tăiat cu dalta mici bucăți de metal (e.g. cat. nr. 85, 131, 137, 180, 275, 283). Într-un alt caz (cat. nr. 320) moneda pare a fi fost tăiată înainte de batere, eventual pentru obținerea flanului caracteristic emisiunii *gloria romanorum* (23).

În ceea ce privește imitațiile am putut identifica doar zece exemplare sigure. Alte cîteva posibile au fost deja citate mai sus,în comentariul nostru. Socotind că o descriere mai amănunțită, în condițiile ilustrării materialului nostru nu își are rostul aici. Cea mai timpurie este o imitație după tipul *victoriae laetae princ perp*, din primul sfert al secolului IV e.n. Imitațiile după acest tip sînt bine cunoscute în zona Dunării de mijloc[9] și pătrund și în Dobrogea[10], unde a fost aflat și un tezaur constituit din astfel de piese[11]. O altă imitație după tipul *fel temp reparatio* (FH)[12] este urmată de alte două imitații din vremea celor doi frați împărați Valentinianus I și Valens avînd ca prototipuri emisiunile *gloria romanorum* (8) și *securitas reipublicae*. Celelalte imitații concordă cu perioada în care prototipurile lor devin abundente în tezaurul de la Beștepe. Astfel găsim două imitații după tipul *salus reipublicae* (1, 2), apoi alte două pe flan mic după tipul *virtus exerciti* (2), emis între anii 395—402, tot pe flan mic, o altă imitație după tipul *concordi-a augg*, bătut între 402—408, și, în sfîrșit, ultima avînd ca prototip emisiunea *gloria romanorum* (23), cea mai recentă din tezaur[13].

---

[8] Edward T. Newell, *Two hoards from Minturno*, *NNM*, 60, 1933, p. 22; „many of these coins had in ancient times been roughly broken in two, in order that they might circulate as halves. The later coins, while not so worn, were crudely cut and badly struck on iregular and insufficiently large flans, with the result that nearly all their legends, as well as large portions of their types, are „off flan".

[9] Katalin Biro-Sey, *RIN*, XC, 1988, p. 329—348.

[10] Imitații barbare din vremea imperiului tirziu au fost aflate și în România; vezi W. Knechtel, *BSNR*, X, 1913, 19, p. 15—18; D. Tudor, *RIR*, XV, 4, 1946, p. 343—350. În Dobrogea, in tezaure, a fost aflată o imitație după tipul *victoriae laetae princ perp* în acumularea de nummia de la Măcin (325), Em. Condurachi, *Hrisovul*, I, 1941, extras, p. 19, cat. nr. 407; R. Ocheșeanu, *Peuce*, X, (sub tipar), cat. nr. 598, precum și două imitații după tipul *fel temp reparatio* (FH) se găsesc în tezaurul de la Straja (378); A. Vertan, R. Ocheșeanu, *Pontica*, XX, 1987, p. 164, cat. nr. 748 și 749. De asemenea, provenind din descoperiri izolate dobrogene sînt publicate imitații de V. Culică, *BSNR*, LXX—LXXIV, 1976—1980, 124—128, p. 253—260 și R. Ocheșeanu, *Imitații barbare din colecția MINA Constanța (mss)*.

[11] G. Severeanu, *BSNR*, XX, 1925, 53—56, p. 8—16, dar autorul consideră tezaurul de la Anadolchioi ca alcătuit din imitații produse de populația traco-romană din Moesia Inferior.

[12] Două imitații de tip *fel temp reparatio* se găsesc în tezaurul de la Straja, vezi *supra* nota 10. Pentru o altă imitație de acest tip, provenind dintr-o aflare singulară, vezi la R. Ocheșeanu, *op. cit., (mss)*.

[13] Existența unor imitații după monedele de la sfîrșitul secolului IV este acum certă și în Occident: Pierre Bastien, *Le monnayage de l'atelier de Lyon. De règne de Jovien à la mort de Jovin* (364—413), Wetteren, 1987, p. 145—160; J.-P. Callu, *A Survey of Numismatic Research 1978—1984*, I, Londra, 1986, p. 288 „après 378, on entre, en ce domaine, dans une *terra incognita*"

COMENTARIU STATISTIC

(Tabelele I, II și graficul I)

Monedele grecești autonome, care se întîlnesc în compoziția multor tezaure din acest veac și pentru care avem exemple și în Dobrogea[14], lipsesc din tezaurul de la Beștepe. Din monedele anterioare secolului IV aflăm aici doar o singură piesă, de modul mic, emisă de cetatea Nicopolis ad Istrum, din provincia Moesia Inferior, în prima jumătate a veacului al III-lea e.n. Din totalul monedelor identificate, inclusiv imitațiile, ea reprezintă un procent de 0,28 care, pe ansamblul tezaurului, rămîne cu totul neglijabil. Prezența monedei din Nicopolis ad Istrum ar putea fi socotită aleatorie, dacă totuși nu ar semnala în tezaurele de epocă din imperiu o anumită stare cu repercusiuni în circulația monetară, știut fiind că există un procent oarecare de emisiuni din secolele I—III, care au reintrat în circulație în momentele de criză ale monedei mărunte din ultimul sfert al secolului IV e.n. și secolul V e.n. în Scythia Minor[15].

Seria monedelor romane tîrzii din tezaurul de la Beștepe se deschide cu un exemplar emis la Treveri după aprilie 340, care reprezintă un procent de 0,29 din volumul calculat pentru cele 337 monede imperiale tîrzii precizate cronologic. Din etapa imediat următoare avem patru exemplare cu un procent de 1,18, la care dacă adăugăm și prima piesă, cronologic ceva mai timpurie, dar aparținînd ca tip emisiunilor occidentale din anii 342—348, vom obține un procent de 1,48 din total. Din anii 348—350 în tezaur se află o singură monedă de modul AE 3. Semnificația monedelor menționate pînă acum pentru masa monetară în circulație pe piața Scythiei Minor în primul sfert al secolului V e.n., reprezentînd un procent de doar 1,77 din volumul de monedă romană a tezaurului de la Beștepe este minimă. Acestea reprezintă acele monede mai vechi, de modul mic, rămase în circulație și acceptate încă datorită asemănării lor cu moneda curentă.

Sensibil mai numeroase, deși și acestea au trecut prin furcile cîtorva demonetizări, sînt monedele emise în ultimul deceniu de domnie al împăratului Constantius II, în total 28 de exemplare cu un procent de 8,30. Dintre acestea 10 monede sînt de modul AE 3 și de tip *fel temp reparatio* (FH) cu 2,96% din volum, iar 17 piese sînt de tip *spes reipublice* sau în procente 5,04. Atît prin creșterea bruscă a volumului de monedă la 5,04%, precum și prin cifra coeficientului monede/an care cu 4,25 se plasează ca însemnătate în economia acumulării monetare de la Beștepe pe locul IV, monedele de tip *spes*

[14] O monedă elenistică se află în tezaurul de la Ulmetum, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 297, cat. nr. 1. Pentru exemple asemănătoare din restul imperiului, vezi *Ibidem*, p. 315, nota 7.

[15] J.G. Milne, *N.C.*, 1926, p. 62—63; Em. Condurachi, CNA, 15, 1940, p. 218—226; *Idem*, *Balcania*, 7, 1944, 1, p. 34—35. Pentru Scythia Minor sînt cunoscute tezaurele de la Medgidia (383—392), R. Ocheșeanu, A. Dumitrașcu, *Pontica*, V, 1972, p. 527—346, și de la Strunga (378—395), Oct. Iliescu, *SCN*, II, 1958, p. 453, nr. 10. Cele două tezaure sînt acumulate și ascunse în provinciile în perioada imediat următoare dezastrului de la Adrianopolis din 378. Diferența dintre această grupă de acumulări monetare și tezaurele ascunse între anii 364—378 este marcată de structura omogenă a tezaurelor din vremea lui Valens, unde aflăm numai monede de epocă. Astfel, sînt de notat tezaurele Dobrogea-passim vezi R. Ocheșeanu, Pontica, 17, 1984, p. 136—150., și Strunga, A. Vertan, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, p. 147—179, precum și tezaurele de la Tatlageac, care probabil datează din prima parte a domniei lui Valens, C. Buzdugan, *CNA*, 17, 1943, 127—128, p. 168—170, și Nalbant, C. Moisil, *BSNR*, 11, 1914, 22, p. 55, nr. 42.

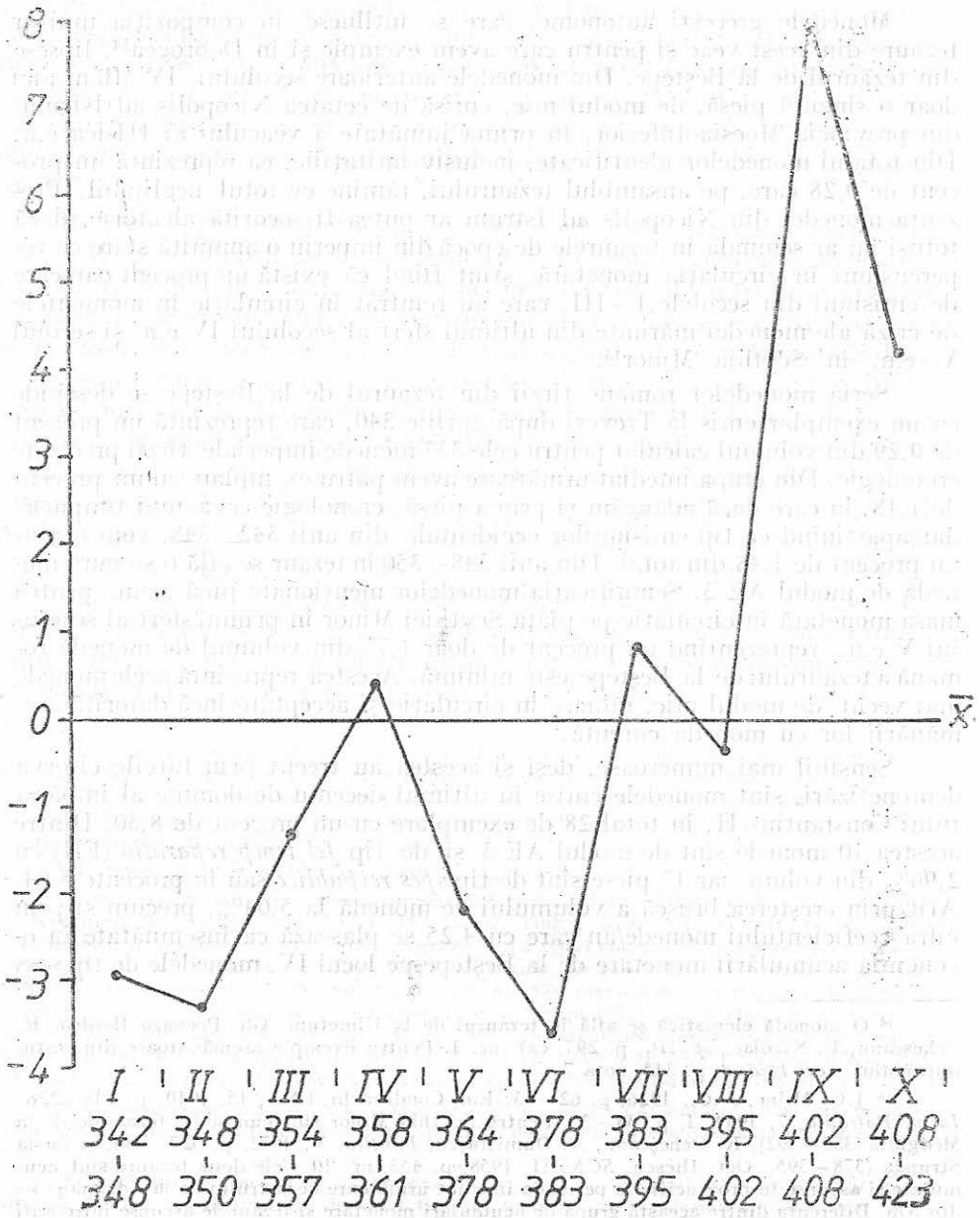

Fig. 1. Variația coeficienților monedă/an față de coeficientul mediu.

reipublicae, deși ne găsim situați încă în categoria monedelor vechi, au o situație privilegiată care se explică prin faptul că modulul pieselor este foarte asemănător cu cel al monedelor emise după 383 e.n. Este adevărat că și mai numeroase sînt monedele emise în vremea domniei celor doi frați Valentinianus I și Valens, prezente în tezaur prin 24 de exemplare și cu un procentaj din volum de 7,12, dar coeficientul monede / an cu 1,60 se află doar pe locul VIII. Din anii 378—383, epocă de gravă penurie a monedei mărunte de bronz în Dobrogea caracteristică anilor ce au urmat dezastrului de la Adrianopolis[16], în tezaurul de la Beștepe înregistrăm doar un singur exemplar [17].

Așa cum am observat mai sus, în economia tezaurului monedele romane tîrzii anterioare anului 383 nu au o pondere prea însemnată. Astfel, totalizînd procentajele volumului se obține doar 17,18%, în vreme ce un alt indicator important, pe care îl utilizăm aici, ± media coeficienților monede / an perioadă, se găsește, cu excepția coeficientului pentru anii 358—361, în zona negativă a diagramei: cotele înregistrate sînt de —2,98 pentru perioada 348—348, —3,31 pentru 348—350, —1,31 pentru 354—357, +0,44 pentru 358—361, —2,21 pentru 364—378 și —3,56 pentru 378—383.

Putem considera că doar după anul 383 monedele din tezaur încep să aibă o pondere efectivă pentru structura numerarului în circulație la data alcătuirii acumulării de la Beștepe. Într-adevăr, din anii 383—395 găsim 61 de exemplare sau un procent de 18,10 din volum[18]. Monedele emise în această perioadă ocupă poziția a III-a, cu o cifră a coeficientului monede / an de 4,69. În ceea ce privește dinamica în lanț, ritmul de creștere raportat la perioada precedentă este 1876%, cel mai mare înregistrat în cadrul tezaurului[19], creștere care este de explicat prin slaba reprezentativitate a monedelor din perioada de criză cunoscută pe piața dobrogeană ce a urmat așezării goților la

[16] Vezi *supra* nota 15. Pentru penuria de monedă mărunță în perioada 378—383, vezi Gh. Poenaru Bordea, Vasile Barbu, *Dacia, NS*, XIV, 1970, p. 251—295, iar pentru situația din Scythia Minor, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *Numizmatica*, VII, Zagreb, p. 26—45, = *SCN*, IX, 1989, p. 53—73, vezi în special tabelele I, III, IV, V și VI, unde indicele de penetrație înregistrează următoarele valori calculate pentru anii 378—395: Axiopolis, 0,76; Histria, 1,00; Troesmis, 0,29; Tropaeum Traiani, 2,58; Dobrogea de nord, 0,76, indici în genere de cel puțin două ori mai scăzuți decît indicii perioadei precedente. Pentru Dobrogea de nord situația este discutată de Gh. Poenaru Bordea, V.H. Baumann, *Peuce*, IV, 1973—1975, p. 133—183.

[17] Cat. nr. 59; tot o singură monedă și la Ulmetum, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, RIN, X , 1988, p. 300, cat. nr. 19.

[18] În depozitele monetare Tomis *intra muros* (402), R. Ocheșeanu, *BSNR*, LXVII—LXIX, 1973—1975, 121—123, p. 108 și Tomis *extra muros* (402), R. Ocheșeanu, P.I. Dicu, *BSNR*, LXXV—LXXVI, 1981—1982, 129—130, p. 452, procentele înregistrate sînt 0. Dar în tezaurul de la Ulmetum, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 326, procentul înregistrat este de 23,57%.

[19] Reflectînd aceiași lipsă a numerarului din etapa anterioară, 378—383, pe pieței Scythiei Minor, cota procentuală a ritmului de creștere cunoaște în tezaurul de la Ulmetum o cotă de 1012%, de asemenea și aici cea mai înaltă, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 326. Dar lipsa monedelor emise între anii 378—395 în acumulările monetare de la Constanța, încheiate la cumpăna secolelor IV—V d. Cr., ar putea lăsa deschisă posibilitatea ca piața monetară dobrogeană să fie afectată de evenimentele politico-militare din anii '70 și '80 derulate în Peninsula Balcanică și ca numerarul emis sub domnia lui Theodosius cel Mare să pătrundă masiv în Dobrogea doar mai tîrziu, în primul sfert al secolului V, așa cum s-ar putea interpreta din datele oferite de structura tezaurelor de la Beștepe, Topraichioi V și Ulmetum. Dar trebuie să precizăm că, în cadrul studierii monedelor izolate, perioada 383—395 este încă destul de bine reprezentată. Pentru comparații vezi cotele înscrise în tabelele I, III, IV, V și VI din Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae; *SCN*, IX, 1989, p. 59 și 62—63, unde este înfățișată o imagine sugestivă a circulației monedei de bronz în Scythia Minor.

TABELUL I

Perioada	Total monede	% din total	% din total monede romane pre-precizate (137)	Durata perioadei	Monede an	% din total coeficienţi monede / an	% din coeficient monede / an al perioadei precedente	± în raport cu media coeficienţilor
Monede greceşti	1	0,28	—	—	—	—	—	—
342—348	5	1,43	1,48	6	0,83	2,17	—	—2,98
348—350	1	0,28	0,29	2	0,50	1,31	60,24	—3,31
354—357	10	2,86	2,96	4	2,50	6,55	500,00	—1,31
358—361	17	4,87	5,04	4	4,25	11,14	170,00	+0,44
364—378	24	6,87	7 12	15	1,60	4,19	37,64	—2,21
378—383	1	0,28	0,29	4	0,25	0,65	15,62	—3,56
383—395	61	17,47	18,10	13	4,69	12,29	1 876,00	+0,88
395—402	25	7,16	7,41	7	3,57	9,35	76,11	—0,24
402—408	71	20,34	21,06	6	11,83	31,00	331,37	+8,02
408—423	122	34,95	36,20	15	8,13	21,31	68,72	+4,32
insuficient precizate 375—423	1	0,28	—	—	—	—	—	—
imitaţii barbare	10	2,86	—	—	—	—	—	—
TOTAL	349				38,15			

sud de Dunăre, ca *foederati* ai imperiului[20]. Față de media coeficienților monede / an această perioadă se plasează în cadranul pozitiv cu o cotă destul de scăzută: +0,88.

Pentru anii imediat următori, 395—402, aflăm în tezaur un număr de 25 de exemplare reprezentînd un procent de 7,41, care în comparație cu cota procentului cunoscută pentru etapa precedentă înregistrează o scădere apreciabilă. Situația este reflectată și de coeficientul monede / an de numai 3,57, precum și de faptul că față de media coeficienților în acest caz ne plasăm ușor în zona negativă cu o cotă de —0,25, chiar sub coeficientul de +0,44 înregistrat pentru emisiunile de tip *spes reipublice*. Urmează însă etapa 402—408 cu 71 de monede și 21,06%, care înregistrează pentru tezaurul de la Beștepe și cel mai mare coeficient monede / an de 11,83, precum și un remarcabil +8,02 față de media coeficienților, cotă care în acest tezaur constituie și vîrful de maxim al diagramei. Etapa 408—423, cu 122 monede și 36,20%, cel mai mare volum de monedă înregistrat în acumularea monetară de la Beștepe, are însă cifra coeficientului monede / an mai mică decît cea a etapei precedente, oferind doar un 8,13 și respectiv un +4,32 în coloana ±media coeficienților. Procentele și valorile coeficienților sînt firești, dacă ne gîndim că ne aflăm în fața monedelor ce aparțin ultimelor două perioadere prezentate în tezaur, fapt care ar indica, în acest caz, o pătrundere relativ rapidă a numerarului de curînd emis pe piața monetară a provinciei Scythia Minor. Monedele emise după 402 reprezintă 57,26% din volumul de monedă tezaurizată la Beștepe.

Se poate considera că raportul dintre monedele mai vechi rămase în circulație și noile emisiuni penetrate, sau altfel spus, structura numerarului în circulație pe o anumită piață monetară este reflectată în bună măsură de structura tezaurelor de epocă. Un răspuns valabil din punct de vedere științific implică însă răspunsuri la două întrebări, și anume în ce măsură un tezaur oglindește prin structura sa caracteristicile generale ale circulației din provincie în raport cu trăsăturile specific locale și cum pot fi acestea departajate. Metodologic, singurul mijloc de analiză de care dispunem constă în compararea indicatorilor statistici oferiți de un număr cît mai mare de tezaure din epocă și în final întocmirea unui model numismatic, un *tezaur tip*[21]. Din păcate, în acest stadiu, pentru Dobrogea sfîrșitului primului sfert al secolului V e.n. nu cunoaștem, exceptînd tezaurul de la Beștepe, decît un mic depozit monetar, compus din 36 de monede, tezaurul Topraichioi V, care a fost descoperit în ultimii ani lîngă Babadag, tot în nordul provinciei, într-o fortăreață romană tîrzie[22]. Astfel, pentru a dispune de un material comparativ ceva mai bogat, în care să se reflecte realitățile monetare dobrogene, am socotit util să apelăm aici și la datele statistice oferite de un te-

[20] I. Barnea, în R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 402—405. Numi-a matic, perioada anilor următori dezastrului din august 378 este ilustrat pînă acum în Dobroges de tezaurele de la Medgidia și Strunga, vezi *supra* nota 15.

[21] Pentru *tezaur tip* vezi R. Reece, *Pact*, V, 1981, p. 299—308. Independent, în cercetarea românească au fost alcătuite *tezaure-tip* pentru studierea denarilor romani republicani penetrați în Dacia, R. Ocheșeanu, *CAB*, III, 1981, p. 56—92, *Idem*, *CAB*, IV, (sub tipar); Gh. Poenaru Bordea, M. Cojocărescu, *SCN*, VIII, 1984, p. 53—75; iar pentru descoperirile de tezaure cu drahme din Apollonia și Dyrhachium o încercare la N. Conovici, *BSNR*, LXXVII —LXXIX. 1983—1985, 131—133, p. 69—88. Pentru Dobrogea secolelor IV—V d. Cr. s-au întocmit și au fost publicate modele matematico-statistice privind descoperirile izolate doar pentru anumite perioade. E.g. R. Ocheșeanu, *Peuce*, X, (sub tipar), anii 318—324; *Idem*, *BSNR*, LXXV—LXXVI, 1981—1982, 129—130, p. 209—235, anii 330—348: *Pontica*, XX, 1987, p. 147—179, anii 364—378 și pentru secolul V d. Cr. Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *Circulația monedei de bronz la Tomis în secolul V (395—498)*, (*mss*)

[22] Gh. Poenaru Bordea, *Peuce*, X, (sub tipar).

zaur alcătuit din 144 monede identificate și care se încheie însă ceva mai tîrziu, în anii '40 ai secolului, tezaurul de la Ulmetum.

Ca primă constatare, volumul monedelor anterioare anului 383, care au rămas în circulație pe piețele monetare din Scythia Minor, prezintă un procentaj scăzut la tezaurizare, procentaj depășind însă pragul de reprezentativitate de 10%, pe care l-am considerat rezonabil pentru cercetările noastre privind secolele IV—V[23]. Astfel, pentru Ulmetum înregistrăm un 12,11%, numai pentru monedele romane, în Topraichioi V găsim un 16,65%, iar la Beștepe 17,18%. Procentele obținute sînt destul de apropiate între ele și în această situație considerăm că nu ar fi prea utilă o comparare mai amănunțită a comportamentului monedelor din fiecare grupă cronologică în tezaurele disponibile pentru cercetarea noastră.

TABELUL II

Perioada	Beștepe		Topraichioi V		Ulmetum	
	% din total coeficienți monede / an	± în raport cu media coeficienți	% din total coeficienți monede / an	± în raport cu media coeficienți	% din total coeficienți monede / an	± în raport cu media coeficienți
383—395	12,29	+0,88	23,46	+0,33	18,74	+1,31
395—402	9,35	−0,24	11,73	−0,09	7,40	−0,22
402—408	31,00	+8,02	32,40	+0,65	20,96	+1,61
408—423	21,31	+4,32	16,75	+0,09	15,77	+0,91

Pentru a putea compara între ele situațiile surprinse în cele trei tezaure în discuție, socotim că cel mai relevant indicator statistic la care putem apela este expresia în procente a coeficientului monede/an și la locul pe care îl ocupă acesta pe ansamblul anilor 383—423.

Prima perioadă reprezentativă pentru cele trei acumulări monetare este perioada anilor 383—395. Astfel, aflăm pentru Ulmetum un 18,74%, pentru Topraichioi V un 23,46%, dar la Beștepe întîlnim un procent mult mai scăzut de doar 12,29%. Totuși în raport cu indicatorul ± media coeficienților monede/an situația de la Beștepe cu +0,88 se apropie de cea de la Topraichioi V, unde este de +0,33, în vreme ce la Ulmetum, tezaur ceva mai tîrziu și care a fost alcătuit în plină epocă de dominare a monedelor de modul AE 4, se înregistrează o cotă de +1,31, care aici este de explicat prin preferarea la tezaurizare a monedelor de modul foarte mic.

Pentru perioada 395—402 se constată o reprezentativitate ceva mai scăzută a emisiunilor respective. Sînt înregistrate procente de 7,40 la Ulmetum, 11,73 la Topraichioi V și 9,35 la Beștepe, valori destul de apropiate între ele. Și cotele înregistrate față de media coeficienților monede/an se plasează în registrul negativ în toate cele trei cazuri, cu −0,22 la Ulmetum, −0,09 la Topraichioi V și −0,24 la Beștepe. Din cifrele amintite mai sus reiese foarte limpede că în această perioadă se produce o scădere masivă a intrărilor de numerar nou emis în provincia de la gurile Dunării. Această

[23] Pentru pragul de reprezentativitate statistică aplicată în numismatică la R. Ocheșeanu, *Circulația monetară la Dunărea de Jos între anii 270—498, (mss)*.

situație este reliefată în cele trei tezaure și de indicatorul % din coeficientul etapei anterioare, care pentru acumulările monetare de la Ulmetum, Topraichioi V și Beștepe înregistrează procente de 39,42, 50,00 și respectiv 76,11[24].

Monedele emise în perioada 402—408 sînt bine reprezentate la nivelul indicatorului % monede/an. Într-adevăr, cotele atinse acum cu 20,96% la Ulmetum, 32,40% la Topraichioi V și 31,00% la Beștepe sînt cele mai înalte, situîndu-se în toate cele trei tezaure pe primul loc, și dînd, normal, și cea mai înaltă valoare față de media coeficienților +0,65 la Topraichioi V și +8,02 la Beștepe. De asemenea se înregistrează și o creștere notabilă a procentajului la indicatorul % în raport cu coeficientul monede/an al etapei anterioare. Astfel aflăm la Ulmetum 283,00%, la Topraichioi 276,19%, iar la Beștepe 331,37%.

Ultima perioadă analizată aici, perioada anilor 408—423, cu precizarea că la Ulmetum monedele post 423 reprezintă un volum cumulat de 23,60%, la nivelul procentului mediei coeficienților monede/an oferă valori ridicate în toate cele trei tezaure studiate. Găsim cote de 15,77% la Ulmetum, de 16,75% la Topraichioi V și de 21,31% la Beștepe, toate ca valoare fiind relativ apropiate între ele, dar în certă scădere față de perioada anterioară. Indicatorul ± față de media coeficienților se plasează în registrul pozitiv cu un remarcabil +4,32 la Beștepe, în vreme ce pentru Ulmetum și Topraichioi V nu aflăm decît un +0,91 și respectiv un +0,09.

ATELIERE MONETARE

(Tabelele III—V)

În tezaurul de la Beștepe sînt prezente monede din 11 monetării imperiale. Pe primul loc se află monetăria diocezană a Scythiei Minor, atelierul monetar din Constantinopolis cu o treime din monedele cu atelier precizat, respectiv 59 de exemplare și 32,77%. La mare distanță urmează atelierul din Nicomedia din care provin 31 de monede reprezentînd un procent de 17,22. Pe locurile III și IV, aproape la egalitate se găsesc monetăriile din Heraclea și Cyzicus cu cîte 24 și 23 monede și respectiv cu procente de 13,33 și 12,77. Celelalte monetării au în tezaurul de la Beștepe o prezență mult mai redusă, fiecare în parte situîndu-se sub pragul de reprezentativitate de 10%. Mai aproape de acesta sînt monetăria din Roma cu 15 exemplare și 8,33% și cea din Antiochia cu 13 exemplare și 7,22%. Monetăriile

[24] Cele trei tezaure în discuție sînt constituite în perioada de dominare a numerarului de format AE 3 redus și AE 4. Cum monedele anilor 395—402 sînt de format AE 3, probabil că acestea nu mai erau preferate la tezaurizare, dar scăderea masivă a intrărilor de numerar nou emis în provincie este sugerată de structura celor două tezaure constănțene Tomis *intra muros* și Tomis *extra muros* unde procentele sînt de 5 și 10 din volumul total de monedă tezaurizată, R. Ocheșeanu, P.I. Dicu, *op. cit.*, p. 452, tabel I. Pentru compararea indiilor de penetrație din descoperirile izolate dobrogene, vezi eșantioanele pentru anii 270—450 de la Axiopolis, Histria, Troesmis, Tropaeum Traiani, Dobrogea de nord, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 59 și 62—63, iar pentru Tomis, în anii 395—498, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*. Totuși pentru clarificarea problemei sînt necesare noi descoperiri de acumulări monetare încheiate în etapa 395—402.

care înregistrează procente sub 5 sînt Thessalonica cu șapte monede și 3,88%, Alexandria cu patru exemplare și 2,22%, Aquileia cu două piese și 1,11% și, în sfîrșit, cu cîte o monedă și respectiv 0,55% îndepărtatele monetării din Treveri și Arelate.

Se constată lesne contribuția substanțială a atelierelor din Propontida cu un procentaj cumulat de monedă de 76,12%, la care se adaugă emisiunile din Thessalonic, atelier al cărui aport modest se datorează și închiderii monetăriei egeene între anii 393—408. Atelierele occidentale oferă acumulării monetare de la Beștepe un număr de 15 monede și un procent de 10,55. Dar, în rîndul acestor monetării, aportul Romei este hotărîtor. De altfel, arătam recent că, spre deosebire de celelalte ateliere din occidentul imperiului, a căror prezență este mai mult sau mai puțin întîmplătoare în Dobrogea, atelierul monetar din Cetatea Eternă are un anumit rol și pondere și în cadrul descoperirilor izolate din Scythia Minor, unde consideram de curînd că monedele sale reflectă mișcarea oamenilor între gurile Dunării și Italia, indicînd numismatic un fenomen religios, cel al legăturilor comunităților creștine de la Dunărea de jos la Biserica Romană[25]. Cele două ateliere din sudul imperiului, Antiochia și Alexandria, cu 17 exemplare și 9,44% sînt prezente atît în tezaure cît și în descoperiri izolate, dovedind legăturile continue, dar de intensitate relativ redusă cu lumea Mediteranei orientale[26].

În mare, repartiția pe ateliere este foarte apropiată de cea consemnate de noi pentru tezaurul de la Ulmetum, cu precizarea că acolo monetăria din Cyzicus se află pe primul loc, iar Roma se găsește la egalitate cu Heraclea și foarte aproape de Nicomedia[27]. Situația din tezaurul de la Topraichioi este asemănătoare cu cea înregistrată la Beștepe, în sensul că cele trei ateliere mari din Propontida, Constantinopolis, Cyzicus și Nicomedia oferă o cifră de 72%.

Cu mult mai utilă pentru cunoașterea realităților de pe piața monetară a Scythiei Minor rămîne investigarea modului în care este făcută repartiția pe ateliere a emisiunilor din perioadele cuprinse între anii 383—423. În acest scop vom încerca să comparăm și interpretăm informațiile oferite de tezaurele de la Beștepe și Ulmetum cu cele obținute prin prelucrarea datelor oferite de descoperirile izolate din Dobrogea[28] și în special din așezările de la Troesmis, Axiopolis, Tomis și Tropaeum Traiani[29].

O primă privire de ansamblu ne este oferită de repartiția monetăriilor în descoperirile dobrogene din anii 378—395 și 395—423/5. Astfel pentru anii 378—395 se consemnează următorul tablou. Din monetăriile occidentale sînt prezente în Dobrogea Arelate, Roma, Aquileia și Siscia care au o pon-

[25] I. Barnea, în *L'Adriatico tra Mediterraneo a penisola balcanica nell antichita (Lecce-Matera, 21—22 Ottombre 1973)*, Taranto, 1989, p. 275—283. Pentru reflectarea numismatică a fenomenului vezi Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 324—325.

[26] I. Barnea, *Pontica*, V, 1972, p. 251—262.

[27] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 318—319.

[28] R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*.

[29] R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*. Deocamdată vezi Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 328, tabelul III.

[29] Troesmis, E. Oberländer-Târnoveanu, *Peuce*, VIII, 1980, p. 248—280; pentru Axiopolis, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, p. 26—45 = *op. cit.*, p. 53—75; Tomis, Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*; Tropaeum Traiani, Al. Barnea, R. Ocheșeanu, *Tropaeum Traiani III, Descoperirile monetare, (mss)*, și pentru Dobrogea de nord, Gh. Poenaru Bordea, V.H. Baumann, *op. cit.*, p. 133—173.

TABELUL III

Monetăria	342–348	348–350	354–357	358–361	364–378	378–383	383–395	395–402	402–408	408–423	Total	Ponderea monetăriilor ca medie a fr(r) cumul. pe per.
Treveri	1 33,33										1 0,55	3,33
Arelate							1 2,50				1 0,55	0,25
Roma				1 33,33	2 25,00		2 5,00		3 7,00	7 10,93	15 8,33	8,17
Aquileia							2 5,00				2 1,11	0,50
Thessalonica					1 12,50		4 10,00			2 3,12	7 3,88	2,56
Heraclea							4 10,00	1 6,25		19 29,68	24 13,33	4,59
Constantinopolis	1 33,33		3 75,00		2 25.00	1 1100,00	11 27,50	5 31,25	6 15,00	30 46,87	59 32,77	35,39
Nicomedia					1 12,50		8 20,00	3 18,75	16 40,00	3 4,68	31 17,22	9,59
Cyzicus		1 100,00	1 25,00				2 5,00	4 25,00	12 30,00	3 4,68	23 12,77	18,96
Antiochia	1 33,33			1 33,33	1 12,50		6 15,00	3 18,75	1 2,50		13 7,22	11,54
Alexandria				1 33,33	1 12,50				2 5,00		4 2,22	5,08
Occident											19 10,55	
Propontida											144 80,00	
Sud											17 9,44	
Total	3	1	4	3	8	1	40	16	40	94	180	

TABELUL IV

Monetării	378–395				395–423/5			
	Monede		Localități		Monede		Localități	
	Număr de monede	% din total	Număr de așezări (28)	% din total	Număr de monede	% din total	Număr de așezări (25)	% din total
Treveri	—	—	—	—	1	0,34	1	4
Arelate	1	0,24	1	3,57	—	—	—	—
Roma	1	0,24	1	3,57	4	1,36	3	12
Aquileia	7	1,71	5	17,85	—	—	—	—
Siscia	34	8,33	13	46,42	—	—	—	—
Thessalonica	30	7,35	9	32,14	4	13,6	2	8
Heraclea	42	10,29	11	39,28	22	7,48	8	32
Constantinopolis	169	41,42	20	71,42	137	46,59	19	76
Nicomedia	47	11,51	14	50,00	29	9,86	11	44
Cyzicus	60	14,70	14	50,00	83	28,23	15	60
Antiochia	13	3,18	5	17,85	8	2,72	5	10
Alexandria	4	0,98	3	10,71	6	2,04	5	10
Total	408				294			

dere cumulată de 10,52%. Cea mai puternică prezență pe piața monetară dobrogeană, cum era de așteptat, o înregistrează monetăriile din Propontida, Heraclea, Constantinopolis, Nicomedia și Cyzicus, la care dacă adăugăm și atelierul din Thessalonica, vom avea o cotă de 85,27%. Monetăriile din sud, Antiochia și Alexandria, au în descoperirile din Scythia Minor o prezență foarte redusă, mai scăzută chiar decît a monetăriilor occidentale, oferind doar o cotă de 4,16%. Cum era de așteptat atelierul monetar din Noua Romă, atelierul diocezan al Thraciei, este cel mai bine reprezentat în Dobrogea anilor 378—395. Producția monetăriei din Constantinopolis oferă un substanțial 41,42% din numerarul în circulație pe piețele dobrogene, fiind prezentă în 20 din cele 28 de loturi recenzate. În ordine, următoarele trei ateliere sînt Cyzicus cu 14,70%, Nicomedia cu 11,51% și Heraclea cu 10,29%. În pozițiile inferioare, cu excepția atelierelor monetare balcanice, Siscia și Thessalonica, care înregistrează procente de 8,33 și respectiv 7,35 destul de apropiate de pragul de 10%, celelalte monetării oferă cote sub 5%.

Pentru anii 395—423/5 situația numerarului dobrogean din punct de vedere al repartiției pe monetării suferă schimbări notabile față de tabloul înregistrat pentru perioada precedentă, reflectînd schimbările profunde ce se petrec în viața politică și economică după 395. Astfel, monetăriile occidentale oferă un procent de numai 1,70, iar monetăriile din sud 4,76, procente care ar indica pentru Dobrogea o prezență aleatorie a acestora. Acum, cele

TABELUL V

Monetării	395—402					402—408					408—423				
	Tezaur Ulmet.	Axiopolis	Tomis	Troesmis	Tropaeum	Tezaur Ulmet.	Axiopolis	Tomis	Troesmis	Tropaeum	Tezaur Ulmet.	Axiopolis	Tomis	Troesmis	Tropaeum
Roma	—	—	—	—	—	3	—	1	—	—	1	—	—	—	—
Thessalonica	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—
Heraclea	1	1	2	—	—	—	—	—	—	1	6	—	2	—	—
Constantinopolis	2	2	14	6	2	—	—	4	—	—	5	1	2	—	1
Nicomedia	—	—	4	1	3	1	—	—	—	—	1	—	3	—	—
Cyzicus	—	—	7	—	3	5	—	8	1	1	—	—	1	1	1
Antiochia	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Alexandria	1	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—

patru monetării din Propontida, cu o cotă de 92,17%, oferă pieței Scythiei Minor quasitotalitatea numerarului. Monetăria diocezană pentru provincia de la gurile Dunării, atelierul din capitala imperiului răsăritean, este prezentă cu aproape jumătate din numerarul penetrat, înregistrînd o cotă de 46,59%. În ordine urmează Cyzicus cu 28,23% ori aproape o treime din monede, rolul său crescînd în această etapă și apoi Nicomedia și Heraclea cu cîte 9,86% și 7,48%. Atelierul egeean, Thessalonica oferă doar 1,36%. Trebuie însă să arătăm aici că datele oferite de descoperirile izolate din Dobrogea au fost prelucrate cu mult timp înainte de a observa în tezaurul de la Ulmetum caracteristica definitorie a emisiunilor de tip gloria romanorum (22 și 23) de la Heraclea, care permite acum atribuirea unor din monedele cu exerga ilizibilă ce aparțin celor două emisiuni amintite mai sus acestui atelier monetar, fapt care va oferi o pondere mai însemnată Heracleei în statistici în detrimentul celorlalte monetării orientale. Și această situație trebuie avută în vedere la utilizarea datelor statistice prezentate mai sus.

Avînd acum o imagine globală a modului în care este repartizat numerarul pe monetării și ponderea fiecăreia în Dobrogea, vom încerca să circumstanțiem mai bine observațiile noastre asupra monetăriilor prezente în circulația de pe piața monetară a Scythiei Minor, operînd cu perioade de timp mai restrînse.

Din anii 383—395 în tezaurul de la Beștepe se află material provenind de la un număr de nouă monetării, fiind reprezentate toate cele trei grupe de ateliere monetare. Astfel, monetăriile din vestul imperiului sînt prezente prin monedele emise de Arelate, Roma și Aquileia, care totalizează împreună un procentaj de 12,5. Dintre atelierele sudice nu este prezentă decît monetăria din Antiochia cu șase monede și un procent de 15. Datorită faptului că numărul monedelor cu atelierul precizat în tezaurul de la Ulmetum este mult mai mic, ponderea fiecărei monede luată în calcul este mult mai mare astfel că atelierele din occident înregistrează un 27,77%, cu Roma și Aquileia, iar cele din Mediterana Orientală, Antiochia și Alexandria o cotă de 16,66%. Atelierele din Propontida, la care adăugăm și Thessalonica oferă cel mai mare număr de monede atît la Beștepe cît și la Ulmetum, unde ating cote de 72,50% și respectiv de 55, 55%. În amîndouă tezaure principalul atelier monetar rămîne Constantinopolis, dar care în această etapă înregistrează valori mult mai scăzute decît cota oferită de descoperirile izolate din Dobrogea anilor 378—395, cu 27,50% la Beștepe și 16,66% la Ulmetum. Pe cel de al doilea loc în acumularea monetară de la Beștepe se plasează Nicomedia, în vreme ce în tezaurul de la Ulmetum tot pe primul loc mai găsim și monetăriile din Thessalonica și Roma tot cu cîte 16,66%, la egalitate cu monetăria diocezană. Spre deosebire de situația înregistrată pe ansamblul descoperirilor izolate pentru această vreme, locul monetăriei din Cyzicus în amîndouă depozite monetare rămîne minor.

Etapa anilor 395—402 înregistrează schimbări importante. Astfel în cele două tezaure dispar monedele emise în atelierele imperiului de apus. Aceiași situație o întîlnim și în cazul descoperirilor izolate din cele patru așezări dobrogene mai importante pe care le-am avut în vedere aici. Dar trebuie să amintim că în micul depozit Topraichioi V, singura monedă, din această etapă, cu atelierul precizat aparține monetăriei din Aquileia. Putem considera că această situație de ordin numismatic reflectă împărțirea imperiului între cei doi fii ai împăratului Theodosius cel Mare. Monetăriile

din sud, rămase în imperiul oriental, continuă să fie sporadic prezente în descoperiri. Astfel, Antiochia este reprezentată cu monede în depozitul de la Beștepe unde aflăm un 18,75%, procent destul de ridicat, dar mai mic decît cel înregistrat pentru Alexandria, 25%, în tezaurul de la Ulmetum. Cum materialul monetar de la Tomis este mult mai bogat[30], întîlnim aici și două piese din Antiochia reprezentînd o cotă de 6,89%. Aproape singura sursă de numerar devine în acești ani grupul monetăriilor din Propontida, în cadrul căruia se detașează net Constantinopolis cu 31,25% la Beștepe, 50% la Ulmetum, iar în așezări cu 66,66% la Axiopolis, 48,27% Tomis, 85,71% la Troesmis, dar cu numai 28,57% la Tropaeum Traiani. Monetăria din Cyzicus aflată pe locul II în tezaurul de la Beștepe se plasează pe același loc atît la Tomis cu 24,13%, cît și la Tropaeum Traiani cu 33,33% Tot atît de importantă pentru alimentarea piețelor din Scythia Minor cu numerar este monetăria din Nicomedia, bine reprezentată atît în depozitul de la Beștepe, cît și în cetățile Tomis, Troesmis și Tropaeum Traiani. Un loc mai modest îl ocupă Heraclea, ale cărei emisiuni sînt prezente atît în cele două acumulări monetare de la Beștepe și Ulmetum, cît și în descoperirile izolate de la Tomis și Axiopolis.

Pentru anii 402—408, tabloul suferă unele modificări față de perioada precedentă. Reapar atît în cele două tezaure analizate aici, precum și în descoperirile monetare monedele atelierului din Cetatea Eternă. În tezaurul de la Ulmetum monetăria din Roma realizează o cotă de 25%, dar la Beștepe doar 7,50%, în vreme ce la Tomis, în descoperiri izolate un important 17,14%. Pentru prima oară, după mai multe decenii, atelierul monetar din capitala imperiului răsăritean nu mai ocupă primul loc în numerarul dobrogean. La Ulmetum nu este înregistrată prezența sa, iar în tezaurul de la Beștepe emisiunile sale nu ocupă decît locul III, cu doar 15%. Din cele patru cetăți discutate aici, numai la Tomis întîlnim monede emise de Constantinopolis, numărul lor fiind pe jumătatea celor emise de Cyzicus. Dacă în tezaurele de la Beștepe și Topraichioi V aflăm acum pe primul loc monedele Nicomediei cu 40%, urmate de Cyzicus cu o cotă de 30% și respectiv 20%, în tezaurul de la Ulmetum pe primul loc se plasează Cyzicus cu 41,66%, în vreme ce Nicomedia este situată pe ultimul loc cu 8,33%, după Roma și Alexandria. Situația înregistrată la Ulmetum este confirmată și de descoperirile izolate, unde, în trei cetăți avute în vedere în această etapă, Axiopolis fiind lipsit de monede cu atelierul precizat, pe primul loc se află Cyzicus, în timp ce produsele atelierului din Nicomedia sînt absente. În tezaurul de la Beștepe, unde monetăria din Nicomedia ocupă primul loc considerăm că se reflectă o situație singulară, în contradicție cu ceea ce cunoaștem acum și pentru care ar trebui căutată o explicație, eventual, în istoricul acumulării. Nici monetăria din Heraclea nu se află într-o situație mai bună. Emisiunile ei lipsesc din tezaurele de la Ulmetum și Beștepe, iar în descoperirile izolate nu le întîlnim decît la Tropaeum Traiani. Monetăriile

[30] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*, eșantionul tomitan, avînd un număr de 195 exemplare pentru perioada 395—498, este cel mai bogat eșantion dobrogean pe care îl avem prelucrat statistic în acest stadiu al cercetărilor. Pentru perioada 395—498, la Tropaeum Traiani, eșantionul studiat este compus din 111 monede) Considerăm necesar, pentru comparații utile, să dăm aici structura eșantionului tomitan pe etape. 395—402: număr de monede — 62, % din total eșantion — 31,79%, indice monede/an — 8,85; 402—408: 32, 16,41%, 5,33; 408—423/5: 34, 17,43%, 2; 425—450: 50, 25,64%, 2; 450—457: 5, 2,56%, 0,83; 457—474: 5, 2,56%, 0,29; 474—491: 7, 3,58%, 0,41; 492—498/518: 0; dar nummia cu monograma lui Anastasius I sînt semnalați pentru Tomis între monedele păstrate la cabinetul numismatic al Institutului de arheologie București.

din sud, Antiochia și Alexandria sînt semnalate atît în tezaure, la Beștepe cele două ateliere cumulînd o cotă de 7,50%, la Ulmetum aflăm Alexandria cu un procentaj de 25, iar în descoperirile izolate la Tomis numai Antiochia, cu o cotă de 7,14%, valoare înregistrată fiind mai apropiată de cea a atelierelor sudice din tezaurul de la Beștepe.

Statistica pentru ultima etapă analizată aici, anii 408—423, cum arătam mai sus, este distorsionată, datorită imposibilității de a departaja deocamdată emisiunile specifice Heraclei din masa exemplarelor cu atelier neprecizat la monedele provenind din descoperiri izolate. În tezaurele de la Ulmetum și Beștepe găsim din nou monede emise de Roma, singura monetărie occidentală, cu valori de 10,93% la Beștepe și de 7,14% la Ulmetum. De asemenea sînt semnalate monede emise de Thessalonica, atelier redeschis de Theodosius II, atît în cele două acumulări monetare cît și în descoperiri izolate, la Tomis. Valorile înregistrate sînt însă destul de mici, 3,12% la Beștepe și 7,14% la Ulmetum, dar 20% la Tomis. Datorită posibilității atribuirii unor monede cu exerga ilizibilă atelierului din Heraclea, această monetărie cunoaște în tezaure cote însemnate, de 29,68% la Beștepe, unde ocupă locul II și de 42,85% la Ulmetum, unde se plasează pe primul loc. În descoperirile izolate monetăria heracleotă este prezentă doar la Tomis cu o cotă de 20%. Atelierul monetar din capitala imperiului de răsărit se află pe primul loc în tezaurul de la Beștepe cu 46,87% și pe locul II, cu o cotă puțin mai scăzută decît a Heracleei, 35,71% în acumularea monetară de la Ulmetum. Importanța monetăriei din Constantinopolis pentru Dobrogea este relevată și prin prezența emisiunilor sale în descoperirile de la Axiopolis, Tomis și Tropaeum Traiani. Atelierele din Cyzicus și Nicomedia sînt mai slab reprezentate. Astfel, în tezaurul de la Beștepe acestea cumulează o cotă 9,37%, în schimb, la Ulmetum nu este prezentă decît Nicomedia cu 7,14%. În descoperirile izolate aflăm monede emise de Nicomedia la Tomis Tropaeum Traiani și Troesmis cu cote foarte ridicate, datorită puținelor monede cu atelierul precizat întabulate. Emisiunile atelierelor din sud, Antiochia și Alexandria lipsesc atît în tezaure cît și în descoperirile izolate.

Imitațiile aflate în tezaurul de la Beștepe nu au fost atribuite unor perioade cronologice precise, chiar dacă considerăm și avem argumente în acest sens, că imitațiile sînt realizate în epocă de falsificatorii din imperiu sau în atelierele populațiilor barbare de dincolo de hotarele sale, poate imediat după ce prototipul începe să devină abundent pe piețele monetare[31]. Oricum prin ponderea lor în structura numerarului pe pe piața dobrogeană, imitațiile rămîn fără prea mare importanță. Astfel în tezaurele de secol IV aflate în Scythia Minor se întîlnesc foarte rar imitații[32], excepție făcînd unul din tezaurele de la Anadolchioi alcătuit numai din astfel de piese[33]. Pentru secolul V sînt de semnalat însă imitațiile de plumb și piesele monetiforme fără efigii și reprezentări culese în zona cetății de la Izvoarele-Sucidava Moesica, dar și în alte așezări ca Troesmis și Tropaeum Traiani[34]. Probabil

[31] V. Culică, *Pontica*, V, 1972, p. 271—272; *Idem*, *op. cit.*, *BSNR*, LXX—LXXIV, 1976—1980, 124—128, p. 256—259; vezi *supra* nota 3.

[32] Din cele aproximativ 20 de tezaure din Scythia Minor ascunse în secolul IV d. Gr., doar două conțin cîte o imitație, Măcin, cu 598 exemplare, ori două, Straja, cu 749 monede, vezi *supra* nota 10; și doar un singur tezaur, depozitul monetar de la Anadolchioi, este alcătuit numai din astfel de piese imitate, vezi *supra*, nota 11.

[33] Vezi *supra* nota 11

[34] V. Culică, *op. cit.*, *Pontica*, V, 1972, p. 276—300; E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, *Peuce*, VIII, p. 255 pentru Troesmis, Tropaeum Traiani, Noviodunum și Salsovia.

acestea erau emisiuni semioficiale menite să suplimenteze numerarul mărunt din provincie, devenit tot mai rar[35].

DATAREA TEZAURULUI DE LA BESTEPE

(Tabelele VI și VII)

Încheierea acumulării și ascunderea tezaurului de la Beștepe nu poate depăși anul 423, dar intervalul de emitere al celor două emisiuni *gloria romanorum* (22 și 23) acoperă între 408 și 423 un interval de timp de 15 ani perioadă destul de îndelungată pentru istoria frămîntată a primului sfert al secolului V în Dobrogea. Cum în tezaur se află amîndouă emisiunile și este de presupus că *gloria romanorum* (23) urmează în timp tipul *gloria romanorum* (22), oricînd s-ar fi încheiat în acest interval emiterea tipului *gloria romanorum* (22), data finală este mai apropiată de anul 423 cu cît în raportul dintre monedele de tip *gloria romanorum* (22) și (23) ponderea ultimelor este mai mare. În tezaurul de la Ulmetum, încheiat în anii '40[36], raportul dintre cele două emisiuni este de 39,28% pentru 60,71%. Dacă considerăm că după încetarea emiterii celor două tipuri acesta ar fi raportul normal pentru frecvența celor două emisiuni în discuție, atunci cu cît cotele înregistrate în tezaurul de la Beștepe vor fi mai apropiate de cele înregistrate la Ulmetum, cu atît data sa finală se apropie mai mult de anul 423. Ori în depozitul monetar de la Beștepe aflăm valori de 34,82% și 65,17% deci încetarea acumulării trebuie pusă la o dată în preajma anului 423. Valoarea mai mare cu aproape cinci procente înregistrată pentru emisiunea *gloria romanorum* (23) la Beștepe nu trebuie să pună la îndoială argumentația noastră, deoarece pe de o parte tezaurul de la Ulmetum conține mult prea puține monede pentru a da estimației făcute o precizie cît mai apropiată de realitate, iar pe de altă parte monedele emisiunii *gloria romanorum* (23), fiind în circulație în vremea acumulării tezaurului de la Beștepe, erau, ca monede de curînd emise, cele mai căutate la tezaurizare.

Ascunderea și nerecuperarea tezaurului de la Beștepe, încheiat în aceiași vreme cu depozitul monetar Topraichioi V, este de pus pe seama evenimentelor grave care încep să se deruleze la Dunărea de jos odată cu instalarea temporară a hoardelor hunice în spațiul nord-dunărean. Situația politico-militară a provinciei Scythia Minor devine de o extremă gravitate în anul 422[37], cînd Rua declanșează marele raid care precede deplasarea hunilor și așezarea lor în cîmpia Panonică[38]. Abandonarea celor două tezaure monetare, de la Beștepe și din Topraichioi este de pus foarte probabil în legătură cu acest raid.

Din păcate, izvoarele scrise sînt mult prea sărace pentru a corobora perfect această categorie de izvoare cu sursele arheologice și numismatice în încercarea de a desluși cu o mai mare claritate istoria Dobrogei în vremea dinastiei theodosiene. Fără a încerca aici o sinteză cuprinzătoare privind

[35] V. Culică, *op. cit.*, *BSNR*, LXX–LXXIV, 1976–1980, 124–128, p. 256.

[36] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, *RIN*, XC, p. 320; vezi și situația de la Tomis la Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*.

[37] Ernest Stein, *Histoire du Bas Danube*, I, 1959, p. 281, „C'est une incursion des Huns, franchissant en 422 le Bas Danube et poussant jusqu-en Thrace".

[38] Gh. Poenaru-Bordea, V. Barbu, *op. cit.*, p. 293–295; E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford, 1948, p. 64; T. Nagy, *Acta Ant.*, 15, 1967, p. 159–186.

TABELUL VI

Emisiunea	Beștepe		Ulmetum	
	Număr de monede	% din total	Număr de monede	% din total
Gloria romanorum (22)	39	34,82	11	39,28
Gloria romanorum (23)	73	65,17	17	60,71
Total	112		38	

TABELUL VII

Emisiunea	Împăratul	Beștepe		Ulmetum	
		Număr de monede	% din total	Număr de monede	% din total
Gloria romanorum (22)	Honorius	27	77,14	5	83,33
	Theodosius II	8	22,85	1	16,66
Gloria romanorum (23)	Honorius	27	61,63	9	90,00
	Theodosius II	17	38,63	1	10,00
Total		79		16	

circulația monetară în Dobrogea acestei epoci, apare limpede frecvența mult mai redusă a descoperirilor monetare databile după bătălia de la Adrianopolis în Scythia Minor. Într-adevăr, exemplele oferite de Axiopolis, Histria Troesmis, Tropaeum Traiani și lotul Dobrogea de nord ne arată clar că acestea reflectă situația generală pentru regiunea de la gurile Dunării[39]. Dar această situație nu este surprinzătoare și nici caracteristică Dobrogei. Scăderi în volumul monedelor și în cota indicelui monede/an se observă și în alte provincii ale Imperiului de Răsărit mai puțin expuse atacurilor barbare decît regiunile de la graniță. Dar scăderea generală a cantității de monedă emisă face să se agraveze proporțiile fenomenului în provinciile de pe *limes*, unde impactul a fost deosebit de grav pentru o economie subminată de frecventele atacuri barbare.

[39] Pentru descoperiri izolate vezi tabelul I, III, IV, V și VI la Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, *SCN*, IX, 1988, p. 59 și 62—63, unde după 378 toți indicatorii statistici înregistrează scăderi masive.

[40] Pentru modelul statistico-matematic imperiu, alături de unul sau două eșantioane dobrogene, am folosit datele oferite de materialul monetar din următoarele lucrări. Athena — M. Thompson, *The Athenian Agora, 2, Coins from the Roman through the Venetian Period*, Princeton, 1952; Corinth — A.R. Bellinger, *Catalogue of the Coins found at Corinth, 1925*, New Haven, 1930; K.M. Edwards, *Corinth, results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens, VI, The Coins*, Cambridge, Mass, 1933; Curium — DH. Cox, *Coins from the excavations at Curium, 1932 — 1953*, *ANSMN*, 145, N.Y., 1959; Antioch — D.B. Wage, *Antioch-on-the-Orontes, IV, part 2, Greek, Roman, Byzantine and Cruisade coins*, Princeton, 1952.

CONSIDERAȚII PRIVIND CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN SCYTHIA MINOR ÎN SECOLUL V A.D.

În încheiere am dori să facem o recapitulare a realităților monetare dobrogene în veacul V.

Dacă la Histria și Axiopolis numărul monedelor din perioada 395—450 este destul de mic, în cetatea de pe malul dobrogean al Dunării lipsesc cu totul monedele post 450 și ele sînt foarte rare la Histria. Astăzi, sîntem mai bine informați în legătură cu situațiile de la Tropaeum Traiani, Troesmis și mai ales Tomis, capitala provinciei. Deasemenea, deși numărul monedelor de secol V de la Izvoarele este foarte mare în raport cu ceea știm despre celelalte așezări dobrogene din păcate, lipsa unor date comparative pentru secolul IV face materialul colectat la Sucidava Moesica în cea mai mare măsură inoperant[41].

Revenind la anii 395—450 la Tropaeum Traiani, unde pentru această perioadă recenzăm un număr de 72 monede, cel mai mare volum de monedă este înregistrat în etapa 425—450, dar vîrful de maxim al indicelui de penetrație se plasează în periada 402—408, care este ceva mai mare decît cel al perioadei precedente. În etapa imediat următoare valoarea coeficientului monede/an scade drastic de la 2,33 la 0,41. O situație asemănătoare o întîlnim și la Tomis, dar aici vîrful de maxim al indicelui de penetrație cu 8,85 se plasează în anii 395—402. Pentru capitala provinciei înregistrăm aceiași scădere a coeficientului monede/an, care coboară pentru etapa 408—425 de la 5,16 înregistrat în perioada precedentă, la 2. Încheind analiza structurii descoperirilor izolate putem afirma că în linii mari indicii statistici cunosc o evoluție asemănătoare cu cele pentru tezaurul de la Beștepe, cu corectivul că pentru anii 408—423 scăderea înregistrată de indicele de penetrație este mai redusă, situație explicabilă în cazul etapei finale a unei tezaurizări.

În acest context am aminti aici și observația făcută cu prilejul studierii tezaurului de la Ulmetum, fără a face deocamdată calculele necesare pentru a preciza și cantitativ fenomenul, că etapă de etapă, după catastrofa de la Adrianopolis, numărul de așezări dobrogene din care provin descoperiri izolate se reduce odată cu înregistrarea unei tendințe de scădere a numărului de monede[42].

În raport cu ceea ce se cunoaștea acum 20 de ani, numărul tezaurelor studiate și publicate cu datele necesare face ca informațiile noastre privind secolul V să se poată constitui într-o primă schiță de ansamblu. Astfel, pentru începutul veacului, încheindu-se cu monede emise între 395—402, cunoaștem două tezaure la Tomis, aflate unul extra iar celălalt intramuros, desigur documentînd un moment extrem de dificil pentru capitala provinciei[43]. Din etapa 408—423 cele două depozite monetare descoperite la Beștepe și Babadag, în fortificația de la Topraichioi, sînt de pus în legătură cu neliniștile provocate de marele raid hunic din 422. A doua parte a domniei lui

[41] V. Culică, *op. cit.*, Pontica, V, 1972, p. 267—300; dar unde din monedele descoperite la Izvoarele sînt publicate numai exemplarele post 395. Diagrama descoperirilor izolate de la Izvoarele respectă însă tendințele generale observate de noi pentru Tomis și Tropaeum Traiani în secolul V. Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, *op. cit.*, *(mss)*.

[42] Gh. Poenaru Bordea, R. Ocheșeanu, E. Nicolae, *op. cit.*, *RIN*, XC, 1988, p. 321—323 și p. 328.

[43] R. Ocheșeanu, P.I. Dicu, *op. cit.*, p. 453, tabelul I.

Theodosius II este ilustrată numismatic în Dobrogea prin tezaurul de la Ulmetum, încheiat cu monede *cruce în cunună*, emise între 425—450[44], tezaur pentru care este de propus o legătură cu raidurile hunice din 441—443 din vremea lui Atilla[45], dar care ar putea fi îngropat și în 447[46]. Ultimele cronologic sînt tezaurele care se încheie cu monede din vremea împăratului Leo I. Un tezaur a fost descoperit la începutul secolului nostru la Cilibichioi, azi Mircea Vodă[47], iar celălalt la Constanța — Edificiul roman cu mozaic[48]. Cele două tezaure reflectă spre sfîrșitul domniei lui Leo un monument foarte dificil pentru Dobrogea. Cu acest prilej ținem să amintim și existența unui mic depozit funerar încheiat cu monede de la același împărat și aflat în necropola de la Piua Petrii[49].

Pe baza analizei tezaurelor și descoperirilor izolate pentru care am încercat să schițăm o primă imagine sintetică și coerentă în rîndurile de mai sus, ne apare limpede că în condițiile grele politico-militare ale secolului V continuă pătrunderea monedei romane imperiale, e adevărat, în cantități insuficiente pentru nevoile pieței monetare, iar viața populației locale din această provincie de frontieră se desfășoară încă în tiparele ei provinciale romane.

LE TRÉSOR DE MONNAIES DU BAS-EMPIRE ROMAIN DÉCOUVERT A BEȘTEPE

Résumé

GH. POENARU-BORDEA, RADU OCHEȘEANU

Signalé dès 1913 par V. Pârvan, le trésor de Beștepe a été retrouvé dans les collections de l'Institut d'Archéologie de Bucarest (inv. 1098 et 1130). Étudiant les 369 monnaies du trésor les auteurs ont constaté qu'après une pièce de Nicopolis ad Istrum d'un empereur non-précisé, celles-ci s'échelonnent de 342—348 à 408—423. Aux 339 monnaies identifiés s'ajoutent 10 imitations certaines, le reste de 20 pièces n'ont pas pu être précisées. Les plus nombreuses sont celles des années 408—423 (36,20% des monnaies romaines precisées) tandis que le pic des coefficients monnaies/an se place dans l'interval 402—408. Les ateliers les mieux représentés sont ceux de la Propontida ayant en tête celui de Constantinople, qui fournit 32,77% du numéraire. Parmi les imitations il y a des pièces portant aussi bien des prototypes du IV-e que du V siècle, la dernière étant une imitation de type GLORIA ROMANORVM (23). Le trésor semble un témoignage des temps difficiles pour la Dobroudja aux moments des raids huniques, peut-être celui de Rona de 422 ap. J.-C.

EXPLICATIONS DES FIGURES

Fig. 1. Variation des coefficients monnaies/an par rapport à la moyenne des coefficents

[44] J.P.C. Kent, *Studia Numismatica Labacensia Alexandro Jelocnik oblata*, Ljubljana, 1988, (Situla 26), p. 194; autorul însă socotește că tipul *cruce în cunună* a încetat să fie emis la circa 435, tipul următor, monogramă Theodosius II, începînd să fie emis doar în perioada finală a domniei acestuia.

[45] A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire, 284—602, A Social, Economic and Administrative Survey*, I, 1964, p. 193—194.

[46] E. Stein, *op. cit.*, p. 292, „faisant tomber plus de soixante-dix villes, entre autres Marcianopolis"; J.B. Burry, *History of the Later Roman Empire*, I, Londra, 1923, p. 275, „But in A.D. 447 the Huns appeared again south of the Danube. The provinces of Lower Moesia and Scythia, which had suffered less in the previous incursions, were now devastated". A.H.M. Jones, *op. cit.*, p. 193—194.

[47] C. Moisil, *BSNR*, X, 1913, 19, p. 21, nr. 7; R. Ocheșeanu, *BSNR*, LXX—LXXIV, 1976—1980, 124 128, p. 231—237.

[48] Al. Popeea, R. Ocheșeanu, *Depozitul monetar din vremea împăratului Leon I descoperit la „Edificiul cu mozaic" din Tomis, (mss)*.

[49] Aurelian Petre, *MCA*, VIII, 1962, p. 579, mormîntul 6 „mormînt în care s-au găsit nouă monede de bronz, toate datînd de la sfîrșitul secolului IV — începutul secolului V e.n.", dar după reexaminarea monedelor, putem afirma că respectivul depozit de caracter funerar se încheie cu patru exemplare emise de Leon I, din cinci piese lizibile.

SIGILII BIZANTINE INEDITE DIN DOBROGEA (III)

I. BARNEA

În continuarea publicării de sigilii bizantine inedite descoperite în Dobrogea[1], prezentăm mai jos douăzeci de exemplare, dintre care două (nr. 1—2) provenind din localități necunoscute de pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră, probabil de la *Tomis* — Constanța; unul (nr. 3) de la *Altinum* (Oltina, jud. Constanța), douăsprezece (nr. 4—15) de la *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea); trei (nr. 16—18) de la *Nufăru* (jud. Tulcea); unul (nr. 19) de la *Păcuiul lui Soare* (jud. Constanța) și ultimul (nr. 20) de la *Dorostolon* (Silistra, Bulgaria). Mulțumesc și pe această cale prietenilor și colegilor care mi-au cedat pentru studiu și publicare cea mai mare parte din aceste sigilii: Gh. Mănucu-Adameșteanu (nr. 4—7, 9—12, 15, 18), Fl. Topoleanu (nr. 8, 13, 14), Vasilica Lungu (nr. 16), Silvia Baraschi (nr. 17) și P. Diaconu (nr. 19). Mulțumesc totodată prof. N. Oikonomides de la Univestitatea din Atena, pentru sugestiile date cu privire la lectura unora din sigiliile aici publicate.

I. DOBROGEA

1. THEODOSIUS I, ARCADIUS ȘI HONORIUS (393—395)

MNA[1bis] 1261/11938

Plumb circular neregulat, rupt la extremitățile canalului pentru șnur și în marginea din stînga, jos. Canalul orientat 5h—11h. Stare de conservare submediocră. Diam. 20 mm (total), 19 mm (cîmpul).

Av. Trei busturi din față, alăturate, unul mai mare, în mijloc și două mai mici, în stînga și în dreapta. Cel din mijloc poartă diademă. Nici o inscripție.

Rv. Suprafață boltită, perforată la bază de obișuitul canal pentru plumburile comerciale.

[1] A se vedea *Pontica* XVI (1983), p. 263—272 și XVIII (1985), p. 235—248.

[1] bis MNA = Muzeul Național de Antichități (Institutul de Arheologie), București; MIR = Muzeul de Istorie al României, București; MC = Muzeul de istorie națională și arheologie, Constanța; MT = Muzeul „Delta Dunării", Tulcea; MMB = Muzeul Militar, București; MCAL = Muzeul Călărași.

393—395 d. Hr.- Patru plumburi comerciale asemănătoare, dar nu identice cu cel de față, s-au descoperit la Izvoarele, jud. Constanța, unde se presupune c-a fost cetatea romano-bizantină *Sucidava*[2]. Pe baza lingourilor romane de aur provenind de la Sirmium, descoperite în Transilvania, la Crasna, jud. Covasna, și la Feldioara, jud. Brașov, ele au fost încadrate cronologic în una din următoarele triple domnii: Valentinian I și Valens cu fiul minor Grațian (366—375); Valens și Grațian cu fiul minor Valentinian II (375—378) sau Grațian; Valentinian II și Theodosius I (378—383)[3]. Avînd în vedere deosebirea dintre busturile înfățișate pe sigiliul de față pe de o parte și cele de pe sigiliile de la Sucidava și lingourile de la Sirmium pe de alta, atribuim piesa despre care este vorba mai curînd împăratului Theodosius I și fiilor săi Arcadius și Honorius (393—395)[4].

2. PETRUS EXCONSUL ȘI ... LOGOTHET

MIR, 567/17. Fosta colecție D.A. Sturdza (1833—1914)

Cîmpul descentrat spre dreapta pe avers și spre stînga pe revers. Rupturi pronunțate la extremitățile canalului, care au distrus părți din cercul perlat și din legendele de pe ambele fețe. Caracterele ambelor legende sînt parțial corodate din cauza oxidării plumbului. Diam. 25 mm (total), 20 mm (cîmpul).

Av. În cerc perlat, legendă în patru rînduri, în limba latină, precedată de semnul crucii:

+PE.	*+Pe [t—]*
RUSEX.	*rus ex[c—]*
ONSU.	*onsu[l]*
ET	*et*

Rv. Continuarea legendei în cerc perlat, în patru rînduri, cu caractere latine amestecate, majuscule și minuscule, avînd la sfîrșitul ei semnul crucii:

....	....
.....	.....
.LOGOT	*.logot—*
h+	*h(etis)*

+ Petrus exconsul et ... logothetis+

Sec. VII—VIII. — Numele destul de frecvent *Petrus* nu ne permite să-l identificăm cu vreuna din cele două persoane homonime purtînd același titlu, una atestată de un sigiliu dintre anii 550—650[5] și cealaltă menționată de Actele sinodului VI ecumenic (680)[6].

[2] N. Culică, Pontica, VIII (1975), p. 246—249 și 251—253m nr. 70—72 și 103.

[3] Idem, Pontica IX (1976) p. 124—125.

[4] Cf. Regling, *Geld*, RE VII, 1912, col. 981; O. Iliescu, *Nouvelles informations relatives aux lingots romains d'or, trouvés en Transylvanie*, RÉSEE, III (1965), 1—2, p. 276.

[5] G. Zacos — A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972, nr. 459.

[6] R. Guilland, *Recherches sur les institutions byzantines*, II, Berlin-Amsterdam, 1967, p. 49; idem, *Revue des études byzantines* 29 (1971), p. 5—115, îndeosebi p. 7—8 și 11—12.

II. **ALTINUM** (Oltina, jud. Constanța)

3. PAMPHYLIA

MIR, 48/38. Fosta colecție Pericle Papahagi (1872—1943).

Mic plumb comercial a cărui margine în relief simplu este ruptă aproape în întregime. Cîmpul cu figura în relief și legenda sînt destul de bine păstrate. Diam. 13 mm (total), 7 mm (cîmpul).

Av. Bust feminin în relief puternic, fără brațe, puțin întors spre dreapta, cu păr bogat și îmbrăcat în chiton, prins pe umărul drept cu o fibulă cu butoni în formă de ceapă (Zwiebelknopffibel). Faldurile chitonului se arcuiesc regulat între cei doi umeri. De o parte și de alta a capului, în arc de cerc, legenda separată în două arată a cui este personificarea: ΠΑΜΦΥ—ΛΙΑC.

Rv. Proeminență hemisferică, perforată la bază de canalul prin care se trecea șnurul pentru prinderea sigiliului.

Sec. IV. — Sigilii purtînd legendă cu numele aceleiași provincii *Pamphylia* din Asia Mică[7] s-au descoperit la *Tomis* (MIR, 131106, fosta colecție maior Șt. Nicolae, un exemplar, inedit) și la *Sucidava* (Izvoarele, jud. Constanța), cinci exemplare (MC. 19833-34, 19880 și 19891, fosta colecție V. Culică și MCAL, un exemplar), toate publicate[8]. Sigiliul de la *Altinum* se deosebește de toate celelalte atît în ceea ce privește reprezentarea iconografică, cît și legenda, care la patru din cele cinci exemplare este la genitiv plural (Παμφύλων), la unul singur, de la *Sucidava* (MC 19891), fiind la fel cu cea de la *Altinum*, dar nu cu caractere grecești, ci latine tîrzii (circa 500 d.Hr). Judecînd îndeosebi după relieful în stil clasic al bustului feminin și după caracterele epigrafice, sigiliul de la *Altinum* poate fi atribuit sec. IV d. Hr. El constituie o dovadă în plus a relațiilor regiunii unde a fost găsit cu Asia Mică, în epoca romană tîrzie.

III. **NOVIODUNUM** (Isaccea, jud. Tulcea)

4. SFÎNTUL GHEORGHE

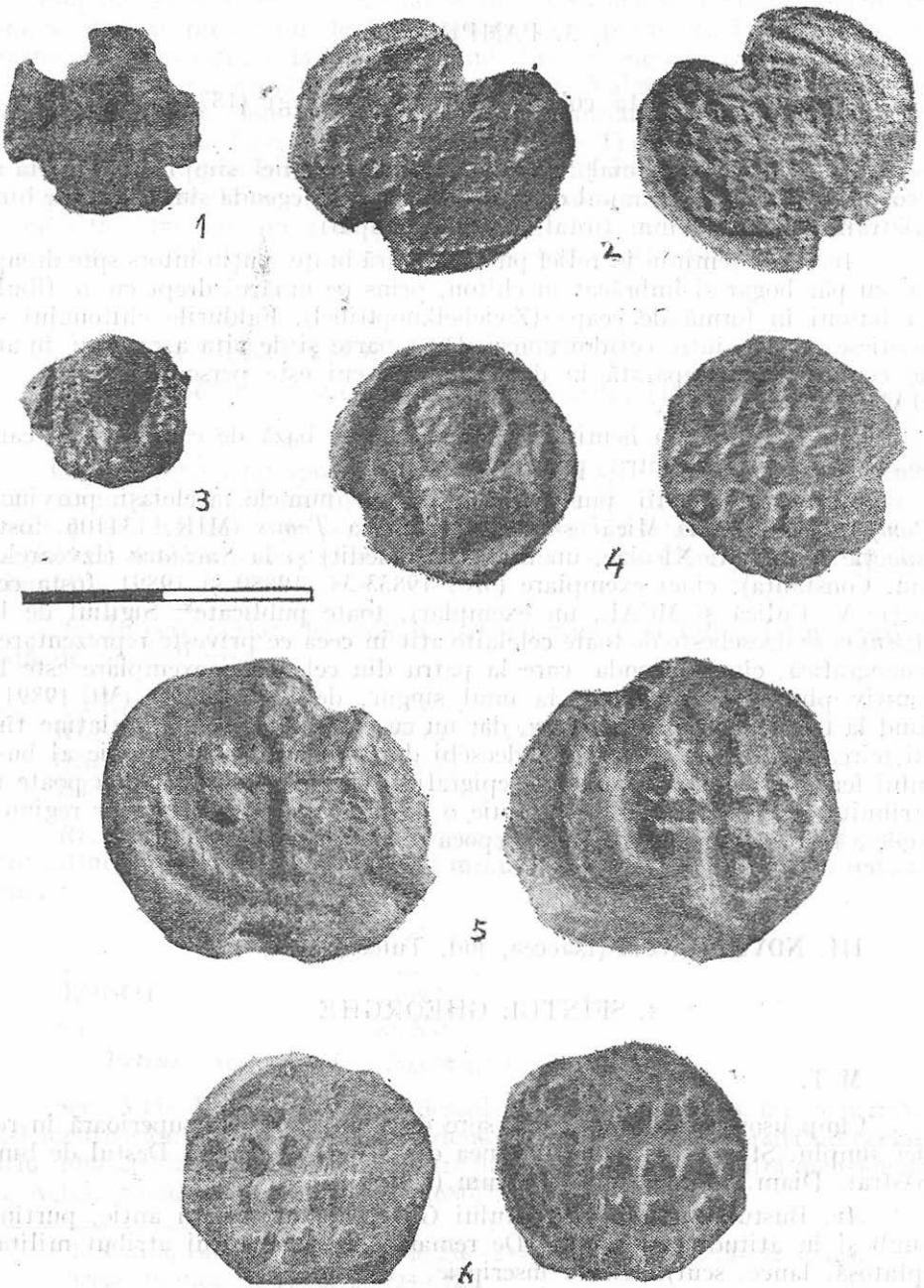
M.T.

Cîmp ușor descentrat în jos, spre dreapta. Marginea superioară în relief simplu. Știrbit puțin în marginea din stînga aversului. Destul de bine păstrat. Diam. 15 mm (total), 13 mm (cîmpul).

Av. Bustul din față al sfîntului Gheorghe, în costum antic, purtînd nimb și în atitudine de orant. De remarcat lipsa oricărui atribut militar (platoșă, lance, scut). Nici o inscripție.

[7] W. Ruge, *Pamphylia*, în RE 18, 2, 1965, col. 354—407.

[8] V. Culică, Pontica VIII (1975), p. 241, nr. 28, 29; p. 251, nr. 85, și p. 253, nr. 104; idem, Pontica IX (1976), p. 115 sq., pl. III, nr. 28—29 și pl. IX, nr. 85 și 104; idem, Pontica, XII (1979), p. 147, nr. 139.

Planșa I — Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III): 1,2 — loc necunoscut, probabil *Tomis*; 3 — *Altinum*; 4—6 — *Noviodunum*.

Rv. Legendă în trei rînduri, cu litere mari, clare, bine conturate:

ΟΑΓΙ	Ὁἁγι—
ΟCΓΕ	ος Γε—
ΟΡΓΙ	όργι(ος).

Ὁ ἅγιος Γεώργιος.

Sec. VI—VII. — Deși pe avers nu se află obișnuita inscripție cu numele sfîntului reprezentat, totuși legenda de pe revers și figura tînără a acestuia susțin identificarea lui cu *sfîntul Gheorghe*. Sigiliul prezintă o deosebită importanță iconografică, fiind, după cîte cunoaștem, singura piesă care-l înfățișează pe cunoscutul sfînt fără atributele lui militare. O astfel de reprezentare constituie un argument pentru datarea mai timpurie a micului obiect.

5. SERGIOS

MT.

Plumb cu marginea teșită, știrbită la extremitățile canalului pentru șnur. Ambele fețe descentrate în sus, spre dreapta. Destul de bine păstrat. Diam. 20 mm (total), 18 mm (cîmpul).

Av. Monogramă cruciformă: C în dreapta, E în stînga, P jos și γ sus. Lectura probabilă: Σεργίου[9]. În stînga, jos, o ramură de palmier arcuită.

Rv. Aceeași monogramă, aceeași lectură. În stînga, un mic rest dintr-o ramură de palmier arcuită.

Sec. VI—VII.

6. DAVID KOUROPALATES

MT.

Plumb a cărui mărime aproape coincide cu cea a cîmpului legendei. Din această cauză, cîteva litere de pe ambele fețe au căzut în afară. Parte oxidat, parte tocit. Diam. 16 mm.

Av. Legendă metrică în trei rînduri, avînd deasupra o mică cruciuliță:

+	+
CΦΡΑ	Σφρα—
ΓΙCΠΕ	γὶς πέ—
. ΥΚΑ	[φ]υκα

Rv. Continuarea legendei, în patru rînduri:

... ΥΡΟ	[κο]υρο—
... ΑΛΑΤ	[π]αλάτ—
ΟΥΔΑ	ου Δα—
ΡΙΔ	βίδ.

+Σφραγὶς πέφυκα κουροπαλάτου Δαβίδ.

[9] Cf. G. Zacos — A. Veglery, *op. cit.*, tip 418 (pl. 240), 421, 424 (pl. 241) și nr. 1202; I. Barnea, SCN VIII (1984), p. 101, nr. 16.

In traducere: „Sînt sigiliul lui David, kouropalates".

Sec. X (ultimul sfert). — Deşi caracterele epigrafice ale legendei par să indice o perioadă mai tîrzie, sîntem tentaţi să identificăm personagiul menţionat cu „le curopalate David, prince armenien de Daïk, qui joua un role important dans l'Histoire, contribua a la défaite de Bardas Skléros (976—979)"[10]. El deţinea titlul de kouropalates, titlu care după ce, în sec. IV—VII, fusese purtat de funcţionarul del mai înalt din ierarhia palatină, comandantul gărzii imperiale, a devenit, începînd din sec. VIII, un simplu titlu nobiliar, continuînd în sec. XI să-şi piardă valoarea pe care o avusese mai înainte[11].

7. THEODOTOS SKLEROS, PATRIKIOS

MT.

Plumb deformat prin presare pe avers. Ruptă o bucată de circa 1/4 din partea dreaptă de sus a aversului, cu pierderea braţelor de sus şi din dreapta ale crucii şi, corespunzător, din partea stîngă de sus a reversului, cu pierderea cîte **unei** litere de la începutul primelor trei rînduri ale legendei. Diam. 21 **mm (total)**, 19 mm (cîmpul).

Av. Cruce **înălţată pe** trei trepte, împodobită la bază cu cîte o tijă înflorată ce se **înalţă de** o parte şi de alta a braţului inferior. Se păstrează numai cea din stînga. **În** cerc, pe marginea cîmpului, formulă de invocaţie din care se păstrează numai începutul ce abia se distinge în partea stîngă:

$$+ \text{K}(\acute{\upsilon}\rho\iota)\varepsilon\ \beta(o\acute{\eta})\vartheta(\varepsilon\iota)\ [\tau\tilde{\omega}\ \sigma\tilde{\omega}\ \delta o\acute{\upsilon}\lambda(\omega)].$$

Rv. Legendă în patru rînduri:

. ΕΟΔ	[Θ]εοδ—
. ΤΟΠΑ	[ο]το πα—
.. ΙΚ, ΤΟ	[τρ]ικ(ίω)τῶ
. ΚΑΙΡε	[Σ]κλιρ(ῶ).

+ Κύριε βοήθει τῶ σῶ δούλω
Θεοδότω πατρικίω τῶ Σκληρῶ.

În traducere: „Doamne ajută robului tău Theodotos Skleros, patriciu".

Sec. X—XI. — Numele Θεόδοτος pare cel mai probabil, dar nu sigur Personaj nemenţionat de alte sigilii sau informaţii literare, al cărui nume aminteşte cunoscuta familie *Skleroi* din sec. X—XI[12]. De reţinut înaltul titlu de patriciu pe care-l deţinea, în ciuda faptului că este un personaj necunoscut.

---

[10] R. Guilland, *Byzantina*, 2 (1970), p. 214.

[11] *Ibidem*, p. 187 şi urm., 191; N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris, 1972, p. 293.

[12] Cf. W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch- sigillographische Studie* (Byzantina Vindobonensia, 9), Viena, 1976, (inaccesibil).

8. KOTILOS PATRIKIOS

MT, 38 557.

Puțin mai mult decît jumătate dintr-un sigiliu rupt de-a lungul canalului. Descentrat în josul plumbului, cu pierderi din ultimele rînduri ale legendei. În rest, foarte bine păstrat. Chenar din perle pe ambele fețe. Diam. 18 mm (total), 14 mm (cîmpul).

Av. Legendă în patru rînduri. Deasupra, în mijloc, cruciuliță între două liniuțe:

— + —	— + —
. ERO	[Κ(ύρι)]ε βο—
. ΘEI	[ή]θει
. ΩCΩ	[τ]ῷ σῷ
. ΥΛΩ	[δ]ούλῳ

Rv. Continuarea legendei, în patru rînduri. Deasupra, în mijloc, punct între două liniuțe:

— . —	— . —
KOTI	Κοτί—
ΛΩΠΡ	λῳ π(ατ)ρ(ικίῳ)
. OTO	. οτο
...	...

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κοτίλῳ πατρικίῳ ....

În traducere: „Doamne ajută robului tău Kotilos[18], patriciu...". Sec. XI.

9. NIKOLAOS VESTARCHES

MT.

Mici rupturi la extremitățile canalului. Ușor descentrat spre stînga, sus. Destul de bine păstrat. Diam. 15 mm (total), 12 mm (cîmpul).

Av. Bustul sf. Nicolae, din față, în veșminte de arhiereu. În stînga și în dreapta capului, inscripție în coloană verticală arătînd numele sfîntului: NI-KOAA(os).

Rv. În chenar perlat, legendă în patru rînduri, cu litere mărunte, dar bine conturate și clare. La început, semnul crucii:

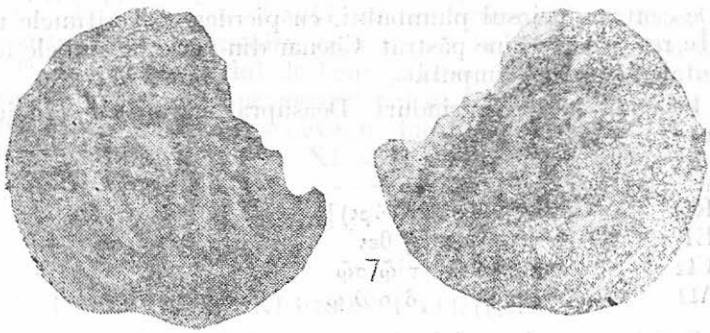
+ KERΘ	+ Κ(ύριε) β(οή)θ(ει)
NIKOAAO	Νικολάο
RECTAP	βεστάρ—
XH	χη·

+ Κύριε βοήθει Νικολάῳ βεστάρχῃ.

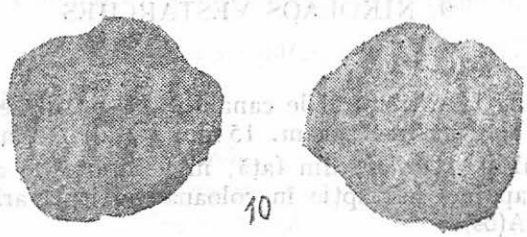
În traducere: „Doamne ajută lui Nicolae, vestarh".

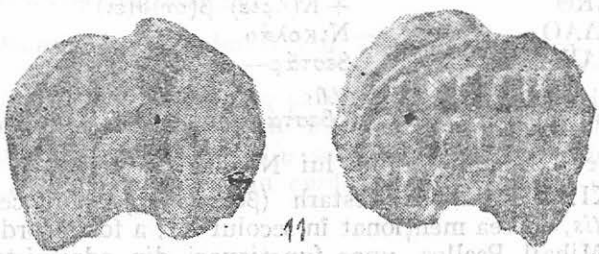
Sec. XI. — Titlul de vestarh (βεστάρχης), șeful celor care purtau titlul de *vestis*, adesea menționat în secolul XI, a fost acordat, cu mai multe altele, lui Mihail Psellos, unor funcționari din administrația centrală și unor personalități importante. El a fost atribuit de asemenea unor funcționari din administrația provinciilor și chiar unor duci de Sardica și Vaspou-

[18] *Cf.* RE 11 (1921), s.v. (Stein).

Planșa II. — Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III): 7–11 — *Noviodunum*.

racan[14]. Prin anii 70 ai sec. XI, Leon Nikerites a fost învestit cu titlul de βεστάρχης.[15]. Mai tîrziu, după nimicirea pecenegilor la picioarele muntelui Lebounion (29 aprilie 1091), el va fi numit duce al themei Paradounavon[16]. Numai prenumele atît de frecvent *Nicolae* nu ne ajută la determinarea mai precisă a înaltului demnitar bizantin menționat de sigiliul de mai sus.

10. GREGORIOS MAVROKATAKALON

MT.

Sigiliu fragmentar, al cărui plumb este prea mic pentru cîmpul cu legenda. Rupte marginile. Restul destul de bine păstrat. Diam. 18mm (total).

Av. Legendă metrică în trei rînduri:

...	[+Τὸν σὸν]
.. ΑΓΡΗ	[δο λ(ον)Γρη—
.. ΡΙΟΝ	[γό]ριον

Rv. Continuarea legendei în trei rînduri:

.. ΝΜ ..	[τὸ]ν Μ[αυ—]
ΟΚΑΤ	[ρ]οκατ[α—]
—ΑΛΟ.	[κ]αλό[ν.]

+ Τὸν σὸν δο[ῦ]λον Γ[ρη]γόριον τὸν Μαυροκαταλ[ό]ν (σκέπους, χριστέμου).

În traducere: (Ocrotește, Hristoase al meu) pe robul rău, Grigorie Mavrokatakalon.

Anii 80 ai sec. XI. — Gregorios Mavrokatakalon, general și consilier al lui Alexios I Comnenul (1081—1118), fost prizonier la pecegeni, de la care a fost răscumpărat de către împăratul bizantin în schimbul unei însemnate sume de bani (Ana Comnena, *Alexiada*, VII, II, 3 și III, 4)[17]. De la același important demnitar bizantin se cunosc încă opt sigilii, dintre care patru inedite[18] și alte patru publicate: unul tot de la Noviodunum (MT 4173), identic cu cel de față, dar păstrat ceva mai bine[19], două de la Silistra și al IV-lea de la Preslav[20]; ultimile trei, de pe teritoriul Bulgariei de astăzi, diferite de cele două de la Noviodunum. Sigiliile de la Noviodunum, pe care, probabil din cauza legendei metrice, numele titularului nu este însoțit de mențiunea niciunui titlu sau funcțiuni, este pus în legătură cu campaniile armatei bizantine împotriva repetatelor atacuri ale pecegenilor la frontiera Dunării de Jos, în prima etapă a domniei lui Alexios I Comnenul[21].

---

[14] J. Ebersolt, *Sur les fonctions et les dignités du Vestiarium byzantin*, în *Mélanges Charles Diehl*, I, Paris, 1930, p. 81—89 și îndeosebi p. 88; N. Oikonomidès, *op. cit.*, p. 299—300.

[15] W. Seibt, *Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich* I, Viena, 1978, p. 227.

[16] N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946, p. 93—95; I. Barnea, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, în *Studies in Byzantine Sigillography*, Dumbarton Oaks, 1987 (edited by N. Oikonomidès), p. 82—83, nr. 6.

[17] Traducere în limba română și note de Mariana Marinescu și Nicolae-Șerban Tanașoca, t. I, București, 1977 (Bibl. pentru toți, 906) p. 264 și 269. V. Laurent, BZ 62 (1969), p. 230—231.

[18] *Ibidem*.

[19] I. Barnea, SCN IV (1968), p. 243, nr. 5; V. Laurent, *loc. cit.*

[20] I. Jordanov, Études Balkaniques 3 (1981), p. 94—97; Idem, Izvestiia-Varna IV/19 (1983), p. 102—103, nr. 5—7.

[21] P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube* (Bibliotheca Historica Romaniae, 27), Bucarest, 1970, p. 112—133; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei III*, București, 1971, p. 138—153.

11. STRATELATES ...

MT.

Descentrat spre dreapta, în jos. Ruptură puternică la extremitatea inferioară a canalului, care a afectat partea de jos a reprezentării de pe avers și a legendei de pe revers. Diam. 17 mm (total), 15 mm (cîmpul).

Av. Sfîntul Dumitru, în picioare, din față, în costum militar, ținînd cu dreapta lancea și cu stînga scutul sprijinit pe pămînt. În stînga și în dreapta, inscripție în coloană verticală, cu numele sfîntului: ΟΑΓΙ(ος) [Δη]ΜΗΤ[ριος].

Rv. Legendă metrică în patru rînduri, din care lipsește ultimul:

CKEΠΗC	Σκέπης
AΘΛΗΤΑ	ἀθλητά,
·ΤΡΑΤΗΛΑ	[σ]τρατηλ(άτην)
.....	.....

Σκέποις, ἀθλητά, στρατηλάτην ...

În traducere: „Ocrotește, atletule, pe stratilatul..."

Sec. XI—XII. Sigiliul aparține probabil unui *magister militum* sau în orice caz unui comandant important al armatei bizantine[22], al cărui nume se afla în ultimul rînd al legendei, din nefericire dispărut.

12. NICHITA NOTAR ȘI BOULLOTES

MT.

Plumb presat cu un obiect tare în dreapta aversului și stînga reversului, accident care l-a și deformat, lățindu-l și distrugînd parte din legendă. Aversul descentrat spre stînga. În rest, destul de bine păstrat. Chenar simplu în relief. Litere clare, bine conturate. Diam. 20 mm (total), 17 mm (cîmpul).

Av. Legendă în patru rînduri, distrusă prin presare în dreapta:

+ KER ..	+ K(ύρι)ε β(οήθ)[θ(ει)]
ΤΩCΔ	τῷ σ(ῷ) δ(ούλῳ)
NIKH	Νική—
T.	τ(ῳ)

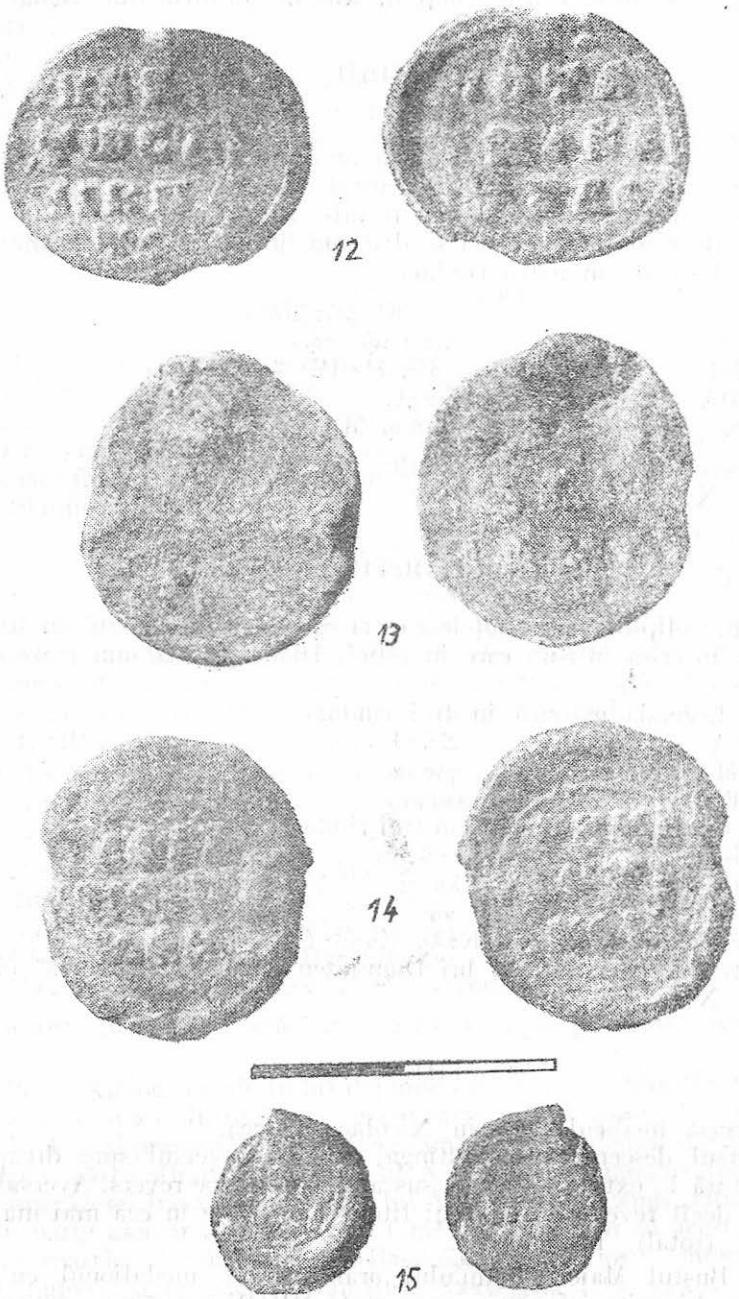
Rv. Continuarea legendei în patru rînduri, distrusă în partea stîngă prin presare. Deasupra o cruciuliță între două linii:

— + —	— + —
·NOTA	Νοτα—
·HOKE	[ρ]ήο κέ
·ΥΛΟ	[β]ουλο—
T.	τ(ῃ)

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Νικήτᾳ νοταρίῳ καί βουλοτῇ.

În traducere: „Doamne ajută lui Nichita, notar și boullotes".

[22] Cf. N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 332

Planşa III. — Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III): 12 – 15 — *Mircea Iorga*.

Sec. XI. *Boullotes* — funcționarul care aplica sigiliul eparhului pe mărfurile controlate[23]. Este menționat destul de rar, s-ar putea spune chiar în mod excepțional, de sigiliile bizantine. În afară de cazul de față, l-am mai întîlnit pe un sigiliu existent în Muzeul Bizantin din Atena[24].

13. MIHAIL

MT.

Plumb lovit în partea de sus a reversului. Ambele fețe, mai ales aversul, puternic tocit. Aversul descentrat spre stînga, sus; reversul în sus. Rău conservat. Diam. 18×20 mm (total), 16×18 mm (cîmpul).

Av. Bust nimbat ce abia se distinge. Probabil Maica Domnului.

Rv. Legendă în patru rînduri:

...	[+ Κ(ύρι)ε β(οή) –]
ΘΤΩ...	θ(ει) τῷ [σῷ]
ΥΑΜΙ	[δ]ούλ(ῳ)Μι –
ΧΑΗΑ	χαήλ.

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαήλ.

În traducere: „Doamne ajută robului tău Mihail".

Sec. XI (prima jumătate).

14. KALOUTINOS (?)

Plumb elipsoidal, pe fețele căruia este slab imprimată cu litere mari o legendă înscrisă într-un cerc în relief. Diam. 16×20 mm (total), 12 mm (cîmpul).

Av. Legendă metrică în trei rînduri:

CΦPA	Σφρά–
ΓICMA	γισμα
ΘEΥ	Θεοῦ

Rv. Continuarea legendei în trei rînduri:

ΤΥΚΑ	τοῦ Κα–
ΑΥΤΙ	λουτί–
ΝΟΥ	νου

Σφράγισμα Θεοῦ τοῦ Καλουτίνου (?)

În traducere: „Sigiliul lui Dumnezeu, al lui Kaloutinos" (?)

Sec. XI.

15. THEODOSIOS

Colecția medicului Dorin Nicolae, Tulcea.

Aversul descentrat spre stînga, sus, iar reversul spre dreapta, jos. Mică ruptură la extremitatea de sus a canalului, pe revers. Aversul păstrat mai bine decît reversul, ale cărui litere sînt șterse în cea mai mare parte. Diam. 15 (total), 11 (cîmpul).

Av. Bustul Maicii Domnului orantă, fără medalionul cu Hristos copil. Din obișnuita inscripție prescurtată MP ΘY n-a rămas aproape nimic.

[23] *Ibidem*, p. 321.

[24] N. Zikos, în Ἀεχ Δελτίον, 32 (1977), Atena, 1982, p. 90, nr. 20.

Rv. Legendă metrică în cinci rînduri, cu litere greceşti foarte mărunte:

+ ΛΟΓ...	+ Λόγ[ους]
.....	[σφραγίζω(και)]
ΓΡΑΦΑC..	γραφάς [Θε—]
ΟΔΟCΙ	οδοσί[ου]
ΟΔΟ	.οδο..

+ Λόγους σφραγίζω και γραφὰς Θεοδοσίου...

În traducere: „Pecetluiesc vorbele şi scrisurile lui Teodosie..."

Sec. XI—XII. — Lectură nesigură în jumătatea a doua a textului legendei.

IV. NUFĂRU, JUD. TULCEA

16. BASILAKES, DUCE

Sigiliu cu ambele feţe descentrate spre stînga, sus, presat cu un obiect tare, care l-a turtit pe circa 1/3 din partea stîngă a aversului şi din cea dreaptă a reversului. În plus, o ruptură neregulată în sens vertical, de-a lungul canalului pentru şnur, pe mijlocul aversului, a distrus parte din figura sfîntului de pe această faţă. În rest, sigiliul este păstrat destul de bine. Diam. 21mm (total), 19 mm (cîmpul).

Av. În cerc perlat, păstrat parţial, figura din faţă a Sf. Gheorghe, în picioare, purtînd nimb, îmbrăcat cu tunică ce se opreşte deasupra genunchilor şi ţinînd în mîna dreaptă lancea sprijinită pe umăr, iar în stînga scutul aşezat vertical pe pămînt. De o parte şi de alta a corpului, este înscrisă cu litere mărunte, aşezate în coloană verticală, legenda în limba greacă arătînd numele sfîntului, din care s-au păstrat în partea stîngă numai ultimele două litere din cuvîntul [Ὁ ἅγι]ος, iar în dreapta numele propriu în întregime: Γ-Ε-ΩΡ-ΓΙ-ΟC „sfîntul Gheorghe".

Rv. În cerc perlat, dispărut în cea mai mare parte, legendă metrică, în patru rînduri, bine păstrată, cu excepţia primelor şi ultimelor litere din fiecare rînd:

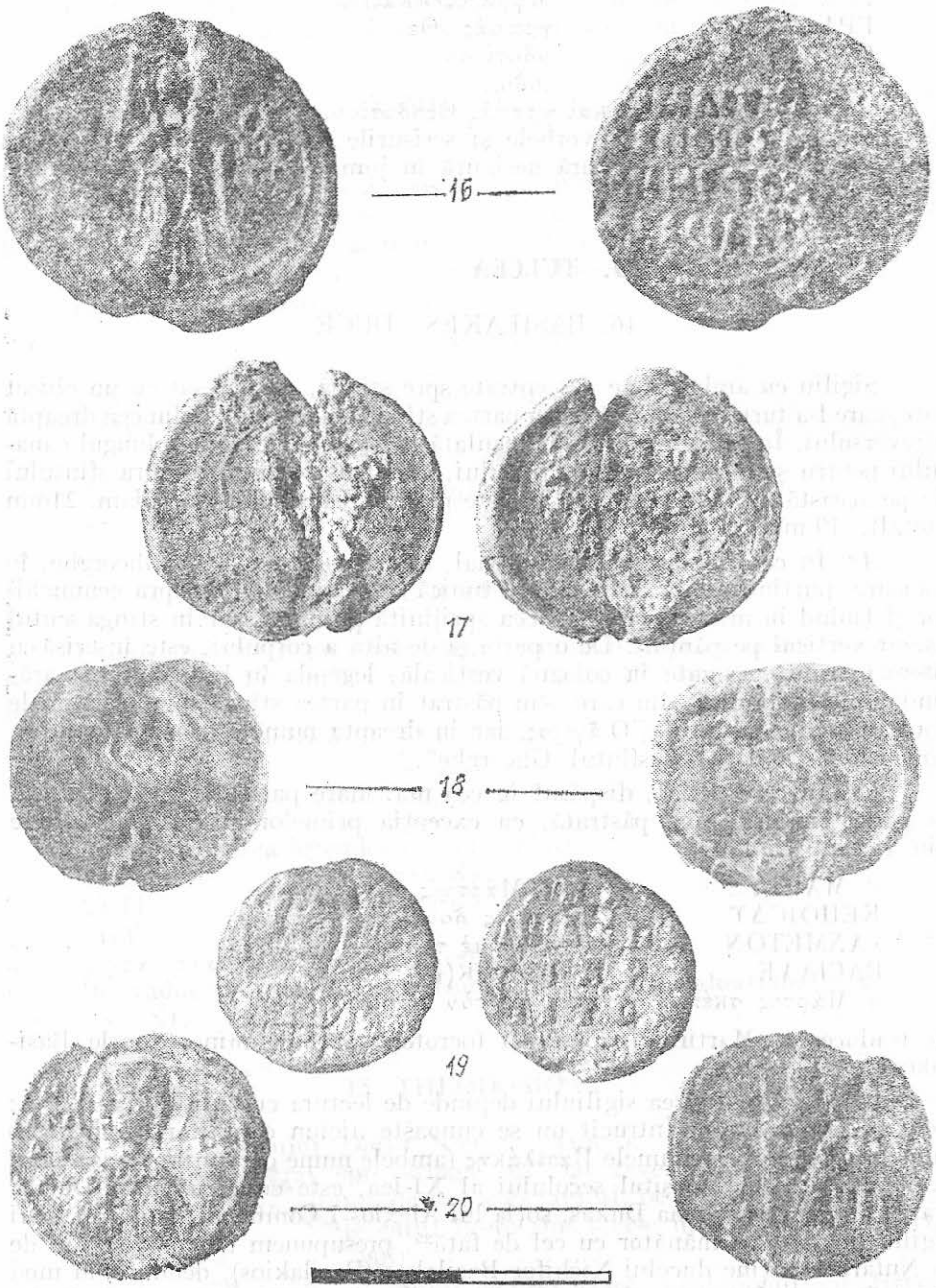
+ ΜΑΡΤΥ..	+ Μάρτυ[ς σ—]
ΚΕΠΟΙCΔΥ	κέποις δού—
·ΑΝΜΕΤΟΝ	κ]αν μὲ τὸν
ΒΑCΙΛΑΚ	Βασιλάκ(ην)

+ Μάρτυς σκέποις δούκαν μὲ τὸν Βασιλάκην.

În traducere: „Martirule, apără-mă (ocroteşte-mă) pe mine, ducele Basilakes".

1078. — Atribuirea sigiliului depinde de lectura cuvîntului din r.2—3: δούκαν sau Δούκαν. Întrucît nu se cunoaşte niciun demnitar bizantin cu numele Δούκας şi prenumele Βασιλάκης (ambele nume de familie !), aşa cum, de exemplu, către sfîrşitul secolului al XI-lea, este cunoscut Ioan Dukas, fratele împărătesei Irina Dukas, soţia lui Alexios I Comnenul, titularul unui sigiliu în parte asemănător cu cel de faţă[25], presupunem că acest sigiliu de la Nufăru aparţine ducelui Nichifor Basilakes (Basilakios), denumit în mod obişnuit numai cu numele de familie: Βασιλάκης (Βασιλάκιος), în limba română *Vasilache*, tot ca nume de familie.

[25] Werner Seibt, *op. cit.*, nr. 39.

Planșa IV — Sigilii bizantine inedite din Dobrogea (III): 16—18 — *Nufăru*, jud. Tulcea; 19 — *Păcuiul lui Soare*, jud. Constanța; 20 — *Dorostolon*.

Pe baza informației mai multor izvoare literare (Attaleiates, Skylitzes, Bryennios) și sigilii bizantine care-i aparțin, s-a putut stabili că Basilakes a deținut următoarele înalte titluri și funcții care-l desemnează ca pe un înalt demnitar în viața politico-militară și administrativă a Bizanțului, în a doua jumătate a secolului al XI-lea: 1) *vestarches*, înainte de anul 1071; 2) *magistros*, *vestarches* și *dux*, pe la anul 1071, în legătură cu campania militară de la Mantzikert (1071); 3) *proedros* și *dux*, în timpul împăratului Mihail al VII-lea Dukas (1071—1078); 4) *protoproedros* (circa 1078 sau puțin mai înainte); 5) *protoproedros* și *dux* de Dyrrachion, în prima jumătate a anului 1078[26].

Sigiliul cu legendă metrică de la Nufăru este singurul care, probabil din lipsă de spațiu, îl menționează pe Basilakes fără titlul de *protoproedros*, pe care-l deținea, ci numai ca *dux*, adică duce sau comandant al themei Dyrrachion, funcție în care a fost numit la începutul anului 1078 de către Mihail al VII-lea Ducas, în locul lui Nikephoros Bryennios, viitorul socru al Anei Comnena, care se răsculase împotriva acestui împărat[27]. Dar, ca și predecesorul său la conducerea themei Dyrrachion, Basilakes s-a răsculat împotriva lui Mihail al VII-lea, urmărind să-i uzurpe tronul, motiv pentru care împăratul bizantin a însărcinat pe viitorul împărat Alexios I Comnenul, pe atunci comandant al trupelor palatine („mare domestic al scholelor"), să pornească împotriva uzurpatorului. Descriind luptele repetate duse în prima jumătate a anului 1078 de către Alexios Comnenul, împotriva lui Basilakes, lupte terminate în vara aceluiași an cu înfrîngerea și orbirea acestuia, Ana Comnena ne dă prețioase informații despre adversarul tatălui său, tocmai din scurta perioadă cînd acesta era duce al themei Dyrrachion, de cînd, probabil, datează și sigiliul de la Nufăru. Prințesa scriitoare arată că „Basilakios, care se încoronase singur cu diadema imperială"..., răzvrătea Orientul fără ca cineva să-l poată împiedica... El era un barbar, admirat de altfel drept unul din cei mai aleși prin bărbăție, curaj, îndrăzneală și forță; dar, cum acest om avea un suflet dornic de putere, a început să ia mai întîi onorurile și titlurile cele mai înalte, pe unele dobîndindu-le prin intrigi, pe altele însușindu-și-le prin viclenie". Mai departe, Ana Comnena spune cum Basilakios a izbutit „să fie ales și aclamant împărat... Căci, de altfel, acesta era un om demn de admirat atît pentru frumusețea trupului, cît și pentru forța brațului și măreția chipului său, calități prin care sînt cîștigate și mulțimile și soldații... Cît despre Basilakios, în afara acestor calități, care nu sînt mai puțin de prețuit, avea totodată și un suflet viteaz și de neînfrînt... avea o privire nobilă și răspîndea noblețe. Avea, de asemenea, o voce de tunet, putînd să înspăimînte o armată întreagă și știa să strige astfel încît să facă să șovăie și inimile cele mai curajoase. Neîntrecut în arta de a vorbi, se pricepea să-i îndemne pe soldați la luptă și să-i descurajeze pînă la a-i pune pe fugă. Bizuindu-se pe aceste calități, el a plecat la luptă și, cu armata sa de neînvins, a ocupat cetatea tesalienilor" (Tesalonicul), unde, în cele din urmă, a fost prins și predat trimișilor împăratului-care, în drum spre Constantinopol, ajungînd undeva în regiunea orașului, Kavala de astăzi, i-au scos amîndoi ochii[28].

---

[26] G. Zacos — A. Veglery, *op. cit.*, I, 3, p. 1469.

[27] D.A. Zakythenos, Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως ... ἐν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει în *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, 17 (1941), p. 215; G. Zacos — A. Veglery, *loc. cit.*

[28] Ana Comnena, *Alexiada*, I, 7—9, *ed. cit.*, p. 32—40.

În acest timp, la Dunărea de Jos izbucnise răscoala populației nemulțumite de abuzurile conducerii bizantine, răscoală la care se aliase însuși vestarhul Nestor, trimis de împărat în calitate de guvernator („katepan") al themei Paristrion (Paradunavon), ca să potolească pe rebeli. Nestor împreună cu localnicii răsculați, la care s-au aliat și trupe pecegene dornice de jaf, au pornit spre capitala imperiului, invadînd Macedonia și Thracia, de unde însă, temîndu-se de un atac neașteptat al armatelor imperiale, s-au retras, înapoindu-se în ținuturile de la Dunăre, de unde porniseră, ducînd cu ei o bogată pradă de oameni, animale și tot felul de materiale[29]. Ținînd seama de faptul că Nestor purta același titlu de „vestarh" cu care era învestit Basilakes, și că amîndoi se ridicaseră împotriva aceluiași împărat care le încredințase conducerea cîte unei theme, putem presupune eventuale legături între cei doi conducători, care să explice prezența sigiliului de mai sus în așezarea de la Nufăru, aflată în cuprinsul themei Paristrion.

Două sigilii din același an cu cel de la Nufăru ni-l prezintă pe Basilakes ca *protoproedros* și *dux*[30], iar un al treilea, datat „circa 1078 sau mai timpuriu", numai cu titlul de *protoproedros*[31].

Demn de menționat că toate sigiliile lui Basilakes cunoscute mai înainte poartă pe avers reprezentarea Maicii Domnului tronînd, cu pruncul Iisus pe genunchi. Excepție face numai sigiliul de la Nufăru, care are pe avers figura sfîntului Gheorghe. Prezența acestui sfînt militar în locul imaginii Maicii Domnului, se datorează, după noi, faptului că pe acest sigiliu Basilakes este menționat numai în calitate de comandant de temă (*dux*), fără titlul onorific de *protoproedros*, pe care-l deținea în același timp. De altfel invocarea ajutorului unui sfînt militar se potrivea mai bine și caracterului războinic al viteazului comandant. Acest caz nu este însă izolat. Din aceeași perioadă se mai cunosc și alți demnitari bizantini, ale căror sigilii poartă pe avers cînd figura unui sfînt (Gheorghe, Dumitru, Nicolae, Mihail, Ioan Hrisostom), cînd pe cea a Maicii Domnului[32].

Sigiliul nu poate fi atribuit lui Nikephoros Basilakes, profesor, teolog, panegirist și poet de la mijlocul secolului al XII-lea, despre care nu se poate afirma, dar nici exclude, să fi fost un descendent al familiei omonimului său, duce de Dyrrachion[33].

17. IOAN DOKIMASTES (?)

MMB.

Sigiliu prezentînd rupturi puternice la extremitățile și de-a lungul canalului. Ambele fețe, rău păstrate, sînt decorate cu cîte un cerc de perle sensibil mai mic decît plumbul circular cu marginea ușor înălțată, în care se înscriu figura sfîntă de pe avers și legenda de pe revers. Diam. 2 mm (total), 20 mm (cîmpul).

[29] I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 135—137.

[30] G. Schlumberger, Revue Numismatique, XX (1916), p. 45, nr. 331; V. Laurent, Byzantion, V (1929—1930), p. 589, nr. 1; N.A. Musmov, Izvestiia-Institut, VIII (1934—1935), p. 345, nr. 41; G. Zacos — A. Veglery, *loc. cit.*

[31] G. Zacos — A. Veglery, *op. cit.*, nr. 2692 bis.

[32] V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t.2: L'administration centrale*, Paris, 1980, nr. 122, 1033; 381, 845; 558, 808; 908, 1111, 1112 și 1129; 971, 972 și 1043, 1044.

[33] A. Herzya, RÉSEE VIII (1970), p. 616—621; G. Zacos — A. Veglery, *op. cit.*, p. 1469.

Av. Bustul unui sfînt (sfinte?), din care se mai disting, de o parte și de alta a rupturii, jumătate din nimbul perlat și porțiuni ale veșmîntului. Nici o urmă de legendă.

Rv. Legendă în trei sau patru rînduri, din care se mai păstrează:

...Ε.Ι ῶ [+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ]ε[ι] Ἰω(άννῃ)
..ΔΟΚΥ [τῷ] ϛοκυ—
ΜΑCΤΙ μαστί
+ Κύριε βοήθει Ἰωάννῃ τῷ δοκιμαστῇ (34)

În traducere: „Doamne ajută lui Ioan, controlor..."

Sec. XI — Δοκιμαστής = examinator, controlor, judecător, — funcție pe care n-am mai întîlnit-o pe sigilii bizantine.

18. NICHITA

MT.

Plumb diformat, parte corodat, parte tocit. Aversul distrus mai mult decît reversul. Diam. 18 mm (total), 15 mm (cîmpul).

Av. Bustul Maicii Domnului cu Iisus copil în medalion pe piept (Maica Domnului Vlahernitisa sau Theotokos Nikopoios)[34].

Rv. Legendă în patru rînduri, din care se păstrează mai bine cîteva litere în primele trei, restul fiind corodate sau tocite:

.ΚΕ [+] Κ(ύρι)ε
.ΟΗΘΙ [β]οήθι
ΝΙΚ· Νικ[ή—]
(τᾳ)
+ Κύριε βοήθει Νικήτᾳ.

În traducere: „Doamne ajută lui Nichita".

Sec. XI.

V. PĂCUIUL LUI SOARE, JUD. CONSTANȚA

19. MIHAIL, PROTOSPĂTAR IMPERIAL EPI TOU CHRYSOTRIKLINOU, EPI TOU KOITONOS

MCAL 17130.

Plumb prea mic pentru cîmpul cu legenda sigiliului, motiv pentru care o bună parte din literele acesteia au căzut în afară. Ambele fețe sînt parte oxidate, parte presate cu un obiect tare. Stare de conservare mediocră. Diam. 19 mm.

Av. Bustul arhanghelului Mihail, din față, în costum imperial, ținînd sceptrul cu mîna dreaptă și globul simbolic cu stînga. Nu se distinge inscripția cu numele sfîntului.

[34] Cf. W. Seibt, *Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios ...*, *Byzantina* 13, 1 (1985), Δ ώρημα I. Karayannopoulos, p. 549—564; idem, *Die Darstellung der Theotokos : Nikopoios-Typus*, în *Studies in Byzantine Sigillography* (ed. by Nicolas Oikonomides), Dumbarton Oaks, Washington, 1987, p. 43.

Rv. Legendă în cinci rînduri:

..HX..	6	[+M]ηχ[αήλ]
R'ACHA·		[λ]β(ασιλικῷ)(πρωτο)σπα[θ(αρίῳ)]
TTXP...		[ἐπὶ]τοῦχρ(υσο)[τρ(ικλίνου)]
.HTO...		[(καὶ)ἐ]πὶ τοῦ κοι—
...C+		[τῶνο]ς +

+ Μιχαήλ βασιλικῷ πρωτοσπαθαρίῳ, ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος +

În traducere: „Mihail, prostopătar imperial în slujba Chrysotriklinului și a camerei imperiale".

Sec. XI. — Titularul acestui sigiliu, înalt demnitar, eunuc, deținea titlul de spătar imperial, în slujba marei săli de audiențe și de recepții a palatului (*Chrysotriklinos*), în care se afla o masă de aur sau de argint aurit care-i dădea numele, și a camerei imperiale (*cubiculum*)[35].

VI. DOROSTOLON (Silistra, Bulgaria)

20. ALEXANDROS, CONTE DE GRAVINA (ITALIA)

MIR 48/40. Fosta colecție Pericle Papahagi (1872—1943).

Aversul descentrat spre stînga, sus; reversul spre dreapta, jos. Canalul orientat 1 —7 . Rupturi la extremitățile canalului, îndeosebi sus. Reversul fisurat de-a lungul canalului. Ambele fețe corodate, cu pierderi importante. Stare de conservare mediocră. Diam. 23 mm (total), 19 (cîmpul).

Av. Bustul sfintei Ecaterina, din față, purtînd nimb, ținînd cu dreapta crucea, în dreptul pieptului, și alături de ea, palma stîngă. De o parte și de alta, în coloană verticală, inscripție cu numele sfintei, în limba greacă

Η ΑΓΙΑ ΕΚ[ατερίνη]

Rv. Legendă în trei rînduri, cu caractere latine:

ALEXA	*Alexa—*
...OC	*[ndr]os*
GRAVINI	*Gravini*

Alexandros Gravini.

Mijlocul sec. XI. — Alexandru, conte de Gravina (Italia, regiunea Bari), este unul din seniorii normanzi siliți să se exileze în urma revoltelor vasalilor lui Roger al II-lea, primul rege al Siciliei (1130—1154). El s-a refugiat mai întîi la curtea împăratului german Conrad al III-lea de Hohenstaufen (1138—1152), care, în repetate rînduri l-a folosit ca ambasador. În luna mai 1140, l-a trimis la Ioan II Comnenul (1118—1143), pentru a oferi mîna sorei soției sale, lui Manuel, fiul împăratului bizantin și succesorul tronului. Căsătoria dorită n-a avut loc, în schimb, după ce Manuel a ajuns împărat (1143—1180), Alexandru de Gravina s-a stabilit la curtea acestuia. Aici i s-a încredințat comanda trupelor normande și a fost trimis

[35] Cf. N. Oikonomides, *op. cit.*, p. 196, 299, 301 și 305.

în cîteva misiuni de încredere, mai întîi pe lîngă cruciați, apoi la Veneția și la Ancona, ambasadorul Alexandros Gravini cu nume jumătate grec, jumătate latin, jucînd un rol important în expedițiile împăratului bizantin în Italia. În anul 1169 Alexandros de Gravina a făcut parte dintre conducătorii expediției bizantine în Egipt, iar în 1177 a fost unul dintre negociatorii tratatului încheiat de împăratul Manuel I Comnenul cu regele Ierusalimului[36].

Prezența sigiliului cu numele lui Alexandros Gravini la Dorostolon ne face să ne gîndim la anii 1146—1147, cînd, înainte de începerea cruciadei a II-a (1147—1149), împăratul bizantin l-a trimis la împăratul german Conrad al III-lea, unul din conducătorii cruciadei, pe cînd acesta se afla în Ungaria, pentru a trata condițiile colaborării cu Bizanțul în noua expediție pentru eliberarea locurilor sfinte[37]. Această ipoteză nu exclude o altă dată din prima parte a șederii sale la curtea lui Manuel I Comnenul, cînd misiunile încredințate de împăratul bizantin în această parte a Europei erau mai frecvente, după aceea ele îndreptîndu-se cu precădere spre Orientul apropiat. Oricum, identificarea titularului sigiliului este sigură, iar exemplarul pe care-l avem în față este, după cîte cunoaștem, un unicat, de unde și valoarea lui cu totul deosebită.

UNVERÖFFENTLICHTE BYZANTINISCHE SIEGEL AUS DOBRUDSCHA (III)

Zusammenfassung

I. BARNEA

Es werden weiterhin zwanzig byzantinische Bleisiegel veröffentlicht, die zufällig in der Dobrudscha aufgefunden wurden, von denen zwei (Nr. 1—2) in unbekannten Ortschaften, wahrscheinlich in *Tomis*, eines (Nr. 3) in *Altinum* (Oltina, Kreis Constanța), zwölf (Nr. 4—15) in *Noviodunum* (Isaccea, Kreis Tulcea), drei (Nr. 16, 17, 18) in *Nufăru* (Kreis Tulcea), eines (Nr. 19) bei *Păcuiul lui Soare* (Kreis Constanța) und das letzte (Nr. 20) bei *Dorostolon* (Silistra, Bulgarien).

Nr. 1 ist ein Handelssiegel, den Kaisern *Theodosius I*, *Arcadius* und *Honorius* (393—395) zugeschrieben. Nr. 2 trägt den Namen des *Petrus exconsul et ... logothetis* (Jh. 7—8). Das Handelssiegel von *Altina* (Nr. 3), mit der Personifizierung und dem Namen *Pamphylia*, zeigt die Beziehungen der Dobrudscha mit dieser Provinz in Kleinasien im 4. Jh. n. Chr. Von den aus *Noviodunum* stammenden Siegeln stellt ein Exemplar mit der Büste des Heiligen *Georg*, ohne die üblichen militärischen Kennzeichen (Nr. 4) eine besondere ikonographische Bedeutung dar, während ein anderes (Nr. 5), mit kreuzförmigem Monogramm, das den Namen *Sergios* enthält, das einzige Siegel dieses Typs aus der erwähnten Ortschaft ist; beide stammen aus dem Jh. 6—7. Das Siegel Nr. 6 wird *David Kouropalates* (letztes Viertel des 10. Jh.) und Nr. 7 *Theodotos Skleros, Patrikios* (Jh. 10—11) zugeschrieben. Es folgen zwei Siegel aus dem 11. Jh., das eine hat *kotilos Patrikios* (Nr. 8), das andere *Nikolaos Vestarches* (Nr. 9) als Titelträger. Das Siegel Nr. 10 ist mit einem anderen, vorher, ebenfalls in Noviodunum aufgefundenen identisch; beide gehören dem bekannten General *Gregorios Mavrokatakalon* (die achtziger-Jahre des 11. Jh.) Das Siegel Nr. 11 gehört einem *Stratelates* (der Name ist nicht erhalten), wahrscheinlich ein *magister militum* (Jh. 11—12), während Nr. 12 den Namen des *Niketas, Notarios und Boullotés* trägt, eine selten anzutreffende Würde (11 Jh.). Die letzten drei Siegel von Noviodunum (Nr. 13, 14, 15) stellen jedes je eine der folgenden Personen dar: *Michael* (11. Jh.), *Kaloutinos* (?) (11. Jh) und *Theodosios* (11.—13.Jh), ohne jedwelche andere Angabe.

[36] Ioannis Cinnami, *Hist.*, Bonn, 1836, 11, p. 67, 13; IV, 1, p. 135, 16; IV, 3, p. 139, 14 și IV, 6, p. 148, 4. F. Chalandon, *Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180)*, Paris, 1912, p. 170, 226—227, 339, 345—347, 349, 350, 353, 363, 380, 538 și 551.

[37] *Ibidem*, p. 270.

Von den drei Siegeln von *Nufăru* ist Nr. 16 das wichtigste. Es gehört sehr wahrscheinlich dem *Basilakes, Dux von Dyrrachion* im Jahre 1078 an, über den Anna Komnena uns wertvolle Nachrichten gibt. Nr. 17 macht uns *Johannes Dokimastes* (?), während Nr. 18 einen gewissen *Niketas* bekannt, beide aus dem 11. Jh. Das einzige Siegel von *Păcuiul lui Soare* (Nr. 19) gehört zu *Michael Protospatharios epi tou Chrysotriklinou, epi tou Koitônos* (11. Jh.), während das letzte (Nr. 20), von *Dorostolon*, dem *Alexandros comes von Gravina* (Italien), gewesener Botschafter des Kaisers Manuel I Komnenos (1143—1180) zugehört.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DIN ZONA NORDICĂ A NECROPOLEI TUMULARE DE LA CALLATIS

OCTAVIAN BOUNEGRU, ELENA BÎRLĂDEANU

În imediata apropiere a orașului Mangalia, spre nord, se găsește un mic lac mărginit pe laturile sale sudice și vestice de terase pietroase, avînd înălțimi cuprinse între 15 și 20 de metri. Pe aceste terase se găseau numeroși tumuli antici de mari dimensiuni, dintre care se remarca unul care avea o înălțime de peste 10 metri. La sfîrșitul lunii octombrie 1989 trustul de îmbunătățiri funciare din Constanța a inițiat ample lucrări de terasare și nivelare în această zonă, în urma cărora majoritatea tumulilor au fost distruși (fig. 4, 1). Deplasîndu-ne în zona respectivă, fiind sesizați de către cei care executau aceste lucrări la mult timp după începerea lor, am constatat că nici una din movilele nivelate nu mai putea fi cercetată, cu excepția uneia a cărei manta nu fusese decît parțial distrusă. În aceste condiții, am considerat necesară înregistrarea din punct de vedere arheologic a mormintelor parțial distruse de lama buldozerului, precum și cercetarea acelora care nu fuseseră afectate de lucrările de nivelare.

Movila pe care am cercetat-o timp de 8 zile avea un plan aproximativ oval, cu diametrul maxim de peste 45 m și o înălțime de 6,5 m. Întrucît lucrările de terasare nu distruseseră, la data cînd am ajuns noi în zonă, toată mantaua tumulului, am reușit să taluzăm, pe diametrul minim, un profil, pe care l-am și înregistrat (fig. 1). Mantaua acestui tumul era compusă dintr-un nucleu de sfărîmături de calcar amestecate cu pămînt, peste care s-au așezat trei straturi succesive de pămînt brun amestecat cu multă piatră, pămînt brun-roșcat și pămînt negru-cenușiu. În ansamblu, s-a putut constata că în compoziția mantalei acestui tumul exista foarte multă piatră, ceea ce concordă cu aspectul general al teraselor pietroase din această zonă. În cursul cercetării nu am sesizat urmele vreunui șanț care să fi delimitat conturul movilei și nici alte amenajări rituale în afară de cele șapte morminte de inhumație pe care le vom prezenta mai jos (vezi planul din fig. 1).

Mormîntul 1. Deranjat parțial de lama buldozerului. Casetă dublă de piatră realizată din plăci de calcar alb, avînd o grosime de 0,25 m la pereții laterali și 0,40 m la peretele median (fig. 2; 4/2). Cele două casete erau acoperite cu cîte o placă de calcar. Orientare: NE-SV. În fiecare casetă era depus cîte un schelet cu capul spre SV. Inventar: 1. Statuetă feminină. Tînără femeie în picioare, îmbrăcată cu chiton lung, bine drapat și înfășu-

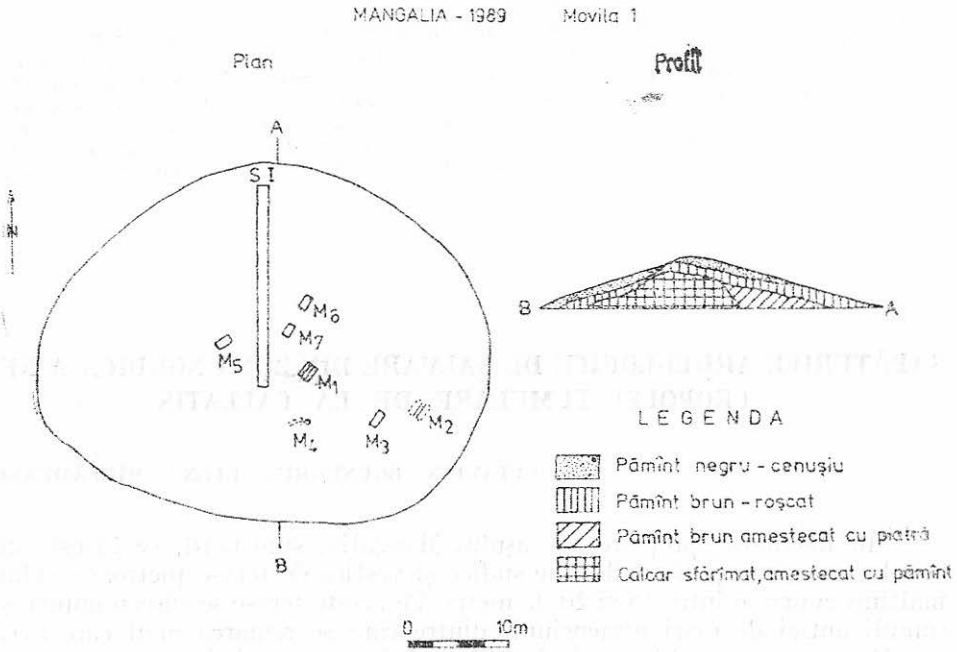

Fig. 1 — Planul şi profilul movilei cercetate.

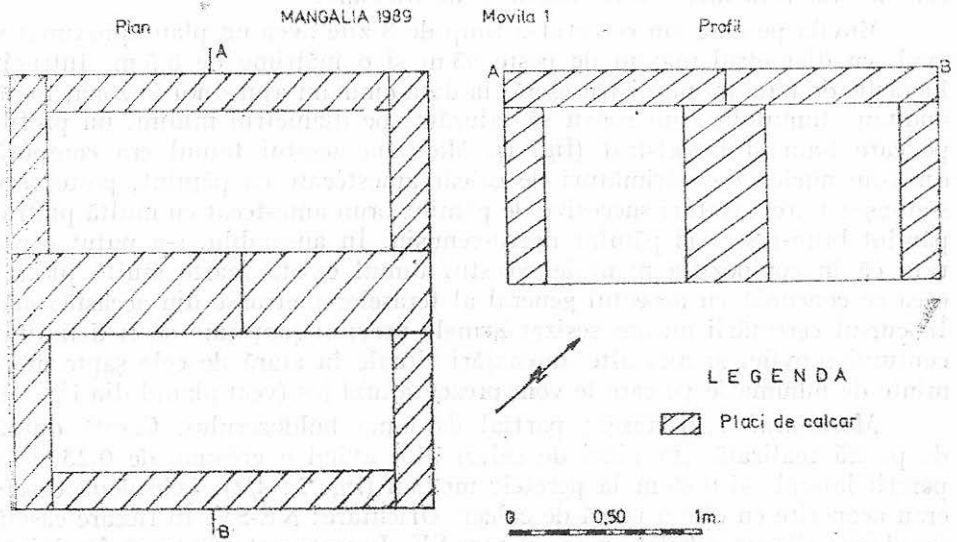

Fig. 2 — Mormîntul 1, plan şi profil.

rată cu hymation care-i acoperă brațul drept. Părul, vopsit cu roșu-cărămiziu, este strîns în coc pe ceafă (fig. 5/2). Urme de pictură pe față și pe postament. 2. Statuetă feminină. Tînără femeie în picioare, îmbrăcată cu chiton lung, înfășurată cu hymation, pe care-l ține cu mîna dreaptă. Pe cap poartă o coroană-colac (fig. 5/1). Urme de vopsea roșie în zona părului și de vopsea gălbuie pe față.

Mormîntul 2. În mare parte deranjat. Casetă dublă de piatră realizată din plăci de calcar așezate pe cant, acoperite cu plăci din același material. Dimensiunile casetei: 2,25×0,75 m. Orientare: NE-SV. Fără inventar.

Mormîntul 3. Parțial deranjat. Casetă simplă din plăci de calcar poros, cu dimensiunile de 2,30×0,80 m, acoperită cu o placă de calcar (fig. 3/2). Orientare: NE-SV. Scheletul, destul de bine păstrat, era depus cu capul spre SV. Fără inventar.

Mormîntul 4. Groapă simplă săpată în pămînt, acoperită cu o placă de calcar. Scheletul, parțial deranjat, era întins pe spate, cu mîinile pe lîngă corp (fig. 3/3). Orientare: E-V (capul spre est). Inventar: inel de bronz; lacrimariu ceramic (fig. 6/2).

Mormîntul 5. În mare parte deranjat. Casetă simplă din plăci de calcar poros, cu dimensiunile de 2×0,75 m, acoperită cu o altă placă de calcar. Orientare: NE-SV. Inventar: strigiliu de bronz; inel de fier; lacrimariu ceramic decorat cu benzi de culoare roșie (fig. 6/1).

Mormîntul 6. Parțial distrus. Groapă simplă, săpată direct în pămînt, cu dimensiunile de 1,80×0,70 m, acoperită cu o placă de calcar. Orientare: NE-SV. Fără inventar.

Mormîntul 7. Parțial distrus. Groapă simplă, săpată direct în pămînt, cu dimensiunile de 1,85×0,65 m, acoperită cu o placă de calcar. Orientare: NE-SV. Inventar: două lacrimarii ceramice (fig. 6/3—4).

După nivelarea completă a movilei, de la nivelul antic de călcare, am efectuat o secțiune de control (S I, vezi fig. 1), pînă la o adîncime de 0,80 m, dar nu am mai depistat nici un alt mormînt. Se poate deci afirma, cu o mare probabilitate, că cele șapte morminte cercetate, săpate toate în solul antic, erau singurele amenajări funerare din acest tumul.

Din descrierea de mai sus se poate observa că avem de-a face, în cadrul acestui complex funerar, cu trei tipuri deosebite de morminte, toate caracteristice litoralului vest-pontic. Astfel, cele două morminte de inhumație în casetă dublă de piatră își găsesc perfecte analogii în descoperirile mai vechi[1] sau mai noi[2] de la Mangalia, dar și în alte necropole, cum este cea elenistică de la Mesembria[3], atît ca dimensiuni cît și ca manieră de construcție. Se consideră, în general, că acestea erau morminte de familie. Și cel de-al doilea tip de mormînt, cel cu casetă simplă din plăci de calcar, este la fel de cunoscut la Mangalia, după cum ne-o dovedesc descoperirile arheologice sistematice sau întîmplătoare din zonă[4]. În sfîrșit, cel de-al treilea tip, cel reprezentat de mormintele cu groapă simplă și acoperite cu o placă

[1] Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, 9—10, 1941—1946, p. 244, fig. 2—3; C. Preda, Dacia, N.S., 6, 1962, p. 157—172.

[2] C. Preda, SCIV, 17, 1966, 1, p. 137—140, fig. 1; E. Bîrlădeanu Zavatin, Pontica, 13, 1980, p. 220—222; eadem, Pontica, 18, 1985, p. 85—98.

[3] G. Kazarov, Athenische Mitteilungen, 36, 1911, p. 308—310, fig. 1.

[4] C. Preda, Dacia, N.S., 5, 1961, p. 293, fig. 13; N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 7, 1974, p. 178; E. Bîrlădeanu-Zavatin, Pontica, 13, 1980, p. 220; C. Preda, E. Bîrlădeanu, Pontica, 12, 1979, p. 98, pl. I.

de calcar, acesta este destul de răspîndit în necropolele elenistice de la Callatis[5], o caracteristică a lor fiind orientarea, în general[6], E-V, cum este și cazul unuia dintre cele trei morminte prezentate mai sus.

O altă constatare de ordin general, care face să apropie situația surprinsă în cadrul movilei cercetate de cea din mai multe complexe funerare de la Callatis, este sărăcia inventarului și chiar lipsa lui în unele cazuri. Aceasta este, de altfel, situația întîlnită la majoritatea mormintelor elenistice din zonă. În ceea ce privește obiectele de inventar descoperite în mormintele descrise mai sus, ele nu fac notă discordantă față de descoperirile similare de la Callatis. Ne referim în special la strigiliile de bronz sau de fier, frecvente în mormintele elenistice de aici[7], ca și acele lacrimarii ceramice, dintre care cele simple își găsesc analogii la Callatis[8] și la Mesembria[9], iar cele decorate cu benzi orizontale pictate sînt specifice inventarului funerar callatian[10]. La fel de comună este și practica depunerii în morminte a statuetelor pictate de tip Tanagra. Spre deosebire însă de exemplarele deosebite descoperite întîmplător sau în cursul unor cercetări sistematice la Mangalia, cele două statuete găsite în mormîntul nr. 1 (fig. 5/1—2) sînt mai stîngaci executate și, oricum, imprimate în tipare uzate, după cum arată trăsăturile puțin conturate ale feței și celelalte detalii de îmbrăcăminte. Cu toate acestea, există unele apropieri între aceste piese și cîteva figurine descoperite fie la Callatis[11], fie la Varna[12], fără a putea face însă alte precizări privind, de pildă, eventuala proveniență a celor două figurine găsite de noi.

În ceea ce privește datarea acestui complex funerar, considerăm că dispunem de suficiente preciziuni. Este vorba în primul rînd de caracteristicile constructive ale mormintelor și, mai ales, de tipul de mormînt cu casetă dublă de plăci de calcar, care se datează în general în secolul IV î. Chr., dar și în prima jumătate a celui următor. Dacă adăugăm la acestea și faptul că inventarul arheologic descoperit în aceste morminte este specific complexelor funerare începînd cu jumătatea secolului IV î. Chr., putem plasa perioada de înmormîntări din cadrul movilei în discuție între sfîrșitul secolului IV și prima jumătate a secolului III î. Chr. La această încadrare cronologică a mormintelor din zona nordică a necropolei callatiene nu putem adăuga, din păcate, și alte considerații de ordin istoric ori arheologic care, fără îndoială, s-ar fi impus pentru acest gen de monumente. Această situație se datorează în exclusivitate condițiilor cu totul improprii în care, așa cum arătam la începutul acestei intervenții, s-au desfășurat cercetările noastre.

Regretînd că toate celelalte movile din zona de care ne-am ocupat au dispărut pentru totdeauna, considerăm că semnalarea acestui complex funerar, atît cît a putut fi el cercetat, poate contribui la rezolvarea viitoarei problemei necropolelor tumulare elenistice de la Callatis.

---

[5] C. Preda, *op. cit.*, p. 277, fig. 1, 2; N. Cheluță-Georgescu, *op. cit.*, p. 179.

[6] C. Preda, N. Georgescu, Pontica, 8, 1975, p. 56—66, pl. III—IV.

[7] C. Preda, Dacia, N.S. 5, 1961, p. 299, fig. 18.

[8] Idem, SCIV, 17, 1966, 1, p. 139, fig. 2/2.

[9] J. Cimbuleva, *Nessebre I*, Sofia, 1969, p. 171, fig. 123.

[10] E. Bîrlădeanu, Pontica, 18, 1985, p. 87, pl. 1, 3.

[11] V. Canarache, *Măști și figurine Tanagra din atelierele de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969, p. 131, nr. 180.

[12] T. Dremsizova, G. Tonceva, *Anticini terakoti ot Bălgaria*, Sofia, 1971, p. 53, nr. 60—61.

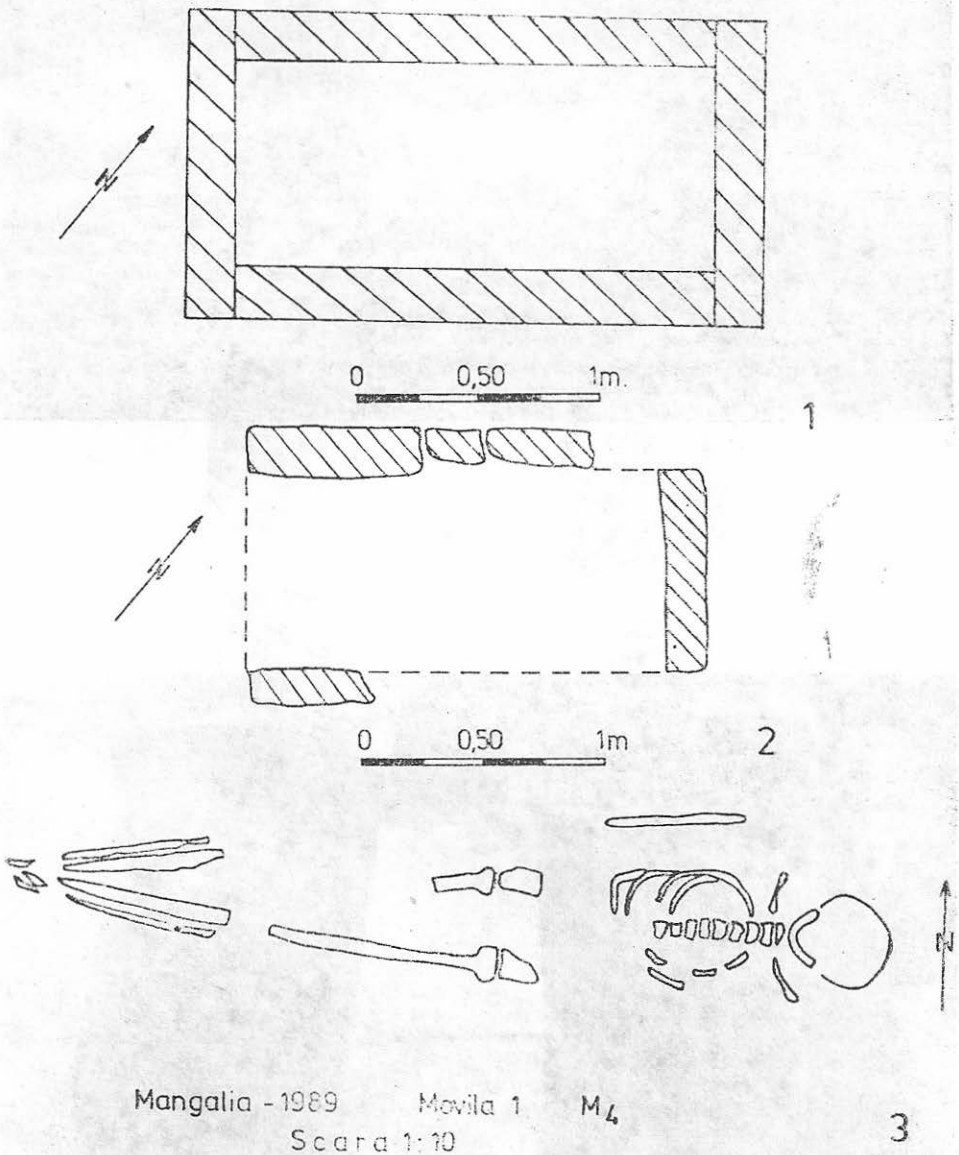
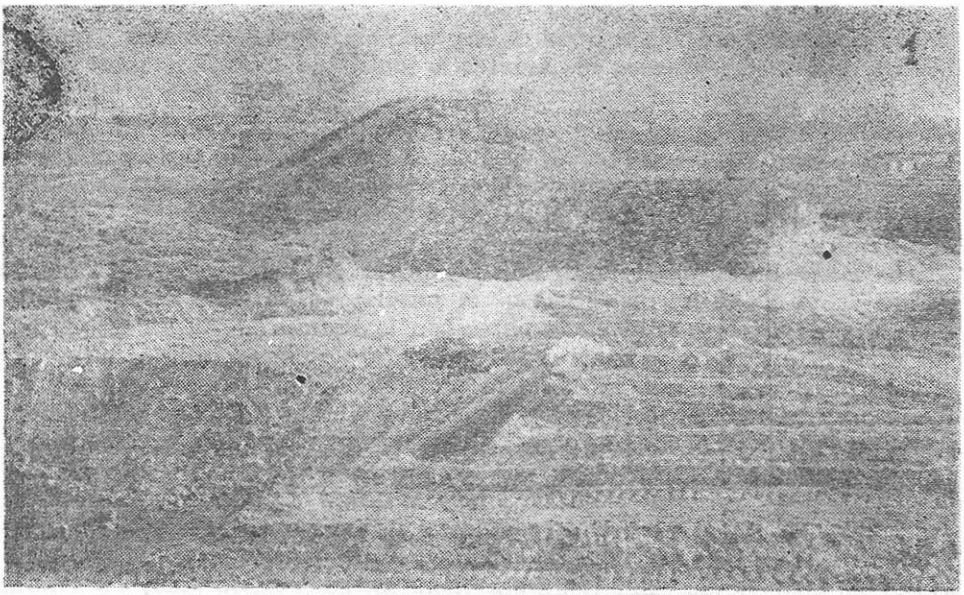
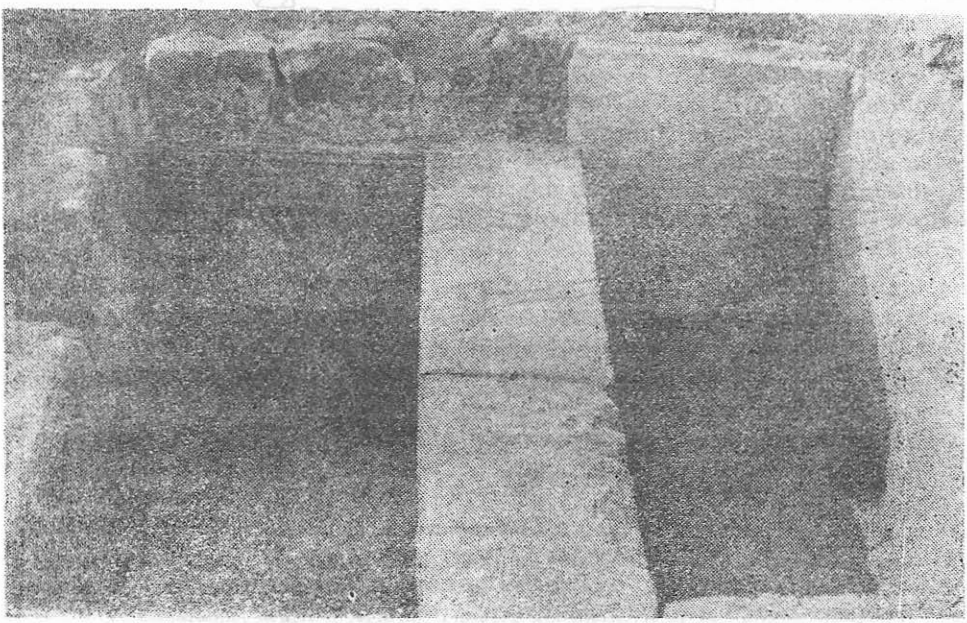

Fig. 3 — 1 — Mormîntul 2, plan; 2 — mormîntul 3, plan; 3 — mormîntul 4, plan.

1

2

Fig. 4 — 1 — Zona movilelor în cursul nivelării lor; 2 — mormîntul 1.

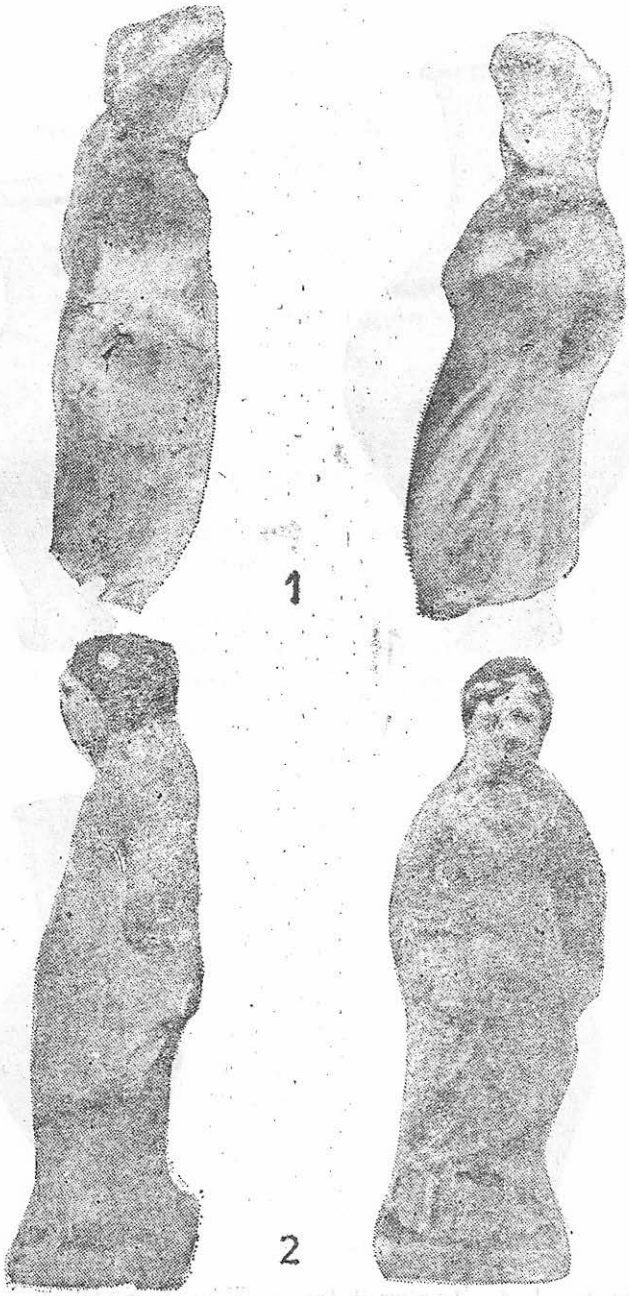

Fig. 5 — 1—2 — Statuete feminine descoperite în mormîntul 1.

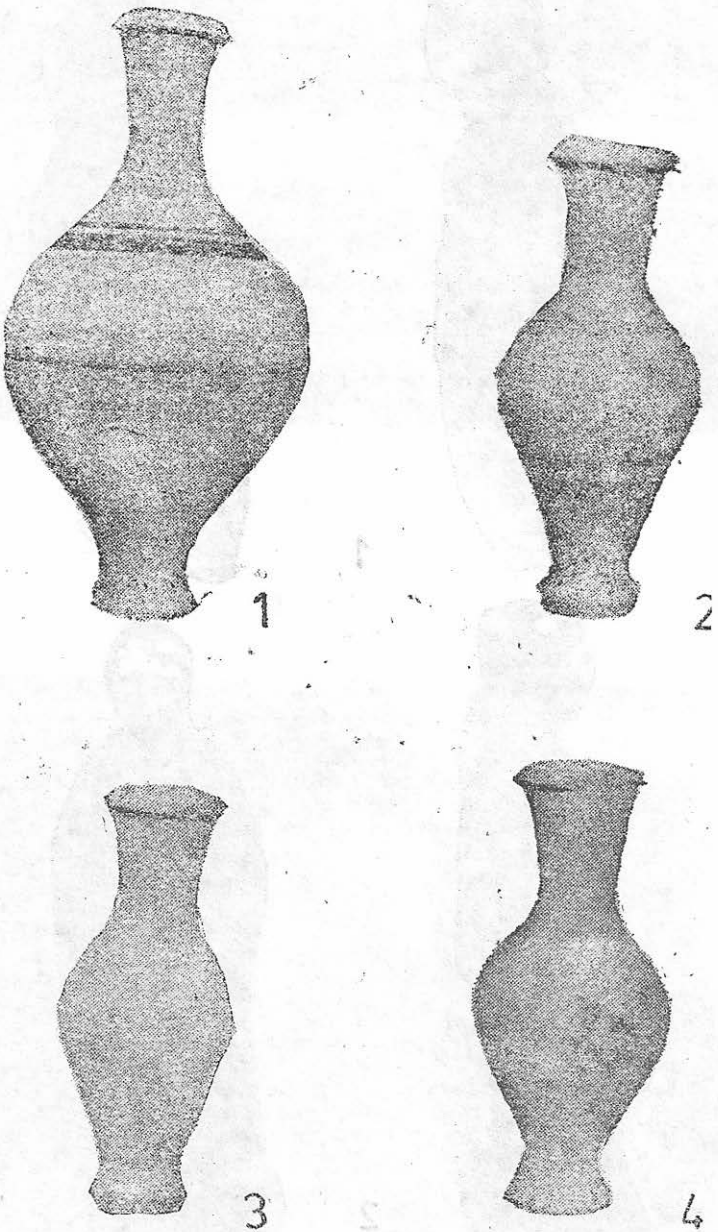

Fig. 6 — 1—4 — Lacrimarii descoperite în mormintele 4, 5, 7.

DIE ARCHÄOLOGISCHEN RETTUNGSGRABUNGEN IM NORDGEBIET DER HÜGELGRABNEKROPOLE VON KALLATIS

Zusammenfassung

O. BOUNEGRU, EL. BÎRLĂDEANU

Wegen der Ebnungsarbeiten, die im Monat November 1989 im Nordgebiet der Hügelgrabnekropole von Kallatis durchgeführt wurden, sind mehrere antike Hügelgräber vollständig vernichtet worden. Eines von ihnen, weniger, berührt, konnte teilweise erforscht werden. Es wurden sieben Körpergräber aufgefunden, die in drei Bautypen eingeteilt sind: Gräber mit doppelter Steinkasette, Gräber mit einfacher Steinkasette aus Kalksteinplatten und Gräber mit einfacher, in die Erde gegrabener Grube und mit Deckel aus Kalksteinplatten. Der ziemlich spärliche Inhalt der Gräber besteht aus zwei weiblichen Statuetten, Bronzeringen, Strigilien und keramischen Lacrimarien. Dieser Grabkomplex kann ans Ende des 4. und in die erste Hälfte des 3. Jh. v. Chr. datiert werden.

Liste der Abbildungen

Abb. 1 Plan und Längsschnitt des erforschten Hügels.
Abb. 2 Grab 1, Plan und Längsschnitt.
Abb. 3: 1 — Grab 5, Plan; 2 — Grab 3, Plan; 3 — Grab 4, Plan.
Abb. 4: 1 — Gebiet der Hügelgräber während der Ebnung; 2 — Grab 1.
Abb. 5: Im Grab 1 aufgefundene weibliche Statuetten.
Abb. 6: 1—4 — In den Gräbern 4, 5, 7, aufgefundene Lacrimarien.

UN MORMÎNT DE SECOLUL IV î.e.n. DE LA CĂSCIOARELE, PUNCTUL „GHEȚĂRIE" (JUD. CĂLĂRAȘI)

MIRCEA MUNTEANU

Punctul „Gheţărie" este situat în extremitatea sud-vestică a teritoriului satului Căscioarele, pe terasa cea mai de jos ce limitează terenurile de cultură de lunca Dunării. Diferenţa de nivel între luncă şi nivelul terasei de jos este, în acest punct, de aproximativ 5—7 m. Secţiunea a fost trasată chiar în apropierea porţii de intrare în sediul IELIF — secţia Căscioarele. La aproximativ 500 m vest se află sediul Fermei nr. 4 a IAS Chirnogi. Toate cele trei terase, de la promontoriul din dreptul Fermei 4 pînă la punctul „La Vad"[1] — (unde terasele sînt tăiate de drumul asfaltat ce face legătura între obiectivele semnalate anterior şi satul Căscioarele) sînt purtătoare de vestigii istorice (neolitic, epoca bronzului, La Tène). Din păcate, existenţa unei vii pe rod a limitat intervenţiile noastre la două sondaje periferice în punctele „Gheţărie" şi „La Vad" (efectuate de Valeriu Sîrbu şi Paul Damian), punctul „La Vad" fiind la cca. 800—1000 m est—nord-est de punctul „Gheţărie".

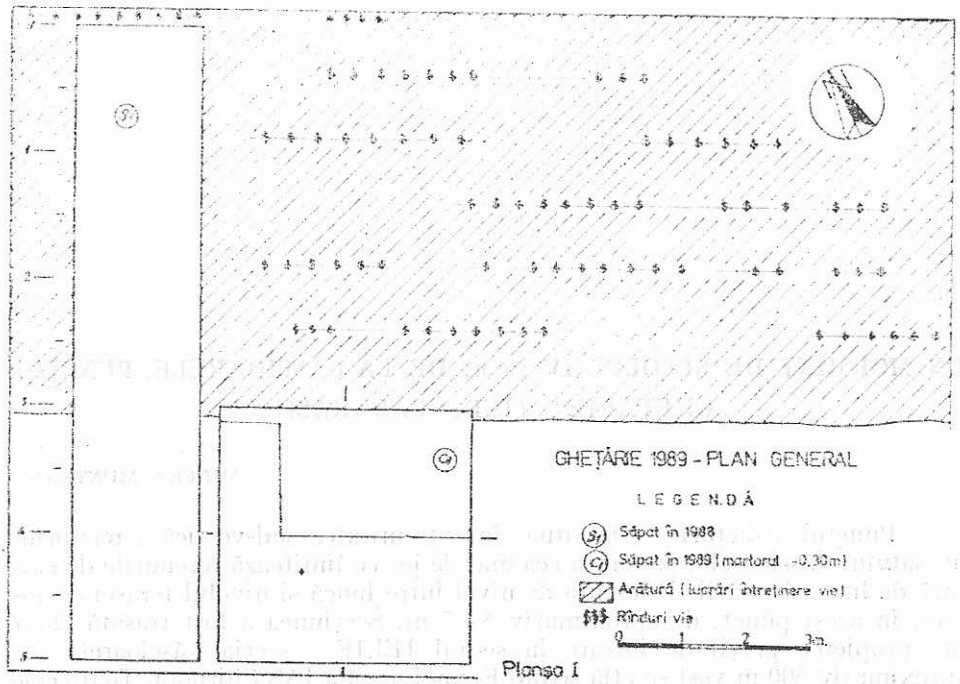
Intervenţia noastră s-a limitat la o secţiune (*S*) de 10×2 m, în lungul pantei, cît mai aproape de marginea terasei (aproximativ 2 m), săpată în vara anului 1988. Lipsa forţei de muncă şi necesitatea atacării altor puncte în perimetrul satului, au întrerupt temporar lucrările. În anul următor, s-a continuat sondajul prin caseta C_1 de 4×4m, trasată în partea estică a şanţului, în dreptul carourilor 4 şi 5, lăsîndu-se un martor de cca. 0,30 m (Pl. I)

Secţiunea I, pe lîngă faptul că ne-a dezvăluit stratigrafia punctului, a scos la lumină foarte multe fragmente ceramice aparţinînd culturii Boian şi o mare cantitate de chirpic ars. În caseta C_1, în afara unei mari cantităţi de chirpic şi a două fragmente ceramice aparţinînd culturii Boian, am descoperit un mormînt getic de înhumaţie cu două vase de ofrandă depuse lîngă mormînt (Pl. III). Groapa mormîntului, de formă dreptunghiulară cu colţurile rotunjite, avea fundul uşor albiat. Umerii şi capul defunctului erau situate pe un prag din pămînt cruţat.

Scheletul era depus pe spate, direcţionat aproximativ N-S, cu mîinile îndoite din coate, palmele pe umăr. Coloana vertebrală era deranjată în zona lombară; picioarele erau în poziţie întinsă, cu vîrful labelor apropiate. Rotula de la piciorul drept lipsea.

---

[1] Punctul „La Vad" este identificat cu punctul „Valea Coşarului" — terasa vestică a fostului lac Greaca, cf. Valeriu Sîrbu, Paul Damian, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 293

Planșa I

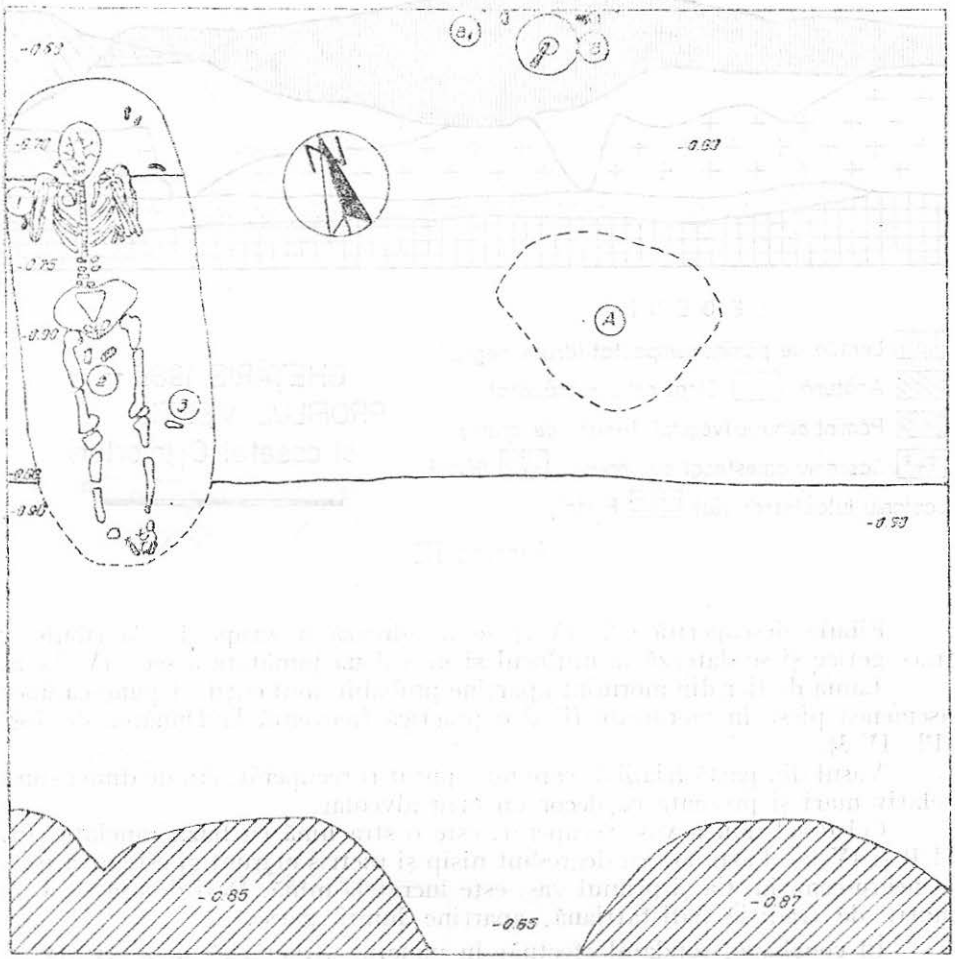
Inventarul mormîntului se compunea din: o fibulă de bronz,[2] situată la jumătatea inferioară a brațului drept și ușor lateral de acesta; un silex depus aproape de zona pubiană a scheletului; în partea stîngă a scheletului, ușor sub genunchiul stîng s-a aflat un fragment din lama de fier a unui cuțit. În jurul și deasupra capului au fost risipite cîteva oase de animale. La cca. 1,20 m est de groapă, pe nivelul antic de călcare, au fost depuse două vase, probabil cu ofrande.

Primul vas (Pl. II/A), lucrat dintr-o pastă friabilă, nu a putut fi recuperat. Al doilea vas (Pl. II/B) conținea un os de animal, tăiat la unul din capete; alături de vas se afla un alt os și un silex (Pl. II/B_1).

Stratigrafia surprinsă în casetă este următoarea (vezi Pl. III): un strat de pămînt cenușiu, care se păstrează pe o porțiune foarte mică și a suferit o puternică tasare; urmează un strat de pămînt cenușiu măzărat, pe care l-am putea atribui nivelului getic. Sub el există un strat castaniu în amestec cu cenușiu, foarte bogat în chirpic ars, pe care îl atribuim unui nivel neolitic. Sub el se află pămîntul viu limitat de un pietriș natural. Este adevărat că fragmente de chirpic și fragmente ceramice neolitice au apărut și în stratul cenușiu măzărat. Ținînd cont de faptul că sîntem la baza pantei, acestea puteau ajunge aici prin desprinderea de pe terasele superioare. Elementul pe care îl considerăm definitoriu pentru stratigrafie, este nivelul de pornire al gropii mormîntului (baza stratului cenușiu măzărat) și nivelul la care am găsit depuse vasele (pe stratul castaniu amestecat cu cenușiu).

Groapa mormîntului intersectează profilul vestic pe o suprafață relativ mică, în colțul de nord-vest. În profil se mai observă o mică groapă, conică, a cărei relație cu groapa mormîntului nu am putut-o stabili.

[2] Vlad Vintilă Zirra, *ibid.*, p. 304. Fibula a fost văzută de V.V. Zirra, care a confirmat încadrarea cronologică. Folosim și prezentul prilej pentru a-i mulțumi.

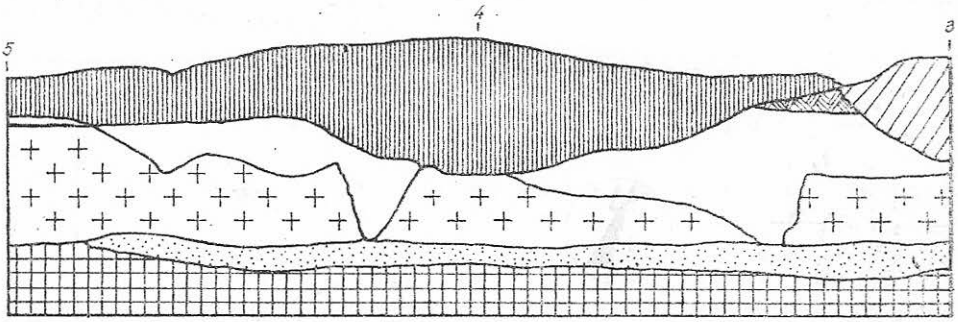
LEGENDĂ

① FIBULĂ TRACO-GETICĂ
② SILEX
③ FRAGMENT DE CUȚIT
Ⓐ VAS DIN PASTĂ FRIABILĂ
Ⓑ STRACHINĂ CU BUZA CANELATĂ ȘI UN OS
Ⓑ₁ SILEX ; PIETRIȘ
ROTULĂ ; OSEMINTE DE ANIMAL

GHEȚĂRIE 1989 - M_1
(caseta C_1)

0 1m

Planșa II

LEGENDĂ

Lentilă de pămînt compactat (drum negru)
Arătură
Strat cenușiu măzărat
Pămînt cenușiu (vegetal tasat de drum)
Castaniu amestecat cu cenușiu
Gălbui
castaniu lutos (strat viu)
Pietriș

GHEȚĂRIE 1989 – PROFILUL VESTIC al casetei C_1 (mortor)

0 1m

Planșa III

Fibula descoperită (Pl. IV/1) se încadrează în grupa I_{a-1} a fibulelor traco-getice și se datează la mijlocul și în a doua jumătate a sec. IV î.e.n.

Lama de fier din mormînt aparține probabil unui cuțit, depunerea unor asemenea piese în morminte fiind o practică frecventă la Dunărea de Jos[3] (Pl. IV/3).

Vasul din pastă friabilă, care nu a putut fi recuperat, era de dimensiuni relativ mari și prezenta ca decor un brîu alveolar.

Cel de-al doilea vas, recuperat, este o strachină cu buza canelată (Pl. II/B și IV/B). Pasta are ca degresant nisip și pietriș mărunt și este arsă pînă la negru-cenușiu. Ca și primul vas, este lucrat la mînă. Deși decorată cu un motiv de tradiție hallstattiană, aparține lumii getice[4].

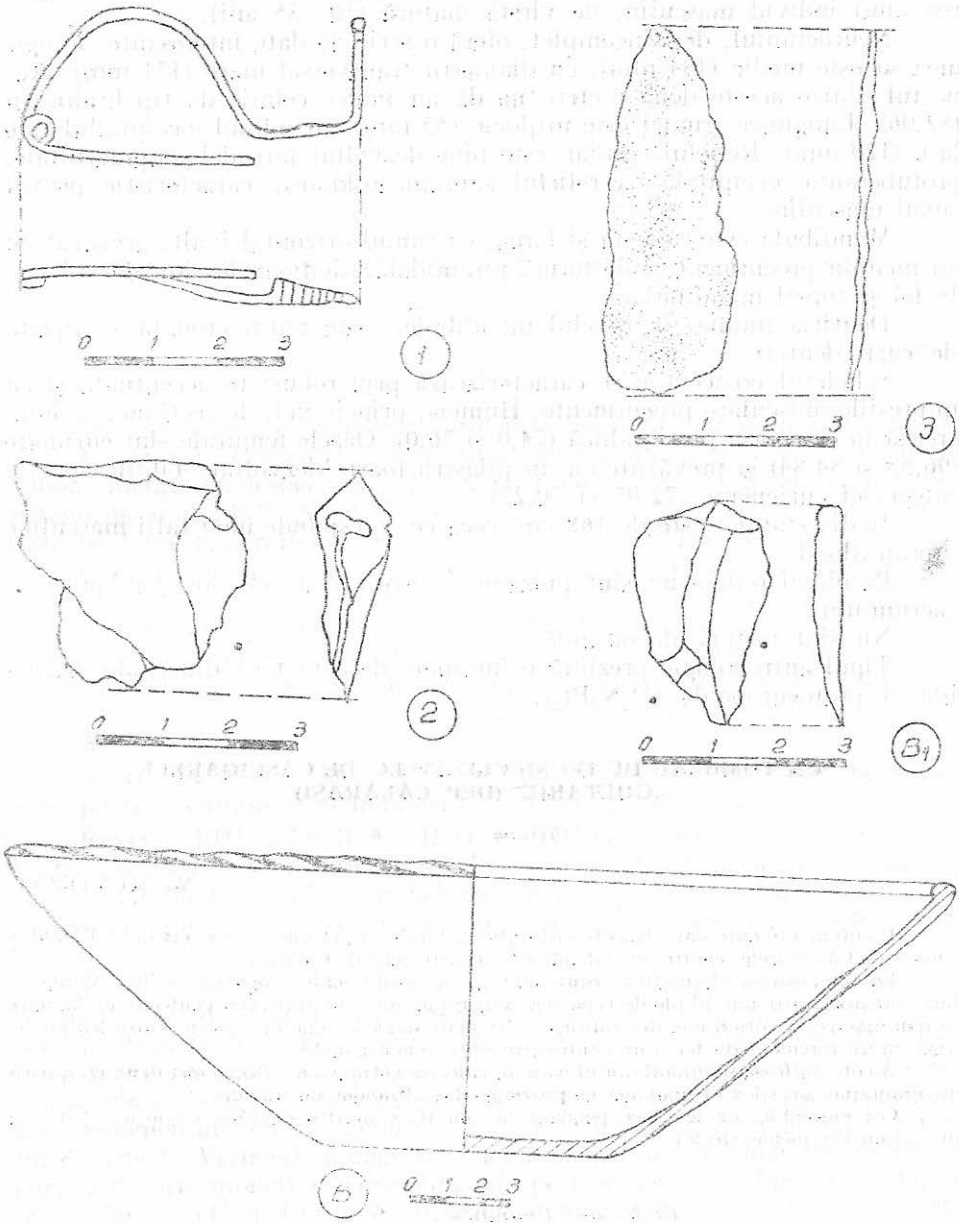
În concluzie, sondajul efectuat în punctul „Ghețărie" ne-a permis (pe lîngă aflarea unor materiale mai vechi, neolitice), cercetarea unui mormînt getic de la mijlocul sau din a doua jumătate a sec. IV î.e.n. Vasele depuse în afara gropii mormîntului, dar pe nivelul de călcare, sînt contemporane cu mormîntul.

Nu este exclus ca în zonă să avem o bogată necropolă getică (ca și la Zimnicea, Stelnica și Bugeac), precum și o așezare neolitică, foarte aproape de suprafața cercetată.

Ulterior redactării notei de față ne-am aflat în posesia expertizei antropologice, efectuate de Petre Cantemir de la Centrul de cercetări biologice, Iași. Cu permisiunea acestuia și în ideea unei informații cît mai complete asupra descoperirii, dăm mai jos rezultatele analizelor.

Partea cefalică este fragmentată și incompletă, putîndu-se reconstitui doar o calotă craniană și mandibula. Scheletul post-cranian este bine conservat și este reprezentat prin toate oasele membrelor, oasele bazinului, sacru-

[3] M. Irimia, *Inventaria Arheologica*, Fascicolul 13, Ed. Academiei, București, 1986
[4] Emil Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 73

Planșa IV

mul, două clavicule, un calcaneu, un astragal, coaste, corpuri vertebrele, metapodale și falange.

Analiza unor importante caractere morfologice ne-a permis recunoașterea unui individ masculin, de vîrstă matură (30—35 ani).

Neurocraniul, deși incomplet, oferă o serie de date interesante. Lungimea sa este medie (184 mm), cu diametru transversal mare (151 mm). Raportul dintre aceste două metrii, ne dă un indice cefalic de tip brahicran (82,06). Lungimea frunții este mijlocie (55 mm), în schimb occipitalul este larg (120 mm). Relieful cranian este bine dezvoltat (arcadele supraorbitale, protuberanța occipitală și relieful supramastoidian), caracteristic pentru sexul masculin.

Mandibula este robustă și largă, cu ramul orizontal înalt, prevăzut cu un menton proeminent și de formă piramidală. Gonioanele sînt dezvoltate, la fel și torsul mandibular.

Dentiția (numai la nivelul mandibulei) este puțin erodată și lipsită de carii dentare.

Scheletul postcefalic se caracterizează prin robustețe accentuată și cu impresiile musculare proeminente. Humeri, prin indicii de secțiune, se integrează în categoria platibrahică (74,0 și 76,0). Oasele femurale sînt eurimare (96,55 și 84,84) și prevăzute cu un pilastru foarte dezvoltat. Tibiile aparțin categoriei euricneme (72,97 și 70,27).

Media staturii este de 168 cm, ceea ce corespunde unei talii masculine supramijlocii.

Patologii osoase nu sînt prezente la nivelul vertebrelor lombare și a sacrum-ului.

Nu sînt resturi de ofrandă.

Tipul antropologic prezintă o îmbinare de caractere dinaroide, nordoide și protoeuropoide ($D_2N_2Pt_2$).

UN TOMBEAU DU IVe SIÈCLE AV J.C. DE CĂSCIOARELE „GHEȚĂRIE" (DÉP. CĂLĂRAȘI)

Résumé

M. MUNTEANU

L'auteur présente dans la note ci-jointe un tombeau gétique, découvert dans l'établissement de Căscioarele, centre de „Gheţărie" (département de Călăraşi).

Le tombeau d'inhumation (contenant un individu mâle d'âge mûr: 30 à 35 ans) a dans son inventaire une fibule de type thraco-gétique, un silex (provenu peut-être de la terre de remplissage) à côté d'une des rotules — les deux dans la zone du bassin, entre les pieds, ainsi qu'un fragment du fer d'un couteau près du genon gauche.

À côté du fossé sépulcral, au niveau du calcaire gétique on a découvert deux récipients en céramique, un silex et quelques os provenus des offrandes de viande.

Cet ensemble, on le place pendant la deuxième moitié du IV-e siècle av. J.-C (ou au milieu du même siècle).

Table des illustrations

Planche I — le plan global des fouilles.

Planche II — la cassette C1 — (plan) —

Planche III — le profil occidental de la cassette C1 (témoin)

Planche IV — l'inventaire du complexe (les chiffres et les lettres correspondent à la notation de la Planche II — le lieu de leur découverte).

UN MEDALION DE LA COMMODUS DESCOPERIT LA TOMIS

COSTEL CHIRIAC

Piesa pe care o prezentăm se află în colecțiile Cabinetului numismatic al muzeului din Constanța[1] și face parte din inventarul unui mare mormînt comun, lucrat din lespezi de calcar descoperit într-una din necropolele tomitane, în anul 1982[2]. Acest tip de mormînt a fost datat de către descoperitori, pe baza materialelor arheologice, în secolul III—IV[3].

Este vorba despre un medalion de bronz de la împăratul Commodus (176—192) aflat într-o stare de conservare relativ bună și care a fost prezentat sumar de către primii editori drept „bătut într-o colonie grecească"[4]. Am socotit necesar reluarea discuțiilor asupra acestui medalion deoarece poate fi considerat un exemplar de excepție pentru tabloul circulației monetare la Tomis în epoca romană. Prezentăm mai jos descrierea piesei (fig. 1).

AE, ↓ , 41 mm; 36,95 g; MINAC inv. 53510.

Avers: [A]Y KAI M AYPH KOMOΔOΣ; bustul lui Commodus laureat, purtînd cuirasă și paludament, privind spre dreapta.

Revers: ЄΠI ΣTP[Π AI ΠΠO]Y KOINON OMONOI[A] în exergă ΠЄPΓAMHNΩN KAI ЄΦЄΣIΩN. În cîmp, la stînga, imaginea statuiei de cult a lui Asklepios din Pergam privind către stînga și ținînd în mîna dreaptă bastonul cu șarpele. La dreapta, imaginea statuiei Artemisei din Efes redată frontal.

Execuția artistică a imaginilor de pe avers și de pe revers este de nivel artistic destul de ridicat. Conform legendei de pe revers, medalionul a fost emis la Pergam (în Mysia), metropolă din Asia Mică. Este cunoscută activitatea monetară intensă a orașelor microasiatice în epoca romană, materializată prin emisiuni de bună calitate din punct de vedere artistic[5]. Analizînd acest fenomen monetar caracteristic orașelor din Grecia și Asia Mică, istoricul de artă C. Vermeule ajunge la concluzia că se pot distinge trei mari grupuri stilistice monetare corespunzînd perioadelor: 1. Augustus - Traian (27 î. Chr. — 117 d. Chr.); 2. Hadrian — împărații Severi (117—235); Ma-

[1] Mulțumim colegei Antoaneta Vertan pentru amabilitatea de a ne încredința piesa spre publicare.

[2] V. Lungu, C. Chera, Pontica, 18, 1985, p. 215—231.

[3] *Ibidem*, p. 215.

[4] *Ibidem*, p. 227, pl. V, 49.

[5] C.C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Cambridge-Massachusetts, 1968, p. 142.

ximin Tracul — Diocleţian (235—300). Aceste grupuri stilistice se caracterizează prin anumite subiecte şi trăsături specifice[6].

Medalioanele de acest tip, numite în literatura numismatică de limbă engleză „alliance coins" sau „alliance medallions"[7] erau emise de oraşele greceşti constituite în comunităţi (KOINON) şi aveau figurate pe revers: divinităţile de seamă ale provinciilor, divinităţi mai mari sau mai mici, combinate, ale oraşelor aliate (ca în cazul de faţă), personaje mitice şi legendare monumente de arhitectură laică, personificarea unor acţiuni imperiale, temple importante, construcţii deosebite, etc.[8]. În acest sens, reamintim că reversul medalionului nostru înfăţişează statuile de cult ale divinităţilor reprezentative pentru cele două oraşe aliate, Pergam şi Efes, adică Asklepios şi Artemis. Acest tip monetar din vremea lui Commodus este cunoscut în literatura de specialitate în mai multe variante, mai ales în ceea ce priveşte reversul, cît şi legenda[9].

[6] *Ibidem*, p. 143.

[7] *Ibidem*, p. 148; B.V. Head, *Catalogue of the Greek Coins of Ionia*, Londra, 1892, p. 110, nr. 402.

[8] C.C. Vermeule, *op. cit.*, p. 142—168.

[9] Mai apropiate de piesa noastră sînt cele din: BMC, *Mysia*, p. 164, nr. 354—355 şi pl. XXXIII, 4 (care figurează şi la C.C. Vermeule, *op. cit.*, p. 149, fig. 78); B.V. Head, *op. cit.*, p. 110, nr. 402 şi pl. XXXVIII, 1. Variantele acestui tip constau în faptul că, pe revers, dispoziţia celor două divinităţi este inversată în cîmp, iar pe unele piese apar, ca elemente în plus, faţă de cea de la Tomis, fie deasupra o Victorie ce încununează statuile lui Asklepios şi Artemisei, fie un *omphalos* la picioarele primei divinităţi. În rest, diferenţele sînt minore şi datorate probabil particularităţilor atelierelor de emisiune. Menţionăm şi unele variante cu legende diferite de acelea din cazul de faţă (BMC, *Mysia*, p. 165, nr. 356—357). Pentru acelaşi tip, vezi şi Rosella Pera, *Homonia sulle monete da Augusto agli Antonini*, Genova, 1984, p. 105—109.

Nu insistăm asupra amănuntelor de ordin stilistic și artistic, dar vom face unele observații asupra conținutului legendei de pe revers și a semnificației unor termeni. Astfel, constatăm menționarea numelui funcționarului (strateg) sub care s-a emis acest tip monetar în vremea lui Commodus. Acesta este Π. Αἴλιος Ilios și este cunoscut la Pergam încă din vremea lui Marcus Aurelius[10]. Ne mai reține atenția termenul OMONOIA prezent în cea de-a doua parte a legendei. Asupra semnificației acestui termen în lumea elenistică și greco-romană s-a scris relativ mult, considerîndu-se că, în principiu, OMONOIA este legată de ideile *philia* și *philantropia*, ea reprezentînd aspectele sociale ale ambelor[11]. OMONOIA desemna în lumea greacă (ca și CONCORDIA la romani) unul dintre idealurile, irealizabile de altfel, ale lumii elenestice, mai ales în vederea satisfacerii pretențiilor moral-politice ale Imperiului roman[12]. După Domițian pe monedele microasiatice apar legende ca: ΣΕΒΑΣΤΗ ΟΜΟΝΟΙΑ — CONCORDIA AVGVSTA; ΟΜΟ (ΝΟΙΑ) ΣΤΡΑΤ(ΟΥ) — CONCORDIA EXERCITIVVM; ΟΜΟΝΟΙΑ ΣΕΒΑΣΤΩΝ sau ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ — CONCORDIA AVGVSTORVM[13]. Începînd cu perioada Antoninilor, termenul cunoaște o largă răspîndire în legendele monedelor din Ionia[14], domnia lui Commodus constituind din acest punct de vedere un moment de *maximum*[15]. În vremea lui Gallienus se va emite de către alianța Pergam-Efes o nouă serie monetară avînd figurate, pe revers, cele două divinități Asklepios și Artemis[16].

Ne oprim aici cu observațiile asupra problemelor cu caracter social și politic pe care le implică mesajul transmis de către legenda acestui gen monetar în lumea greco-romană, reținînd că prezența amintitului medalion la Tomis constituie o raritate numismatică și un indiciu în privința legăturilor metropolei pontice cu îndepărtata lume grecească din Asia Mică.

EIN IN TOMIS AUFGEFUNDENES MEDAILLON VON COMMODUS

Zusammenfassung:

C. CHIRIAC

Der Verfasser behandelt ein in einem der tomitanischen Gräberfelder aufgefundenes Medaillon aus Bronze von Commodus. Es wurde in Pergamon (Mysien) in Kleinasien als Zeichen der Verbündung dieser Stadt mit Ephesos verfertigt. Auf der Kehrseite sind die Darstellungen der Kultstatuen des Asklepios und der Artemis widergegeben. Die Legende der Kehrseite enthält den Ausdruck OMONOIA, der mit demjenigen der Römer, CONCORDIA, übereinstimmt und der ein politisches und moralisches Ideal von hellenistischer Tradition widergibt, das in der griechisch-römischen Welt Kleinasiens und Griechenlands in Verbindung mit den Ansprüchen des Römischen Reiches sehr verbreitet war. Dieses Stück ist für den Münzenumlauf in römischer Epoche für Tomis eine Seltenheit.

[10] R. Pera, *op. cit.*, p. 107—108 și nota 7.

[11] F. Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, Londra, 1958, p. 118—132; pentru semnificația și accepțiunea termenului în domeniul numismaticii, vezi pe larg R. Pera, *op. cit.*, p. 127—136.

[12] R. Pera, *op. cit.*, p. 136.

[13] *Ibidem*, p. 127.

[14] *Ibidem*, p. 29.

[15] *Ibidem*, p. 131.

[16] *Ibidem*, p. 108 și nota 8.

STUDIU PRIVIND INCIDENȚA AFECȚIUNILOR DENTARE ÎN EPOCA ROMANO-BIZANTINĂ LA TOMIS

CERNEGA ȘTEFAN, BUCOVALĂ MIHAI

Obiectul comunicării de față îl constituie prezentarea succintă a observațiilor primare făcute asupra unui lot de 300 de cranii, întregi sau fragmentare, recuperate de către specialiștii Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța din necropolele tomitane, în ultima vreme.

Descoperirile ocazionale, datorate amenajărilor cu caracter edilitar, încă de la începutul secolului nostru, și mai ales cercetările cu caracter sistematic întreprinse de specialiștii muzeului constănțean în ultimii 30 de ani, au permis scoaterea la lumină a unui număr de cîteva mii de morminte de epoci diferite, recuperarea unui inventar funerar deosebit de bogat, care a permis identificarea cîtorva necropole ca aparținînd perioadei la care ne referim.

Materialul arheologic pe care l-am studiat provine din mormintele recent descoperite și care au putut fi datate ca aparținînd epocii romano-bizantine.

Așa, de exemplu, mormîntul pictat descoperit pe malul mării, în imediata vecinătate a zidului de incintă, unicat în țara noastră și o raritate pentru întreaga arie a Europei de S-E, este datat în sec. IV e.n. pe baza inventarului arheologic recuperat.

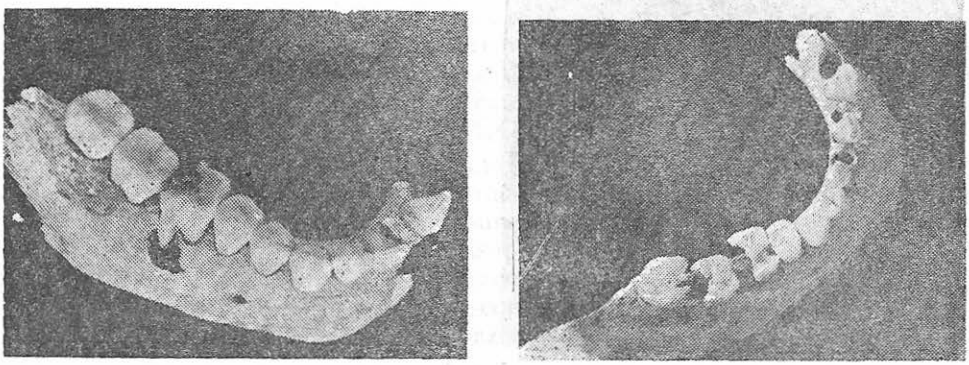

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

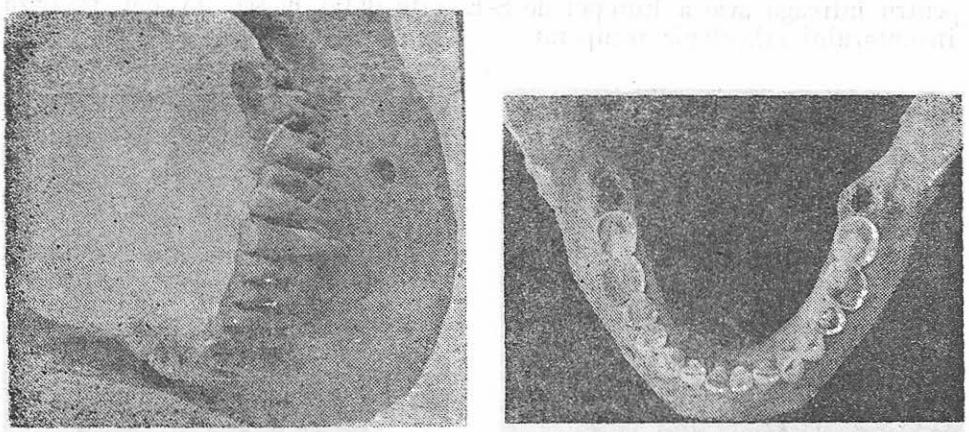

Fig. 4

Fig. 5

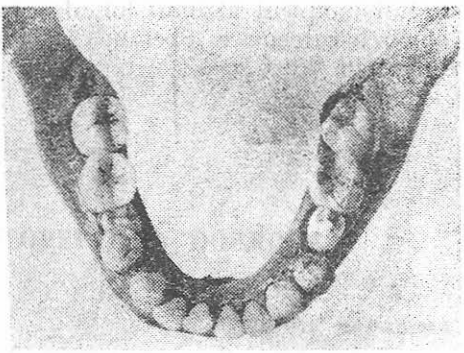

Fig. 6

O interesantă descoperire este reprezentată de mormîntul colectiv de inhumație de pe str. Traian, o adevărată groapă comună în care s-au găsit trei schelete inhumate într-o firidă, iar în puțul de acces s-au găsit resturi de schelete umane din care s-au recuperat 40 de cranii de adulți și copii, printre care și două cranii deformate intenționat prin ligaturi în perioada copilăriei. Mormîntul se datează în sec. IV e.n. pe baza inventarului arheologic.[1]

Semnalăm de asemenea cavoul cu o singură încăpere și pictură datat în sec. IV e.n.[2].

În ceea ce privește materialul osteologic cercetat, acesta în toate cazurile a fost curățat prin spălare, notat și fotografiat cînd s-au găsit aspecte demne de reținut.

REZULTATE ȘI CONCLUZII

Parcurgînd materialul studiat am constatat prezența tuturor formelor de carii, de la simple marmorații în șanțuri și fosete, pînă la carii complexe MOD (fig. 1—2) și chiar resturi radiculare (fig. 3). Din calculele făcute a rezultat că indicele de frecvență carială are valoarea de 18,09%, indicele de intensitate a maladiei carioase este de 6,54%, iar indicele de intensitate pe cap de locuitor de 0,56.

După cum se știe, parodontopatia se caracterizează, printre altele, prin modificări importante la nivelul osului alveolar, modificări pe care le-am urmărit cu atenție în cadrul studiului nostru. În fig. 4—5—6, vă prezentăm cîteva aspecte semnificative care ne dau dreptul să afirmăm că și această afecțiune era prezentă în epoca la care ne referim. Calculele noastre indică o frecvență a parodontopatiei de 11,42%.

În mod firesc, în lipsa unui tratament adecvat al acestor două afecțiuni se ajunge la starea de edentație, extracția fiind, se pare, unica metodă de tratament pentru epoca respectivă. Spunem aceasta, deoarece nu am găsit nici o urmă de intervenție terapeutică asupra dinților studiați de noi, iar specialiștii muzeului constănțean nu au descoperit, pînă la ora actuală, instrumente care să fi putut fi utilizate în acest scop. Am întîlnit edentația parțială în 6% din cazuri Nu am întîlnit nici un caz de edentație totală.

Aspectele cele mai frecvente au fost reprezentate de arcade integre, indemne sau cu abraziune de diferite grade. Acest din urmă aspect l-am întîlnit cu o frecvență de 28%.

Considerațiile de față au un caracter preliminar. Ele s-au degajat din studiul incipient al unui lot, deocamdată insuficient, pentru a putea trage concluzii categorice. Sperăm ca cercetările viitoare să aducă mărturii hotărîtoare în acest sens.

[1] Mihai Bucovală, Cecilia Pașca, Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis, *Pontica* XXI—XXII, p. 142.

[2] Material aflat în studiu la M. Bucovală.

PANDANTIV FOLIACEU DESCOPERIT ÎN DOBROGEA[1]

TUDOR PAPASIMA

Recent, Cristian Damian Stănoiu, profesor în localitatea Valea Dacilor din apropiere de Medgidia, a donat Muzeului constănțean (inv. nr. 37501) un pandantiv din bronz, adus la școală în anul 1989, de elevul Daniel Itu. După spusele elevului și ale lui Ion Itu, tatăl său, piesa a fost descoperită acum mai mulți ani în curtea proprie, într-un șanț, săpat în scopul instalării unei conducte pentru apă, la o adîncime de 30—40 cm.

Pandantivul, de la care lipsește, pare-se, vîrful, înalt de 55,1 mm, are o lățime maximă de 37,7 mm și o grosime de cca. 2 mm. Este confecționat din bronz, prin turnare, probabil în tipar monovalv deschis[2]. Foliaceu ca formă, obiectul are în capătul superior al axei sale longitudinale o urechiușă pentru atîrnat. În interiorul „frunzei", se detașează, ajurată, o reprezentare fitomorfă, asemănătoare întrucîtva unei cruci cu două brațe transversale[3], paralele și arcuite, cu concavitatea în sus. Numai una dintre fețele piesei este ornamentată (fig. 1).

Obiecte de podoabă purtate de om[4] sau înfrumusețînd harnașamentele (clapetele din piele din dreptul ochilor ale căpăstrului)[5], pandantivele foliacee acoperă toată partea meridională a estului Europei, cu începere de la bazinul fluviului Ural, pînă la extremitatea nord-orientală a Peninsulei Balcanice[6]; sau, altminteri spus, astfel de piese au fost găsite în U.R.S.S., în Moldova și Muntenia, pe teritoriul Dobrogei[7] și în Bulgaria[8]. Sînt datate în intervalul dintre a doua jumătate a secolului al X-lea și începutul veacului al XII-lea[9].

---

[1] Prezentele însemnări au fost predate redacției revistei „Pontica" la începutul lunii decembrie 1989.

[2] R. Florescu si colab., *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, Buc., 1980, *turnare*, p. 347.

[3] E.M. Cristea, *Iconografia și întocmirile din internul bisericei răsăritene*, Sibiu, 1905, p. 226 și fila I; m, n, crucile lotaringică și arhiepiscopească.

[4] V. Spinei, Dacia, NS, 17, 1973, p. 287, 291.

[5] P. Diaconu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3—4, 1987, p. 113.

[6] V. Spinei, *loc. cit.*, p. 287 și fig. 7.

[7] *Ibidem*, p. 277—286, 289; idem, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 110—111, 117, 122; P. Diaconu, *loc. cit.*, p. 113—114. Pentru bibliografia descoperirilor din U.R.S.S., P. Diaconu ne trimite și la Gh. Atanasov, Izvestia-Varna, 22 (37), 1987, p. 79—80 (*loc. cit.*, p. 114, nota 9).

[8] Gh. Atanasov, *loc. cit.*, p. 78—79 apud P. Diaconu, *loc. cit.*, p. 113 și nota 8.

[9] V. Spinei, Dacia, NS, 17, 1973, p. 289—290.

Fig. 1

Creație, în principal, a populațiilor de origine turcă[10], vehiculate de triburi diferite din punct de vedere etnic — cazari, alani, pecenegi, uzi[11] — pandantivele foliacee au ajuns în țara noastră prin intermediul pecenegilor și uzilor[12]. Cei dintîi își fac simțită, nefast, prezența în spațiul românesc către mijlocul secolului al X-lea[13]. În anul 934 ei efectuează, alături de alte neamuri, prima lor incursiune la sud de Dunăre[14]. În a doua jumătate a secolului al X-lea, pecenegii ocupau o regiune a cărei limită sudică atingea cel mult zona dintre Munții Vrancei și cotul Dunării[15]. În Muntenia ei pătrund în jurul anului 1000[16]. După moartea lui Vasile II (1025) va începe o lungă serie de confruntări bizantino-pecenege care va lua sfîrșit prin dezastrul înregistrat de turanici în anul 1091[17]. Pînă la această dată, Dobrogea a avut de suferit numai de pe urma atacului pecenег din 1036[18]. Uzii trec și ei în Imperiu, traversînd Dunărea prin dreptul Dobrogei prin anii 1064 sau 1065[19].

În Dobrogea, alături de descoperirile mai vechi de la Dinogetia[20] și Histria[21], mai aflăm pandantive foliacee la Păcuiul lui Soare[22] și Nufăru[23]. Ușor deosebite le semnalăm și la Mahmudia[24] și Isaccea[25].

[10] *Ibidem*, p. 291.
[11] *Ibidem*, p. 290.
[12] *Ibidem*, p. 291.
[13] P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Buc., 1970, p. 16—17.
[14] *Ibidem*, p. 17—19.
[15] *Ibidem*, p. 33.
[16] *Ibidem*, p. 37.
[17] *Ibidem*, p. 40—134, pass.
[18] *Ibidem*, p. 47—49.
[19] *Ibidem*, p. 79.
[20] Toată bibliografia asupra pandativelor foliacee de la Dinogetia la V. Spinei, *loc. cit.*, p. 283, nota 21.
[21] A. Suceveanu, SCIV, 24, 1973, 3, p. 497—498.
[22] P. Diaconu, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3—4, 1987, p. 113—114.
[23] *Ibidem*, p. 114, nota 3.
[24] I. Oberländer-Târnoveanu, Pence, 8, 1980, p. 66, nr. 26.
[25] Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pence, 9, 1984, p. 243, nr. 2.

Pandantivul de la Valea Dacilor este, pînă în momentul de față, prima descoperire de acest gen din interiorul Dobrogei[26] și cea dintîi descoperire din această perioadă de pe teritoriul localității[27].

UN PENDENTIF FOLIACE DÉCOUVERT DANS LA DOBROUDJA

Résumé

TUDOR PAPASIMA

L'auteur présente un pendentif foliacé en bronze, découvert par hasard il y a plusieurs années dans la localité Valea Dacilor (département de Constantza), et récemment donné au Musée de Constantza.

L'objet a, à l'extrémité supérieure de son axe longitudinal, une oreille mignonne pour pendre. À l'intérieur de la „feuille" on voit se détacher, ajourée, une représentation phytomorphe. C'est seulement l'une des deux faces de la pièce qui est ornementée (fig. 1).

Ces pendentifs recouvrent toute la partie méridionale de l'Europe de l'Est, à partir du bassin du fleuve Oural jusqu'à l'extrémité nord-orientale de la Péninsule Balkanique. On les date pendant l'intervalle: la deuxième moitié du X-e siècle et le début du XII-e siècle.

Oeuvre des populations d'origine turque, ces objets arrivent en Roumanie par l'intermédiaires des Pétchénègues et des Uzes.

Dans la Dobroudja, on a trouvé de tels pendentifs foliacés à Dinogetia, Histria, Păcuiul lui Soare, Nufăru, Mahmudia, Isaccea et Tîrgușor.

[26] Un pandantiv foliaceu, însă încă inedit, a apărut acum cîțiva ani la Tîrgușor, jud. Constanța (inf. G. Custurea căruia îi datorăm de altfel și primele date bibliografice în documentarea noastră).

[27] M. Irimia, Pontica, 16, 1983, p. 140, nr. 17 (amforă datată, se pare, în secolul III î.e.n.); miliar de la sfîrșitul secolului al III-lea—începutul secolului următor (inf. M. Munteanu-Bărbulescu) recuperat datorită profesorului Gemal Boșneag; în partea de S—V a localității, într-o plantație de nuci, aflată la cîteva sute de metri în stînga căii ferate Medgidia—Negru Vodă, profesorul Lucian Pietroiu ne-a arătat o bucată mare de marmură, rest dintr-o construcție; prin Valea Dacilor trece și valul mic de pămînt (I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, III. Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, Buc., 1971, p. 98). Ion Itu ne-a mai semnalat următoarele vestigii de pe raza comunei: în zona curților lui Constantin Itu și Gheorghe Spînu, există o movilă, o altă movilă ar fi în curtea lui Ciobanu; în curtea lui Gheorghe Spînu, cu mulți ani în urmă, a fost scos la iveală un mormînt; atunci alte morminte fiind s-a săpat pentru bazinul de apă (informații neverificate).

DIN NOU DESPRE PRODUCEREA LOCALĂ A CERAMICII GLAZURATE CU DECOR ÎN SGRAFFITO LA PĂCUIUL LUI SOARE

TUDOR PAPASIMA

Dată la iveală încă din anul 1968 în secțiunea S III C, caroul 6, la o adîncime de 40 cm, strachina care face obiectul notelor noastre[1] a fost „redescoperită"[2] acum cîțiva ani în depozitele Muzeului județean Călărași, prilej cu care s-a înregistrat în Inventarul obiectelor arheologice la nr. 17975.

Deși păstrată fragmentar, cele șapte cioburi alăturate sînt suficiente pentru reconstituirea, pe de o parte a profilului vasului (pl. I/2), pe de altă parte a decorului ce-i împodobește suprafața interioară (pl. I/3)[3].

Strachina (d.g. = 17 cm; d.f. = 6,7 cm; î = 7,4/8,5 cm; pl. I/1), confecționată la roata rapidă dintr-o pastă destul de fină, arsă în mediu oxidant, a căpătat o culoare brun-roșcată. Are picior inelar, deformat într-un loc — și reparat — fie la desprinderea de pe roată, fie la așezarea în cuptor pentru prima ardere. Partea inferioară a corpului este tronconică, cu pereții ușor arcuiți spre interior, partea superioară se înalță aproape vertical. Spre buză peretele se subțiază. Buza este rotunjită. Smaltul incolor și transparent a fost întins, în strat inegal ca grosime, peste angoba albă. În cremul suprafeței interioare a vasului se detașează, maro-închis, ornamentul realizat, în tehnica *sgraffito*[4] și prin înțepături, după angobare.

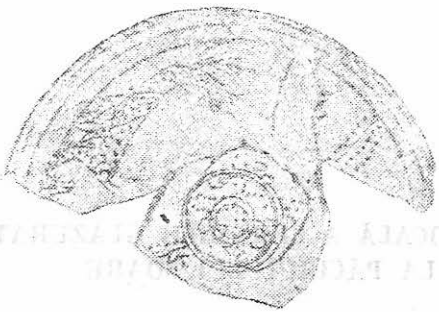
Este vorba, mai întîi, de șapte cercuri concentrice, între care patru, grupate două cîte două, marchează fundul. Apoi, considerînd decorul insuficient, probabil fără o schițare prealabilă, olarul, mult mai puțin priceput ca desenator, a riscat un ornament suplimentar. Astfel, în centrul vasului a fost închipuită coroana unui copac, individualizîndu-se chiar cîteva frunze și, în plus, un semn cruciform. Unul și același arbore este înzestrat însă, împotriva naturii, cu două trunchiuri așezate de o parte și de alta a coroanei, în intenția de a se împărți astfel suprafața vasului în jumătăți. Într-una dintre acestea și-a găsit locul un motiv ecvestru, elaborat de o mînă nesigură, individul încălecat pe cal galopînd spre stînga privitorului. Între călăreț și animal se observă șaua. Calul, în față, pare-se, a fost generos înzestrat cu

[1] Piesă prezentată la sesiunea de comunicări „Cercetări arheologice și istorice recente în spațiul carpato-danubiano-pontic", Constanța, 26—28 noiembrie, 1984.

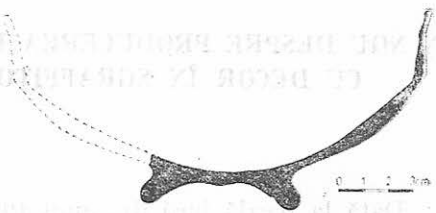
[2] De către Dan Elefterescu, unul dintre restauratorii Muzeului călărășean.

[3] Reconstituirea decorului a fost realizată de Elena Cuzmin, căreia îi mulțumim și cu acest prilej.

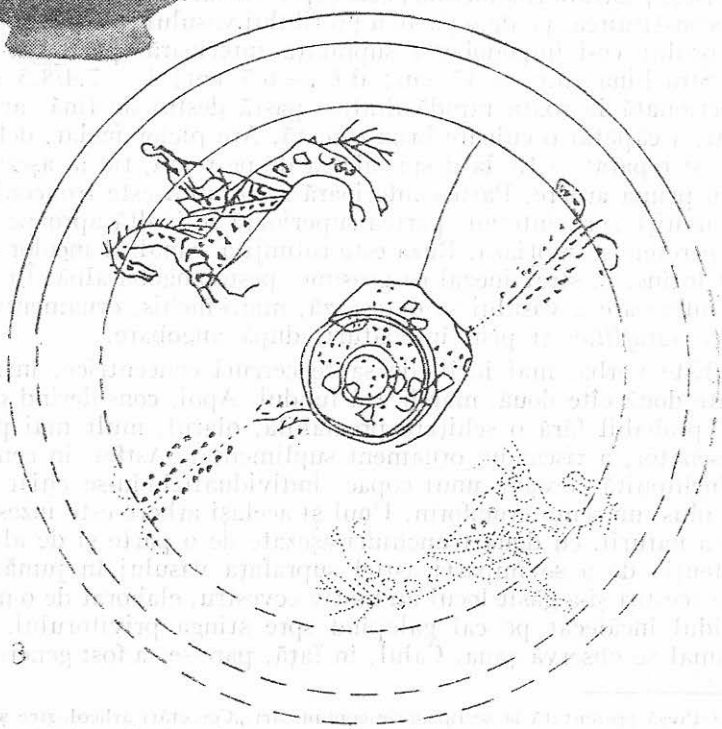
[4] Referitor la termenul de *sgraffito* v. Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII—XV)*, vol. II, Buc., 1979, n. 6 de la p. 68.

1

2

3

PLANȘA I

trei picioare. Un „crochiu" similar împodobea, probabil, cealaltă parte a vasului, care, din păcate însă, lipsește. Între spatele grupului ecvestru păstrat și trunchiul arborelui a fost trasă, pornind dinspre mijlocul strâchinii, o linie.

Vasul nostru, din punct de vedere al formei, dimensiunilor și al unor elemente de decor, se încadrează în grupa I-a a strâchinilor medievale de la Păcuiul lui Soare, datată în sec. al XIII-lea[5].

Ne aflăm, neîndoielnic, în fața unui produs local, spre o astfel de concluzie conducîndu-ne atît cele cîteva inabilități tehnice surprinse, cît, mai ales, „primitivismul" desenului, imitație nu prea reușită a reprezentării Sfîntului Gheorghe înarmat, aflată și ea, între motivele decorative ale ceramicii glazurate găsite la Păcuiul lui Soare[6].

Piesa de față și descoperirile de același gen, cunoscute de mai multă vreme literaturii de specialitate, de la Păcuiul lui Soare[7], constituie, după știința noastră, cele dintîi atestări ale unei producții autohtone de olărie smălțuită cu decor *sgraffiat* în spațiul românesc[8].

WIEDER ÜBER DIE LOKALE PRODUKTION DER GLASURKERAMIK MIT SGRAFFITO – VERZIERUNG VON PĂCUIUL LUI SOARE

Zusammenfassung

TUDOR PAPASIMA

Die Schale mit Glasur und Sgraffito-Verzierung aus dem 13. Jh., die in den vorliegenden Bemerkungen behandelt wird, erschien während der Ausgrabungen von Păcuiul lui Soare im Jahre 1968 (Taf. 1/1—3). Eindeutig aus einer örtlichen Werkstätte stammend, bildet sie vermutlich, wie auch die seit längerer Zeit bekannten Funde derselben Art von Păcuiul lui Soare, die ersten Beweise einer einheimischen Keramikproduktion mit Glasur und sgraffitierter Verzierung im rumänischen Raum.

[5] *Ibidem*, p. 76—77, 79.

[6] *Ibidem*, p. 93.

[7] *Ibidem*, p. 110—112 ; eadem, *Sur la production ceramique de tradition byzantine au Bas-Danube*, în Etudes byzantines et post-byzantines, vol. I, Buc., 1979, p. 29—37 pass.

[8] Față de Păcuiul lui Soare, în regiunea țării noastre primele mărturii ale confecționării pe loc a acestui gen de ceramică, datează, deocamdată, abia în sec. XIV—XV (Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare... op. cit.*, n. 19 de la p. 110 ; Gheorghe I. Cantacuzino, în CercArh, III, 1979, p. 447—448 ; Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, în CercArh, V, 1982, p. 101.

BIBLIOGRAFIA OVIDIANĂ ÎN ROMÂNIA (1957—1971)

NICOLAE LASCU

Recent Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța a intrat în posesia primei tranșe din *Bibliografie ovidiană în România*, lucrare a regretatului prof. univ. dr. doc. Nicolae Lascu, personalitate recunoscută în țară și peste hotare pentru contribuția deosebit de substanțială — valorică și cantitativă —, pe care și-a adus-o pentru cunoașterea vieții și operei poetului latin Publius Ovidius Naso.

Bibliografia completă cuprinde patru părți:

I. Texte ovidiene.

II. Traduceri din Ovidiu (și despre traducerile menționate).

III. Articole și studii critice.

IV. Evocări ovidiene; o secțiune rezervată celor muzicale.

Prima tranșă, acum publicată, cuprinde părțile I și II. Pagina introductivă (care precede *Bibliografia*) aparține autorului. Materialul, rămas în fișe, a fost completat, ordonat și dactilografiat prin grija d-nei Viorica Lascu, soția marelui dispărut. Tot prin grija d-niei sale lucrarea a ajuns în posesia noastră.

Izvoarele care au stat la dispoziția d-nei Viorica Lascu și după care dînsa a lucrat (comunicate nouă printr-o scrisoare) sînt, în ordinea cronologică a redactării lor, următoarele:

1. Capitolul VII al studiului *Ovidiu în România*.

2. O lucrare dactilografiată, *Bibliografia ovidiană în România* (1957—1971), completări la bibliografia anilor precedenți, 25 p.

3. *Completări bibliografice* (1971—1972), 12 p. dactilografiate.

4. *Clasicii antici în Romania*, pp. 395—421.

5. Fișierul ovidian de la primele apariții pînă la 1977 (inclusiv).

6. Cîteva fișe răzlețe, manuscrise.

Un număr minim de intervenții ale d-nei V. Lascu au fost marcate prin (n.e.). La „retipărire" a fost dată numai prima apariție a traducerii. Antologiile la care autorul se referă ca fiind locul de apariție a unor traduceri, figurează în *Clasicii antici în Romania*, p. 294, sqq. sub nr. 2, 3, 11, 14, 15-21, 27, 30, 36, 39, 45.

*

INTRODUCERE LA BIBLIOGRAFIA OVIDIANĂ ÎN ROMANIA (1957—1971)

Primul repertoriu bibliografic ovidian a apărut în volumul comemorativ *P. Ovidius Naso*, ca ultim capitol al studiului meu despre Ovidiu în România. Din motive independente de voința mea — ba chiar fără știrea mea! titlul acestui capitol a fost suprimat; de aceea consider imperios necesar să precizez că, în realitate, aici este vorba de continuarea aceleiași bibliografii.

În partea introductivă a studiului meu arătam că acea bibliografie se încheia cu data de 31 decembrie 1956 și promiteam că publicațiile din cursul anilor 1957 și 1958, apărute cu ocazia bimilenarului nașterii poetului, aveau să figureze într-un repertoriu special. N-am făcut acest lucru, spre a evita pe cît posibil o prea mare fărâmițare a bibliografiei.

Perioada asupra căreia m-am oprit acum reprezintă un deceniu și jumătate de activități publicistice în domeniul ovidian. Dar, pe lîngă acest criteriu pur cronologic, am mai ținut seamă la stabilirea ei și de două evenimente legate de amintirea lui Ovidiu, care au avut loc în orașul ridicat pe ruinele vechiului Tomis: actul înfrățirii dintre Sulmona și Constanța, atît de strîns unite prin destinul marelui poet, și înființarea „Centrului de studii ovidiene" la Constanța.

Fiind vorba de o continuare, la elaborarea prezentului repertoriu am respectat aceleași criterii privind includerea și clasificarea materialului bibliografic. De asemenea, am adus unele completări cu titlurile omise la elaborarea primului repertoriu.

---

* *Publius Ovidius Naso* (XLIII î.e.n. — MCMLVII e.n.)./București/, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1975, p. 548—580. O bună parte din această bibliografie a apărut și în *Bibliografia Ovidiana*, a cura di Ettore Paratore. Comitato per le celebrazioni del Bimillenario. Sulmona (1958).

I. TEXTE OVIDIENE

1879

1. *Ex Ovidii „Amorum" libris*, în vol. G.M. Teodorescu, *Tractatu de versificare latină*. Partea I: Prosodia (Carte didactică pentru clasele liceale). Prima ediţiune. Bucuresci, Tipografia Academiei Române, 1879, p. 105—126.
Cuprinde: *Nemurirea talentului şi a poesiei* [I, 15]. *Descripţiunea patriei lui Ovidiu* [II, 16, v. 1-40]. *Descrierea unui visu* [III, 5]. *La moartea lui Tibulu* [III, 9, v. 1—12, 7 — fine]. *Adio poesiei erotice* [III, 15].

1882

2. P. Ovidii Nasonis *Tristele*. Textu după Rudolph Merkel, cu note române de I. Nădejde. Iassy, Editura şi proprietatea Librăriei Dimitrie Daniel, 1882, 154 p.

1889

3. P. Ovidii Nasonis *Ex quinque „Tristium" libris elegiae excerptae*. Testulu latinu, cu noţiuni preliminare şi adnotări pentru gimnasie şi liceele clasice de Teodorescu G. Dem. Prima ediţiune. Bucuresci, Imprimeria Statului, 1889, XVI + 60 p. (Literatura clasică).
Cuprinde: Liber I, eleg. I—III, XI; Liber III, eleg. II—IV, VIII—XII, XIV; Liber V, eleg. I—II, VII, IX—XII.

1897

4. Ovid, *Bucăţi alese din Metamorphose*. Text publicat cu o notiţă asupra vieţei lui Ovid, observaţii asupra constituirei textului, asupra gramaticei şi prosodiei, o tabelă de nume proprii, note şi ilustraţii după monumente, traduse după M.L. Armengaud. Iaşi, Editura Fraţii Şaraga şi I.I. Leibovici, f.a. [1897]. 288 p.
Cuprinde: Cartea I. Invocaţiunea (v. 1—4). Chaosul . Creaţiunea (v. 5—44). II. Creaţiunea omului (v. 69—88). III. Cele patru vîrste (v. 89—162). IV. Statul zeilor; cuvîntarea lui Jupiter (v. 163—206). V. Crima şi metamorphoza lui Lycaon (v. 207—261). VI. Potopul (v. 262—312). VII. Deucalion şi Pyrrha: lumea după potop (v. 313—366). VIII. Lumea populată din nou (v. 367—415). IX. Apollon şi şerpele Python (v. 416—451). X. Io schimbată în juncă. Argus şi Inachus (v. 567—666). XI. Moartea şi metamorphosa lui Argus (v. 667—723).
Cartea II: I. Palatul Soarelui. Phaethon (v. 1—48). II. Sfaturile Soarelui către fiul său. (v. 49—152). III. Plecarea lui Phaethon; spaima sa (v. 153—207). IV. Arderea universului (v. 208—271). V. Plîngerile Terei către Jupiter (v. 272—303). VI. Mortea lui Phaethon (v. 304—328). VII. Metamorphosele surorilor sale şi amicului său Cycnus (v. 329—380). VIII. Locuinţa Invidiei. Metamorphosa Aglaurei (v. 749—832). IX. Metamorphosa lui Jupiter în taur. Răpirea Europei (v. 848—874).
Cartea III. I. Emigrarea lui Cadmus, fratele Europei. Nenorocirea tovarăşilor săi (v. 6—49). II. Moartea Dragonului. Naşterea unui popor nou (v. 50—130). Metamorphosa Echeei (v. 359—401). IV. Metamorphosa lui Narcis (v. 407—510). V. Moartea lui Pentheus care a profanat misterul Bachantelor (v. 702—732).

Cartea IV: I. Fiicele lui Minyas pedepsite pentru că au disprețuit pe Bacchus (v. 389—415.) II. Coborîrea Junonei în infern (v. 432—479). III. Delirul Inei și al lui Athamas condamnați de Junona (v. 480—529). IV. Metamorphosa Inei, a lui Melicerte și a servitorilor lor (v. 530—561). V. Metamorphosa lui Cadmus și a Hermionei (v. 562—602). VI. Voiagiul lui Perseu în aier. Metamorphosa lui Atlas (v. 614—661). VII. Liberarea Andromedei (v. 662—738). VIII. Originea coralilului (v. 739—751). IX. Perseu se însoară cu Andromeda. Povestirea călătoriilor sale (v. 752—787).

Cartea V: I. Perseu atacat de Phineu și de Cephenieni (v. 1—45). II. Lupta. Moartea lui Atys (v. 46—73). III. Urmarea luptei. Pericolul lui Perseu (v. 107—173). IV. Perseu presintă inimicilor săi capul Medusei (v. 177—235). V. Răpirea Proserpinei. Metamorphosa Nimfei Cyanea (v. 385—437). VI. Neliniștea și călătoria Cererei. Metamorphosa lui Stellio în șopîrlă (v. 438—461). VII. Durerea Cererei. Discursul Arethusei (v. 462—508). VIII. Plîngerile Cererei. Judecata lui Jupiter. metamorphosa lui Ascalaph (v. 509—571).

Cartea VI: Arachnea desfide pe Minerva (v. 1—52). II. Descrierea tapiseriilor. Moartea și metamorphosa Arachnei (v. 53—145). III. Niobe ofensează pe Latona (v. 146—205). IV. Plîngerile Latonei; copiii săi o răzbună (v. 206—266). V. Desnădejdea Niobei. Metamorphosa sa (v. 267—312). VI. Metamorphosa Lycienilor în broaște (v. 313—318).

Cartea VII: I. Victoria lui Jason, care a venit în Colchida să cucerească lîna de aur (v. 100—158). II. Jason cere Medeei, soția sa, de a reîntineri pe tatăl său Eson (v. 159—191). III. Invocațiunea Medeei. Eson e întinerit (v. 192—293). IV. Fiicele lui Pelias cer Medeei aceeași minune. Viclenia vrăjitoarei (v. 304—349). V. Eace, regele Eginei, povestește ciuma care a devastat această țară (v. 525—613). VI. Rugămintea lui Eace. Nașterea Myrmidonilor (v. 614—660).

Cartea VIII: I. Dedal și Icar (v. 183—235). II. Perdix e matamorphosat în preapeliță (v. 236—259). III. Mistrețul din Calydon (v. 267—297). IV. Numărarea vînătorilor. Atalant (v. 298—323). V. Vînătoarea. Isprăvile heroilor și ale lui Atalant (v. 329—410). VI. Meleagru ucide mistrețul, unchii săi sînt goloși de dînsul; el îi ucide (v. 411—444). VIII. Durerea Altheei, mama lui Meleagru; esitările sale; răzbunarea ei (v. 445—514). VIII. Moartea lui Meleagru. Metamorphosa surorilor sale (v. 515—546). IX. Theseu la fluviul Achelous. Naiadele metamorphosate (v. 547—589). X. Philemon și Baucis (v. 601—715). XI. Proteu și diferitele sale forme. Erysichton ofensează pe Cererea (v. 716—778). XII. Portretul Foamei (v. 779—804). XIII. Chinul lui Erysichton (v. 805—833). XIV. Devotamentul Metrei, fiica lui Erysichton (v. 834—869).

Cartea IX: I. Fluviul Achelous povestește lupta sa cu Hercule. Originea cornului de abundență (v. 35—97). II. Hercule otrăvit prin tunica lui Nesus (v. (159—206). III. Moartea și metamorphosa lui Licas. Moartea lui Hercule (v. 207—238). IV. Aphotheosa lui Hercule (v. 239—272).

Cartea X: I. Coborîrea lui Orfeu în Infern (v. 1—52). II. Întoarcerea lui Orfeu; nenorocirea sa (v. 53—77). III. Cîntarea lui Orfeu; metamorphosa lui Hyacint (v. 86—219).

Cartea XI: I. Moartea lui Orfeu (v. 1—43). II. Durerea naturei la moartea lui Orpheu. Pedeapsa Bachantelor (v. 44—48). III. Bachus și regele Midas. Dorința indiscretă a acestuia din urmă; pedepsirea lui (v. 85—145) IV. Judecata lui Tmolus și a lui Midas între Apollon și zeul Pan. Pedeapsa dată judecătorului ignorant (v. 146—193). V. Ceyx și Alcyona (v. 411—443). VI. Plecarea lui Ceyx (v. 444—477). Furtuna (v. 478—569). VIII. Rugăciunea Alcyonei. Mesagiul zeiței Iris. Locuința Somnului (v. 573—615). IX. Visurile (v. 616—649). X. Apariția lui Morpheu la Alcyona (v. 650—709). XI. Metamorphosa lui Ceyx și a Alcyonei (v. 710—748).

Cartea XII: I. Grecii merg să asedieze Troia, Prevestiri (v. 1—23) II. Sacrificarea Iphigeniei (v. 24—38). III. Locuința Famei (39—63) IV. Războiul Troiei. Lupta lui Achile și a lui Cycnus (v. 64—94). V. Moartea și metamorphosa lui Cycnus (v. 95—145). VI. Neptun cere de la Apollon moartea lui Achile (575—591). VII. Moartea lui Achile; gloria sa. Ulysse și Ajax își dispută armele lui (v. 592—622).

Cartea XIII: I. Discursul lui Ajax (v. 1—122). II. Discursul lui Ulysse (v. 123—380). III. Moartea lui Ajax (v. 381—397). IV. Căderea Troiei (v. 398—427). V. Moartea lui Po'ydor. Sacrificarea Polyxenei (v. 428—492) VI. Plînsetele Ecubei (v. 493—531). VII. O nouă nenorocire; răzbunarea și metamorphosa Ecubei (v. 532—574). VIII. Fuga și călătoriile lui Enea (v. 622—731).

Cartea XIV: I. Sosirea lui Enea în Italica (v. 101—157). II. Un grec numit Echemenide, primit de Enea, povesteşte pericolele la cari a fost expus în insula Cyclopului (v. 177—219). III. Un alt grec, stabilit în Italia, povesteşte lui Enea aventurile lui Ulysse la Lestrigoni şi în insula Circei (v. 233—270). IV. Metamorphosa tovarăşilor lui Ulysse (v. 271—307). V. Stabilirea lui Enea în Italica. Metamorphosa corăbiilor sale (v. 445—558). VI. Distrugerea Ardeei. Bătlanul (v. 566—580). VII. Apotheosa lui Enea (v. 581—608). Cartea XV: I. Pythagora se stabileşte în Italica (v. 60—152) II. Filosafia lui Pythagora. Metempsichosa (v. 153—198). III. Cele patru anotimpuri şi cele patru vîrste (v. 199—236). IV. Transformarea elementelor (v. 237—269). V. Transformările animalelor. Fenixul (v. 356—402). VI. Consecinţele metempsichosei. Pythagora opreşte întrebuinţarea cărnei (v. 456—478). Hyppolyt, reînviat sub numele de Virbius, îşi povesteşte moartea sa nimfei Egerica (v. 506—546). VIII. Esculap, sub forma unui şerpe, vine să mîntuie Roma de ciumă (v. 626—744). IX. Prestirile morţei lui Cesar (v. 782—802). X. Jupiter mîngăie pe Venus prevestindu-i gloria lui Augustus. Apotheosa lui Cesar (v. 8 3—870). Epilog (v. 871 — fine).

1898

75. Ovid, *Bucăţi alese din „Metamorphose"*. Text latin publicat cu o notiţă asupra vieţii lui Ovid, observaţii asupra constituirei textului, asupra gramaticei şi prosodiei o tabelă cu nume proprii, note şi ilustraţii, traduse după M.L. Armengaud. Iaşi. Editura Fraţii Şaraga şi I.I. Leibovici, f.a. [1898]. XXVI + 288 p.

Cuprinde: Cartea I: Invocaţiunea (v. 1—4). II. Creaţiunea omului (v. 69—88). III. Cele patru vîrste (v. 89—162). IV. Sfatul zeilor; cuvîntarea lui Jupiter (v. 163—206). V. Crima şi metamorphosa lui Lycaon (v. 207—261). VI. Potopul (v. 262—312). VII. Deucalion şi Pyrrha; lumea după potop (v. 313—366). VIII. Lumea populată din nou (v. 367—415). IX. Apollon şi şarpele Python (v. 416—451). X. Io schimbată în juncă. Argus şi Inachus (v. 568—667). XI. Moartea şi metharphose lui Argus (v. 668—723).

Cartea II. Palatul Soarelui. Phaeton (v. 1—48). II. Sfaturile Soarelui către fiul său (v. 49—152). III. Plecarea lui Phaeton; spaima sa (v. 153—209). IV. Arderea universului (v. 210—271). V. Plîngerile Terrei către Jupiter (272—303). VI. Moartea lui Phaeton (v. 304—328). Metamorphosa surorilor sale şi a amicului său Cycnus (v. 329—385). VIII. Locuinţa Invidiei. Metamorphosa Aglaurei (v. 748—832). XI. Metamorphosa lui Jupiter în taur. Răpirea Europei (v. 847—875).

Cartea III: I. Emigrarea lui Cadmus, fratele Europei. Nenorocirea tovarăşilor săi (v. 6—49). II. Moartea Dragonului. Naşterea unui popor nou (v. 50—130). III. Metamorphosa Echeei [sic!] (v. 353—401). IV. Metamorphosa lui Narcis (v. 407—510). Moartea lui Pentheu care a profanat misterul Bachantelor (v. 702—733).

Cartea IV: I. Fiicele lui Minyas pedepsite pentru că au disprețuit pe Bachus (v. 389—415). II. Coborîrea Junonei în Infern (v. 432—480). III. Delirul Inei şi al lui Atamas condamnaţi de Junona (v. 481—530). IV. Metamorphosa Inei, a lui Melicerte şi a servitorilor lor (v. 531—562). V. Matamorphosa lui Cadmus şi a Hermionei (v. 563—603). VI. Vo'ajul lu Perseu în aer. Metamorphosa lu Atlas (v. 614—662). VII. Liberarea Andromedei (v. 663—739). VIII. Originea coralului (v. 740—752). IV. Perseu se însoară cu Andromeda. Povestirea călătoriilor sale (v. 753—789).

Cartea V: I. Perseu atacat de Phineu şi de Cephenieni (v. 1—45). II. Lupta. Moartea lui Atys (v. 46—73). III. Urmarea luptei. Pericolul lui Perseu (v. 107—173). IV. Perseu prezintă inimicilor săi capul Meduzei (v. 177—235). V. Răpirea Proserpinei, Metamorphosa nimfei Cyanea (v. 385—437). VI. Neliniştea şi călătoria Cererei (v. 438—461). VII. Durerea Cererei. Discursul Arethusei (v. 462—508). Plîngerea Cererei. Judecata lui Jupiter, metamorphosa lui Ascalaf (v. 509—571).

Cartea VI: I. Arachnea desfide pe Minerva (v. 1—52). II. Descrierea tapiseriilor. Moartea şi metamorphosa Arachnei (v. 53—145). III. Niobe ofensează pe Latona (v. 146—205). IV. Plîngerea Latonei; copiii ei o răsbună (v. 206—266). V. Desnădejdea Niobei. Metamorphosa sa (v. 267—312). VI. Metamorphosa Lycienilor în broaşte (v. 313—381).

Cartea VII: Victoria lui Jason, care a venit în Colchida să cucerească lîna de aur (v. 100—158). II. Jason cere Medeei, soţia sa, de a reîntineri pe tatăl său Eson (v. 159—191). III. Invocaţiunea Medeei. Eson e întinerit (v. 192—293). IV. Fiicele lui Pelias cer Medeei aceeaşi minune. Viclenia vrăjitoarei (v. 304—

349). Eace, regele Eginei, povestește ciuma care a devastat această țară (v. 523—613). VI. Rugămintea lui Eace. Nașterea Myrmidonilor (v. 614—660). Cartea VIII: I. Dedal și Icar (v. 183—235). II. Perdix e metamorphosată în prepeliță (v. 236—259). III. Mistrețul din Calydon (v. 267—297). IV. Numărarea vînătorilor. Atalant (298—323). V. Vînătoarea. Isprăvile ercilor și ale lui Atalant (v. 329—410). VI. Meleagru ucide mistrețul, unchii săi sunt geloși pe dînsul; ei îi ucide (v. 411—444). VII. Durerea Altheei, mama lui Meleagru; ezitările sale; răzbunarea ei (v. 445—514). VIII. Moartea lui Meleagru. Metamorphosa surorilor sale (v. 515—546). IX. Theseu la fluviul Achelous. Naiadele metamorphosate (v. 548—589). Philemon și Baucis (v. 611—715). XI. Proteu și diferitele sale forme. Erysichton ofenscază pe Cererea (v. 725—779). XII. Portretul Foamei (v. 780—808). XIII. Chinul lui Erysichton (v. 809—834). XIV. Devotamentul Metrei, fiica lui Erysichton (v. 840—870).

Cartea IX: I. Fluviul Achelous povestește lupta sa cu Hercule. Originea cornului de abundență (v. 35—97). II. Hercule otrăvit prin tunica lui Nessus (v. 139—206). III. Moartea și metamorphosa lui Licas. Moartea lui Hercule (v. 207—238). IV. Apoteoza lui Hercule (v. 239—272).
Cartea X: I. Coborîrea lui Orfeu în Infern (v. 1—52). II. Întoarcerea lui Orfeu; nenorocirea sa (v. 53—77). III. Cîntarea lui Orfeu; metamorfosa lui Hyacinth (v. 86—219).

Cartea XI: I. Moartea lui Orfeu (v. 1—43). II. Durerea naturei la moartea lui Orfeu. Pedeapsa Bachantelor (v. 44—84). III. Bachus și regele Midas. Dorința indiscretă a acestui din urmă; pedepsirea lui (v. 85—145). IV. Judecata lui Tmolus și a lui Midas între Apollon și zeul Pan. Pedeapsa dată judecătorului ignorant (v. 146—193). V. Ceyx și Alcyona (v. 410—443). VI. Plecarea lui Ceyx (v. 444—477). VII. Furtuna (v. 478—570). VIII. Rugăciunea Alcyonei. Mesajul zeiței Iris. Locuința Somnului (v. 573—615). IX. Visurile (v. 616—649). X. Aparițiia lui Morfeu la Alcyona (v. 650—709). XI. Metamorphosa lui Ceyx și a Alcyonei (v. 710—748).

Cartea XII: I. Grecii merg să asedieze Troia. Prevestiri (v. 1—23). II. Sacrificarea Iphigeniei (v. 24—38). III. Locuința Famei (v. 39—63). IV. Războiul Troiei. Lupta lui Achile și a lui Cycnus (v. 64—94). V. Moartea și metamorphosa lui Cycnus (v. 95—145). VI. Neptun cere de la Apollon moartea lui Achile (v. 575—593). Moartea lui Achile; gloria sa. Ulysse și Ajax își disputâ armele lui (v. 594—621).

Cartea XIII: I. Discursul lui Ajax (v. 1—22). II. Discursul lui Ulysse (v. 123—381). III. Moartea lui Ajax (v. 382—398). IV. Căderea Troiei (v. 399—428). V. Moartea lui Polydor. Sacrificarea Polyxenei (v. 429—493). VI. Plînsetul Ecubei (v. 494—532). VII. O nouă nenorocire: răzbunarea și metamorphosa Ecubei (v. 533—575). VIII. Fuga și călătoriile lui Enea (v. 623—832).
Cartea XIV: I. Sosirea lui Enea în Italia (v. 101—157). II. Un grec, numit Achemenide, primit de Enea, povestește pericolele la cari a fost expus în insula Ciclopului (v. 177—220). III. Un alt grec, stabilit în Italia, povestește lui Enea aventurile lui Ulysse la Lestrigoni și în insula Circei (v. 233—270). IV. Metamorphosa tovarășilor lui Ulysse (v. 271—307). V. Stabilirea lui Enea în Italia. Metamorphosa corăbiilor sale (v. 445—558). Distrugerea Ardeei. Bătlaul (v. 566—580). Apoteosa lui Enea (v. 581—608).

Cartea XV: I. Pythagora se stabilește în Italia (v. 60—152). II. Filosofia lui Pythagora. Metempsichosa (v. 153—198). III. Cele patru anotimpuri și cele patru vîrste (v. 199—236). IV. Transormarea elementelor (v. 237—269). V. Transformările animalelor. Fenixul (v. 356—402). VI. Consecințele metempsichosei. Pythagora oprește întrebuințarea cărnei (v. 456—478). VII. Hippolyt, reînviat sub numele de Virbius, își povestește moartea nimfei Egeria (v. 506—546). VIII. Esculap, sub forma unui șarpe, vine să mîntuie Roma de ciumă (v. 626—744). IX. Prevestirile morții lui Cesar (v. 782—802). X. Jupiter mîngîie pe Venus, prevestindu-i gloria lui August. Apoteosa lui Cesar (v. 803—870). Epilog (v. 871—879).

1900

6. P. Ovidii Nasonis, *Ex quinque „Tristium libris" elegiae excerptae*. Textulu latinu, cu noțiuni preliminare și adnotări pentru gimnasie și liceele clasice, de Teodorescu G. Dem. A doua ediție. Bucuresci, Tipografia și Fonderia de Litere Thoma Basilescu. 1900. XVI + 60 p. (Literatura clasică).
Cuprinde aceleași elegii ca ed. I (3).

1920

7. *Părți alese din Publii Ovidii Nasonis Tristia, Metamorphoses, Fasti*. Editura Secretariatului General al Ministerului Instrucțiunii și Cultelor din Cluj. Blaj, Tipografia Seminarului Teologic gr. cat., 1920, 24 p. (Autorii clasici).

Cuprinde: I. Din *Tristia*: 1. *Momentele despărțirii* (I, 3). 2. *Epistolă către fiica sa, Perilla* (III, 7). 3. *Greutatea exilului* (IV, 6). 4. *Viața în Tomi* (V, 10). II. Din *Metamorphoses*: 1. *Crearea omului; cele patru epoce* (I, 76—150). 2. *Deucalion și Pyrrha* (I, 348—415). 3. *Latona și țăranii din Lycia* (VI, 339—381). 4. *Daedal și Icar* (VIII, 183—235). *Philemon și Baucis* (VIII, 601—724). 6. *Orpheu și Eurydice* (X, 1—77). Din *Fasti*: 1. *Perirea Fabiilor* (II, 95—142). 2. *Lupercalia* (II, 381—422). 3. *Feralia* (II, 533—570).

1921

8. P. Ovidii Nasonis *Tristia*. Text latin cu o introducere de Anghel Marinescu. (București), Institutul de arte grafice „Carmen Sylva", 1921. XXXXIV + 236 p. (Din publicațiile Casei Școalelor. Biblioteca autorilor clasici greci și romani, No. 6).

1922

9. *Manual de limba latină* pentru clasa V, VI și VII a școalelor secundare de băieți, VII și VIII de fete, de Vasile Lohan. Bucăți alese din operele autorilor clasici latini: Cicero, Cornelius Nepos, C. Iulius Caesar, C. Sallustius Crispus, Titus Livius, M. Tullius P. Vergilius Maro, P. Ovidius Naso. Lugoj, Editura Librăriei Diecezane, 1922. Cuprinde următoarele texte din Ovidiu (p. 272—309.): *Metamorfoze*: 1. Crearea lumei (I, 1—88). 2. Cele patru vîrste a lumei (I, 89—162). 3. Niobe (VI, 146—312). 4. Daedalus și Icarus (VIII, 157—253). 5. Philemon și Baucis (VIII, 601—724). 6. Orpheus și Eurydice (X, 1—77).
Faste: 7. Evander și Carmenta. Hercules și Cacus (I, 469—506). 8. Romulus si Remus (IV, 809—858). 10. Cintea Fabiilor (V, 195—242). 11. Ianus (I, 89—144). 12. Feralia (II, 533—570). 13. Terminalia (II, 641—684). 14. Liberalia (III, 713—788). 15. Arion (II, 83—118).
Tristia: 16. Relegarea poetului (I, 3). 17. Iarna în Scythia (III, 10). 18. Viața poetului (IV, 10).

1922

10. *Ex P. Ovidii Nasonis „Metamorphoseon" excerpta*. Text latin cu o introducere și adnotațiuni. Edițiune pentru uzul școalelor întocmită de Anghel Marinescu. București, Tip. profesională Dim. C. Ionescu, 1922, 224 p. (Din publicațiunile Casei Școalelor. Biblioteca autorilor clasici greci și romani).
Cuprinde: Liber I: Chaosul și creațiunea (v. 1—23, 34—44, 69—88). Cele patru vîrste (v. 89—97, 99—162). Consfătuirea zeilor, cuvîntarea lui Iupiter (v. 163—206). Crima și metamorfoza lui Lycaon (v. 207—261). Potopul (v. 262—312). Deucalion și Pyrrha (313—366). Pămîntul repopulat (v. 367—415). Șarpele Python (v. 416, 419, 421—429, 434—541).

Liber II: Palatul Soarelui. Phaeton (v. 1—36, 38—41, 43—75, 88—128, 134—152). Plecarea lui Phaeton (v. 154—182, 187—607). Incendierea Pămîntului (v. 210—218, 220—222, 225—243, 246—248, 252—271). Pămîntul se plînge lui Iupiter (v. 272—290, 297, 299—303). Moartea lui Phaeton (v. 304—328). Metamorfoza lui Iupiter în taur. Răpirea Europei. (v. 848—861, 864—875).
Liber III: Emigrarea lui Cadmus, fratele Europei. Nenorocirea tovarășilor săi (v. 1—49). Moartea balaurului (v. 50—130). Metamorfoza nimfei Echo (v. 359—360, 369—370, 375—384, 393—401). Metamorfoza lui Narcissus (v. 407—424, 432—442, 448—450, 454, 457—462, 469—471, 474, 480—485, 491—492, 499—510).

Liber IVL: Perseus (v. 615—662). Liberarea Andromedei (v. 663—678, 680—996, 699—739). Originea mărgeanului (v. 740—752). Perseus ia de soție pe Andromeda (v. 753—767, 769—789).

Liber V: Răpirea Proserpinei (v. 338—412, 414—417, 419—432, 436—437). Neliniștea și călătoria zeiței Ceres (v. 438—461). Durerea zeiței Ceres (v. 462—550, 564—571).

Liber VI: Arachne (v. 1—19, 22—84, 59—60, 70—107, 121—122, 127—145). Niobe jignește pe Latona (v. 146—205). Plîngerile Latonei: răzbunarea copiilor săi (v. 206—266). Disperarea Niobei. Metamorfoza sa (v. 267—293, 295—312).

Liber VII: Fiicele lui Pelias, înșelate de Medea, ucid pe tatăl lor (v. 297—349) Ciuma din Aegina (v. 525—613). Rugăciunea lui Aeacus (v. 614—615, 617, 660).

Liber VIII: Dedalus și Icarus (v. 183—235). Philemon și Baucis (v. 611—725). Liber IX: Fluviul Achelous povestește lupta sa cu Hercules pentru obținerea mîinii Deianirei (v. 35—97). Hercules este otrăvit prin haina lui Nessus (v. 159—206). Moartea și metamorfoza lui Lichas. Moartea și apoteoza lui Hercules (v. 207—238). Apoteoza lui Hercules (v. 239—272).

Liber X: Orfeus se coboară în Infern (v. 1—26, 30—52). Reintoarcerea lui Orfeus (v. 53—77). Cîntul lui Orfeus; metamorfoza lui Hyacinthus (v. 86—108, 143—158, 160, 162—199, 202—206, 209—218).

Liber XI: Moartea lui Orfeus (v. 1—19, 23—84). Bachus și regele Midas (v. 85—115, 118—149, 153—156, 160—193).

Liber XII: Grecii sînt gata să plece spre Troia (v. 1—23), Sacrificarea Iphigeniei (v. 25—38). Locuința Faimei (v. 39—63). Moartea lui Achiles (v. 597—628). Liber XIII: Vorbirea lui Aiax (v. 1—122). Vorbirea lui Ulyxes (v. 123—381) Moartea lui Aiax (v. 382—398).

Liber XIV: Sosirea lui Eneas în Italia (v. 101—120, 155—157). Pățaniile lui Ulyxes în insula Ciclopilor (v. 177—220). Ulyxes la Antiphates(v. 233—253). Ulyxes în insula zeiței Circe (v. 254—296, 299—307). Apoteoza lui Aeneas(v. 581—608).

Liber XV: Pitagora vine în Italia. Propovăduiește abținerea de la hrana cu carne (v. 60—152). Metempsihoza (v. 153—198). Prevestirile morții lui Caesar (v. 788—802). Apoteoza lui Caesar (v. 803—870). Epilog (v. 871—879).

1927

11. *Ex. P. Ovidii Nasonis „Metamprphoseon" XV libris excerpte.* Text latin cu o introducere și adnotațiuni. Ediție pentru uzul școalelor întocmită de Anghel Marinescu. Ediția a II (doua) îngrijită de Fr. Chiriac. București, Tipografiile Române Unite, 1927. 227 p. (Din publicațiunile Casei Școalelor. Biblioteca autorilor clasici greci și romani).
Cuprinde aceleași texte ca ediția I (10).

1929

12. Ovidiu, *Excerpte din „Tristia" și „Pontica"*. Clasa VI liceală [de] G. Popa-Lisseanu, Iuliu Valaori, Cezar Papacostea. [Seria II, Ed. I]. București, Cartea Românească, f.a. [1929]. 86 [—88] p.

Tristia: I, 1; I, 3; III, 3; III, 7; III, 10; IV, 1 (v. 67—106); IV, 10; V, 7.
Pontica: Unui pricten nestatornic (IV, 3); Lui Carus (IV, 13).
Adaus: *Fasti*: Parentalia (II, v. 533—564). *Amor*. Moartea papagalului Corinnei (II, 6); La moartea lui Tibul (III, 9);

Metamorfoze: Invocațiunea, chaosul, creațiunea (I, v. 44); Moartea lui Phaeton (II, v. 304—329); Ecoul (III, v. 359—402); Răpirea Proserpinei (V, v. 385—411); Foamea (VIII, v. 758—805); Somnul (XI, v. 616—650); Locuința Renumelui (XII, v. 39—63); Pythagora se stabilește în Italia (XV, v. 40—133); Metempsihoza (XV, v. 153—199). Epilogul (XV, v. 871—879).

1931

13. Ovidiu, *Tristele și Ponticele*. Elegii alese, adnotate și ilustrate pentru clasa VI-a liceală [de] E. Lovinescu. București, Editura Națională — S. Ciornei, f.a. [1931]. 91 [95] p.

Cuprinde: *Tristia*: (I, 1) (fragment [v. 1—34]); I, 3; I, 5; I, 10; I, 11; III, 9; III, 10 (Descrierea iernei în Dobrogea); IV, 1 (fragment [v. 67—106]); IV, 6 (fragment [v. 1—22, 39—50]); IV, 10; V, 7 (fragment [v. 9—20, 42 — fine]); V, 10.

Ex Ponto: Scrisoare către soția sa (III, 1, v. 1—50, 57—100, 119—120, 125 — fine).

14. Ovidiu, *Excerpte din Tristia și Pontica*, pentru clasa VI liceală [de] G. Popa Lisseanu, C. Papacostea și Iuliu Valaori. [Ed. II]. București, Cartea Românească, f.a. [1931], 96 p.

Cuprinde aceleași texte ca ed. I (11).

1932

15. *Elegii alese din „Tristia" și „Epistulae ex Ponto" ale lui P. Ovidius Naso.* I. Text. De Corneliu Hahon. Rădăuți, Edit. OST, 1932. 48 p. Cuprinde:
Tristia: 1,3; 11; III, 1; 2; 3; 4 a; 4 b; 9; 10; 12; IV, 10; V, 7; 10.
Ep. ex. Ponto: I, 1; 2,; 8; II, 1; 8; 9; III, 2; 3; IV, 4; 5; 7; 9.

1933

16. Ovidiu, *Tristele și Ponticele.* Elegii alese, adnotate și ilustrate pentru clasa VI a liceală. Ediție școlară [de] E. Lovinescu. București, Editura Națională A. Ciornei, S.A., f.a. [1933]. 91 [95] p.
Cuprinde aceleași texte ca ed. din 1931 (13).

1934

17. Ovidiu, *Excerpte din Tristia și Pontica.* Clasa VI liceală, [de] G. Popa-Lisseanu, Iuliu Valaori, Cezar Papacostea. [Ediția III]. București, Cartea Românească, f.a. [1934]. 86 [88] p.
Cuprinde aceleași texte ca ed. I (12).

1935

18. P. Ovidius Naso, *Metamorfozele și Tristele.* Bucăți alese pentru clasa VI a secundară [de] C. Balmuș, Al. Graur. Ediția I [București] Editura Autorilor Asociați, f.a. [1935]. 68 [71] p.
Cuprinde: *Metamorfoze*: Invocația, haosul, creațiunea (I, 1—86); Cele patru ere; Lycaon (I, 89—239); Phaeton(II, 380); Cadmus (III, 7—130,IV, 563—608), Marinarii tirenieni (III, 597—691). Fetele lui Minyas (IV, 1—416). Stellio (v, 385—461). Țăranii lycieni (VI, 339—381). Philemon și Baucis (VIII, 624—720). Epilogul (XV, 871—879).
Triste: Iarna la Tomis (III, 10). Primăvara (III, 12). Moravurile la Tomis (V, 7). Viața la Tomis (V, 10).

19. Ovidiu, *Metamorfozele*, Tristele și Ponticele. Bucăți alese adnotate, și ilustrate pentru clasa VI a liceală. Ediție școlară [de] E. Lovinescu. București, Cartea de aur, f.a. [1935]. 140 p.
Cuprinde: *Metamorfoze*: Carte I: Invocarea (v. 1—4); Haosul, creația (v. 5—45); Crearea omului (v. 69—88); Cele patru vîrste (v. 89—162); Potopul (v. 262—312); Deucalion și Pyrrha; repopularea lumii (v. 313—366). Cartea III: Ecoul; Narcissus (v. 353—510). Cartea VIII: Dedal și Icar (v. 183—235). Philemon și Baucis (v. 611—715). Foamea (v. 780—808). Cartea XV: Prevestiri la moartea lui Cezar (v. 782—802). Iupiter prezice Venerei gloria lui August. Apoteoza lui Cezar. Epilog (v. 803—879).
Tristele și Ponticele: aceleași texte ca ed. din 1931 (13).

20. Ovidius, *Excerpte din Metamorfoze. Tristia și Pontica.* Clasa VI liceală. [De] G. Popa-Lisseanu, Iuliu Valaori, Cezar Papacostea. [Ediția IV]. București, Cartea Românească, f.a. [1935]. 122 p.
Cuprinde: *Metamorfoze*: Invocațiunea, chaosul, creațiunea I, 1—69). Cele patru vîrste (I, v. 89—163). Palatul Soarelui. Phaeton (II, v. 1—152). Plecarea lui Phaeton (II, v. 1—152). Plecarea lui Phaeton (II, v. 153—208). Aprinderea Universului (II, v. 210—272). Pămîntul se plînge lui Jupiter (II, v. 273—329). Ecoul (III, v. 350—402). Metamorfoza lui Narcissus (III, v. 407—511). Răpirea Proserpinei (V, v. 385—446), Philemon și Baucis (VIII, v. 601—716). Foamea (VIII, v. 788—805). Somnul (XI, v. 616—650). Locuința Renumelui (XII, v. 39—63). Pythagora se stabilește în Italia (XV, v. 60—133). Metempsihoza (XV, v. 153—199). Jupiter mîngăie pe Venus, prezicîndu-i gloria lui Augustus. Apoteoza lui Caesar (XV, v. 803—870). Epilogul (XV, 871—879).
Tristia: I, 1; I, 3; III, 3; III, 7; III, 10; IV, 1, v. 67—106; IV, 10; V, 7.
Pontica: Unui prieten nestatornic (IV, 3). Lui Carus (IV, 13).
Adaus: Parentalia (*Fasti*, II, v. 533—564). Moartea papagalului Corinei (*Amor.*, II, 6). La moartea lui Tibul (*Amor.*, III, 9).

21. Ovidius, *Excerpta.* Manual didactic pentru cl. VI-a secundară [de] Gh. Popescu-Zimnicea. Râmnicul-Vâlcea, Tipogr. Episcopul Vertolomeu. 1935. 116 p.
Cuprinde: *Metamorphoses*: 1. Creațiunea omului (I, v. 69—89). 2. Răpirea Europei (II, v. 848—875). 3. Echo (III, v. 359—402). 4. Narcissus (III, v. 407—511). 5. Stellio (V, v. 438—462). 6. Minerva și Arachne (VI, v. 53—146). 7.

Broaștele (VII, v. 313—382). 8. Apoteoza lui Caesar. Elogiul lui Augustus (XV, v. 843—870). 9. Epilog (XV, v. 871—879).
Tristia: Liber primus: I (v. 1—34); III (Ultima noapte a poetului în Roma). Liber tertius: III (Adresată soției sale). VI (Adresată unui prieten din Roma) X (Iarna în Dobrogea); XIII (Triste reflexiuni ale poetului cu ocazia aniversării nașterii sale). Liber quartus: I (v. 63—106: Traiul plin de necazuri al poetului în Dobrogea); X (Autobiografia poetului). Liber quintus: X [VII] Excerpta (Răspunzînd unui prieten din Roma, poetul ne descrie pe „Tomitani" [v. 1—2, 9—22, 43—68]).
Epistulae ex Ponto: Liber tertius: I (v. 33 et seq. /—46, 61—72, 89—100, 103 104, 147—166/ Boomil îndeamnă pe soția sa să caute a îmblînzi mînia împăratului). Liber quartus: XV: Sexto Pompeio (Ovidius se roagă de Sext. Pompeius, ca, dacă poate, să obțină a i se schimba locul exilului).
Fasti: Liber quartus: *Aprilis* (v. 1—22); Ceres și Celeu (v. 507—536); *Idus* (v. 621—640).
Amores: Liber primus: II.
Heroides: Epistula VII: Dido Aeneae (v. 1—44, 169 — fine).

1936

22. *Episoade alese din Metamorfozele lui Ovidius*. Conform noilor programe analitice, comentate cu ample lămuriri gramaticale și cu informațiuni literare despre arta lui Ovidius, de I. Diaconescu. București, Editura Cugetarea, f.a. [1936]. 96 [98] p.
Cuprinde: Cartea I: I. Invocațiunea (v. 1—4). II. Chaosul (Creațiunea (v. 5—45). Creațiunea omului (v. 69—88). Consiliul zeilor. Discursul lui Jupiter (v. 163—206). VI. Crima și metamorfoza lui Lycaon (v. 207—261). Potopul (v. 262—312). VIII. Deucalion și Pyrrha; lumea după potop (v. 313—368).
Cartea II: I. Palatul Soarelui. Phaeton (v. 1—489). II. Sfaturile Soarelui către fiul său (v. 49—152). II. Moartea lui Phaeton (v. 304—328). IV. Metamorfoza surorilor sale și a prietenului său Cycnus (v. 329—380).
Cartea III: I. Transformarea ecoului [sic!] (v. 359—401). Metamorfoza lui Narcis (v. 407—510).
Cartea V: I. Răpirea Proserpinei. Transformarea nimfei Cyane (v. 385—437). II. Neliniștea și călătoria Ceresei [sic!]. Transformarea Stellei [sic!] în șopîrlă (v. 438—461).
Cartea VIII: I. Philemon și Baucis (v. 611—715). II. Portretul Foamei (v. 780—804).
Cartea XI: Ceyx și Alcyona (v. 410—443). II. Plecarea lui Ceyx (v. 444—477). III. Furtuna (v. 478—569). IV. Rugăciunea Alcyonei. Mesajul lui Iris. Lăcașul Somnului (v. 573—615). V. Somnul (v. 616—649).
Cartea XV: I. Filosofia lui Pytagora. Metempsihoza (v. 153—198). II. Cele patru anotimpuri și cele patru vîrste (v. 199—236). III. Transformarea elementelor (v. 237—269). IV. Transformarea animalelor. Fenixul (v. 356—402). V. Consecințele metempsihozei. Pytagora interzice consumul cărnii (v. 456—478). VI. Prezicerile morții lui Cezar (v. 783—802). VII. Jupiter consolează pe Venus, prezicîndu-i gloria lui August. Apoteoza lui Cezar (v. 803—870). Epilog. Rămasul bun al poetului (v. 871—879).

23. Ovidius, *Excerpte din Metamorfoze, Tristia și Pontica*, pentru clasa VI liceală [Ediția V]. [De] I. Valaori, C. Papacostea, G. Popa-Lisseanu. București, Cartea Românească, f.a. [1936]. 122 p.
Cuprinde aceleași texte ca ed. IV (20).

1937

24. Ovidius, *Excerpte din Metamorfoze, Tristia și Pontica*. Clasa VI liceală. [De] G. Popa-Lisseanu, Iuliu Valaori, Cezar Papacostea. [Ediția VI]. București, f.a. [1937]. 122 p.
Cuprinde aceleași texte ca ed. IV (20).

1938

25. Ovidius Naso, P. *Metamorphoses, Tristia, Pontica*. Text latin adnotat pentru clasa VI secundară [de] I. Ionescu-Bujor, Anastasia I. Bujor, Fr. Chiriac. Ediția I. București, f.a. [1938]. 198 p.
Cuprinde: *Metamorphoses*, I: Invocația, haosul, creațiunea, creațiunea omului.

Cele patru vîrste. Războiul giganților [v. 1—162]. Apollo și șarpele Python [v. 416—451]. II: Iupiter ia chip de taur și răpește pe Europa [v. 848—875]. III: Metamorfozarea Ecoului [v. 359—360, 369—370, 375—384, 393—401]. Metamorfoza lui Narcissus [v. 407—424, 432—442, 448—450, 457—462, 469—471, 474—480—485, 491—492, 399—510]. VI. Metamorfoza Lycienilor în broaște [v. 313—381]. VIII: Philemon și Baucis [v. 11—725]. Epilogul [v. 871—879] *Tristia*: I: 1 (Sfaturi date cărții sale de elegii); 2.(Tabloul călătoriei pe mare); 3. (Ultima noapte la Roma). III: 3. (Ad uxorem); 10 (Iarna în Dobrogea). IV: 10 (Autobiografie).

Epistulae ex Ponto: I: 9 (Cottae Maximo); III: 5 (Cottae Maximo); 8 (Fabio Maximo).

1939

26. Maxim, Z. — Savu, G., Ovidiu, *Vocabular la „Metamorfoze"*, aranjat pe unități de lecțiuni — după manualele întrebuințate în cl. VI lic. Chișinău, 1939. 80 p. (Seria „Vocabularul latin", No 1).

1940

27. P. Ovidius Naso, *Metamorphoses, Tristia, Pontica*. Text latin adnotat pentru clasa VI secundară [de] A.I. Bujor Fr. Chiriac. [Editia II]. Buc., f.a. [1940], 108 p. Cuprinde aceleași texte ca ed. I (25).

1941

28. Ovidius Naso, P., *Metamorphoses, Tristia, Pontica*. Text latin adnotat pentru clasa VI secundară [de] A.I. Bujor, Fr. Chiriac. Ediția III. București, f.a. [1941]. 10. Cuprinde aceleași texte ca ed. I (25).

1943

29. P. Ovidius Naso, *Metamorphoses, Tristia, Pontica*. Text latin adnotat pentru clasa VI secundară [de] A.I. Bujor, Fr. Chiriac. Ediția IV. Buc., Cartea Românească, f.a. [1943]. 108 p.

Cuprinde aceleași texte ca ed. I (25)

30. G. Popa-Lisseanu, *Dacia în autorii clasici*. I. *Autorii latini clasici și postclasici*. București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1943. Cuprinde următoarele texte din Ovidiu (p. 18—33): *Triste*: II, v. 179—218; III, 9; III, 10 (Iarna la Tomis); III, 14, v. 27—52; IV, 1, v. 67—106; V, 7; V, 10.

Pontice: I, 1, v. 13 [26, 41—64, 105—112]; I, 3, v. 47 [—60]; I, 5, v. 59 [—65]; I, 8, v. 5 [—16, 47—58]; II, 1, Germanico, v. 63—68]; II, 7: Attico [v. 1—4, 31—34, 63—66, 69—74]; II, 9; Cotyi regi [v. 1—6, 17—20, 37—40]; IV, 1: Uxori [v. 1—30]; III, 2: Cottae, v. 37 [—4 , 97—102]; III, 4, v. 91 [—94]; III, 5 [v. 1—6]; III, 8; Maximo; IV, 7 [v. 1—4, 7—14]; IV, 9, v. 75 [—82]; IV, 13: Caro [v. 1—10, 13—14, 17—50)]; IV, 14, v. 13 [20, 23—24, 27 - 30].

1944

31. Ovidius Naso, P., *Metamorphoses, Tristia, Pontica*. Text latin adnotat pentru clasa VI secundară [de] A.I. Bujor, Fr. Chiriac. Ediția V. București, Cartea Românească, f.a. [1944]. 108 p.

Cuprinde aceleași texte ca ed. I (25).

1952

32. Ovidiu, Viața simplă și rustică a vechilor romani; Iarna la Tomis (*Tristia*, III, X, v. 13—32); Timpul . În: *Limba latină*, Manual pentru clasa a IX a medie. Ministerul Învățămîntului public., București, Ed. de Stat Didactică și Pedagogică, 1952. P. 117—119. [n.e.]

1957

33. Ovidius, *Amores*, III, 9, Moartea poetului Tibullus; *Tristia*, IV, 10, v. 3—64, Amintiri; *Tristia*, III, 10, v. 1—66: Iarna în ţara geţilor. Prof. N. Lascu, *Manual de limba latină* pentru învăţământul superior. Ministerul Învăţământului, 1957, p. 41—45 [n.e.].

1958

Cugetări şi pasaje alese din opera lui Ovidiu /de/ Th. Simenschy, în „Steaua", IX, (97), 1958, nr. 3, martie, p. 66—72.
Cuprinde: *Fasti* I, 297—308, 217—218, 419, 249—250, 603, 493—494, 712—714, 493—494, 225; VI, 771—772; I, 484.
Tristia: III, *7*, 43—44; III, 2, 266—276; III, *7*, 33—38; I, *1*, 47; IV, *3*, 74; V, *12*, 37—38; I, *1*, 37—38; I, , 51; I, *5*, 27—30; V, *8*, 15—18; IV, *1*, 33; II, *1*, 33—34; I, *8*, 5—6; *9*, 51.
Metamorfoze: IV, 428; III, 136—137; XII, 610—612; VII, 20; XV, 165, 254—255.
Ars: II, 113—114; I, 471—474.
Amores: I, *14*, 39—42; II, *91 b*, 41—42; III, *9*, 19—20; *2*, 50; *9*, 35—36.
Pontica: IIIs *3*, 101—102; IV, *11*, 17—20; *12*, 47—48; II, *6*, 29—32, 34—35; II, *7*, 8; IV, *4*, 5—6; I, *3*, 33—38; I, *5*, 35—36; IV, *10*, 55—56; III, *4*, 9—10; *6*, 22—23; I, , 21—22; III, *7*, 25—26; II, *3*, 13—14; III, *2*, 32; IV, *16*, 3; II, *9*, 39; I, *2*, 64; *6*, 27—44; I, *9*, 39—40; II, *3*, 11—12; *3*, 35—36; III, *4*, 79.
Remedieri: 365, 369, 91.
Heroides: 2, 85.

II. TRADUCERI DIN OVIDIU

1804

35. *Alease istorii din Cartea Mutărilor (Metamorphoseon libris) lui Ovidie Naso.* De pre limba latinească pe rumînie în versuri întoarse prin Vasilie Aron, juratul prin Marele Prinţipat al Ardealului, forumului bisericesc şi politicesc sau din afară procurator, care se află cu şederea la Sibii. Sibii [şters ulterior !] Braşov, în tipografia lui Ioan... [şters cu o linie], 1803 [scris ulterior: 1804]. Bibl. Acad. R.S.R. Mss. rom. Nr. 4072, 163 f. Cuprinde traducerea următoarelor legende: I. Moartea lui Pyramus şi a lui Tisbe [IV, v. 55—166]. II. A lui Narţis iubire şi perire [III, v. 345—510]. III. Acteon se mută într-un cerb [III, v. 55—166] Dafne se mută într un arbore şi se chiamă mălin [I, v. 452—567]. V. Io, fata lui Inach, se face vacă [I, v. 588—740]. VI. Aginor Craiul, perdută fiind fata sa Europa, trimite pe Cadmus feciorul său, împreună cu ceilalţi fraţi şi soţii (III, v. 1—130 [IV, v. 564—568, 576—603]. VII. Prunc ul Hiaţintus se face floare, ce se chiamă floarea soarelui [X, v. 162—219].
Versuri rimate.
Au fost publicate, după o copie a ms. ce era pe a sfîrşitul sec. XIX proprietatea lui D. Popovici-Barcianu din Sibiu în *A XV Programă a Institutului Pedagogic-Teologic al Arhidiecezei ortodoxe romane transilvane în Sibiu pe anul şcolariu 1898—1899*, p. 31—45 şi în *A XVI programă ... pe anul 1899—1900*, p 3—28, următoarele legende: Dafne, Io, Agenor, Acteon şi Narcis.
Studii şi articole: N. Lascu, *Vasile Aron şi Ovidiu*, în „St. Lit", vol. II, 1943, p. 26—66.

1807

36. *Perirea a doi iubiţi, adecă jalnica întîmplare a lui Piram şi Tisbe*, cărora s-au adăogat mai pe urmă *Nepotrivita iubire a lui Echo şi Narţis*. Scrise în versuri prin Vasile Aaron, jurat în Marele Principat Al Ardealului, Procurator, alcătuite şi acum întîia dată cu a acelui aşi cheltuială tipărite ... Sibii, în Tipografia lui Ioann Bart, 1807, 52 p.
Versuri.

1808

37. *Metamorfosurile sau schimbările lui Ovidie*. Traducere şi prelucrare de Scarlat Barbu Tîmpeanu. Mss.
Proză.

Reproducerea anastatică a ms. paralel cu transcrierea textului în ortografie contemporană în: Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze*. Cartea I. Traducere și prelucrare de Scarlat Barbu Timpeanu (1808). Prefață de Prof. univ. dr. doc. Nicolae Lascu. Introducere, text stabilit, transcriere și note de Nicolae Vasilescu-Capsali și Dan Ripă Buicliu. București, Ed. Cartea Românească, [1975].

1808—1810

38. *Deucalion și Pirha. Din pietre se fac cameni* (*Metamorfoze*, I,]n românește de Ioan Barac Bibliotcca Academici R.S.R. m Mss. rom. nr. 208, fila 268.
Versuri
Studii și articole: I. Colan, *Viața și opera lui Ioan Barac*. București, 1928, p. 56—58 (Academia Română, Memoriile Secției literare, Seria III, Tomul IV, Memoriu I): G. Bogdan Duică, *Ioan Barac. Studii*. București, 1933, p. 61—66 (Academia Română. Studii și Cercetări, XXII).

1816—1820

39. *A lui Publie Ovidie Naso: Despre iubire*. Întoarsă in Beiush, prin D. Meciu. Bibl. Acad. R.S.R. Filiala Cluj., fondul Oradea, Ms. nr. 560, 78 f. F.A. [1816—1820].
Versuri rimate.
Cuprinde traducerea următoarelor elegii din *Amores*: I, 1—15, 15; II, 3, 4, 10; III, 1, 4, 11.
Studii și articole: N.A. Ursu, Traduceri românești necunoscute din clasicii antici, în „Cronica", X, 1975, nr. 40 (505), 3 oct., p. 4.

40. *Metamorfoze* (fragmente). Bibl. Acad. R.S.R. Filiala Cluj, fondul Oradea, Ms. nr. 681. Traducere de Demetrius Mecs.
Cuprinde traducerea următoarelor fragmente: din *A lui Publie Ovidie Naso a știmbărilor carte*: I. Invocația; Haos sau amestecare și zidire lumii: cîteva v. din cele patru vîrste; Dafne, fata lui Penou, a riului Tesalii, de frica izgoni rii lui Apollo s-au făcut laur din icderă; II, legenda lui Phaeton; III. Eho, fiica lui Juno, de dragoste lui Narțis topindu-se, s-au făcut resun, care și astăzi se aude prin stanuri și păduri; Narțis spre iubire s-a pornit, topindu-să, s-au făcut floare;VII, Iazon, după ce au adus pe Medeea, fata lui Eeta, în țara greccască, se roagă ca pe tatăl său Ezon să-l înfinerească; Eacus, fiul lui Jupiter și al Eginii, perzînd oamenii săi prin ciumă, cere de la tatăl său ca din furnici să-i facă alțioameni XV, epilogul.
Traducere în versuri de 7—8 silabe. Primele 32 v. au 15 silabe.
Cfr. N.A. Ursu, *Traduceri românești ..., ibid.*

1830

41. *Perirea a doi iubiți, adecă jalnica întîmplare a lui Piram și Tisbe*, cărora s-au adăogat mai pe urmă *Nepotrivita iubire a lui Echo și Narțis*. Scrise în vresuri prin Vasilie Aaron, jurat în Marele Prințipat al Ardealului, Procurator. Sibiu, în Typografiia lui Ioann Bart, 1830, 52 p.

42. [Aaron Vasilie], *Perirea a doi iubiți, adecă jalnica întîmplare a lui Piram si Tisbe*, cărora s-au adăogat mai pe urmă *Nepotrivita iubire a lui Echo si Nartis*. Sibiiu, în typografiea lui Gheorghie de Ciozius. F.a. [1830]. 52 p.

1832—1835

43. *Metamorfosul lui Ovidie* [I, v. 1—7] Traducere de Timotei Cipariu. Bibl. Acad. R.S.R., Filiala Cluj, Fondul Blaj. Ms /necatalogat/, f.a. [1832—1835.
Versuri rimate.
Studii și articole: I. Breazu, Timotei Cipariu și Italia. În „Studii literare", II, 1943, p. 206.

1839

44. *Oare chăie fabule din a lui P. Ovidie Metamorphoseon*. Traduse shi numai din înseș a întaea composiție descrise de Nicolae Pauletti ... 1839. Bibl. Acad. R.S.R. Ms. rom. nr. 459, f. 2—55.
Cuprinde: 1. Traducere despre Phaeton (fab. i, lib. II). 2. Traducere despre Icaru (fab. 3, lib. VIII). 3. Traducere despre Acteon (fab. 2, lib. III). 4. Tra-

ducere despre Proserpina (fab. 6, lib. V) 5. Traducere despre Ceres (fab. 8, lib. V). 6. Traducere despre Iphis (fab. 12, lib. IX). 7. Traducere despre Orpheu (fab. 1, lib. X). 8. Traducere despre Daphne (fab. 9, lib. I). 9. Traducere despre Myrrha [cartea X, v. 298—502]. 10. Chaosu sbi creația lumii (fab. 1, lib. I). 11. A lumii veacuri (vârste) (fab. 3 lib. I). 12. Patru timpuri ale anului (fab. 4, lib. I).
Versuri rimate.
Publicat în: Nicolae Pauleti, *Scrieri. Poezii originale, folclor, traduceri din Ovidiu*. Ediție îngrijită, prefață, note și glosar de Ioan Chindriș. București, Ed. Minerva, 1980 (Restitutio), p. 303—375.
Studii și articole: *Ibid.*, XXXV—XXXVII; 420—426 [n.e.].

45. *Elegia 3, lib. I [Tristia]*: Pornirea lui Ovid din Cetate în exilu. Tradusă de Nicolae Pauletti. Bibl. Acad. R.S.R., Ms. rom. nr. 459, f. 56—58.
Versuri rimate.
Studii și articole: I. Bianu, *N. Pauletti, popă românesc unit de sat și om de litere în Ardeal (1830—1849)*, în *Închinare lui N. Iorga*, Cluj, Editura Institutului de Istorie Universală, 1931, p. 38—41; Nicolae Pauleti, *op. cit.*, XXXVI, 426.
Publicat în Nicolae Pauleti, *Op. cit.*, p. 376—381 [n.e.].

46. Publ. Ovid. Nason. *Trist. Lib. IV, Eleg. 6*. Traducere de Moise Sora Noac, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură", Brașov, II (1839), p. 135—136.
Metru original.

1856

47. 48. [Tălmăciri din *Heroide* și din *Metamorfoze* de C. Conachi:] *Iulia către Ovidie; Către Leanaru că nu venia; Cruzii elini cu jărtfă*. În românește de Costachi Konaki. În volumul *Poezii. Alcătuiri și tălmăciri*. Iași, Tipografia Adolf Bermann, 1856, p. 215—225, 237—240.
Studii și articole: D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*. Sibiu, Centrul de studii și cercetări privitoare la Transilvania, 1945, p. 408—409.

49. *Narches amurezat de sănis, adică iubirea de sine piste măsură; Polixeni fiica Ecavii; Jărtfirea Polixeni; Seix către Alcinoi*. În românește de C. Conachi. Manuscris.
Studii și articole: D. Popovici, *Op. cit.*, p. 408.

Circa 1850—1860

50. [Ovidiu], *Tristia*. Traducere parțială din limba latină, pentru uzul școlar. Fără numele traducătorului. Bibl. Univ. Iași. Ms. nr. 685, f.a. [Circa 1850—1860] 22 f.
Cuprinde: Cartea I, elegia 1; „Mică carte eu nu te pismuesc că tu vei merge în Politie fără mine". Cartea I, elegia III-a: „Cînd îmi înfățișez imaginea cea mai tristă a nopții aceе...". [Cartea I], elegia IV a: „O! mic cel iubit toideanna ...". Libri III, elegia VII: „Au scris la Perila fica sa". Cartea IV a, elegia 10 „Primește posteritatea, ca să știe cînd va ceti ...".
Proză.

1860

51. [Ovidiu, *Heroide*], Epistola Penelopei către Ulysse (versiune): „Tie întardiatorule Ulysse-ți tremete acesta Epistola Penelopea ta ... (v. 1 —). [Traducere de] Ioane Gerasimu VIII cl., în revista ms. „Viorelele Junimei studioase dein Blasiu", Nr. 1, 19 Februariu 1860, p 5 r. —6 v. Arhivele Statului jud. Alba, Depozitul Blaj, fond Gimnaziul superior greco-catolic. Societatea de lectură a elevilor. Nr. 81/1860.
Proză.

1867

52. [Aaron Vasilie], *Perirea a doi iubiți, adecă Jalnica întîmplare a lui Piram și Tisbe*, cărora s-au adăogat mai pe urmă *Nepotrivita iubire a lui Echo și Narțis*. Sibiiu, 1867. 64. p.
Retipărire (41).

1870

53. Ovidius, Pyram și Tisbe [*Met.*, IV, v. 55—166]. În românește de N. Scurteascu. În „Albina Pindului", București, II, 1869—1870, p. 104—105.
Proză.

1872

54. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, lib. III, eleg. 10). În românește de Bogdan Petriceicu Hașdeu. În „Conv. Lit.", VI, 1872, nr. 11, 1 febr., p. 430—431.
Versuri albe.

55. *Idem*, în „Columna lui Traianu", III, 1872, nr. 29 (139), 15 aug. p. 233.
Retipărire (54).

56. Darul Dunării (din Ovidiu, *Pontice*, III, 8). În românește de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în „Columna" ..., III, 1872, nr. 30 (140), 11 sept., p. 129—131.

57. Ovidiu, *Tristia*, III 3/v. 1—24/. Traducere de Bogdan Petriceicu Hasdeu, în *Ist. crit. Rom.*, în „Columna...", III, 1872, nr. 34 (144), 1 decembrie, p. 319—320.

58. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, III, 10), în „Clumna...", III, 1872, nr. 34 (144), 1 dec., p. 318—319.
Retipărire (54)

59. Ovidiu, Pontica, III, 8. Traducere de Bogdan Petriceicu Hașdeu în „Columna...", III, 1872, nr. 34 (144), 1 dec., p. 319. Retipărire (56).

60. *Selectae fabulae ex libris Metamorphoseon* de Ovidius. Traduse în romanesce de Raoul de Pontbriant. București, Librari editori Socecu și Compania, 1872. 73 (75) p. (Chie'a autorilor latini).
Proză.
Cuprinde: *Culegerea Metamorphosilor lui Ovidiu*: Cartea I: Invocațiunea [v. 1—4]. I. Chaosulu. Creațiunea [v. 5—44]. II. Creațiunea omului [v. 63—88]. III. Cele patru ezuri [v. 89—162]. IV. Adunarea Zeiloru; Cuvântulu lui Joue [v. 163—206]. V. Crima lui Lycaone [v. 207—261]. VI. Diluviulu [v. 262—312]. VII. Deucalione și Pyrrha; lumea dupa deluviulu [v. 313—366]. III. Lumea din nouu imporporata [v. 367—415]. IX. Apolline și șerpele Pythone [v. 416—450]. X. Jo scâmbata jn junica, Argu și Inachu [v. 568—587; 625—667]. XI. Mortea și metamorphosea lui Argu [v. 668—688; 713—723].
Cartea II: Palatul Sorelui. Phaetone [v. 1—48]. II. Sfăturile sorelui la fiul său [v. 49—152]. III. Plecarea lui Phaetone. Spaima sa [v. 153—207]. IV. Aprinderea universului [v. 210—271]. V. Plingerile pământului către Joue [v. 272—303]. VI. Mortea lui Phaetone [v. 304—328]. VI. Metamorphosea suroriloru lui Phaetone și a amicului său Cycnu [v. 329—380]. VIII. Locuința invidii. Metamorphosea Aglauri [v. 749—752; 760—832]. IV. Metamorphosea lui Juoe in tauru. Răpirea Europi [v. 847—975].
Cartea III. Emigrațiunea lui Cadmu, fratele Europii. Nefericirile soțiilor săi. [v. 1—49]. II. Moartea balaurului. Nascerea unui popor nouu [v. 50—130]. III. Metamorphosea lui Echou [v. 359—361; 370; 375—384; 393—401]. IV. Metamorphosea lui Narcissu [v. 407—424; 432—442; 448—450; 454; 457—462; 469—474; 480—492, 499—510]. V. Moartea lui Penthea, care a profanatu mysterele bachanteloru [v. 702—733].

61. *Catra Massimu* (Din P. Ovidiu N [*Pontice*, III, 8]) Traducere de Victor Russu, în vol. *Suspinelor Silvelor. Poesii si prosa*. Carlsruhe, Imprimeria Friedericu Gutsch, 1872, p. 30—31.
Versuri rimate.

1873

62. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, liber III, eleg. 10). Traducre de B. Petriceicu Hașdeu, în „Familia", IX, 1873, nr. 32, 19/31 aug., p. 363—370. Retipărire (54).

63. Ovidiu, *Tristia* [III, 10]. Traducere de B. Petriceicu Hașdeu, în *Istoria critică a Romanilor din ambele Dacie în secolulu XIV*. București, Tipografia Curții (Lucrătorii asociați), Passagiulu Românu, 1873, p. 225—227.
Retipărire (54).

64. Ovidiu, [Pontica], III, 8, [v. 1—16]. Trad. de B. Petriceicu Hașdeu, în *Ist. crit. Rom.* (vezi nr. 28), p. 227.
Retipărire (56).

65. Ovidiu, *Tristia* [III, 3, v. 5—20]. Trad. B. Petriceicu Hașdeu, în *Ist. crit. Rom.*,(vezi nr. 28), p. 227—228.
Retipărire (57).

66. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, III, 10) în vol. *Poesie*. Trad. B. Petriceicu Hașdeu.. Buc., Tip Laboratorilor Români, 1873, p. 111—115.
Retipărire (54)

67. Darul Dunării (Din Ovidiu, *Pontica*, III, 8). În *Poesie* [v. 31].
Traducere de B.P. Hașdeu.
Retipărire (56).

1874

68. Imaginile danubiene ale lui Ovidiu (*Trist.*, III, 3/v. 5—20]; *Pont.* III, 8 [v. 1—16], Traucere de B. Petriceicu Hașdeu, în vol. *Ist. crit. Rom.*, vol. I, Ediținnea II-revăzută și foarte adaosă. Buc. Typographia Thiel et Weiss, 1874, p. 216—129. Retipărire (57).

1875

69. *Idem*, în *Ist. crit. Rom.*, vol. I, Buc., Imprimeria Statului, 1875, p. 216—219. Retipărire (57).

70. Plecarea lui Ovid în surgun (*Tristia*, I, 3). În românește de S. C. Vârgolici, în „Conv. Lit. ", IX, 1875, nr. 6, 1 sept., p. 254—256
Versuri rimate.

1876

71. Ovid către soția sa (*Trist.*, III, 3). În românește de S.G, Vârgolici, în „Conv. Lit.", X, 1876, nr. 9, 1 dec., p. 358—360.
Versuri rimate.

1883

72. Ovidiu la gurile Dunării (*Tristia*, lib. III, eleg. 10) Traducere de B. Petriceicu Hașdeu, în „Vocea Rom.", I, 11, 1 martie 1883 p. 6—8.
Retipărire (54).

1887

73. Ovidiu, Dedal și Icar. (*Metamorfose*, VIII, 183—235). În românește de Gr. H. Grandea, în „Bistrița", I, 1887, nr. 1, p. 4.
Versuri rimate

74. Ovidiu la gurile Dunărei (*Tristia*, III, elegia 10), Traducere de B. Petriceicu Hașdeu, în „Tribuna", IV, 1887, p. 754. nr. 189, 22 aug. (3 sept).
Retipărire (54).

75. *Idem*, în „Universul", IV, 1887, nr. 214, p.
Retipărire (54).

1890

76. Ovidiu, *Arta iubirei* (*Ars amatoria*). Traducere prin limba franceză de N. Manolescu Silva. Focșani, 1890, VIII + 160 p. (Din capod'operile streine).

1891

77. Plecarea lui Ovid în surgun (*Tristia*, I, 3). Traducere de S. Vârgolici, în *Antologie* ... (2), p. 284—287.
Retipărire (70).

1892

78. Ovidiu la gurile Dunărei (*Tristia*, lib. III, eleg. 10). În românește de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în „Conv. Lit". XXV, nr. 11—12, iunie 1892, p. 956—959.
Retipărire (54).

1893

79. *Perirea a doi iubiți*, adecă *Jalnica întîmplare a lui Piram și Tisbe*, cărora s-au adăogat mai pre urmă *Nepotrivita iubire a lui Echo și Narțis*. Prin Vasilie Aaron, jurat în Marele Principat al Ardealului, Procurator, alcătuite și-n versuri scrise. Retipărire după originalul din anul 1830. Brașov, Editura Librăriei Ciurcu, f.a. [1893]. 48 p.
Retipărire (41).

80. *Țăranii licieni* (după Ovidiu /*Met.*, VI. v. 343—381/). Fără numele traducătorului /I. Popea/, în *Carte de citire pentru clasa I* și II gimnazială și reală; seminare pedagogice și școale superioare de fete. Editia III din nou prelucrată. Brașov. Editura Librăriei Nicolae J. Ciurcu, 1893, p. 144—146.
Proză.

1894

81. Ovidiu, Elegia V /*Amores*, c. I/. Traducere de N. Gr. Lazu, în 451 *traduceri* ... (3), p. 68.
Versuri rimate.

82. Visul Rheii Silvia (fragment din *Fastele* lui Ovid /III, v. 11—40/). Traducere de Gr. N. Lazu, în 451 *traduceri* ... (3), p. 67.
versuri rimate

1896

83. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, lib. III, eleg. 10). În românește de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în „Epoca lit.", I, 1896, Nr. 10, p. 1.
Retipărire (54).

1897

84. Elegie [*Amores*, v. 1.12; 28; 33—40; 43—52] traducere liberă după Ovidiu) de Haralamb C. Lecca, în „Familia", XXXIII, 1897, p. 434—435.
Versuri rimate.

85 Țăranii licieni (după Ovidiu [*Met.*, VI, v. 343—381]. Fără numele traducătorului [I. Popea], în *Carte de citire* pentru clasa I și II gimnazială și reală; seminare pedagogice și școale superioare de fete. Ediția IV. Brașov, Editura Librăriei Nicolae I. Ciurcu, 1897, p. 144—146.
Proză.
Retipărire (80).

1898

86. Ovidiu, *Metamorfosele*. Bucăți alese din primele 4 cărți. Traducere română (cu notite literare, istorice, geografice și mitologice). Fără numele traducătorului. București. Editura Librăriei Storck et Muller, 1898 (Biblioteca autorilor clasici. Nr. 1). 83 p.
Proza.
Cuprinde: Cartea I: Expoziținea. I. Caos-Creațiunea. II. Creațiunea omului. III. Cele patru vârste. IV. Consiliul zeilor, discursul lui Joie. V. Crima lui Lycaon, metamorfosa lui. VI. Potopul. VII. Deucalion și Pirha; lumea după potop. VIII. Pământul repopulat. IX. Apolon și șarpele Phython. X. Io metamorfosată în junică. Argus și Inachus. XI. Moartea și metamorfosa lui Argus [v. 1—451; 568—587; 625—687; 713—723].

Cartea II: I. Palatul Soarelui. Phaeton. II. Consiliele Soarelui către fiul său. III. Plecarea lui Phaeton: spaima sa. IV. Arderea lumii. V. Plângerile pământului la Joie. VI. Moartea lui Phaeton. VII. Metamorfosarea surorilor sale și a amicului său Cycnus. VIII. Locuința Invidiei; metamorfosa lui Aglaur. IX. Metamorfosa lui Joie în taur. Răpirea Europei [v. 1—67; 74—75; 88—289; 298—380; 749—752; 760—832; 838—875].

Cartea III: I. Cadmus. II. Moartea dragonului. Nașterea unui popor nou. III. Metamorfosa lui Echo. IV. Metamorfosa lui Narcis. V. Moartea lui Pentheu, care a profanat misterele Bacantelor. [v. 6—130; 359—361; 370—384; 393—401; 407—462; 469—471; 480—510; 701—733].

Cartea IV: I. Fiicele lui Minyas pedepsite fiindcă au nesocotit pe Bacchus. II. Scoborîrea Junonei în Infern. III. Turbarea lui Ino și a lui Athamas condamnați de Iunona. IV. Metamorfosa lui Ino, a lui Melicert și a servitorilor ei. V. Metamorfosa lui Cadmus și a Hermionei. VI. Călătoria lui Perseu în aer. Metamorfosa lui Atlas. VII. Scăparea Andromedei. VIII. Originea mărgeanului. IX. Perseu se însoară cu Andromeda. Povestirea călătoriilor lor /v. 389—415; 432—603; 616—789/.

1898—1899

87. *Alease istorii din Cartea Mutărilor* (*Metamorfoseon libris*) *lui Ovidie Naso*. Traducere de Vasilie Aron în A *XV Programă a Institutului Pedagogic-Teologic al Arhidiecezei ortodoxe romane transilvane în Sibiu. pe anul școlariu 1898—1899*, p. 31—45.
Cuprinde următoarele legende: Dafne [*Met.*, I, 452—567]; Io [*Met.*, I, 588 747].
Cft. nr. 1.

88. Ovidiu. *Metamorfoze*: Invocațiunea. Chaosul [I, v. 1.44]. În românește de Ilie S. Petrescu Craiova, în „Ovidiu", I, 1898—1899, p. 314—315.
Versuri rimate.

1899

89. Ovidiu, *Metamorfozele*. Bucăți alese din primele 4 cărți. Traducere română cu notițe literare, istorice, geografice și mitologice. Fără numele traducătorului. București, „Universala" Alcalay, 1899,83 p. (Biblioteca pentru toți, nr. 101—102).
Proză.
Cuprinde aceleași legende ca Nr. 86.

1899—1900

90. *Alcase istorii din Cartea Mutărilor (Metamorfoseon libris) lui Ovidie Naso*. Traducere de Vasilie Aron în *A XVI Programă a Institutului Pedagogic-Teologic al Arhidiecezei ortodoxe romane transilvane în Sibiu, pe anul școlariu 1899—1900*, p. 3—28.
Cuprinde următoarele legende: Aghenor [*Met.*, III, 1—130; IV, 564—568; 576—603]; Acteon [*Met.*, III, 143—257]; Narțis [*Met.*, III, 345—510].
Cfr. Nr. 1.

1900(?)

91. Ovidiu, *Metamorfozele*, c. II [v. 1—366]. Traducere de C.I. Severin. Bibl. Acad. R.S.R. Ms. rom. nr. 4945, f. 130—146, F.a. [? 1900].
Proză.

1901

92. *Dafne, o fată frumoasă din Tesalia, se mută într-un arbor ce se numește măliu* (Din tălmăcirile ...— lui Vasilie Aron ... făcute după versurile latinești ale lui Ovidiu [*Met.*, I, v. 452—567].]. În Calendariu e anul de la Hristos 1901. Sibiiu, Edit. și tip. Tipografiei lui B. Krafft. Nepaginat.
Versuri rimate.

1902—1903

93. Ovidiu, *Bucăți alese din Metamorfoze*: Invocațiunea. Haosul [I, v. 1—20]. Fără numele traducătorului [G. Nica], în „Rev. Școalelor", I, 1902—2903, p. 52—53.
Proză.

94. Ovidiu, *Bucăți alese din Metamorfoze*: Creațiunea [I, v. 21—73]. Fără numele traducătorului [G. Nica], în „Revista Școalelor", I, 1902—1903, p. 67—68.
Proză.

95. Ovidiu, *Bucăți alese din Metamorfoze*: Creațiunea omului [I, v. 76—88]. Fără numele traducătorului [G. Nica], în „Rev. Școalelor," I, 1902—1903, p. 83—84.
Proză.

96. Ovidiu, *Bucăți alese din Metamorfoze*: Cele patru vârste [I, v. 89—152], Fără numele traducătorului [G. Nica], în „Rev. Școalelor", I, 1902—1903, p. 99—101.
Proză.

97. Ovidiu, *Bucăți alese din Metamorfoze*: Statul zeilor [I, v. 153—208]. Fără numele traducătorului [G. Nica], în „Rev. Școalelor", I, 1902—1903, p. 116—117.
Proză.

98. Ovidiu, *Bucăți alese din Metamorfoze*: Crima lui Lycaon, metamorfoza lui [I. v. 209—261]. Fără numele traducătorului [G. Nica], în „Rev. Școalelor", I, 1902—1903, p. 136—138.
Proză.

1903

99. Danilescu, Petre, Jalea Niobei, în „Ovidiu", seria a II-a, anul III, 1903, nr. 6, p. 90.
Versuri.

1905

100. Ovid către soția sa (*Trist.*, III, 3), În românește de S. G. Vârgolici, în „Munca Lit. Șt.", I, 1905, nr. 8, p. 631—632.
Retipărire (71).

1906

101. Din *Metamorfozele* (*Prefacerile*) lui Ovidiu Nasone: Introducere [I, 1—4]. Cele patru generatii (epoca, evuri, vîrsta [I, v. 89—162]. Traducere de V. Bumbac, în „Jun. Lit.", III, 1906, p. 11—12.
Metru original.

102. Filemon si Baucis (Din *Metamorfosele* lui Ovidiu, Cart a VIII [v. 618—720]. Traducere de Mihail Străjan, în „Gaz. Trans.", LXIX, 1906, Nr. 190, 27 august/2 septembrie, p. 1—2.
Metru original.

1907

103. Din *Tristele* lui Ovidiu: I [I, 1]. În românește de G. Frunză și I.U. Soricu, în „Fl. Dar", vol. I, 1907, p. 205—209.
Versuri albe.

104. Din „*Tristele* lui Ovidiu: II [I, 2]. Traducere de G. Frunză și I.U. Soricu, în „Fl. Dar.", vol. I, 1907, p. 275—279.
Versuri albe.

105. Din *Tristele* lui Ovidiu: III [I, 3]. În românește de G. Frunză și I.U. Soricu, în „Fl. Dar.", vol. II, 1907, p. 117—119.

106. Ovidiu, *Tristele* [I, 4]. În românește de G. Frunză și I.U. Soricu în „Fl. Dar.", vol. II, 1907, p. 244—245.
Versuri albe.

107. Ovidiu, Elegia a șeptea [*Amores*, II, 7]. În românește de Oreste, în „Fl. Dar.", vol. II, 1907, p. 610—611.
Metru original.

108. *Din „Tristele" lui Ovidiu* [I, 3]. Traducere de G Frunză și I.U. Soricu, în vol. Ioan Adam, *Constanța pitorească cu împrejurimile ei. Călăuză descriptivă cu ilustrații*. București, „Minerva", 1908, p. 142—145.
Retipărire (103).

109. Ovidiu, *Metamorfoza lui Echo* [sic !], III, v. 359—361; 370—371; 375;384; 393—401.
În românește de E. Săveanu, în „Semănătorul", VII, 1908, p. 147
Metru original.

1909

110. [Ovidiu], *Filemon si Baucis Met.*, VIII, v. 611—724. În românește de D. Runcanu, în „Amicul Tin.", An VI, 1909, nr. 8, 15, ian., p. 180—185.
Proză.

1911

111. Ovidiu, Elegia a șeptea [Amores, II, 7]. În românește de Oreste, în vol. *Poezii*, București, Socec, 1911, p. 136—137.
Retipărire (107).

1915

112. Ovidiu, *Arta lubirei*, cartea I. Traducere în versuri de D. Stoicescu. Contanța, Tipogr. Vulcan, 1915, 31 p.
Versuri moderne.
Recenzii și prezentări: „Noua Rev., Rom.", XVII, 1915—1916, p 183.

1918—1919

113. Ovidiu, Paliliile [*Faste*, I, v. 747—860]. Traducere de I.A. Candrea, în „V. Nouă", XIV, 1918—1919, p. 37—39.
Hexametri.

1919

114. Ovidius, Keyx și Halkyona [*Met.*, XI, v. 410—748]. Traducere de I. Diaconescu, în „Vlăstarul", I, 1919, p. 79—83.
Proză.

115. Ovidius, Philemon și Baucis [*Met.*, VIII, v. 620—724]. Traducere de I. Diaconescu, în „Vlăstarul", I, 1919, p. 124—127.
Proză.

1921

116. Ovidiu bolnav la Tomis, scrie soției sale la Roma (*Tristea*, III, 3). Traducere de A. Marinescu, în vol. *P. Ovidi Nasonis Tristia*. Text latin cu o introducere, adnotațiuni și un index /București/, Inst tutul de arte grafice „Carmen Sylva", 1921, p. XXXXI—XXXXIV (Din Publicațiunile Casei Școalelor. Biblioteca autorilor clasici greci și romani).
Versuri albe.

117. Tomis (Din Ovidiu [Trist., III, 9]). Traducere de M[ihail] P[ricopie], în „Farul lit.". 1921, Nr. 8, 1 aug., p. 1.
Versuri albe.

1923

118. Glaucus și Scylla, basm mitologic (după Ovidius [*Metamorfoze*, XIII, v. 904—968]). Traducere de G. Popa-Lisseanu, în „C. T. Crișuri", IV, 1923, p. 55—57.
Proză.

1924

119. Ovidius, *Metamorfozele* (Bucăți alese din cărțile I—II—III). Traducere latino-română necesară elevelor și elevilor din Liceele Statului și particulare și elevilor din Seminariile teologice, precum și tuturor acelora cari vor să învețe ușor și repede L. Latină, de G. Nica. Vol. I. Iași, Tipografia „Albina", 1924. 96 p.
Cuprinde următoarele texte însoțite de traducere ɪuxtaliniară: Cartea I. Expunerea (Rugăciunea adresată zeilor [1—4]). I. Haosul. Creațiunea [v. 5—44]. II. Creațiunea omului [v. 63—88]. III. Cele patru vârste ([v. 89—162]. IV. Sfatul zeilor; cuvîntarea lui Joe [v. 163—206]. V. Crima și metamorfoza lui Licaon [v. 207—261]. VI. Potopul [v. 262—312]. VII. Deucalion și Pyrrha [v. 313—366]. VIII. Lumea populată din nou [v. 367—415]. IX. Apolon și Șarpele Python [v. 416—450]. X. Io prefăcută în juncă [v. 568—587]. Argus și Inachus [v. 625—667]. XI. Moartea și schimbarea (prefacerea) lui Argus [v. 668—688; 713—723].
Cartea II: I. Palatul Soarelui — Faeton [v. 1—48]. II. Sfaturile Soarelui către fiul său [v. 49—152]. III. Plecarea lui Facton. Spaima sa [v. 153—207]. IV. Aprinderea lumii (universului) [v. 210—271]. V. Plângerile Pământului la Joe [v. 272—303]. VI. Moartea lui Faeton [v. 304—328]. VII. Metamorfoza (prefacerea) surorilor sale și a prietenului sau Cycnus [v. 329—380]. VIII. Locuința invidiei, prefacerea (schimbarea) Aglaurei [v. 749—752; 760—832]. IX. Prefacerea lui Joe în taur. Răpirea Europei [v. 847—975].
Cartea III: I. Emigrarea lui Cadmus, fratele Europei. Nenorocirea tovarășilor săi [v. 1—49]. II, Moartea Balaurului, Nașterea unui popor nou [v. 50—130]. III. Metamorfoza nimfei Echo [v. 353—384; 393—401]. IV. Metamorfoza lui Narcis [v. 407—424; 432—443; 448—454; 457—462; 469—474; 480—485; 491—492; 499—510]. V. Moartea lui Penteu care și-a bătut joc de mi terele Bacantelor [v. 702—733].

1925

120. Ceyx și Halcyona, basm mitologic (dpă Ovidius [*Metamorfoze*, XI, 410—748]). Traducere de G. Popa-Lisseanu, în „Orpheus", I, 1925, p. 272—281.
Proză.

121. Ovidiu, Către soția sa (*Haec mea si casu miraris. Trist.*, III, 3). Către viitorime (*Ille ego qui fuerim.* Trist., IV, 10). Traducere de D. Stoicescu, în „Dobr. Lit.", I, 1925, Nr. 4, 15 mai, p. 1—2.
Versuri rimate.

122. Legenda cetății Tomis ([*Tristia*], III, 9). Traducere de D. Stoicescu în „Dobr. Lit.," I, 1925, Nr. 8, 1 aug., p. 2.
Versuri rimate.

1925—1926

123. Ovidiu, Crima și metamorfoza lui Lycaon (*Metamorfoze*, I [v. 206—261]). Traducere de D. Ciudin, în „Vlăstarul", V, 1925—1926 Nr. 8—9, p. 21—23.
Versuri rimate.

1926

124. Ovidiu, *Metamorfoze* XV, v. 871—879. Traducere de G. Guțu, în „Orpheus", II, 1926, p. 310.
Metru original

1927

125. Ovidiu, *Tristia*, III, 11. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Orpheus", III, 1927, p. 304—306.
Metru original.
126. O pagină din Ovidiu (*Tristia*, III, 6). Traducere de Șt. Bezdechi, în „Prop. Lit.", II, 1927, Nr. 16, p. 15.
Metru original.
127. Ovidiu, *Tristia* I, 11. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Prop. Lit.", II, 1927, Nr. 17, p. 17.
Metru original.
128. Ovidiu, *Tristia*: I, 4; IV, 6. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Prop. it.", II, 1927, Nr. 18, p. 16.
Metru original.
129. Ovidiu, *Tristia*: Originea numelui Tomis (III, 9). Testamentul literar al lui Ovidiu (III, 14). Traducere de Șt. Bezdechi, în „Prop. Lit.", II, 1927, Nr. 21, p. 16.
Metru original.
130. Ovidiu, *Tristia*, III, 10. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Soc. Mâine", IV, 1927, p. 584.
Metru original.
131. Ovidiu, *Tristia*, III, 11. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Orpheus, III, 1927, p. 304—306.
Metru original.
132. Ovidiu, Darul Dunării (*Ponțica*, III, 8). În românește de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în „Orpheus", III, 1927, p. 302—303.
Retipărire (56).
Studii și articole: Paul I. Papadopol, *Hașdeu și clasicismul. Traduceri uitate*. În „Orpheus", III, 1927, p. 300—303.

1928

133. Ovidiu, La moartea lui Tibul (*Amores*, III, 9). Traducere de N. I. Barbu, în „Orpheus", IV, 1928, p. 116—117.
Proză.
134. Bezdechi, Șt., *Preambul* (la traducerile *Din elegiile lui P. Ovidiu Naso*) în „Anal. Dobr.", IX, 1928, vol. II, p. 231—283.
135. Din elegiile lui P. Ovidius Naso:
Triste: Epitaful lui Ovidiu (III, 3). Dor de țară (III, 4 b). Originea numelui Tomis (III, 9). Iarna la Tomis (III, 10). Atacurile barbarilor — Clipe de desnădejde (IV, 1). Moravurile tomitanilor (V, 7). Oameni și stări din Tomis (V, 10).
Scrisuri din Pont: Întemeierea orașului Aegisos (I, 8 [v. 1—19]). Soției sale. Peisagii din Pont (III, 1 [v. 1—32]). Lui Fabius Maximus. Sărăcia dobrogeană (III, 8). Lui Vestalis. Lupte la Aegisos (IV, 7).
În românește de Șt. Bezdechi, în : „Anal. Dobr.", IX, 1928, vol. II, p. 284—297. *Idem* în extras.
Metru original.
136. Ovidiu, (*Tristia*, III, 8), Trad. de Șt. Bezdechi, în „Soc. Mâine", V, 1928, p. 369.
Metru original.
137. Ovidiu, *Tristia*, cartea II. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Orpheus", IV, 1928, p. 162—177.
Metru original
138. Ovidiu, *Tristia*, III, 1. Traducere la Tib. Boldur [= Șt. Bezdechi] în „Prop. Lit.", III, 1928, Nr. 1, p. 15.
Metru original.
139. Ovidiu, *Tristia*, III, 2. Traducere de Tib. Boldur [= Șt. Bezdechi], în „Prop. Lit.", III, 1928, Nr. 2—3, p. 27.
Metru original.
140. Ovidiu, Drumul spre exil. (*Tristia*, I, 10). Traducere de Tib. Boldur [= Șt. Bezdechi], în „Prop. Lit.", III, 1928, Nr. 4, p. 17.
Metru original.
141. Ovidiu (*Tristia*, III, 8). [Trad. de] Șt. Bezdechi, în „Soc. Mâine", V, 1928, p. 369.
Metru original.

142. Ovidiu, *Tristia*, V, 5. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Soc. Mâine", V, 1928, p. 376.
Metru orifginal.

143. Ovidiu, *Tristia*: Ultima noapte a lui Ovidiu în Roma [*Triste*, I, 3]. Traducere de Șt. Bezdechi, în „Transilv.", LIX, 1928, p. 343—345.
Metru original.

144. Ovidiu, *Tristia*: Către un amic (I, 5). Traducere de Șt. Bezdechi, în „Transilv.", LIX, 1928, p. 517—519.
Metru original.

145. Ovidiu, Filosofia lui Pithagora (*Metamorfoze*, XV, v. 155—199). Traducere de G. Guțu, în „Orpheus", IV, 1928, p. 106—107.
Metru original.
Cfr. *Ov. Rom.*, 559; *Class.*, 966.
Cfr. *Ov. Rom.*, 559; *Clas.*, 966.

146. Dobrogea văzută de Ovidiu (*Tristia*, lib. III, eleg. 10). Traducere de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în „Viața Lit.", III, 1928, Nr. 89, p. 2.
(Retipărire (54).

147. Ovidius, La moartea lui Tibul [*Amores*, III, 9]. Traducere de Nic. T. Marinescu, în „Orpheus", IV, 1928, p. 117—118.
Metru original.

148. Ovidiu, în românește de D. Stoicescu. Către soția sa (*Haec mea si casu miraris. Trist., III*, 3. Legenda cetății Tomis (*Trist.*, III, 9). Către viitorime (*Ille ego qui fuerim (Trist.*, IV, 10). Către prieteni (*Trist.*, V, 10). „Anal. Dobr.", IX, 1928, vol. II, p. 321—331.
Retipărire (121, 122).

1929

149. Ovidiu, Glorie de poet (*Amores*, I, 15). Dacă mi-ar spune un zeu (*Amores*, II, 9). Traducere de Șt. Bezdechi, în „Transilv.", LX, 1929, p. 322—324.
Metru original.

1930

150. P. Ovidius Naso, *Scrisori din Tomis*. În românește de Șt. Bezdechi [Cluj, Cartea Românească, 1930]. XLVII + 277 p.
Cuprinde traducerea *Tristelor*
Metru original.
Recenzii și prezentări: „Univ. Lit.", XLVI, 1930, p. 266 (I. Foti). „Soc. Mâine", VII, 1930, p. 304—305 (N. Laslo [Lascu]). „Semenicul", III, 1930, Nr. 12, p. 42—44 (L. Stan Freamăt).

151. Din *Tristele* lui Ovidiu: I. [I, 1]. În românește de G. Frunză și U. Soricu, în vol. P. Ovidius Naso, *Scrisori din Tomis*. În românește de G. Frunză și U. Soricu, în vol. P. Ovidius Naso, *Scrisori din Tomis*. În românește de Șt. Bezdechi (150), p. 203—206.
Retipărire (103).

152. Din *Tristele* lui Ovidiu: II. [I, 2]. Traducere de G. Frunză și U. Soricu, în vol. *Scrisori din Tomis* ... (150), p. 207—210.
Retipărire (104).

153. Din *Tristele* lui Ovidiu: I, 3. Traducere de S. Vârgolici, în vol. *Scrisori din Tomis* ... (150), p. 211—214.
Retipărire (70).

154. Din *Tristele* lui Ovidiu: III. [I, 3]. În românește de G. Frunză și U. Soricu, în vol. Scrisori din Tomis ... (150), p. 214—216.
Retipărire (105).

155. Din *Tristele lui Ovidiu*: III, 3. Traducere de S. Vârgolici, în vol. *Scrisori din Tomis* (150) p. 233—235.
Retipărire (105).

156. Din *Tristele* lui Ovidiu: III, 10. În românește de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în vol. *Scrisori din Tomis* (150), p. 242—245.
Retipărire (54).

157. Ovidius, *Tristia și Pontica* (Manual de cl. VI-a secundară). Traducere ad-litteram latină-română. Fără numele traducătorului [G. Nica]. Iași, Tipografia „Albina", 1930, 88 p.
Cuprinde următoarele texte însoțite de traducere juxtaliniară:
Tristium libri: Elegia I, 1. Elegia I, 3. Elegia III, 7. Elegia III, 10. Elegia IV, 1. Elegia IV, 10. Elegia V, 7.

[*Pontice*]: Unui prieten nestatornic [IV, 3]. Lui Carus [IV, 13].
[*Faste*]: Parentalia [II, v. 533—564].
[*Amores*]: Moartea papagalului Corinei [II, 6]. La moartea lui Tibullus [III, 9].
[*Metamorfoze*]: Invocația [I, v. 1—51]; Chaosul [I, 5—45]. Moartea lui Phaeton [II, v. 304—329]. Ecoul [III, v. 359—361; 370—375—384; 393—401]. Răpirea Proserpinei [V, v. 385—404; 438—445]. Foamea [VIII, v. 788—813. Somnul [XI, v. 616—649]. Locuința renumelui [XII, v. 39—63]. Pythagora se stabilește, în Italia [XV, v. 60—152], Metempsihoza [XV, v. 153—198]. Epilogul [XV, v. 781—879].

1931

158. Aparițiа lupului pe pământ (după Ovidius [*Metamorfoze*, I, v. 163—243]). Traducere de Florion [= Ion Florescu] în „I. Maiorescu", I, 1931, Nr. 1, p. 22—24.
Proză.

159. Palatul Soarelui. Phaeton I (după Ovidius [*Metamorfoze*, II, v. 1—89]). Traducere de Florion [= Ion Florescu], în „I. Maiorescu", I, 1931, Nr. 2, p. 24—26.
Proză.

160. Foamea (după Ovidius [*Metamorfoze*, VIII, v. 788—812]). Traducere de Florion [= Ion Florescu], în „I. Maiorescu", I, 1931, Nr. 4—5, p. 24.
Proză.

161. Phaeton II (după Ovidius [*Metamorfoze*, II, v. 90—271]). Traducere de Florion [= Ion Florescu], în „I. Maiorescu", I, 1931, 6—7, p. 38—43.
Proză.

162. Ovidiu, *Metamorfoze*: Vârsta de aur și de argint (I, v. 89—124). Traducere de N. Laslo [N. Lascu], în „Semenicul", IV, 1931, Nr. 5—6, p. 15.
Metru original.

163. Ovidiu, Iason cere nevestei sale Medeea reîntinerirea tatălui său Eson. Invocația Medeei, Eson reîntinerit [*Metamorfoze*, VII, 164—293]. Traducere de Traian Mateescu, în „I. Maiorescu", I, 1931, Nr. 6—7, p. 44—47.
Metru original.

1932

164. Phaeton III după Ovidius, *Metamorfoze* [II, v. 272—366]). Traducere de Florion [= Ion Florescu], în „I. Maiorescu", II, 1932, Nr. 1—2, p. 49—52.
Proză.

165. Ovidiu, Lăcașul Invidiei. Metamorfozarea Aglaurei (*Metamorfoze*, [II, 749—833]). Traducere de Ion Florescu, în „I. Maiorescu", II, 1932, Nr. 3—4, p. 54—56.
Versuri albe.

166. Potopul (după Ovidius [Metamorfoze, I, v. 262—312]). Traducere de Ion Florescu, în „I. Maiorescu", II, 1932, nr. 9—10, p. 34—36.
Proză.

167. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, lib. III, eleg. 10). În românește de Bogdan Petricicu Hașdeu, în „Viața Bas.", I, 1932, nr. 8, p. 5—7.
Retipărire (54).

1933

168. Io schimbată în junincă [*Metamorfoze*, I, v. 568—587]. Traducere de Ion Florescu, în I. Maiorescu", III, 1933, nr. 1—2, p. 48—49.
Versuri albe.

169. Argus [*Metamorfoze*, I, v. 625—657]. Traducere de Ion Florescu, în „I. Maiorescu", III, 1933, Nr. 1—2, p. 49.
Versuri albe.

170. Ovidiu, *Metamorfozele*. Texte alese după programul analitic și manualele întrebuințate. Text latin cu traducerea ad litteram, cu toate explicațiile gramaticale, de Max Richter. [București], Tip. „Finanțe și Industrie", f.a. [1933], [Ed. I], 21 p.
Cuprinde: Invocația (I, vers 1—4). Chaosul și Creația (I, vers. 5—45). Creațiunea omului (Cartea I, vers. 69—88). Cele patru vârste (I, 8 —[162]). Consfătuirea zeilor (163—181). Crima și metamorfoza lui Lycaeus [I, v. 211—239]. Potopul (I, 262—313). Deucalion și Pyrrha. Lumea după potop (Cartea I, vers. 313—366). Repopularea Lumii (Cartea I, vers. 367—416). Palatul Soarelui. Phaeton (Cartea II vers. 1—49). Sfaturile Soarelui către fiul său (vers. 49—152). Plecarea lui Phaeton [v 153—183; 187—194; 202—209]. Incendiul Universului [v. 210—216; 254—256]. Moartea lui Phaeton (Cartea II, vers. 304—329). Ecoul (Cartea

III, vers. 359—401). Foamea (Cartea VIII, v. 788—813). Somnul (Cartea XI, vers 616—650). Jupiter prezice Venerei Gloria lui August. Apoteoza lui Cezar [XV, v. 803—838]. Epilog [XI, v. 871—879].

1933—1934

171. Ovidiu, *Metamorfozele*. Traducere de Nicolae Lascu Ms., 351 f.
Cuprinde: Cartea I — Cartea XIV, v. 633.
Metru original [n.c.].

1935

172. Ovidiu, Iarna la Tomis [Triste (III, 10)]. Traducere de Petre Stati, în „Cg. Mold.", IV, 1935, nr. 3—4, p. 12.
Versuri rimate.
173. Ovidiu Cea din urmă noapte la Roma (*Tristia*, III, Cartea I). Poetul cere zeilor moartea (*Tristia*, II, Cartea III). Iarna la Tomis (*Tristia*, IX, Cartea III). Traducere de Petre Stati, în *Interpr. lir. lat.* (Pagini de antologie. Bălți, Tipogr. Grigoriev, 1935. 119 p. (Colecția „Cuget Mlodozenesc", p. 97—110.
Versuri rimate.
174. Ovidiu, Elegia I (fragment [*Triste*, I, v. 1—40; 59—60; 123—124; 127—128]). Traducere de Victoriția Ștefănescu, în „Vlăstarul", XI, 1935, Nr. 2, p. 4
Versuri rimate.
175. Ovidiu, *Metamorfozele*. Texte alese după programul analitic și manualele întrebuințate. Text latin și traducere juxtaliniară și mai liberă cu toate aplicațiunile gramaticale de Max Richter .Ed. II. București [Tipografia Finanțe și Industrie], f.a. [1935], 27 p.
Cuprinde aceleași texte ca ediția I (170).

1936

176. Ovidiu, *Tristia*, III, 10 [v. 5—111; 17—24]. Traducere de N. Iorga, în *Istoria Romanilor*, Vol. 1. Partea II-a; Sigiliul Romei. București, 1936, [Tipografia „Datina Românească", Vălenii de Munte], p. 67.
Versuri albe.
177. Ovidiu, *Tristia*, III, 14 [v. 37—50]. Traducere de N. Iorga, în Istoria Românilor (140).
Versuri albe.
178. Ovidiu, *Tristia*, IV, 1 [v. 67—84]. Traducere de N. Iorga, în Ist. Rom. (140), p. 70—71.
Versuri albe.
179. Ovidiu, *Tristia*, V, 10 [v. 15—40]. Trad. de N. Iorga, în Ist. Rom. (140), p. 71.
Versuri albe.
180. Ovidiu, *Tristia*, V, 7 [v. 9—20, 45—58]. Trad. de N. Iorga, în Ist. Rom., (140), p. 76
Versuri albe.

1937

181. Ovidiu, *Metamorfozele*. Cărțile I și II. În românește de Maria Valeria Petrescu. Cu o prefață de Șt. Bezdechi. București, Cartea Românească, 1937. 122 p.
Metru original.
Recenzii și prezentări: „Ins. Iesene", III, 1938, Nr. 7—9, p. 370—374 (I. Faifer).
182. Bezdechi, Ștefan, *Cuvînt înainte*, în vol. Ovidiu, *Metamorfozele*, în rom. de M.V. Petrescu Cărțile I și II. București, Tiparul Cartea Românească, 1937, p. 3—4 (149).
183. Ovidiu la gurele Dunării (*Tristia*, lib. III, eleg. 10). Darul Dunării (*Pontica*, III, 8). Traducere de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în vol. *Scrieri literare, morale și politice*. Ediție critică cu note și variante de Mircea Eliade. București, Fundația pentru literatură și artă, 1937, tom. I, p. 54—57.
Retipăriri (54, 56).
184. Ovidiu, *Remedium amoris*: [v. 41—43; 53—54; 97—81; 91—92; 107—109, 117—118, 125—126; 135—140, 143—144, 150—154; 213—218, 221—224, 225—226, 237—239; 241.244; 249—252, 335; 337; 339, 347—350]. Fără numele traducătorului. În „Adevărul Literar și Artistic", București, XVIII, 1937, Seria III-a, nr. 880, 17 oct., p. 10.
Proză.
185. Ovidiu, *Remedium amoris*: [v. 441—444; 449—452; 485—487; 491—498; 503—512; 513—522; 529—533; 537—542; 543; 544; 545—546; 791—794, 795—810]. Traducere de J.K., în „Adev. Lit.", XVIII, 1937, Seria II a, Nr. 886, p. 5.
Proză.

186. Ovidiu, Elegie (III, 3 [*Tristia*]. Traducere de Ioan Micu, în „Anal. Dobr.", XVIII, 1937, p. 137—140.
Versuri rimate.

187. *Ovidius, Tristia și Pontica*. Text latin și traducere ¡uxtaliniară și mai liberă cu toate aplicațiile gramaticale de Max Richter. [București], Tipografia Finanțe și Industrie, f.a. [1937], 1 f.a. + 28 p.
Cuprinde: [*Triastia*]: Elegia I, 1. Elegia III, 3. Elegia III, 7. Elegia III ,10. Elegia IV, 1, v. 67—106. Elegia IV, 10. Elegia V, 7, [Pontica]: Unui prieten nestatornic [IV, 3].

188. Ovidiu, *Remedium amoris* [v. 357—360; 399—418; 579—588; 621—630; 635—650; 655—659; 671—672; 811—814; 673—675; 679—682; 683—697; 715—720; 723—724; 725—729; 741—742; 749—750; 751—756]. Fără numele traducătorului, în „Adev. lit.", XVIII, 1937, Seria II-a, Nr. 888, p. 14.
Proză.

1939

189. Deucalion și Pyrrha (*Metamorfoze*, I, v. 313—415). Traducere de N.A. Gheorghiu, în „Ausonia", I, 1939, Nr. 3, Noembrie, p. 104—106.
Versuri albe.
Cfr. *Ov. Rom.*, 5611 *Clas.*, 994.

190. Ovidiu, *Potopul* (*Metamorfoze*) I. v. 253; 312). Traducere de N. Lascu, în „Ausonia", I, 1939, Nr. 3, noembrie p. 102—104.
Metru original.

191. Ovidiu, Elegia IV (*Trist.*, I) Traducere de Ioan Micu, în „Gînduri ...," III, 1939, poem noiembrie—decembrie, Nr. 9—10, p. 11.
Versuri albe.

192. Ovidiu, Povestea delfinului și a cântărețului Arion (*Faste*, II, v. 73—110). Traducere de Elena I. Popescu, în „Ausonia", I, 1939, Nr. 2, septembrie, p. 58—59.
Proză.

193. C. Săndulescu, *Ovidiană* (Motivul final din *Tristia*), în „Litoral" I, 5, septembrie, 1939 (Pliant nepaginat).

194. Ovidiu, Zilei natale (*Trist.*, III, 13). Traducere de D. Stoicescu, în „Gînduri ...", III, 1939, Nr. 9—10, noembrie—decembrie, p.8.
Versuri rimate.

1940

195. Ovidiu, Invidia (*Metamorfoze*, II, 760—801). Traducere de N. Lascu, în „Ausonia", I, 1940, Nr. 5, martie, p. 175.
Metru original.

196. Ovidiu, Somnul (*Metamorfoze*, XI, v. 589—632). Traducere de N. Lascu, în „Ausonia", II, 1940, Nr. 1, mai, p. 29.
Metru original.

197. Ovisiu, *Scrisoare de la Pontul Euxin* (din *Ex Ponto*, III, 8) Traducere de Ioan Micu, în „Curent. Lit.", Seria I, an II, 1940, Nr. 76, 15 sept., p. 4.
Metru original.

198. Ovidiu, Daphne (*Metamorfoze*, I, 452—517). Traducere de Virgil Popescu în „Preocup. Lit.", V, 1940, p. 155—157.
Metru original.

199. Ovidiu. Metamorfoza ecoului [*Metamorfoze*, III, 370—401]. Traducere de Virgil Popescu, în „Rev. Col. " [= Rev. Lit. a lic. Sf. Sava], XV, 1940, Nr. 3, p. 37.
Versuri rimate.

200. P. Ovidius Naso, *Metamorfoze*, Cartea I. Traducere în versuri de Virgil Popescu. [București], Editura Cartea Neamului, f.a. [1940], 43 p.

201. Ovidiu, Ruga păstorilor către Palia (*Faste*, IV, v. 747—776). Traducere de D. Stoicescu, în „Gînduri ...", IV, 1940, Nr. 1—3, p. 15.
Proză.

1941

202. Ovidiu, *Fastele*, cartea I, [v. 1—215]. Traducere de D. Cuclin, în „Conv. Lit.", LXXIV, 1941, Nr. 7, iulie, p. 799—806.
Versuri albe.

203. Ovidiu, *Fastele*, I [v. 216—362]. Traducere de D. Cuclin, în „Conv. Lit.", LXXIV, 1941, Nr. 8—9, august, p. 1080—1085.
Versuri albe.

204. Ovidiu, Dedal și Icar (*Metamorfoze*, III, 183—235). Traducere de N. Lascu, în „Ausonia", II, 1940, Nr. 3, mai, p. 95—96.
Versuri albe.

205. Ovidiu, Poetul suferind scrie soției sale (*Tristia*, III, 3). Traducere de Petre Stati, în „Cg. Mold.", X, 1941, Nr. 6—7, p. 124—126.
Versuri albe.

206. Ovidiu, *Metamorfoze*, /II , v. 368—401/ După Ovidiu, de V. Theodosiu, în „Ausonia", II, Nr. 3, mai, 1941, p. 97.
Versuri albe.

1942

207. Ovidiu, *Fastele* (sfîrșitul cărtii I [v. 368 — fine]). Traducere de D. Cuclin, în „Conv. Lit.", LXXV, 1942, Nr. 11—12, nov.—dec., p. 696—708.
Versuri albe.

208. Piram și Tisbe [*Metamorfoze*, IV, 55—166]. Traducere de Nicolae Lascu, în „Luceafărul", seria nouă, II, 1942, p. 221—223
Versuri albe.

209. Micu, Ioan, *Scrisoare de la Pontul Euxin* (poezie). în „Litoral", IV, martie 1942, Nr. 11 [Pliant nepaginat].

210. Ovidiu: Cea din urmă noapte la Roma (*Tristia*, III, cartea I). Poetul suferind scrie soției sale (*Tristia*, III, Cartea II [= III]). Poetul cere zeilor moartea (*Tristia*, II, Cartea III). Iarna la Tomis (*Tristia*, X, Cartea III). Traducere de Petre Stati, în *Interpr. lir. lat.* (14), p. 67—76.
Versuri albe.

211. Ovidiu, Unui amic (*Tristia*, V, 7). Traducere de V. Theodosiu, în „Ausonia", II, 1942, Nr. 5, martie, p. 167—168.
Versuri rimate.

1943

212. Publius Ovidius Naso: *Triste*, II, v. 179—218; III, 9 (Originea numelui Tomis), Traducere de Șt. Bezedechi, în *Dacia* ..., I (17), p. 33—35 [Retipărire (150)].
Retipărire (150).

213. Publius Ovidius Naso, *Tristia*, V, 7 (Moravurile Tomitanilor) V, 10. Traducere de Șt. Bezdechi, în *Dacia* ..., I (17), p. 38—41.
Retipărire (150).

214 Publius Ovidius Naso: *Triste*, III, 10 (Iarna la Tomis). Traducere de Bogdan Petriceicu Hașdeu, în *Dacia* ..., (17), p. 35—37.
Retipărire (54).

215. Ovidius, *Metamorfozele* (bucăți alese din cărtile I—II—III). Traducere latino-română necesară elevelor și elevilor din liceele statului și particulare de G. Nica. Vol. I, Iași, Tipografia „Albina", 1943 (Biblioteca autorilor latini). Texte în traducere juxtaliniară și liberă [sau literară?]).
Cuprindea aceleași texte ca ed. din 1924 (119).

216. Publius Ovidius Naso: *Tristia*, III, 14, v. 27 [—fine]; IV, 1; v. 67 [—fine]. Fără numele traducătorului [G. Popa-Lisseanu], în *Dacia* ... I (17), p. 37—38.
Proză.

217. Publius Ovidius Naso, *Pontice*: I, 2, v. 15 [—114]; I, 3, v. 47 [—60]; I, 5, v. 59 [—66]/ I, 8, v. 5 [16, 45—58]; II, 1 (Lui Germanicus), v. 63 [—fine]; II, 7, [v. 1—4, 31—34, 63—74]; II, 9 (Lui Cotys, [v. 1—6, 17—20, 37—40]); III, 1 (Soției [v. 1—30]); III, 2 (Lui Cotta [v. 37—48, 97—102]); III, 4, v. 91 [—94]; III, 5 [v. 1—6]; III, 8 (Lui Maximus); IV, 7 [v. 1—4, 7—14]; IV, 9, v. 75 [—82]; IV, 13 (Lui Carus [v. 1—10, 13—14, 17—50]); IV, 14, v. 13 [—20, 23—24, 27—20]. Fără numele traducătorului [G. Popa-Lisseanu], în *Dacia* ... I (17), p. 41—47.
Proză.

218. Ovidiu: Cea din urmă noapte la Roma /*Triste*, 1, 3/. Blestem (*Impotriva lui Ibis* /v. 107—132/). Poetul suferind, scrie soției sale /*Triste*, III, 3/. Poetul cere zeilor moartea /*Triste*, III, 2/. Iarna la Tomis /*Triste*, III, 10/. Primăvara elegiacă /*Triste*, III, 12/. Traducere de Petre Stati, în *Antol. lat.* (15), p. 117—133.
Versuri rimate.
Retipărire (205, 173).

219. Ovidiu, Iarna la Tomis (*Tristia*, 10, Cartea III). Traducere de Petre Stati, în „Cg. Mold." XII, 1943, Nr. 8—10, p. 106—108.
Retipărire (173, 205).

1943—1944

220. Ovid. Lui Rufinus (*Ex Ponto*, I, 3). Traducere de Const. I. Nicolescu, în „Camenae", I, 1943—1944, Nr. 1—2, p. 92—94.
Metru original.

1944

221. Ovidiu, Sfaturi pentru îndrăgostiți: *Remedium amoris* [v. 41—43, 53—54, 79,—81, 91—92, 107—109, 117—118, 123—126; 135—140; 143—144, 213—218; 221—224; 241—244; 249—252; 260; 291—306; 315—321; 325—330, 347—350].
[Traducere de] N. Jianu, în „Curentul Fam.", I, 1944, Nr. 49, 26 august, 2.
Proză.

1956

222. Ovidiu, Către un prieten (*Pontice*, III, 7). În românește de Șt. Bezdechi, în „Steaua", VII, 1956, Nr. 9, p. 72—73.
Metru original.
223. Ovidiu, *Pontica* [În românește de] Șt. Bezdechi. Bibl. Fil. Cluj-Napoca Acad. R.S.R., Ms. Nr. 1168/I, f.f.a. 116 [1956].
Metru original. Curinde traducerea integrală.
224. Ovidiu, *Pontica* [În românește de Șt. Bezdechi, Bibl. Fil. Cluj-Napoca Acad. R.S.R., Ms. Nr. 1168] II, 137, f.f.a. [1956].
Metru original. Cuprinde traducerea integrală și note.
225. Ovidiu, Între dor și frică (*Triste*, I, 4). În românește de Teodor Naum, în „Steaua", VII, 1956, Nr. 9, p. 71—72.
Versuri albe.

1957

226. Din versurile lui Ovidius. Iarna la Tomis (fragment [*Tristia*, III, 10, v. 1—24]). Traducere de Șt. Bezdechi, în *2000 de ani la naşterea lui Ovidiu*. Teatrul de Stat Constanța, stagiunea 1957—1958 [Caiet de sală]. Constanța, Întreprinderea Poligrafică, f.a., [1957], pliant nepaginat.
Retipărire (135).
227. Ovidiu, Din elegia a X-a, *Tristia*, cartea a II a [v. 7—9, 32, 53—67].Traducere din limba latină de Eusebiu Camilar, în „Tribuna", I, 1957, Nr. 4, martie, p. 1.
Versuri rimate.
228. Ovidius, Cartea a III-a a *Tristiilor*, elegia a X a. Din traducerea integrală a *Tristiilor* și *Epistolelor pontice*, de Eusebiu Camilar, în „Contemporanul", 1957, Nr. 11 (545), 15 martie, p. 1.
Versuri rimate.
229. Ovidiu, Ultima noapte la Roma [*Triste*] (I, 3). Iarna la Tomis [*Triste*] (III, 10). În românește de Spiru Hoidas, în „Tînărul scriitor", VI, 1957, Nr. 4, p. 56—60.
Versuri rimate.
230. Ovidiu, Dor de țară (*Tristia*, III, 4 b). Fără numele traducătorului [Șt. Bezdechi], în „Dobrogea nouă", X, 1957, Nr. 2738, 12 mai, p. 3.
Retipărire (150).
Metru original.
231. Ovidiu, Originea numelui Tomis (*Tristia*, III, 9). Fără numele traducătorului [Șt. Bezdechi], în „Dobrogea nouă", X, 1957, Nr. 2738, 12 mai, p. 3.
Retipărire (150).
Metru original.
232. Ovidius, Cartea I-a a *Tristiilor*, elegia a IV a. Din traducerea integrală a *Tristiilor* și *Epistolelor pontice*, de Eusebiu Camilar, în „Contemporanul", 1957, Nr. 22 (556), p. 1.
Versuri rimate.
233. Ovidius, Cartea întîi a *Tristiilor*, elegia I; elegia a II-a, Cartea a treia a *Tristiilor*, elegia a II-a [indicație greșită: este elegia a III-a]. În românește de Eusebiu Camilar în „Viața Românească, București, X, 1957, nr. 5, p. 106—115.
Versuri rimate.

234. Ovidius, Cartea a V-a a *Tristiilor*, elegia a VII-a. În românește de Eusebiu Camilar, în „Contemporanul", 1957, Nr. 38 (572), p. 3. Versuri rimate.

235. Ovidius, Cartea a treia a *Ponticelor*. Epistola a doua trimisă lui Cotta. Cartea a patra a *Tristiilor*. Elegia a șasea. Din traducerea integrală a *Tristiilor* și *Epistolelor pontice* de Eusebiu Camilar, în „Tribuna", I, 1957, Nr. 19, p. 3.
Versuri rimate.

236. Autobiografia lui Ovidiu (*Tristia*, cartea IV-a, elegia X-a). În românește de I.M. Marinescu. În „Iașul literar", 1957, Nr. 6, p. 39—42.
Versuri albe.

237. Ovidius, Cartea a treia a *Tristiilor* (Elegia a XI-a). În românește de Eusebiu Camilar, în „Gaz. Lit.", IV, 1957, Nr. 27, p. 1.
Versuri rimate.

238. Ovidius, Cartea a I-a a *Tristiilor*. Elegia a V-a. În românește de Eusebiu Camilar, în „Iașul lit.", 1957, Nr. 8, p. 28—30.
Versuri rimate.

239. Ovidiu, Cartea a III-a a *Tristelor*. Elegia a IX-a. Din traducerea integrală a *Tristelor* și *Epistolelor pontice* de Eusebiu Camilar, în „Scînteia". XXVII, 1957, Nr. 4016, p. 2.
Versuri rimate.

240. Ovidiu, Din elegia a X-a, *Tristia*, cartea a III a [v. 7—9; 32—34; 53—67]. Traducere din limba latină de Eusebiu Camilar în „Tribuna", I, 1957, Nr. 4, p. 1.
Versuri rimate.

241. Ovidius, Cartea a I-a Tristiilor (Elegia a IX a). Traducerea de Eusebiu Camilar, în „Gaz.Lit.",IV.1957, Nr.39(185), p.3. Versuri rimate.

242. Ovidiu, *Tristele*, Tălmăciri, cuvînt înainte și note de Eusebiu Camilar, [București], Editura Tineretului, 1957, 158 p. (Cele mai frumoase poezii).

Cuprinde traducerea următoarelor elegii:
Triste: Cartea I: 1—5; 7—11; Cartea a III-a: 3, 9, 10, 11, 14; Cartea a IV-a: 6, 10; Cartea a V-a: 7.
Pontice: Cartea a III-a, Epistola a doua, trimisă lui Cotta.
Versuri rimate.

243. Publius Ovidius Naso, Aurorei (*Amores*, I, 13). Traducerea de Pimen Constantinescu, în Pagini sibiene" (557), p. 92—93.
Versuri albe.

244. Publis Ovidius Naso, Mustrare Corinei (*Amores*, II, 14). Din limba latină de Pimen Constantinescu, în „Scris. Băn.", VIII, 1957, Nr. 7, p. 56—57.
Versuri albe.

245. Ovidiu, În apărarea poeziei (*Amores*, Cartea I a, Elegia 15). În românește de D. Florea Rariște, în „Steaua", VIII, 1957, Nr. 11, p. 43—44.
Versuri albe.

246. Ovidiu, Corinei (*Amores*, Cartea a II-a, Elegia 16). În românește de D. Florea Rariște în „Steaua", VIII, 1957, Nr. 11, p. 49—50.
Versuri albe.

247. Ovidiu, /*Triste*/. Elegia III-3: Soției. Elegia III-7: Perillei. În românește de Spiru Hoidas, în „Luc. ziuă" /2/, 1957, p. 48—57.
Versuri rimate.

248. Ovidiu, Dedal și Icar (*Metamorfoze*, VIII, v. 183—235. Traducere de N. Lascu, în „Steaua", VIII, 1957, Nr. 8, p. 50—52.
Retipărire (204).

249. Ovidiu, Piram și Tisbe (*Metamorfoze*, IV, v. 55—166). Traducere de N. Lascu, în „Steaua", VIII, 1957, Nr. 11, p. 46—49. Versuri albe.
Retipărire (208).

250. Ovidiu, Philemon și Baucis (*Metamorfoze*, VIII, v. 624—724, fragmente [624—659; 678—683; 689—700; 703—724]). În românește de Teodor Murășanu, în „Steaua", VIII, 1957, Nr. 11, p. 51—52.
Versuri albe.

251. Ovidiu, Penelopa către Ulise (*Heroide*, I). În românește de Teodor Naum, în „Steaua", VIII, 1957, Nr. 11, p. 44—46.
Versuri albe.

252. Publius Ovidius Naso, *Scrisori din exil*. În românește de Teodor Naum. Studiu introductiv și comntarii de N. Lascu. București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, f.a. /1957/. 288 p.

Cuprinde traducerea integrală a *Tristelor* și *Ponticelor*.
Versuri albe.
Recenzii și prezentări: „Viața Rom.", X, 1957, Nr. 9 (sept. p. 182—186 (Gh. Bulgăr); „Steaua", VIII, 1957, Nr. 11, p. 91—93 (H. Jacquier) „L. Rom.", VII, 1958. Nr. 2, p. 78—81 (I. Vega).

253. Din versurile lui Ovidius: Originea numelui Tomis (*Tristia*, III, 9). Traducere de Teodor Naum, în *2000 de ani* ... Pliant nepaginat.
Retipărire (252).

254. Teodor Naum, *Traducînd pe Ovidiu*. În „Tribuna", Cluj, I, 1957, Nr. 32, 14 septembrie p. 2, 11.

255. Ovidiu, Din *Metamorfoze*: Cele patru vîrste [I, v. 89—150]. Traducere de Maria Valeria Petrescu, în „Gaz. Lit.", IV, 1957, Nr. 39 [185], p. 3.
Metru original.
Cfr. *Clas.*, 1044.

256. Ovidiu, *Metamorfozele*. În românește de Maria Valeria Petrescu. Cu un cuvînt înainte de Eusebiu Camilar. Ilustrații de Aurel Stoicescu. [București], Editura de Stat pentru Literatură și Artă, f.a. [1957]. 281 p.
Cuprinde: Cartea I: Haosul și facerea lumii (v. 1—23, 34—44, 69—88). Giganții (v. 151—162). Sfatul zeilor și metamorfozarea lui Lycaon (v. 163—239). Potopul (v. 263—312),. Deucalion și Pyrrha (v. 313—366). Pămîntul iarăși populat (v. 367—415). Python (v. 416—450) Daphne (v. 452—567). Io (v. 568—636)

Cartea a II-a: Palatul soarelui — Phaeton (v. 1—78, 88—149). Purcederea lui Phaeton (v. 150—207). Pîrjolul pămîntului (v. 210—271). Pămîntul se jeluiește lui Iupiter (v. 272—303). Moartea lui Phaeton v. 304—328). Ocyrhoe (v. 660—699). Europa (v. 866—911).

Cartea a III-a: Echo (v. 359—401). Narcis (v. 407—510).

Cartea a IV-a: Atlas (v. 631—662). Andromeda (v. 663—739). Obirsia mărgeanului (v. 740—752). Perseu ia de soție pe Andromeda (v. 753—764). Meduza (v. 765—803).

Cartea a V-a: Răpirea Proserpinei (v. 385—550, 564—751).

Cartea a VI-a: Niobe și Latona (v. 146—312).

Cartea a 4II-a: Ciuma din Egina (v. 523—613). Myrmidonii (v. 614—660).

Cartea a VIII-a: Minotaurul și Labyrintul (v. 152—168). Cununa Arianei (v. 169—182). Dedal și Icar (v. 183—237). Philemon și Baucis (v. 611—724).

Cartea a IX a: Nessus și Deianira (v. 98—133). Moartea lui Hercule (v. 134—210). Metamorfoza lui Lychas (v. 211—238). Apoteoza lui Hercule (v. 239—272).

Cartea a X-a: Orfeu și Euridice (v. 1—77). Pygmalion (v. 243—297).

Cartea a XI a: Moartea lui Orfeu (v. 1—66). Pedepsirea Menadelor (v. 67—84). Pacchus și regele Midas (v. 85—145). Urechile lui Midas (v. 146—193). Esac (v. 749—795).

Cartea a XII-a: Grecii se pregătesc să pornească spre Troia (v. 1—23). Ifigenia (v. 24—38), Faima (v. 29—63). Ahile și Cycnus (v. 64—145). Moartea lui Ahile (v. 580—628).

Cartea a XIII-a: Cuvîntarea lui Aiax (v. 1—122). Cuvîntarea lui Ulisse (v. 123—381). Moartea lui Aiax (v. 382—389). Hecuba (v. 399—428).

Cartea a XIV a: Sosirea lui Enea în Italia: Sibylla (v. 101—153). Achemenide și Polyphem (v. 154—222). Macareu, Ulisse și Circe (v. 223—307). Eneas sosește în Latium (v. 445—464). Metamorfoza corăbiilor lui Eneas (v. 527—565). Ardeea (v. 566—580). Apoteoza lui Eneas (v. 581—608).

Cartea a XV-a: Esculap (v. 626—744). Apoteoza lui Cezar (v. 745—870). Epilog (v. 871—779).
Metru original.
Recenzii și prezentări: „L. Rom.", VII, 1958, Nr. 2, p. 9—19 (I. Popescu), Pentru traduceri mai bune din limbile clasice. Pe marginea traducerii *Metamorfozelor* lui Ovidiu).

257. Ovidiu, *Metamorfozele*, I, 570—749: Io, fiica lui Inachus, e prefăcută în vacă; Argus; Mercur se preschimbă în păstor, Io își recapătă făptura omenească. Faeton (I, 750—779; II, 1—366; 381—400). Faeton, fiul Soarelui și al Climenei, vrea să își dovedească obîrșia cerească. Faeton cere voie să mîne o zi carul Soarelui. Plecarea lui Faeton. Prăpădul de pe pămînt. Moartea lui Faeton. Heliadele, surorile lui Faeton, sînt preschimbate în arbori. Durerea Soarelui. Traducere de Zaharia Stancu și A. Vasilescu, în „Viața Rom.", X, 957, Nr. 6, p. 112—124.
Metru original.

258. Publius Ovidius Naso, *Metamorphosis* (I, v. 89—162). Traducere de Ion Stoica Udrea, în „Scris. Băn.", III, Nr. 6, p. 58—59.
Metru original.

259. Ovidiu, bolnav la Tomis, scrie soției sale la Roma (fragment [*Triste*, III, 3, v. 1—36; 47—56; 71—76]). Fără numele traducătorului. În „Dobrogea ...", X, 1957, Nr. 2850, 22 septembrie, p. 2.
Versuri albe.

1957—1958

260. Publius Ovidius Naso: Către soție [*Pont.*, III, 1, v. 1—28]. Către prieteni [*Pont.*, III, 7, v. 33—40]. În românește de Șt. Bezdechi, în *2000 ani de la nașterea lui Ovidiu*, *Ovidiu*. Teatrul Național Cluj 1957—1958. [Caiet de sală]. Pliant nepaginat
Metru original.
Retipăriri (150).

261. Din versurile lui Ovidius: Elegia I-a. Fragment (*Tristia*: I, 1 [v. 1—19]). Trad. Eusebiu Camilar, în *2000 de ani* l... Pliant nepaginat.
Retipăriri (242).

1958

262. Publius Ovidius Naso, *Halieuticele*. Traducere de St. Cuciureanu, în „Iașul lit.", IX, 1958, Nr. 3, p. 72—74.
Metru original.

263. Ovidiu, Pagini de antologie; Din *Metamorfoze*: Invidia (II, 760—801). Traducere de N. Lascu, în *P. Ovidius* ... , p. 106—107.
Retipărire (193).

264. Ovidiu, Pagini de antologie: *Triste*: Povestea vieții mele (IV, 10). Cea din urmă noapte la Roma (I, 3). Unei poete (III, 7). Originea numelui Tomis (III, 9). Mormintele tomitanilor (V. 7). Oameni și stări din Tomis (V, 10). Iarna în țara geților (III, 10). Traducere de Teodor Naum, în *P. Ovidius* ... , p. 90 — 105.
Retipărire (252).

265. *Cugetări și pasaje alese din opera lui Ovidiu*. Text original și traducere în proză de Th. Simenschy, în „Steaua", IX, 1958, Nr. 3 (97), martie, p. 66—72.
Cuprinde:
Fasti: I, 297—308, 217—218, 419, 249—250, 603, 493—494, 255; VI, 771—7712. I, 484.
Tristia: III, 7, v. 43—44; 2, v. 266—276; III, 7, v. 33—38; I, 1, v. 47; IV, 3, v. 74; V, 12, v. 37—38; I. 1, v. 37—38; 2, v. 51; 5, v. 27—30; V, 8, v. 15—18; IV, 1, v. 33; II, v. 33—34; I, 8, v. 5—6; 9, v. 51.
Metamorfoze: IV, 428; III, 136—137; XII, 610; VII, 20; XV, 165, 254—255.
Ars iamatoria: II, 113—114; I, 471—474.
Amores: I, 14, v. 39—42; II, 9 b, v. 41—42; III, 3, v. 19—20; 2, v. 50; 9, v. 35—36.
Pontice: III, 3, v. 101—102; IV, 11, v. 17—20; 12, v. 47—48; III, 6, v. 29—32; II, 7, v. 8; IV, 4, v. 5—6; I, 3, v. 33—38; I, 5, 35—36; IV, 10, v. 55—56; III, 4, v. 9—10; 6, v. 22—23; I, 3, v. 21—22; III, 7, v. 25—26; II, 3, v. 13—14; III, 2, v. 32; IV, 16, v. 3; II, 9, v. 39; I, 2, v. 64; 6, v. 27—44; I, 9, v. 39—40; II, 3, v. 11 12; 35—36; III, 4, v. 79.

1959

266. Ovidiu, *Metamorfoze*. Traducere de Ion Florescu. Revizuirea traducerii, prefață, note, anexe: Petru Creția. [București], Editura Academiei Republicii Populare Române, 1959. 447 p. + 4 tabele. (Scriitori greci și latini, V).
Metru original.

267. Creția, Petru, Prefață [despre *Metamorfoze*], în vol. *Metamorfoze* (231), p. 5—14.

268. Ovidius, *Metamorfoze*. Traducere, studiu introductiv și note de David Popescu. București, Editura Științifică, 1959, LXII + 444 p.
Proză.
Recenzii și prezentări: „Steaua", X, 1959, Nr. 9, p. 166—170 (V. Talpă).

269. Ovidiu, Penetrația romană la gurile Dunării (*Cîntece de tristețe*, V, 7, v. 9—18; 12, v. 57—58. *Scrisori din Pont*, I, 8, v. 5—6, 11—16; IV, 7, v. 19—28, 9, v. 75—80). Traducere de Vl. Iliescu, în vol. *Crestomația de texte privitoare la istoria antică*, ed. II-a, p. 197—198.
Proză.

1963

270. Manu, Emil, *Eminescu traducător: Note la o traducere din Ovidiu*, în „Viața Rom.", XVI, nr. 11, noiembrie 1963, p. 175—177.

1964

271. Ovidius: Unei curtezane (*Iubirile*, I, 3); Unui portar nemilos (*Iubirile*, I,6); Despre frizură (*Arta de a iubi*, fragment [III, v. 129—153; 159—166]); *Cosmetice* (fragment [v. 51—82]); Ultima noapte la Roma (*Tristele*, I, 3); Lui Maximus (*Ponticele*, III [8]); Iarnă sarmatică (*Tristele*, III, 10); Elegie la moartea lui Tibullus (*Iubirile*, III, 9); Moartea papagalului Corinei (*Iubirile*, II, 6). Traducere de Al. Andrițoiu, în *Din lirica ...*, p. 143—181.
Metru original.

272. Ovidiu: *Tristele*, I, 2, v. 81—86, 94; 3, v. 61—62; 5, v. 61—72; 8, v. 37—40; 10, v. 13—14, 37—42; 11, v. 31—42; II, v. 185—206; III, 2, v. 1—2, 8; 3, v. 1—14, 61—64; 4, v. 45—53; 8, v. 17—23, 27, 37—42; 9, v. 1—10, 33—34; 10, v. 1—78; 11, v. 7—14, 35—36; 12, v. 1—2, 13—16, 27—34, 51—52; 14, v. 37—50; IV, 1, v. 19, 45, 57—62, 67—96; 4, 55—66; 6, v. 45—48; 8, v. 15—16, 25—26, 41—42; 9, v. 17; 10, v. 93—98; 10, v. 109—114, 119; V, 1, v. 1—2, 13—14, 21—22, 45—46, 72—74; 2, v. 31—32, 61—72; 3, v. 7—12, 21—22; 4, v. 1—2; 5, v. 27—28; 6, v. 19—21; 7, v. 1—2, 9—20, 41—60; 10, v. 1—52; 12, v. 10, 17—20, 51—62; 13, v. 1—2, 5—6.

Scrisori din Pont, I, 1, v. 1—2, 79; 2, v. 15—28, 43—48, 59—60, 73—94, 103—114; 3, v. 35—38, 47—60; 4, v. 31—32; 5, v. 12, 49—52, 61—66, 71—76; 7, v. 1—14; 8, v. 5—20, 27—28, 49—62; 9, 45—46; 10, v. 31—32, 35; II, 1, v. 3, 19—20, 63—66; 2, v. 1—4, 67—68, 93—96, 111—112; 4, v. 1; 5, v. 9; 6, v. 1—2; 7, v. 1—2, 31—32, 63—74; 9, v. 1—6, 37—38, 51—54, 65—68, 79—80; 10, v. 30, 49—50; III, 1, v. 1—30; 2, v. 37—48, 97—102; 3, v. 25—26; 4, v. 2, 91—92; 5, v. 1—6, 27—28, 45, 56; 6, v. 2; 7, v. 19, 29—30, 40; 8, v. 1—22; 9, v. 3—4, 31—32, 37—38; IV, 2, v. 1—2, 21—22, 37—38, 51—52; 3, v. 51—52; 4, v. 7—8, 22; 6, v. 5, 45—46; 7, v. 1—30, 47—54; 8, v. 83—86; 9, v. 1—2, 75—108, 113—120; 10, v. 1—2, 29—46, 57—70; 12, v. 33—34; 13, v. 17—23; 33—40; 14, v. 7—16, 23—30, 45—48, 53—56, 59—62; 15, v. 35—36, 39—40.

Ibis, v. 137—139, 329—330, 637—638. Traducere de Vl. Iliescu, în *Izvoare ...* I ( ), p. 273—341.
Proză.

1965

273. Ovidiu, *Fastele*. Traducere de Ion Florescu și Traian Costa. Studii și note de Traian Costa. București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965. 283 p. (Scriitori greci și latini).
Metru original.

1966

274. Publius Ovidius Naso, *Epistole din exil*. Traducere de Eusebiu Camilar. Prefață, note și indice de Toma Vasilescu. /București/, Editura pentru Literatură, 1966, LXII + 352 p. (Biblioteca pentru toți) serie nouă, Nr. 330).
Versuri rimate.

275. Camilar, Eusebiu, *Cuvîntul tălmăcitorului*, în vol. *Epistole...* (239), p. V—XXXI.

276. Ovidiu, Primăvară elegiacă (*Trist.*, III, 12). În românește de Petre Stati, în „Iașul literar" 1966, Nr. 6, p. 49—51.
Versuri rimate.
Retipărire (173).

1967

277. Ovidiu [*Tristele*]. Cartea Întîi, Elegia I. Fără numele traducătorului [Eusebiu Camilar], în vol. *Culegere de texte din literatura universală*. Clasa a XI-a, secția umanistă. București, Editura Didactică și Pedagogică, 1967, p. 73—76.
Retipărire (242).

278. Scrisori din exil /*Pont.*/. IV, 10, /v. 1—64, cu omisiuni/. Traducere de T. Naum, în N. I. Barbu, Ovidiu Drimba, Romul Munteanu, Edgar Papu, *Istoria literaturii universale*. Manual pentru Cl. XI-a umanistică. București, Editura Didactică și Pedagogică, 1967, p. 43 /n.e./.
Retipărire (252).

1968

279. *Ovidiu la gurile Dunării* (*Tristia*, III, Eleg. 10); *Darul Dunării* (Din Ovidiu *Pontica*, III, 8); *Ovidiu către soția sa* /*Trist.*, III, 3, v. 5—20/. Traducere de B. Petriceicu Hașdeu, în vol. *Scrieri alese*, I. Ediție de prof. J. Byck. Cu un studiu introductiv de George Munteanu. București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 109—114.
Retipărire (54).

280. Ovidiu *Ars amandi* (fragmente [I, v. 343—350, 605—622, 625—630, 657—666,7 03—720; II, v. 111—122, 150—158, 160—168, 345—352, 373—386, 443—446, 675—676, 685—694, 733—734, 739—744]). Traducere de N. Porsenna, în „Tomis", III, 1968, Nr. 4, p. 12—13.
Versuri rimate.

281. Ovidiu, Dafne/*Metamorfoze*, I, v. 483—565/. Traducere de Grigore Sălceanu, în „Dobrogea Nouă", XXI, 1968, Nr. 6153, p. 2.
Versuri rimate.

1969

282. Ovidiu. *Amores*: Scrisoarea blestemată /I, 11/. Scrisoare Corinei. Traducere de Pimen Constantinescu, în „Cronica", IV, 1969, Nr. 41 (192), p. 12.
Versuri albe.

283. Ovidiu, *Amores*: Moartea papagalului Corinei (*Psittacus, Eois imitatrix ales ab Indis* .. /II, 6/). Gelozia Corinei (*Ergo sufficiam reus in nova crimina semper?*/II, 7/) Traducere de Pimen Constantinescu, în „Ramuri", 6, 1969, Nr. 5 (59), p. 24.
Versuri albe.

284. Ovidiu, *Amores*: Mînia poetului (*Nullus amor tanti est-abeas, pharetrate Cupido!* /II, 5/). Dragoste ancilară (*Ponendis in mille modos perfecta capillis* /II, 8/). Traducere de Pimen Contautinescu, în „Ramuri", 6, 1969, Nr. 6 (60), p. 24.
Versuri albe.

285. Scrisori din exil /*Pontica*/, IV, 10 /v. 1—64, cu omisiuni/. Traducere de T. Naum, în *Ist. lit. univ.* (vezi nr. 278), p. 47/n.e./.
Retipărire (252).

286. Ovidiu, *Amores*: Moartea lui Tibul /III, 9/. Traducere de Pimen Constantinescu, în „Steaua", XX, 1969, Nr. 9, p. 56—58.
Versuri albe.

287. Grigoriu, Theodor, Elegia Pontica (Elegia III /Cartea III/ de Ovidiu). Cor de femei. /București, Editura Muzicală, 1969/. 35 p.

288. *Ovidiu*. Traducere de Maria-Valeria Petrescu. /București, Editura Albatros, 1969/. 217. /—221/ p. (Cele mai frumoase poezii).
Cuprinde:
Femei legendare: Epistola I-a: Penelope către Ulise. Epistola a V-a: Oenone către Paris.
Dragostea Corinei: Glorie de poet (I, XV). Sfada Muzelor (III, I). La moartea lui Tibullus (III, IX). Serbările lunonei (III, XIII).
Arta iubirii: Cartea I: Sfaturi pentru tineri pentru găsirea unei iubite. Locuri de preumblare la Roma (v. 67—88). La teatru (v. 89—134). Cartea a II-a: Sfaturi pentru păstrarea iubitei. Despre cusurul iubitei (v. 641—662). Cartea a III-a: Sfaturi către tinere. Despre găteli (v. 101—132). Despre pieptănătură (v. 133—158). Despre arta mișcărilor (v. 281—304). Despre cultivarea artelor (v. 311—348).
Leacuri împotriva iubirii: Invocație (v. 75—78). Curmați răul de la început (v. 79—96). Îndemnuri spre alte îndeletniciri (v. 135—158; 169—198).

Dresuri [sic!] pentru față: Gătceala femeilor în trecut și astăzi. (v. 11—34; 43—50). O rețetă de înfrumusețare (v. 51—68).
Metamorfozele: Acteon (c. III, v. 143—152). Iunona coboară în infern (c. IV, v. 432—463). Erysichton (c. VIII, v. 725—776). Foamea (c. VIII, v. 777—842). Mnestra (c. VIII, v. 843—878). Alcyone așteaptă pe Ceyx (c. XI, v. 573—582), Somnul (c. XI, v. 583—748). Apoteoza lui Romulus și a Hersiliei (c. XIV, v. 805—851). Din învățăturile lui Pythagora (c. XV, v. 60—110; 143—159; 165—174).
Fastele: Dedicație (I, v. 1—14). Cercetătorii de stele (I, v. 295—310). Altarul Păcii (I, v. 697—704; 709—722). Lupercalele (II, v. 381—422). Parentalele (II, . 533—556). Calendarul Iulian (III, v. 151—166). Paliliile (IV, v. 721—806). Obîrșiile Romei (IV, v. 807—864). Săgetătorul (V, v. 379—414).
Scrisori din Pont: Soției (I, 4).
Ibis (Blestemul bardului: v. 1—30; 45—62; 109—142).
Despre pescuit (*Halieutica*): [v. 1—47].
Metru original.

1970

289. Ovidiu, *Epistole din exil*: *Tristele*, I, Elegia III. *Ponticele*, cartea III, scrisoarea VIII: Către Maximus. Traducere de Eusebiu Camilar, în *Antol. lit. univ.* ... p. 84—87. Retipărire (242, 274).
290. Ovidiu, *Metamorfozele*: cartea III, Narcis (v. 407—510). Traducere de Maria Valeria Petrescu, în *Antol. lit. univ.* ... 1, p. 46—48. Retipărire (256).

1971

291. Donceanu, Felicia, *Ponti Euxini Clepsydra*. Schițe în laviu pentru oboi, clarinet, soprană, harpă și percuție. M. din Publius Ovidius Naso. Ms. Prima audiție: 1971.
292. Grigoriu, Theodor, *Elegia Pontica*. Partitura. București, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, 1971. 58 p. (Premiul „Uniunii Compozitorilor din Republica Socialistă România" pe anul 1969).
293. Publius Ovidius Naso, *Tristia, III*, 3 [v. 1—4, 13—20, 23—24, 37—42, 49—50, 59—60, 65—66, 69—76, 81—84, 87—88] „Traducere literală" /de Theodor Grigoriu/, în *Elegia Pontica*. Partitura. București, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, 1971. P.5.
294. Popovici, Doru, Ponti Euxini Clepsydra (Schițe în laviu de Felicia Donceanu), în „Muzica", XXI, 1971, Nr. 6 (223), iunie, p. 13.
295. Scrisori din exil /*Ponticа*/, IV, 10 /v. 1—64, cu omisiuni/. Traducerea de T. Naum, în Ist. lit. univ. (vezi nr. 278, 285), ed. 1971, p. 47 /n.e./. Retipărire (252).

1972

296. Publius Ovius Naso, (*Amores*): Pentru elegie (I, 1); Un bilet (I, 11); Farmecul poeziei ușoare (II, 1). În românește de D. Crăciun, în „Ateneu", IX, 1972, nr. 8 (97), august, p. 20. Versuri albe.
297. Publius Ovidius Naso: *Ars amandi* (I, v. 487—524). *Remedia amoris*, 1 (v. 717—732); 2 (v. 751—766). Traducere de Ioan Micu, în „Tomis". VII, 1972, Nr. 12 (78), p. 9. Versuri rimate. Cfr. *Clas.*, 1075.
298. Fragment dintr-o scrisoare a lui Ovidius trimisă soției lui, de la Pontul Euxin (*Tristia*, III, 3 [v. 1—4; 47—50; 65—66; 68—88]). Traducere de Ioan Micu, în „Curierul Meșt.", f.a. [1972], Nr. 4, p. 45—46. Versuri rimate.
299. Publius Ovidius Naso, *Tristele. Ponticele*. Traducere și prefață de Teodor Naum. Ediția ilustrată de Mircea Dumitrescu. București, Univers, 1972, XV 358 p. Versuri albe.
300. Ovidiu, *Metamorfoze*: Crearea bărbatului (I, 69—85). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... , p. 33—34. Retipărire (256).

301. Ovidiu, *Metamorfoze*: Neasemuita vîrstă de aur (I, 86—108). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 115—116.
Retipărire (256).

302. Ovidiu, *Metamorfoze*: Zeus hotărăște să nimicească oamenii născuți din sîngele giganților, dezlănțuind potopul (I, 155—200, 208—314). Deucalion și Pyrrha repopulează pămîntul pustiit de ape (I, 315—441). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 119—130.
Retipărire (256).

303. Ovidiu, *Metamorfoze*: Neîmpărtășind iubirea lui Apolo, nimfa Dafne este metamorfozată în laur (I, 452—559; 564—567). Io este preschimbată în junincă și dată în paza lui Argus (I, 568—666). Mercur îl ucide pe Argus și o eliberează pe Io (I, 667—779). Conducînd carul Soarelui, nechibzuitul Phaeton incendiază universul și își găsește sfîrșitul (II, 1—333). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 138—164.
Retipărire (256).

304. Ovidiu, *Metamorfoze*: Plecînd în căutarea Europei, Cadmus întemeiază orașul Teba (III, 1—142). Vînătorul Acteon este preschimbat în cerb și sfîșiat de proprii lui cîini, fiindcă a surprins-o pe Diana scăldîndu-se (III, 155—252). Nașterea zeului Dionysos (III, 253—315). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 172—184.
Metru original.
Retipărire (256).

305. Ovidiu, *Metamorfoze*: Disprețuind iubirea nimfei Echo, Narcis devine victima propriei sale frumuseți (III, 339—402; 404—509). Prorocul Tiresias prezice triumful lui Bachus în Teba (III, 510—529). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 188—196.
Metru original.
Retipărire (256).

306. Ovidiu, *Metamorfoze*: Peripețiile lui Perseu, biruitorul Meduzei și salvatorul Andromedei (IV, 605—803). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 201—208.
Retipărire (256).

307. Ovidiu, *Metamorfoze*: Teseu este recunoscut de tatăl său Egeu, regele cetății Atena, pe care încearcă să o subjuge Minos, stăpînul Cretei (VII, 401—522). Eac, regele Eginei, povestește cum o molimă i-a pustiit cetatea și cum furnicile au repopulat-o, dînd naștere mirmidonilor (VII, 523—658). Răpit de Aurora, Cephal rămîne credincios soției sale Procris, pe care o pune la încercare și o ucide fără să vrea (VII, 661—865). Minos îl însărcinează pe Dedal să construiască Labirintul pentru a ascunde în el Minotaurul (VIII, 152—177). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 238—258.
Metru original.
Retipărire (256).

308. Ovidiu, *Metamorfoze*: Spre a scăpa din captivitatea cretană, Dedal își făurește aripi, luîndu-și zborul împreună cu fiul său, Icar, (VIII, 182—235; 260—272). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 270—272.
Retipărire (256).

309. Ovidiu, *Metamorfoze*: Fluviul Achelous arată cum a fost înfrînt de Hercule cu prilejul pețirii frumoasei Deianira (IX, 8—88). Straiul centaurului Nessus pricinuiește moartea lui Hercule care își înalță singur rugul și este primit în rîndul zeilor IX, 98—272). Arachne o înfruntă pe Atena, protectoarea torcătoarelor, și este preschimbată în păianjen (VI, 5—114), 120—145). Fiii și fiicele Niobei pier sub săgețile Latonei (VI, 146—312). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 280—302.
Metru original.
Retipărire, cu mici excepții (256).

310. Ovidiu, *Metamrfoze*: Fiindcă a doborît un stejar închinat lui Ceres [sic !] Erysichton este osîndit la foame veșnică (VIII, 729—879). Venus însuflețește fecioara sculptată în fildeș și îndrăgită de cretanul Pygmalion (X, 243—299). Venus îl sfătuiește zadarnic pe chipeșul vînător Adonis să se ferească de mistreți (X, 530—550; 708—721). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 315 — 325.
Metru original.
Retipărire, cu mici excepții (256).

311. Ovidiu. *Metamorfoze*: Cum a venit pe lume Asclepios, binefăcătorul omenirii (II, 543 547; 599 — 649). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 328—330.
Retipărire (256).

312. Ovidiu, *Metamorfoze*: Regele frigian Midas scapă de darul de a schimba în aur tot ce atinge cu mîna, dar rămîne cu urechi de măgar (XI, 85—193). În românește de Maria Valeria Petrescu, în *Legende* ... p. 340—343.
Retipărire (256).

313. Ovidius, *Metamorfoze*. Ediția a II-a revăzută. Studiu introductiv, traducere și note de David Popescu. /București, Editura Științifică/. f.a. [1972]. 501 p.
Proză.

314. Publius Ovidius Naso: Moravurile Tomitanilor (*Tristele*, cartea a V-a, elegia a VII-a). Viața la Tomis (*Tristele*, cartea a V-a, elegia a X-a). Traducere de N. Porsenna, în „Tomis", VII, 1972, Nr. 12 (78), p. 8—9.
Versuri rimate.

315. Publius Ovidius Naso, *Daphne* (*Metamorphoses* /I, v. 478—567/), I, Traduit par Grigore Sălceanu, în „Tomis", VII, Nr. 12 (78), 25 august 1972, p. 8.
Versuri rimate.

316. Florilegiu ovidian: Povestea lui Narcis (Din *Metamorfoze* /III, v. 407—440, 502—503, 509—510/). Tălmăcire de Petre Stati, în „Rom. Lit.", V, Nr. 34 (342), 25 august 1972. p. 12.
Versuri rimate.

317. Florilegiu ovidian: Primăvară elegiacă (Din *Tristele* [III, 12, v. 1—42]). Tălmăcire de Petre Stati, în „Rom. Lit.", V, 1972, Nr. 34 (342), 25 august, p. 12.
Retipărire (218).

318. Ovidius: Carmen perpetuum (*Amoruri*, I, 15), Orfice (*Arta iubirii*, III, 321—355). Mi-e chipul trecător ... (*Arta iubirii*, II /v. 113—144/). Delfinul (*Faste*, c. II/v. 83—118/). Dor de țară (Pontica, I, /v. 27—44/). Epitaf tomitan (*Tristia*, III /v. 1—20, 57—80/). Epilog (*Metamorfoze*, c. XV /v. 824—832/). Traducere de Gr. Tănăsescu, în „Luceafărul", XV, 1972, Nr. 35 (539). p. 10.
Versuri albe.

319. Publius Ovidius Naso: Leandru către Hero (*Heroides*, XVIII, 45, 211—222). Traducere de Gr. Tănăsescu, în „Tomis", VII, 1972, Nr. 12 (78), p. 8.
Versuri albe.

1973

320. Publius Ovidius Naso, *Ponticele*: Către amici (III, 7). Către un amic necredincios (IV, 3). Traducere de E. Camilar, în *Antologia* ... p. 205—207.
Retipărire (274).

321. Publius Ovidius Naso, *Amoruri*: Pentru elegie (I, 1). Traducere de D. Crăciun, în vol. *Antologia poeziei latine*. Prefață de Gabriela Creția. Antologie și tabel cronologic de Dumitru Crăciun, [București], Editura Albatros, f.a. [1973], p. 152—153.
Versuri albe.

322. Publius Ovidius Naso, *Amoruri*: Farmecul poeziei ușoare (II, 1). La moartea poetului Tibullus (III, 1). Adio muzei lascive (III, 15). Traducere de D. Crăciun, în *Antologia* .... p. 155—159.
Versuri albe (II, 1) și versuri rimate (III, 9 și III, 15).

323. Scrisori din exil /*Pontica*/, IV, 10 /v. 1—64, cu omisiuni/. Traducere de T. Naum, în *Ist. lit. univ.*, (vezi nr. 278, 285, 295), ed. 1973 p. 55—56 /n.e./.

324. Publius Ovidius Naso, *Heroide*: Hero către Leandru (XIX). Traducere de D. Crăciun, în *Antologia* ... (28), p. 162—166.
Versuri rimate.

325. Publius Ovidius Naso, *Fastele*: Delfinul și Arion (II, 83—118). Primăvara (III, 235—258). Traducere de Ion Florescu și Traian Costa, în Antologie ...p. 183—185.
Retipărire (273).

326. Ovidiu. *Tristele* (III, 10). Traducere de B.P. Hașdeu, în *Antologia* ... p. 258—262.
Retipărire (54).

327. Publius Ovidius Naso, *Tristele*: Cuvînt de însoțire (I, /1/). Pe marea furtunoasă (I, 2). Cea de pe urmă noapte la Roma (I, 3). Iarna în țara geților (III, 10). Povestea vieții mele (IV, 10). Cu barbarii din Tomis (V, 10). Traducere de T. Naum, în *Antologia* ..., p. 186—203.
Retipărire (252).

328. Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze*: Invocație (I, 1—4), Haosul și facerea lumii (I, 5—22); 34—44; 69—88). Echo (III, 359—401). Minotaurul și Labyrintul (VIII, 152—168), Philemon și Baucis (VIII, 611—724). Orfeu și Eurydice (X, 1—77). Faima (XII, 39 63), Epilog (XV, 871—879). Traducerea de Maria Valeria Petrescu, în *Antologia* ... p. 170—182.
Metru original.
Retipăriri (256).

329. Ovidiu, *Heroide*: Penelopa către Ulise (I, v. 47—78). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți latini*. II, *De la Tibul până la Rutilius Namatianus*. Antologie, prezentări ale autorilor, traduceri și note de Petre Stati. București, Editura Minerva 1973 (Biblioteca pentru toți, 778), p. 80—82.
Versuri albe.

330. Ovidiu, *Amoruri*: Triumful amorului (I, 2). Amorul Corinnei (I, 5). Portretul (I, 6). Vina Corinnei (II, 5). Credința lui Ovidiu (II, 7). Cypassis (II, 8). Rămas bun Venerei (III, 15). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II p. 82 — 101.
Versuri rimate.

331. Ovidiu, Din *Arta iubirii*: Sfaturi pentru cel îndrăgostit (II, v. 198—222). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 101—103.
Versuri rimate.

332. Din *Arta iubirii*: Rochiile (III, v. 169—192). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 103—104.
Versuri albe.

333. Ovidiu, Din *Metamorfoze*: Povestea zinei Echo (III, v. 356-365; 370-401). Povestea lui Narcis (II, v. 406, 440; 503; 509—510). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 104—109.
Versuri rimate.

334. Ovidiu, Din *Metamorfoze*: Piratii schimbați în delfini (III, v. 629—685). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 109—111.
Versuri albe.

335. Ovidiu, Din *Faste*: Ianus (II, v. 99—144). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 111—113).
Versuri albe.

336. Ovidiu, Din *Faste*: Anna Perenna (III, v. 523—540). Traducere de Petre Stati în vol. *Poeți* ... II (329), p. 113—114.
Versuri rimate.

337. Ovidiu, Din *Ibis*: Blestem (v. 107—130). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 114—116.
Retipărire (218).

338. Ovidiu, *Tristele*: Ultima noapte a poetului la Roma (I, 3). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 116—119.
Retipărire (218).

339. Ovidiu, *Tristele*: Unui prieten necredincios (I, 8). Cititorului (Epilog la primele *Triste*, I, 11). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... (329), p. 119—123.
Versuri rimate.

340. Ovidiu, *Tristele*: Poetul cere zeilor moartea (III, 2). Poetul suferind scrie soției sale (III, 3). Iarna la Tomis. (III, 10). Primăvară elegiacă (III, 12). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeți* ... II (329), p. 123—136.
Retipărire (173).

341. Ovidiu, *Tristele*: Unui necunoscut (IV, 9). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeti* ... II (329), p. 136—137.
Versuri rimate.

342. Ovidiu, *Epistole din Pont*: Scrisoarea lui Maximus (III, 8). Traducere de Petre Stati, în vol. *Poeti* ... II (329), p. 137—139.
Versuri rimate.

343. Publius Ovidius Naso, *Amoruri*: Poezia nemuritoare (I, 15). Traducere de Gr. Tănăsescu, în *Antologia* ... (290), p. 153—155.
Versuri albe.

344. Publius Ovidius Naso, *Heroide*: Leandru către Hero (XVIII), Traducere de Gr. Tănăsescu în *Antologia* ... p. 160—162.
Versuri albe.

345. Publius Ovidius Naso, *Arta iubirii*: Frumusețea e trecătoare (II, 113—149). Puterea poeziei (III, 321—353). Traducere de Gr. Tănăsescu, în *Antologia* ... p. 167—169.
Versuri albe.

346. Publius Ovidius Naso, *Ponticele*: Dor de țară (Lui Rufinus, I, 3). Traducere de Gr. Tănăsescu, în *Antologia* ... p. 204.
Versuri albe.

1974

347. Publius Ovidius Naso, *Tristele*: Elegia a X-a [Cartea III, v. 37—76]. Traducere de Eusebiu Camilar, în vol. Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *Antologia poeziei românești* București Editura Didactică și Pedagogică, 1974, p. 1.
Retipărire (242).

348. Publius Ovidius Naso, *Ponticele*: Scrisoarea XIX [= Cartea IV, *14*, v. 45—47, 51—52, 55—57, 59—60]. Traducere de Eusebiu Camilar, în vol. Zoe Dumitrescu-Bușulenga, *Antologia* ... (347), p. 2.
Retipărire (274).

349. Donceanu, Felicia, *Ponti Euxini Clepsydra*. Schițe în laviu pentru oboi, clarinet, sopranǎ, harpă și percuție. Texte din Publius Ovidius Naso. București, Editura Muzicală a Uniunii Compozitorilor, 1974. 43 [44] p.

350. Manu, Emil, *O traducere din Ovidiu și rectificarea unor date*, în „Caietele lui Mihai Eminescu", II, 1974, p. 75—77.

1975

351. Dima Drăgan, Corneliu, *O versiune necunoscută din Ovidiu*, în „Trib. Rom.", IV, 1975 Nr. 75, 15 decembrie, p. 12.

352. Duțu Alexandru, O traducere necunoscută a *„Metamorfozelor"*, în „Manuscriptum", VI, 1975, Nr. 4 (21), p. 180—182.

353. Grigorescu, Dan, *Ovidiu, „Metamorfoze"*, în „Contemporanul", Nr. 43 (1511), 24 oct. 1975, p. 10.

354. Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze*. Cartea I. Traducere și prelucrare de Scarlat Barbu Timpeanu (1808). Prefața Prof. univ. Dr. Doc. Nicolae Lascu. Introducere, text stabilit, transcriere și note Nicolae Vasilescu-Capsali și Dan Ripă-Buicliu. /București/, Cartea Românească, i.a. [1975]. 156 [159] p.
Note și recenzii: „Viața Stud.", XX, 1975, nr. 38 (595), 19 nov., p. 8; „Steag. Roșu", XXIX, 1975, nr. 6681 (8459), 22 nov., p. 6; *Ibid.*, nr. 6683 (8461), 6 dec., p. 6 (Gh. Pătrar); „Ateneu", XII, 1975, nr. 4 (124), p. 2; „Rom. lit.", IX, 1976, nr. 1, 1 ian., p. 2.

355. Lascu, Nicolae, *Prefață* la vol. Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze* (354), p. 5

356. Vasilescu Capsali, N. și Ripă-Buicliu, D., *Introducere în* vol. Publius Ovidius Naso, *Metamorfoze*, (354), p. 7—18.

357. Simionescu, Dan, *Editarea unei traduceri din 1808 a „Metamorfozelor lui Ovidiu*, în „Scînteia", XL, 1975, Nr. 10310, 14 octombrie, p. 4.

358. Zamfirescu, Dan, *Ovidiu în haină romanească la 1807*, în „Rom. lib.", XXXIII, 1975, Nr. 9626, 6 octombrie, p. 2.

1976

359. Anghel, Paul, *„Metamorfozele" lui Ovidiu într-o traducere românească de acum 170 de ani*, în „Luceafărul", XIX, 1976, Nr. 4 (717) 24 ianuarie, p. 1, 7.

360. Ovidiu, *Medicamina faciei* (fragmentum), în tălmăcirea lui G. Călinescu, în „Manuscriptum", VII, 1976, Nr. 3 (24). p. 40—42.
Traducere juxtalineară.

361. Cândea, Virgil, *„Metamorfoze"*, în „Rom. lit.", IX, 1976, Nr. 16, 15 aprilie, p. 8.

362. Diaconescu, Traian, *Metamorfozele lui Ovidius într-o traducere inedită*, în „Cronica", XI, 1976, Nr. 1 (518), 2 ianuarie, p. 6 (?)

363. *Epitafe celebre ... Ovidiu* [*Trist.*, III, 3, v. 73—76]. În românește de Traian Lăzărescu, în „V. Rom.", XXIX, 1976, Nr. 9, septembrie, p. 36.
Metru original.

364. Micu, Ioan, *Publius Ovidius Naso: Metamorfoze*, în *Jurnal lit.*, Ediție specială la „Zilele culturii călinesciene", 1976, iunie, p. 7.

365. Nedelcea, Tudor, *Ovidiu tradus în 1808*, în „Ramuri", XIII, 1976, Nr. 8, 15 august, p. 14.

366. Popescu, Dana, *G. Călinescu și sensul clasicismului* [Traducător din Ovidiu], în „Manuscriptum", VII, 1976, Nr. 3 (24), p. 37—39.
367. Ursu, N.A., *Scarlat Barbu Timpeanu, traducător din Ovidiu*, în „Cronica", XI, 1976, Nr. 17 (534), 23 aprilie, p. 10.

1977

368. Publius Ovidius Naso, *Halieuticon*. Versiunea românească de Ioan Micu, în „Tomis", XII, 1977, Nr. 1 (126), martie, p. 6.
Metru original.
369. Publius Ovidius Naso, *Heroide. Amoruri. Arta iubirii. Remediile iubirii*. Traducere și note de Maria Valeria Petrescu. Prefață și tabel cronologic de Grigore Tănăsescu. București, Editura „Minerva", 1977 (Biblioteca pentru toți). XL + 293 (295)p.
Metru original.
Note și recenzii: „Orizont", Serie nouă, XXVII, 1977, nr. 32 (494), 11 august, p. 2 (Bucur Țincu).

BIBLIOGRAPHIE SUR OVIDE EN ROUMANIE
(1957—1971)

[N. LASCU]

Le vaste ouvrage du regretté spécialiste sur Ovide, Nicolae Lascu, „La bibliographie ovidienne en Roumanie pendant les années 1957—1971" contient quatre chapitres:

I Textes ovidiens;

II Traductions d'Ovide;

III Articles et études critiques;

IV Evocations d'Ovide.

On y a publié, par le soin de Madame Viorica Lascu, les deux premiers chapitres de l'ouvrage, précédés par une introduction qui appartenait à l'auteur.

Tiparul executat sub comanda nr. 757
la I. P. „Filaret", str. Fabrica de chibrituri
nr. 9—11, București
România